

SZENDE KATALIN

Otthon a városban

Társadalom és anyagi kultúra
a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen

TÁRSADALOM- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK

32.

SZENDE KATALIN

Otthon a városban

**Társadalom és anyagi kultúra
a középkori Sopronban,
Pozsonyban és Eperjesen**

Budapest, 2004
MTA Történettudományi Intézete

A kötet támogatást kapott
az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottságától

Sorozatszerkesztő: Glatz Ferenc

© Szende Katalin 2004

ISBN 963 8312 90 4
ISSN 0238-2180

A borítón: Szent Miklós születése.
Eperjes, Szent Miklós-plébániatemplom főoltára.

Kiadja
MTA Történettudományi Intézete
Felelős kiadó: Glatz Ferenc
Szedte és tördelte
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja.
Felelős vezető: Kovács Éva
Tördelés: Csányi Attila
Olvasószerkesztő: Kovács Éva
Nyomdai munkák: Dabas Jegyzet Kft.
Felelős vezető: Marosi Györgyné ügyvezető igazgató
Készült 29,3 (A/5) ív terjedelemben, 600 példányban

Tartalom

Bevezetés	7
I. SOPRON ÉS POZSONY HELYE NYUGAT-MAGYARORSZÁG VÁROSHÁLÓZATÁBAN	
A két város urbanizációjának kezdetei	11
A két város gazdaság- és társadalomtörténetének fő vonásai a késő középkorban	20
A két város kapcsolata a középkorban	47
II. A MAGYARORSZÁGI VÁROSI VÉGRENDELETEK HELYE AZ EURÓPAI JOGGYAKORLATBAN	
Kutatástörténet	58
A végrendelkezési jog fejlődése Európában	61
A végrendelkezés jogi szabályozása Magyarországon	66
Végrendeletek Sopronból, Pozsonyból és Eperjesről	73
A jogfejlődés mérlege	79
III. VÉGRENDELKEZÉS ÉS VÁROSI TÁRSADALOM	
A végrendelkezők társadalmi megoszlása	80
Családszerkezet és örökösödési szokások	92
A város másik fele: a nők szerepe a magánéletben, a munkában és a közösségi szférában	115
IV. A POLGÁROK ANYAGI KULTÚRÁJA A VÉGRENDELETEK TÁRGYI HAGYATÉKAI TÜKRÉBEN	
A végrendeletek tárgya – tárgyak a végrendeletekben	129
Ékszerek	137
Ruházat	145
Ágynemű és egyéb lakástextil	171
Edények	175
Kegytárgyak	196
Bútorok	201
Fegyverek	207
Szerszámok, munkaeszközök	211
Mezőgazdasági termékek	213
Könyvek	223

V. ÖSSZEFOGLALÁS	232
Végrendeletek és életmód	232
Végrendeletek és kereskedelem	237
A végrendeletek és a polgári életforma	241
FORRÁSOK ÉS IRODALOM	245
FÜGGELÉK	272
Konkordancia: a levéltári jegyzetek és az adatbázis számai	272
Zu Hause in der Stadt (Zusammenfassung)	298
MUTATÓ	310
SZÍNES KÉPMELLÉKLET	319

Bevezetés

A jelen kötet az ELTE történelem (medievalisztika) PhD-iskolája keretében 2000 májusában azonos címmel, „Urbanizáció, társadalom és anyagi kultúra a késő középkori Sopronban és Pozsonyban a végrendeletek tükrében” alcímmel megvédett doktori disszertációm alapján készült. Előzményei azonban jóval korábbra nyúlnak vissza. Amikor kereken húsz esztendeje megkezdtem tanulmányaimat az ELTE középkori régészet szakán, már körvonalazódott előttem, hogy a lehetséges kutatási területek közül a városok állnak hozzám legközelebb. Ebben Kubinyi András előadásai és szemináriumai még inkább megerősítettek. Szakdolgozati témámat is azzal a szándékkal választottam meg, hogy a mindennapi élet tárgyi emlékeanyagának és írásos forrásainak összevetését egy város példáján vizsgálhassam meg. Így készült el „A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő középkorban” című munkám. A körülmények szerencsés alakulása folytán ebben a városban kaptam állást is, és a Soproni Múzeumban töltött közel tíz esztendő alatt mind a tárgyi, mind az írásos forrásoknak egyre szélesebb körét volt alkalmam tanulmányozni és feldolgozni.

Amikor egy újabb, nagyobb lélegzetű munka témáját kellett meghatározni, szinte önként adódott, hogy a középkori Sopronról levont következtetéseket a régióban lévő másik, nagyobb és még gazdagabb levéltárral rendelkező szabad királyi város: Pozsony anyagának vizsgálatával hasonlítsam össze. Ezért vettem kézbe, írtam át és dolgoztam fel az ott vezetett, máig kiadatlan és a középkori Magyarországon szinte egyedülálló végrendeleti könyvet, amelynek gazdag bejegyzéseit immár nemcsak a mindennapi élet, hanem a családszerkezet, a demográfia, a kereskedelem és több más téma kutatásában is hasznosítani tudtam. A nyugat-magyarországi régió gazdaságáról és társadalmáról ezáltal jóval árnyaltabb képet sikerült nyernem, az anyagi kultúráról megfogalmazott megállapítások azonban alapvetően nem módosultak a soproni tapasztalataimhoz képest.

Ekkor fordultam Kubinyi András javaslatára egy másik régió szabad királyi városa, Eperjes felé, ahonnan a nyugati határszél városainál jóval kevesebb testamentum maradt ugyan fenn, de a tárgyi hagyatékok felsorolása elegendő volt ahhoz, hogy a Sopronhoz és Pozsonyhoz képest kimutatható komoly különbségekre felhívják a figyelmet. Az eperjesi anyag tehát kontrasztként szolgált a másik két város vizsgálatához, ezáltal segített az egész országra jellemző tendenciá-

kat elkülöníteni a területenként változó jelenségektől. A felvidéki város urbanizációjának, társadalmának és gazdaságának Sopronhoz és Pozsonyhoz hasonló részletesebb feldolgozása azonban – amelyet a környék többi városának vizsgálatával együtt érdemes elvégezni – szétfeszítette volna a dolgozat kereteit, ezért erre szándékosan nem vállalkoztam. Az eperjesi testamentumok értelmezéséhez szükséges legfontosabb helyrajzi-történeti ismereteket a végrendeleteket és az anyagi kultúrát tárgyaló fejezetbe építettem be.

A végrendeletek páratlanul gazdag adatainak feldolgozási lehetőségei a disszertáció megvédése óta eltelt időben sem hagytak nyugodni. Számos kisebb-nagyobb témát dolgoztam ki részletesebben, egyebek mellett a tárgyak különböző nemzedékek közötti átörökítéséről; a szóbeliség és írásbeliség szerepéről a testálás folyamatában; vagy a borhagyatékok különleges szerepéről. Ezek önálló tanulmányok formájában jelentek meg az elmúlt években, de a legfontosabb új eredményeket a jelen kötetbe is beépítettem. Kibővítettem az Eperjesre vonatkozó megfigyeléseket is, amelyeket részletesebb formában egy 2004-ben megjelenő tanulmányban fogok közölni. A végrendelkezésre és az anyagi kultúrára vonatkozó, 2000 után megjelent szerteágazó szakirodalom folyamatos nyomon követése azonban nem volt célom, a legújabb műveket csak válogatva, a témámat közvetlenül érintő esetekben idézem. Bízom benne, hogy az ifjabb kutatói nemzedék tagjai – köztük diákjaim –, akik már szintén felfedezték a végrendeletek tanulmányozásában rejlő számtalan lehetőséget, továbbviszik a kutatás fonalát, elmélyítik a vizsgálati szempontokat és kiszélesítik az összehasonlítás alapjait.

Őszinte hálával tartozom mindazoknak, akik hozzájárultak ahhoz, hogy ez a munka elkészüljön. Időrendben:

... szüleimnek és testvéremnek, akik először osztották meg velem a mindennapi élet örömeit és gondjait,

... középiskolai történelemtanáromnak, dr. Gyapay Gábornak, aki a régmult idők mindennapjai iránti érdeklődés mellett a rendszerezés és az összefüggések keresésének igényét is elültette bennem,

... témavezetőmnek, dr. Kubinyi András akadémikusnak, aki a várostörténet iránti vonzalmamat megsokszorozta, aki először irányította a figyelmet a feldolgozandó forrásokra, aki munkámat végig figyelemmel kísérte, és aki sohasem hagyta, hogy a könnyebb utat válasszam,

... professzoromnak, dr. Mollay Károlynak, akinek tanítása nélkül a forrásokat sem elolvasni, sem megérteni nem tudtam volna, de aki mégis emberségből tanította a legtöbbet,

... gyermekeimnek, Eszternek, Annának, Péternek, Dávidnak és Nórának, akik többnyire elnézték, hogy a disszertáció írása időnként beleavatkozott mindennapi életünkbe,

... barátaimnak és kollégáimnak a Soproni Múzeumban és a Soproni Levéltárban, akik tíz éven át mellettem álltak és továbbra is ötletekkel és tanácsokkal támogatják munkámat, és akikkel azóta is szinte mindennap együtt dolgozunk a Soproni Szemle szerkesztésén,

... barátaimnak és kollégáimnak az Országos Levéltárban és a Közép-Európai Egyetemen, akik az elmúlt öt esztendőben megértéssel és egyre növekvő várakozással tekintettek az írás elkészülte elé,

... az OTKA, DAAD, RSS ösztöndíjak kuratóriumainak, akik alkalmat adtak a mindennapok lehetőségeiből kilépve a külföldi szakirodalom és kutatási módszerek megismerésére,

... disszertációm opponenseinek, Bácskai Verának és Bessenyei Józsefnek, akik bírálatukkal és értékes tanácsaikkal segítették a munka vitatható pontjainak tisztázását,

... Glatz Ferencnek, a MTA Történettudományi Intézete Igazgatójának, aki készséggel felvette a kötetet a Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok sorozatába, és Kovács Évának, aki a Kiadványcsoport vezetőjeként nem mindennapi türelemmel vállalta fel a kézirat gondozását,

... Tuza Csillának, hogy a német összefoglalót lefordította, és Gerhard Jaritznak, hogy az anyanyelvi lektorálást elvégezte,

... muzeológus, levéltáros és könyvtáros kollégáimnak, akik mindennapi munkájuk mellett segítségemre voltak a kötet képanyagának összeállításában,

... és legfőképpen Finn-Einarnak, mindenért, amire nehéz lenne szavakat találni.

I.

Sopron és Pozsony helye Nyugat-Magyarország városhálózatában

A két város urbanizációjának kezdetei

1308-ban egy Domonkos-rendi szerzetes, feltehetően Andreas Hungarus, összszegzést készített Délkelet-Európa országairól és népeiről, amelyben Magyarországot is leírta.¹ Ez az egyik első forrásunk, amelyben a szerző sajátos látásmódja szerint Sopront és Pozsonyt nemcsak egy közös felsorolás részeként említi, hanem regionális szerepkörükre is kitér.² Mindkettőt felsorolja a 16 nagyobb területi egység között (*provinciae et ducatus magni*): „*Prima est Posonium ... XIIIa Simpronium*”. Később, áttérve a városokra (*civitates*), megállapítja, hogy ezekből az egész országban nincs sok. Csak tíz példát sorol fel név szerint: Buda mellett hat püspöki székhelyet, továbbá Nagyszombatot, Pozsonyt és Baját, valamint általánosságban a dalmát városokat. Önálló regionális egységként, az adott esetben megyeközpontként, Pozsonyt és Sopront is felsorolta, míg a „valódi városok” között csak az előbbi kapott helyet – Sopron esetleg a „*multa oppida*” egyike lehetett a forrás szerint.

A némileg eltérő és talán pontatlan megítélés ellenére, amelyet valószínűleg a szerző vagy forrásának helyismerete is befolyásolt, a két helység jogállása azonos volt: a leírás összeállítása idején már megkapták kiváltságleveleiket, amelyek minden későbbi privilégiumuk alapjául szolgáltak. A fennmaradt kiváltságlevelek azonban mindkét település esetében csak betetőzték és jogilag megerősítették a megelőző évtizedekben lezajlott fejlődést, a későbbiekben pedig a két város önkormányzatának erőfeszítésein és a mögöttük álló gazdasági és társadalmi erőknél múlott, hogy mennyire sikerült ezeknek érvényt szerezni.

1 Kiadása: Górka 1916, az idézett helyek: 45. és 49. Fordítás és kommentár: Borzákné-Szegfű 1987–88. 13–27.

2 Deér 1931. 16–17. a Névtelen hiányos földrajzi ismereteire hivatkozva feltételezi, hogy a helységek és közigazgatási egységek „rendszerint” felsorolása nem személyes tapasztalaton, hanem egy magyar írott forráson és a szájhagyományon alapul, ezért kevésbé megbízható. Véleményem szerint ennek ellenére sem lehet véletlen, hogy az adott települések és területek helyet kaptak a szövegben. A név szerint említett városok között egyedül Baja jelenléte talányos. A szakirodalom eddig nem kérdőjelezte meg az azonosítását, de Kubinyi András szóbeli közlése alapján meggondolandó egy esetleges 'Bánya' értelmezés, talán Selmezbányára utalva.

Az alábbi fejezetben nem kívánom Sopron és Pozsony történetének rövid kivonatát adni. Célja egyrészt az, hogy az alapvető tények és adatok felsorakoztatásával háttérül szolgáljon a két város lakossága mindennapi életének, és az ezzel összefüggő társadalmi, demográfiai, gazdasági kérdéseknek a vizsgálatához. Másrészt már itt szeretném a figyelmet olyan problémákra, vitatott pontokra és feltevésekre irányítani, melyeknek tisztázásához a kötetben elemzett források is hozzájárulhatnak. Mindezek során kiemelten kezelem a két település fejlődésének összehasonlítását: a közvetlen kapcsolatokat, a párhuzamokat és a hasonlóságokat éppúgy, mint az eltéréseket és az ellentéteket.

Az államalapítás előtt

Pozsony és Sopron vára is ispáni székhely volt a 11. századtól, a települések eredete azonban az államalapítás előtti időkre megy vissza. Sopronban a római Scarbantia felhagyása, ill. a langobardok kivonulása után (568) a magyar államalapításig nem élt számottevő népesség. A város környéke 796-tól a Frank Birodalom keleti határtartományának (*Oriens*) részét képezte, amelynek kevert avar-szláv lakossága felett kisszámú bajor földesúr gyakorolt hatalmat. Pozsony ugyanakkor először a frankokkal szemben álló Pribina nyitrai, majd I. Mojmir morva fejedelem államalakulatának része volt, 892-től a magyar hódításig Braszlav fejedelem rendezkedett be a várhegyen. A honfoglaló magyar törzsek kb. 900-tól hódoltatták a nyugati határvidéket, a terület visszafoglalását megkísérelő bajorok felett aratott 907-es pozsonyi (a korabeli forrásokban *Brezlauspurc*) győzelmükkel pedig végképp stabilizálták fennhatóságukat ezen a vidéken.³

Ispánsági központok

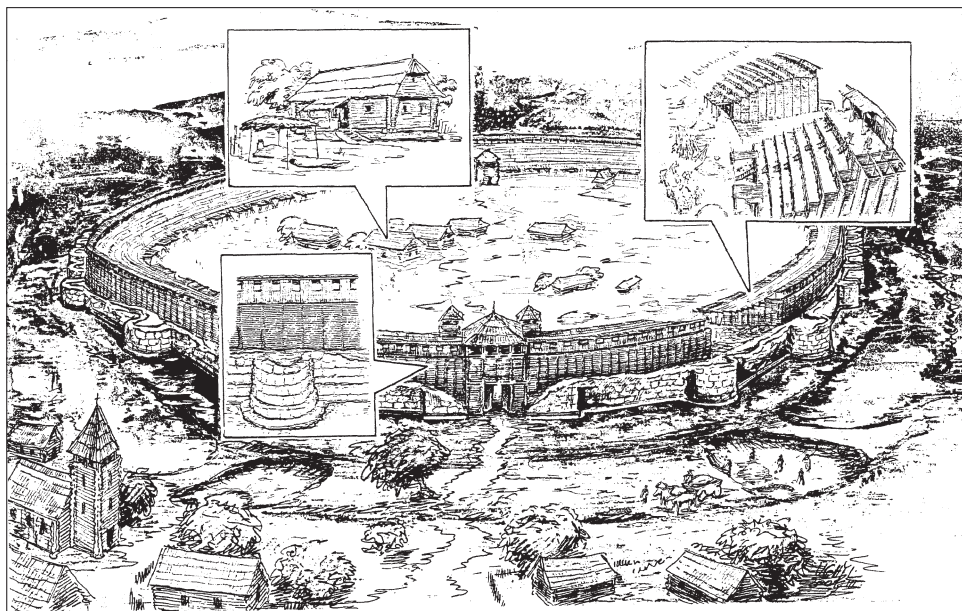
További hasonlóság a két helység között pusztá személynévből alakult helynevek, amely minden valószínűség szerint az első ispánok, Poson, ill. Suprun (ez utóbbi valószínűleg a Sophronios egy változata) nevére vezethető vissza. A hagyományos álláspont szerint mindkét várispánság I. István kori alapítású, újabban Kristó Gyula keletkezésüket csak a 11. század második felére teszi.⁴ A két központ körüli terület mindenestre az államalapítástól kezdve az ország nyugati védelmi övezetéhez tartozott, amelyet a központi hatalom határvédő települések egész láncolatával erősített meg. Itt kellett visszaverni III. Henrik császár 1042., ill. 1044. évi hadjáratát, és további német hódítási kísérleteket 1052-ben, 1108-ban és 1146-ban. Mindkét erődítmény beleesett a keresztes hadak szárazföldi útvonalaiba is, Sopron alatt 1096-ban Bouillon Gottfried, Pozsonyban 1189-ben Barbarossa Frigyes tartózkodásáról emlékeznek meg a krónikák.⁵

3 Ld. a Pozsony és a Sopron címszót (szerzőik: Köblös József, ill. Szende Katalin): KMTL 1994. 553–555., ill. 607–609., vö. Štefanovičová 1993., kül. 32–33.

4 Sopronról: Mollay 1956² 39–40., Pozsonyról: Ortway 1892–1905. I. 67–99., Kristó 1988. 268–273 (Sopron), 339–345 (Pozsony).

5 Kronológia 1981. 84–121. passim.

A kitűnő stratégiai helyen emelt, a kelták, majd a Morva Birodalom által is központi helyként kiépített pozsonyi vár és a római városfalak védelmében meghúzódó soproni erődítés egyaránt fa-föld szerkezetű sánctávként épült újjá a magyar államalapítás során, majd mindkét sánc anyaga – véletlen vagy szándékos felgyújtás következtében – vörösre égett. A várakat a 12–13. század folyamán kőfalakkal erősítették meg. Mindkét vár ellenállt a tatárjárás támadásainak is.⁶ A két vár alapterületét a földrajzi adottságok határozták meg: a római falak által behatárolt soproni erődítés mintegy 8,7 ha-t tett ki, a pozsonyi várhegyen levő védőfalak kb. 5,5 ha-t fogtak körbe. A várak belsejében az ispán, ill. a várnagy szállásán kívül zömmel gazdasági épületek helyezkedhettek el: sövényfornatos, ill. favázas istállók és tárolóépületek nyomait hozták felszínre az ásások. A soproni várbeli kultúrrétegekben talált hulladékok és kemencemaradványok tanúsága szerint egyes kézművesműhelyek (varga, pék, esetleg kovács) a váron belül is helyet kaphattak. A vár védőinek felfegyverzése szempontjából igen fontos vaskohászat a váron kívül folyt több helyen⁷ (1. ábra).

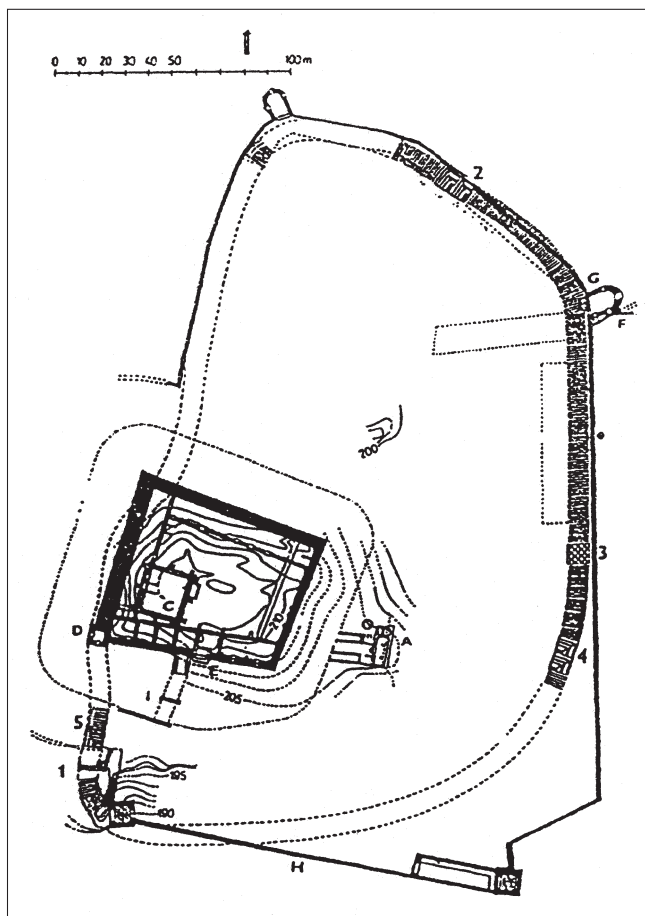

1. ábra. Sopron vára a 11. században. Elméleti rekonstrukció. Gömöri 2002. 50. kép.

A pozsonyi vár belső épületeinek jobb kiépítettségét az indokolta, hogy az erőd alkalmanként királyi rezidenciaként is szolgált. A 12. század második felében már biztosan kéthelyiséges, kőből épült palota állt a falakon belül, amely az

6 Legutóbb összefoglalóan: Bóna 1998², 34–37., 94–95., 134–141., Pozsonyra: Štefanovičová 1975. 21–57., uő: 1987. 340–347., Sopronra: Tomka 1987, 147–155. és legújabban Gömöri 2002. 49–93., a további irodalommal.

7 Gömöri 1991. 125–144., Gömöri 2002. 111–161. és a szerző ott idézett további írásai.

2. ábra. A pozsonyi vár és a várhegy a 11. században.
Bóna 1998. 35. kép

ispánsági székhely mellett az uralkodói lakóhely funkcióját is betölthette. Emellett gazdasági és tárolóépületek helyezkedtek el itt is a várfalakon belül (2. ábra).

A leglényegesebb eltérés a korai egyházi intézmények topográfiájában volt: Pozsonyban a Szt. Salvator prépostsági templom, amely az esperesi jogokat is gyakorolta, 1221-ig a várban helyezkedett el. A közelében tárták fel a várnép sírjait tartalmazó 11. századi temetőt. Sopronban ezzel szemben a Boldogasszony tiszteletére szentelt esperességi templom kezdettől fogva a váráron kívül, az Előkapu, ill. az azon kívül elhelyezkedő piactér közelében épült fel, ahol jelenléte végeredményben nem befolyásolta a városrészek kialakulását. Egészen más urbanizációs hatása volt a pozsonyi prépostsági templom 1204-es áthelyezésének a váraljára. (A Szt. Salvator titulust 1221-ben kapcsolták a Szt. Márton-egyházhoz.) A templomhoz csatlakozva, annak északi oldalán helyezkedett el a káptalan telke, a későbbi Káptalan utcában a kanonokok építették fel házaikat.

A hatáskörök tisztázására kétszer (1302-ben és 1348-ban) is született megállapodás a város és prépost között a kegyúri jogokról. Ez egyebek mellett a végrendelkezést is érintette, amint azt később látni fogjuk (lásd „A végrendelkezés szabályozása Pozsonyban, Sopronban és Eperjesen” c. alfejezetet a 69. oldalon).

Fordított volt a topográfiai helyzet a két településen legkorábban befolyást szerzett szerzetesrend, a heiligenkreuzi ciszterciek esetében. Sopronban a várfalakon belül, a vár déli részében korábban kialakított királyi sólerakó helyhez kapcsolódva rendezték be gazdasági épületüket, miután III. Béla sóeladási jogot adományozott nekik. Pozsonyban ezzel szemben ciszterci apácák a váralján, a későbbi város területén telepedtek meg 1235 és 1277 között, épületeiket később a klarisszák kapták meg. A rend gazdasági érdekeltségeit azonban továbbra is fenntartotta az ún. Szt. Katalin-udvar és a hozzá tartozó kápolna birtoklásával.⁸

A vár körüli települések

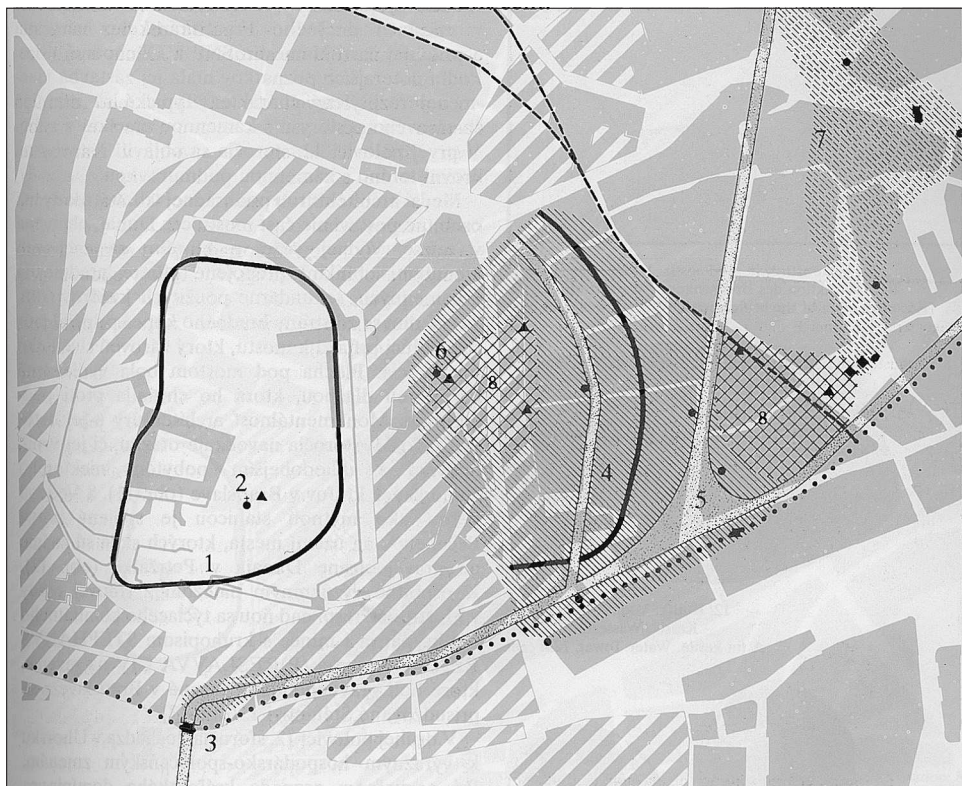
Az erősített ispánsági központhoz számottevő iparos-kereskedő lakosság csatlakozott, amely a váralján, ill. a központ körül létrejött kisebb-nagyobb településeken, területileg széttagoltan élt. Pozsonyban már a vár honfoglalás előtti kiépítésével egy időben kialakultak a váralján kisebb-nagyobb települések. Ezek közül a legkorábbiakat a szlovák régészek a 9. századra datálják, de a házak lerombolása után nem számolnak a települések kontinuitásával.⁹ A 11. századtól azonban kétségtelenül újraindult az élet a fontos kereskedelmi utak és a dunai átkelőhely közelében (3. a) és b) ábra). A Váralján a vásározásra 1151-től van okleveles adat, de az áruforgalom bizonyára már az azt megelőző évszázadban is intenzív volt. Erre az időszakra a földbe mélyített, négyszögletes földház volt a jellemző, sarkában kőkemencével. A 12. század első felétől megjelentek a kő alapozású, földfelszínre épített, egy- vagy kéthelyiséges házak is.

A településeggyüttes nemzetiségi megoszlása már a 12. században is igen sokszínű volt. A Vödric völgyében, a várhegy déli oldalán szláv; Lamacs környékén német; a keleti oldalon magyar lakosság élt, ugyanoda 1200 körül bajor telepesek érkeztek, akiket hamarosan követtek itáliai társaik is. A 12. század második felében alakultak ki a körvonalai annak a két településrésznek, amelyek nagyrészt a később megépített városfalakon kívülre kerültek. A 14. század elején plébániai jogú templomokkal, a Szt. Mihály- (1325), ill. Szt. Lőrinc- (1311) egyházakkal gyarapodtak, melyek azután a külvárosok névadói is lettek. A vödrici külváros kiterjedését a 15. századig korlátozta a Duna árterületének közelsége.

Sopron várát szintén a katonáskodó és szolgálónépek falvai vették körül: a helynevekben megőrzött Lövér, Udvarnok, Kovácsi (később Kovácsok utcája), Halász (később Halász utca) mellett a Bánfalvi úton, a Krautäcker dűlőben és a Belvárostól délre (a mai Főposta mellett) feltárt, földbe mélyített Árpád-kori házak utalnak rájuk. Hasonló falu lehetett a vártól északra fekvő dombon a *villa*

⁸ Vö.: Stoob 1992. 325., Urbanová 2003a 72–73.

⁹ Archeológiká topográfia 10. és az egyes lelőhelyeknél, passim; Baxa–Ferus 1991. 4–7.

3. a) ábra. Pozsony váralja-települése a 11–12. században.
Baxa–Ferus 1991. 7. o.

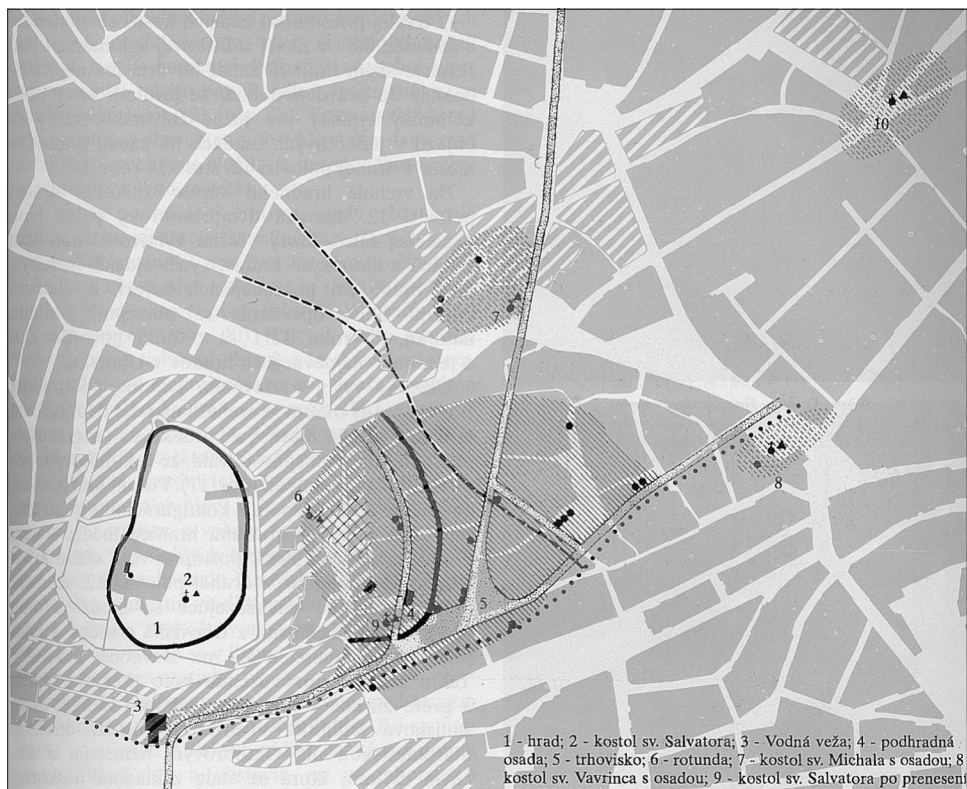
Jelmagyarázat:

- 1 vár; 2 Szt. Salvator-templom; 3 hídfő a víztoronynál; 4 váralja-település;
5 piactér; 6 rotunda; 7 újtelep; 8 temető feltételezett helye

Soproniensis is, amelynek Szt. Mihály-temploma az egész település-komplexum plébániája lett.

Sopron és környéke is számos különböző nemzetiség lakóhelyéül szolgált: a magyarok mellett (ill. előtt) itt élő szlávok jelenlétét helynevek (Peresznye, Bogyoszló, Csorna stb.) és személynevek, például Pero, Őrzik. A határvédelemben a 11. században ide telepített besenyők is szerepet kaptak, rájuk Pecsényéd falu (ma Pötsching, Ausztria) neve utal.¹⁰ (Szintén kerültek elő a besenyőkre utaló leletek Pozsony mellett, Petržalkán is.) A ciszterciek megjelenését követően, a 13. század elején tűntek fel itt is a német telepesek, akiknek számaránya és jelentősége a 14. századtól tovább növekedett.

¹⁰ Robotka 2000.

3. b) ábra. Pozsony váralja-települése a tatárjárárs előtt.
Baxa-Ferus 1991. 9. o.

Jelmagyarázat: 1 vár; 2 Szt. Salvator-templom; 3 víztorony; 4 váralja-település;
5 piactér; 6 rotunda; 7 Szt. Mihály-templom; 8 Szt. Lőrinc-templom;
9 Szt. Salvator-templom az áthelyezés után; 10 Szt. Gotthard-templom Széplak faluban

A prépostsági, ill. esperesi templomok, valamint a királyi akarattal behívott ciszterciek még inkább az ispáni vár központi szerepéhez kapcsolódtak. A másik szerzetesrend, amelyik mindkét településen otthonra talált, a ferenceseké, már egyértelműen a „valódi” várossá fejlődés velejárója volt. Pozsonyban egy 1240-es adat szerint még a tatárjárárs előtt közvetlenül megjelentek, 1297-ből már arról van tudomásunk, hogy újjáépítették templomukat és kolostorukat. Sopronban az írásos források és a szinte teljesen épen megmaradt templomuk stílusjegyei alapján is 1278 körül jelentek meg. Megtelepedésük ideje beleillik a magyarországi összképbe,¹¹ kolostoruk városban elfoglalt helye azonban nem mondható tipikusnak. Sem Pozsonyban, sem Sopronban nem a város szélén vagy valamely külvárosban építették fel rendházukat. Sopronban a Fő tér déli

11 Fügedi 1972/1981. 75.

oldalán áll templomuk és kolostoruk. Pozsonyban a fent idézett korai adat szerint még nem „*in civitate*” helyezkedtek el, hanem „*extra suburbium, extra portam Sancti Laurentii*”.¹² Legkésőbb a 13. század végi újjáépítés után azonban már az akkori a belváros falain belülre, a Fő tértől néhány háztömbnyire került a ferences templom és kolostor. Itt, mint fentebb láttuk, a klarisszák is megtelepedtek. A központi elhelyezkedés alapján érthető, miért voltak olyan jelentős hatással a ferencesek a vizsgált városok topográfiájára és építészetére, és miért kaptak olyan nagy (olykor a plébánoséval vetekedő) szerepet a lakosság lelki gondozásában.

A legkorábbi privilégiumok

A vár és a váralja lakossága nemcsak topográfiailag és nemzetiség szerint, hanem jogállását tekintve is nagyon különböző volt, a várnépek leszármazottai, várjobbágyok („*iobagiones et populi qui pertinent ad ipsum castrum*”), udvarnokok (*udvornici*), nyilasok (*sagittarii*), hospesek és korábbi szolgák is éltek közöttük. Egyesek, például Pozsony legrégebb, név szerint ismert polgára, Woch, vagy Pero, aki Sopronban a közösség felhatalmazása alapján elsőként töltötte be a bírói tisztséget, földadományban részesültek a korábbi várföldből, és ezzel személyre szóló kiváltságokat kaptak. A várjobbágyréteg tevékenysége előmozdította mindkét település városiasodását.¹³ A két helység lakói emellett a 13. század folyamán kollektíven is különböző adminisztratív és gazdasági kiváltságokat nyertek. Sopronban a király elé járuló polgárok „*in libertate ipsorum per karissimos progenitores nostros Belam avum nostrum, Stephanum patrem nostrum [...] concessa*” akarták magukat megerősíttetni, tehát már IV. Béla és V. István is adott számukra kiváltságlevelet. A kiváltságok összegzése Sopron esetében IV. László 1277. évi oklevelében,¹⁴ Pozsony számára III. András 1291-es privilégiumában¹⁵ maradt fenn. A két, egymástól függetlenül keletkezett oklevél tartalma több ponton rokon vonásokat mutat. Ez a két város párhuzamos fejlődése mellett abból is adódik, hogy a magyar városkiváltságolás rendszere országosan hasonló alapelveket követett.

Mindkét jogbiztosító iratot a 13. század végi cseh–osztrák–magyar határvilongások során, a II. Ottokár (Otakar) cseh királlyal, ill. az I. Albert osztrák herceggel kötött békék után foglalták írásba, a városlakók hűségének jutalmául. Biztosították a városba település szabadságát, az ispán joghatósága alóli függetlenséget. Helyette a Szt. György napon választott bíró (*vilicus*, ill. *judex* néven) ítélkezett, 12 esküdtel együtt.¹⁶ Szabályozták a gabona- és bortized szedé-

12 Ortway I/1. 343 (az 1240. évi adat), vö.: Stoob 1992. 324.

13 ÁUO III. 234, vö. Házi I/1. 5., ill. Szentpétery–Borsa (Pozsony, 1243. máj. 15.). Kováts Ferenc egy Holub Józsefnek írt levelében úgy fogalmazott, hogy „a királyi várjobbágyok [...] olyfajta szerepet vállaltak a telepítésnél, mint faluhelyen a soltészek”. Idézi és a korai városlakó nemesi réteg szerepével részletesebben foglalkozik: Kubinyi 1971/b. 213–215. o. és 31. jz. Vö.: Zsoldos 1999. és Gömöri 2002. 104–110.

14 Legutóbbi kiadása: Elenchus 1997. 68–71.

15 Horváth, V. 1991.

16 Vö.: Fügedi 1959/1981. 283–287.

sét is. A városi önállóság megerősítése mellett mindkét helyen maradtak a megyésispánoknak bizonyos korlátozott jogai: Sopronban vámot szedhettek a hetipiacra jövő idegen kereskedők áruai után, Pozsonyban a halászok zsákmányának egyharmada illette meg őket. Bizonyos kérdésekkel kiemelten viszont csak az egyik vagy másik kiváltságlevél foglalkozott. Sopronban a város határához csatolandó területek (Udvarnok és Luer 'Lövér' földek), a hetipiac szabályozása, valamint a városfalak és tornyok javítására fordítható vám- és tizedjövedelmek tartoznak ide. Pozsonyban a csallóközi kikötő, a vámfizetés, ill. -mentesség részletezése, a zsidók, továbbá a kül- és belvárosi lakosok azonos jogállásának rögzítése érdemelt említést. Ez azt mutatja, hogy Pozsony, mint fontos kereskedelmi agglomeráció, egy lépéssel előbbre tartott a fejlődésben a városi kereteit ezekben az évtizedekben kialakító Sopronnál.

A korai városfejlődés mérlege

Mielőtt továbblépnénk a késő középkori fejlődés áttekintése felé, érdemes megvonni az eddig megvizsgált időszak mérlegét. A két település potenciálisan már ekkor is a nyugati hatások közvetítéséhez legmegfelelőbb helyet foglalta el a Kárpát-medence nyugati kapujában. Az államalapítás utáni évszázadokban azonban sem a fogadó fél fejlettsége, sem az átadó fél érdeklődése nem volt elegendő ennek a helyzeti energiának a kihasználásához. Ehelyett egy talán még fontosabb folyamatnak lehetünk tanúi, amelynek során belső fejlődéssel, a helyi igények és lehetőségek felhasználásával megindult a központi funkciókat ellátó települések kialakulása, magyarul a városiasodás. Az 1277-ben, ill. 1291-ben kiadott uralkodói privilégiumok azután ezt a folyamatot ismerték el jogi eszközökkel. Sopronban a kiváltságlevélben – és később is – a „*civis*” és nem a „*hospes*” kifejezés szerepelt a betelepülők megnevezésére. Ez arra utalhat, hogy a település várossá alakulása a helyben lakó várnépek közreműködésével már jóformán végbement, az új telepesek a már kialakult rendbe illeszkedhettek be. Pozsony városi privilégiuma az elterjedtebb mintát követi, a helyi „*hospes*”-eknek címezve.¹⁷ A kiváltságlevelek – nem mint az urbanizáció elindítói, de kétségtelenül mint katalizátorai – a városok identitásának és későbbi fejlődésének meghatározó elemévé váltak, és folyamatosan újabb előjogok megszerzésére és írásos rögzítésére ösztönözték a polgárokat.

Az ispáni vár, mint adminisztratív központ, és a hozzá kapcsolódó mezőgazdasági és kézművestelepek megfeleltek a „területileg széttagolt város” kritériumainak, ami Európa nyugati felén a 10. században volt a városfejlődés egyik jellegzetes formája.¹⁸ Lényegét elnevezése is mutatja: az alapvető városi funkció-

17 Szende 1996. 140–146., Mollay 1956. 47. A Sopron környéki városokban és mezővárosokban rendre a „*hospes*” volt a hivatalos terminológia, amelynek legkorábbi feltűnése az adott hely városiasodásának egyik mérföldköve volt (Körmend 1244, Csepreg 1257, Győr 1271, Vasvár 1279, Szombathely 1301, Sárvár 1328, Kőszeg 1337). A *civis* és *hospes* elnevezéseknek a városalapítás módjával való összefüggéséről ld. még: Kubinyi 1971/b 215.

18 A fogalom meghonosítása Major Jenőnek köszönhető (Major 1966), majd gondolatmenetét Kubinyi András vitte tovább (legutóbb Kubinyi 1996/c). Vö. még: Laszlovszky 1995. 307–315. A

kat nem egyetlen komplex település látta el, hanem több kisebb, funkcionálisan egymásra utalt, de területileg mégis önálló egység. A 11–12. században topográfiaiilag mindkét általunk vizsgált település a vár és váralja klasszikus kombinációját mutatta, a várossá fejlődés során azonban eltérően alakult a két rész viszonya. Sopronban maga az ispáni vár alakult át és adta át a helyét a későbbi belvárosnak, a suburbiumok többsége a külváros valamelyik negyedébe olvadt be, a távolabbiak pedig elnéptelenedtek. Pozsonyban ezzel szemben a vár, földrajzilag elkülönült helyzete miatt is, megmaradt önálló erősítésnek, és mind a bel-, mind a külvárosok a korábbi suburbiumokból alakultak ki.

A 13. század végére létrejöttek azok a gazdasági és társadalmi keretek is, amelyek között a két település fejlődése immár véglegesen a nyugati típusú városok útjára lépett. Ez a folyamat szerencsésen találkozott a vármegyerendszer átalakulásával, amelynek során a volt királyi vármegyék a nemesi autonómia szervei lettek. Ezzel a központ szerepét betöltő települések funkciója is megváltozott, a központi elosztás és a katonai igazgatás helyett az árucserére és -termelésre, valamint a helyi önkormányzatra tevődött a hangsúly.

A két város gazdaság- és társadalomtörténetének fő vonásai a késő középkorban

Településszerkezet és népesség

A kiváltságlevél megszerzése utáni időben mindkét város településszerkezete számottevően átalakult. A változások természetesen nem közvetlenül a kiváltságleveleknek köszönhetőek. Kivétel ez alól a soproni privilégium azon pontja, amelyben a király a fertői vámjövedelem felét a soproni városfalak megerősítésére rendelte – ebből a pénzből 1297 és 1340 között háromszoros falgyűrűvel és vizesárokkaal vették körül a várost. Egyébként azonban az urbanizáció előrehaladása ugyanazokat a társadalmi és gazdasági folyamatokat tükrözte, amelyek nélkül a kiváltságlevél megszerzése is lehetetlen és szükségtelen lett volna.

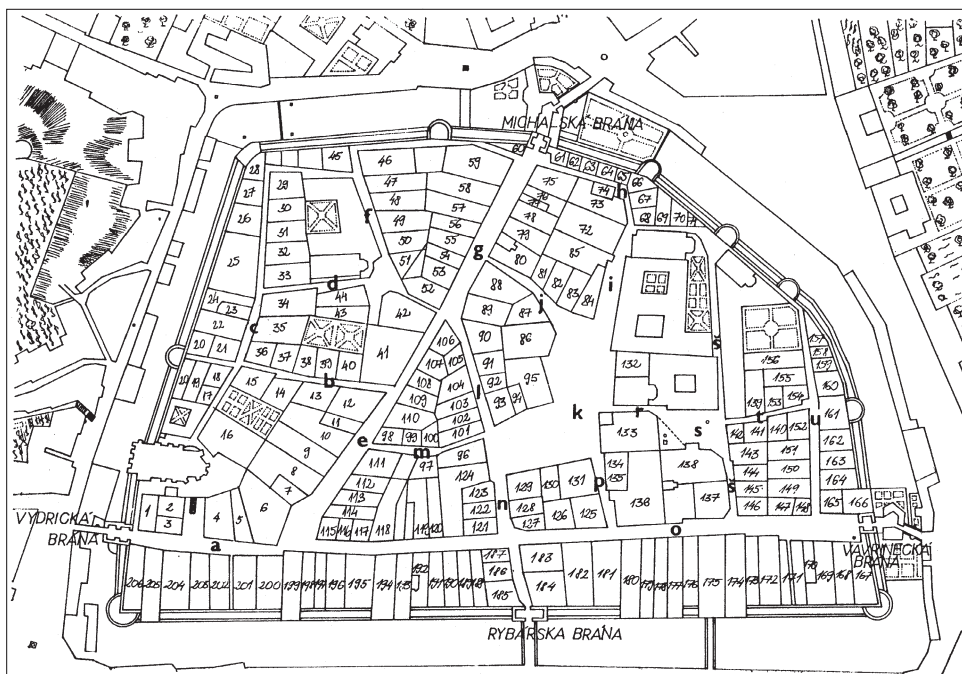
A városiasodás legszembetűnőbb külső ismérve mindkét helyen a városfalak kiépülése volt. A soproni által körülvevett területet eleve behatárolta a római falrendszer romjainak vonala. Ez egyben azt is jelentette, hogy a belvárosi házak száma is korlátozott maradt, míg a külvárosok jelentősége egyre nőtt, hiszen azok szinte korlátlanul növekedhettek. A háromszoros falgyűrű a vizesárokkaal 1340-re készült el, míg a külvárosokat csak az 1610-es években vették körül gyenge falakkal.¹⁹

Pozsonyban a középkori városmag nem az eredeti ispánsági vár területéből alakult ki, hanem végig váralja-településként csatlakozott ahhoz. A vár topográfiaiilag és építészetiileg is a várostól elkülönülten, önállóan fejlődött tovább. Gaz-

település organikus fejlődése miatt nehezen tartom elfogadhatónak Fügedi Erik azon feltételezését, hogy Pozsonyban egy alapító vállalkozók (*Gründerkonsortium*) által létrehozott várossal lenne dolgunk. Vö.: Fügedi 1993. 49–51.

19 Holl 1979. 105–149.

dasági és társadalmi vonatkozásban azonban – a gyakran városi házat is birtokló ispánokon, ill. a várat ellátó polgárokon és egyéb személyzetten keresztül – szoros szálak kapcsolták össze a két települési egységet. A belvárost övező fal jóval nagyobb területet fogott közre, mint Sopronban, a belváros 15. század eleji telekrendszerének rekonstrukciója 217 házat tüntet fel. Beletartozott ebbe a Szt. Lőrinc-külváros nyugati, ill. a Szt. Mihály-külváros déli szöglete is. Az a tény, hogy a belváros nagyobb alapterülete miatt több lehetőséget adott a beköltözésre, korlátozta az itteni lakóhelyek exkluzív voltát, és dinamikusabb kapcsolatot eredményezett a bel- és külvárosok között²⁰ (4. ábra).

4. ábra. Pozsony belvárosának utcái és telekbeosztása a 15. század végén. V. Jankovič rekonstrukciója (Jankovič 1971. 42.)

Az utcanevek feloldása: a = Hosszú u., b = Kis utca, c = Káptalan u., d = Apáca u., e, g = Ventur u., f = Klarisszák (Szüzek) utcája, h = Lakatosok utcája, i = Ferencesek tere, j = Fehér u., k = Fő tér, l = Szt. Mihály u., m = Új u., n = Halászkapu, o = Szt. Lőrinc u., p = Városház u., s = Hússzékek, š = a ferences kolostor mögött, t = Messergasse, u = Zsidó u.

Véglegessé vált az utchálózat kialakulása és a városok belterületének telkekre történő felosztása. Ez a fejlemény, az örökölhető telektulajdon megjelenésével, a nyugati városokban is döntő mozzanata volt a polgárság mint

²⁰ Jankovič 1971. 29–47., kül. 43.

társadalmi réteg kialakulásának. A középkori városok a telektulajdonosok összességének irányítása alatt álltak: a városi telek és a rajta álló ház birtoklása volt a polgárok jogainak és közteherviselésének alapja is. A telkek forgalma volt az alapja a városi mobilitásnak, a polgárság sorai folyamatos feltöltődésének is. A királyi városok polgárai Magyarországon is az uralkodó földesúri fennhatóságának elismerése mellett szabadon adhatták, vehették, bérelhették vagy testálhatták az ingatlanokat – örökölt javaknál természetesen a rokonság jogainak sérelme nélkül.²¹

A telket jelentő kifejezések, mindenekelőtt a középfelnémet *Lehen* szó, a tatárjárás előtt csak a nyugati határszél néhány településével kapcsolatban tűnt fel, a Dunától keletre pedig csak 1300 után van adatunk a telekrendszer megjelelésére, falvakban és városokban egyaránt.²² A városi telkekre azonban inkább a *Haus* kifejezést használták, míg az üres telket az *Öde* szó jelölte. A polgárjog megszerzéséhez csak a házzal ellátott telek volt elégséges, a puszta telket nem tekintették teljes értékű tulajdonnak.²³

Sopron belvárosának kialakulásakor fokozatosan felszámolták vagy átalakították az ispáni várhoz tartozó épületeket, olyannyira, hogy az ispán szálláshelyéről is csak közvetett információk állnak rendelkezésre. A település szerkezetében a városfalakkal párhuzamosan elhelyezkedő hosszanti utcák (a *Fleischackergasse*, Mészárosok utcája, mai Templom utca, valamint a Szt. György utca; később a *Judengasse*, Zsidó utca, mai Új utca) vonala állandósult. Az orsószerűen futó három hosszanti utca monotonitását csak a ferences kolostor tömbje és a mellette húzódó rövid Kolostor utca vonala töri meg (5. ábra).

A külvárosok kialakulása a városba vezető fő kereskedelmi utak mentén egyidejűleg zajlott a belváros kiépülésével. A gyors változást a terminológia is követte: azokat a területeket, amiket IV. László 1283-as oklevele még *rus*-nak, azaz vidéknek nevez, I. Károly 1330-ban *burgum*-ként, azaz külvárosként írta le.²⁴ A külvárosi telkek általában tágasabbak voltak a belvárosiaknál, és több család lakhelyeül is szolgáltak, vagy tehetősbé válnak a belvárosi családok majorságai helyezkedtek el ezeken, melyek a mezőgazdasági termelés fennmaradását biztosították a városban. A külváros négy negyedre történő felosztása az 1390-es évekből ered, az 1379. évi jegyzékben még tizedekről olvashatunk.²⁵ Az 1379-es összeírás szerint a belvárosban 93, a külvárosban 290 ház(-rész)-tulajdonos lakott, a későbbiekben a középkori adójegyzékekben 73 és 97 között mozgott az adózó belvárosi házak száma, ami a mentességekkel együtt megfelelt a 14. század végi helyzetnek. A külvárosok népessége és kiépítettsége ennél jóval nagyobb volt. A jegyzékbe vett háztartások aránya 1379-ben 1 : 3, később a házak aránya általában 1 : 4, a háztartásoké 1 : 5 volt a külvárosok javára (1. táblázat).²⁶

21 Ld. összefoglalóan Szende 1996. 153–155.

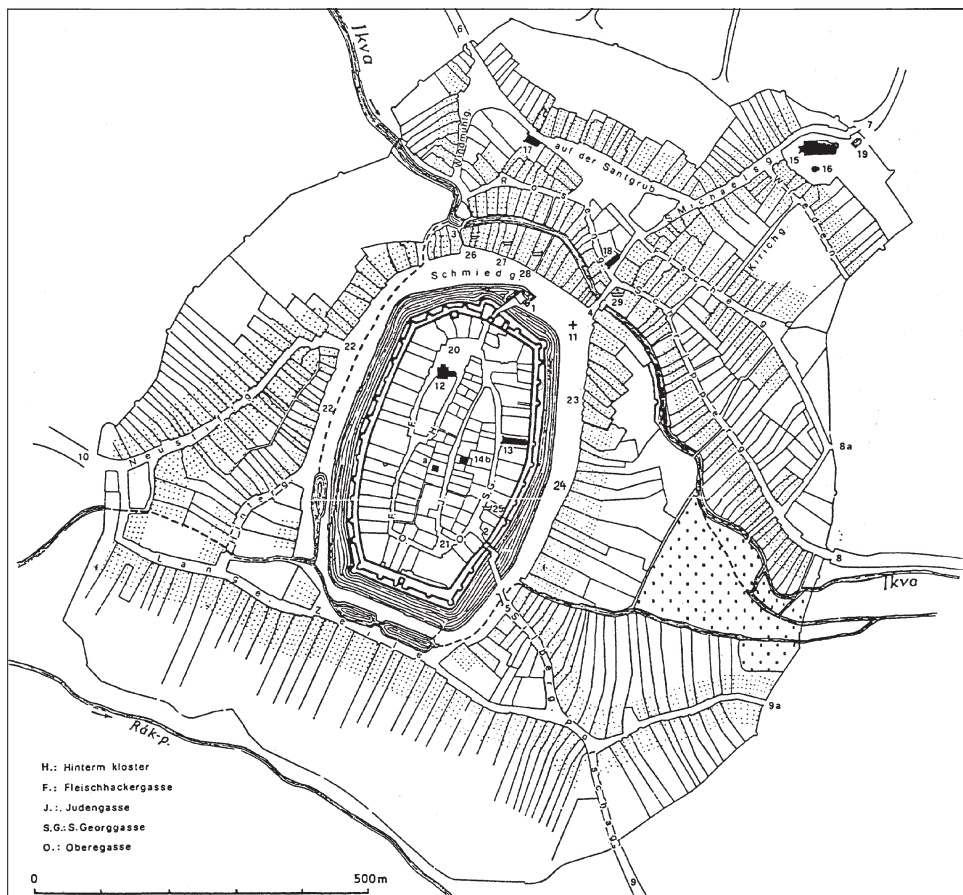
22 Kubinyi 1986. 152–170., Szűcs 1993. 201–204.

23 Szende 1996. 147., általánosságban ld. Vance 1971. 101–120.

24 ÁÚO IV. 254 = Házi I/1. 10., Házi I/1. 56., vö.: Major 1953.

25 Holl 1979. 128., a majorságokról általában: Kubinyi 1990/b 103.

26 Az 1505-ig terjedő adójegyzék Házi, II/2–II/6. passim, 1532: Mollay 1993., 1588: SVL Lad. XLII. et RR. nr. 4/6., 1633: Lad. XLIII. et SS. nr. 2/17., 1686: Lad. XLIII. et SS. nr. 2/24.

5. ábra. Sopron utcahálózata és telekbeosztása a 15. század közepén. Holl 1979. Abb. 1.

1. TÁBLÁZAT. SOPRON ADÓZÓ HÁZAINAK SZÁMA, 1379–1686							
Év	Belváros	Külváros 1.	Külváros 2.	Külváros 3.	Külváros 4.	Külváros összesen	Város összesen
1379	(93)					(290)	(383)
1424/27	73	76	125	104	136	441	514
1440	85	74	104	113	133	424	509
1458	84	69	109	103	128	409	493
1488	89	68	104	81	131	384	473
1505	84	62	96	71	98	327	411
1532	97	73	96	80	119	368	465
1588	104	86	112	119	138	455	559
1633	112	93	152	162	154	561	673
1686	108	103	161	151	163	578	686

Az egyes városrészek fontosságát abból is meg tudjuk ítélni, hogy milyen vonzóak voltak a bérlők számára. Sopronban a legnépszerűbb helyek a piacterek mentén és a hosszú telkekből álló északnyugati külváros utcáiban voltak. A bérlakók általában a szegényebb városlakók közül kerültek ki, kb. 5-10%-uk azonban kifejezetten jómódú volt. Az önálló háztulajdon hiányából tehát nem lehet egyértelműen a szegénységre következtetni.

A kereskedők és gazdagabb iparosok ingatlanszerzési törekvései mögött, a sok egyéni életút eltérései mellett, egy viszonylag tipikusnak mondható sémát is fel lehet fedezni. Sok polgár először egy külvárosi ház birtokosaként tűnt fel a forrásokban, idővel jövedelmező foglalkozása vagy jó házassága révén a belváros egyik kevésbé elegáns utcájában (Templom u. déli vége, Új u., Kolostor u.) szereztek ingatlant, végül a legsikeresebbek a Fő téren vagy annak közvetlen közelében vettek házat. Ráadásul a korábbi külvárosi ingatlant sem kellett mindig eladni, hanem majorsággként vagy bérbe adva továbbra is a régi tulajdonos kezén maradt.²⁷

Pozsonyban a belváros nyugati, a vár felé néző oldalát a Szt. Márton-plébánia-, ill. prépostsági templom uralta, a hozzá kapcsolódó káptalani negyeddel. A legjelentősebb észak–déli irányú út, amely a Duna-parti külvárost a Szt. Mihály kapuval kötötte össze, a Ventur utca volt, amelyet egy 14. századi itáliai kereskedősaládról neveztek el. Déli, tölcseresen kiszélesedő vége piactérként szolgált, északi felét pedig Szt. Mihály utcának hívták. Ettől keletre még két, északkelet–délnyugat irányú utca, a ferencesek és a későbbi orsolyiták utcája (középkori nevén *Messergassl*) szelte át a belvárost, melyeket kisebb, keresztirányú utcák kötöttek össze. Északi és keleti oldalról már a 13. századtól városfal szegélyezte a belvárost, déli oldalról a Dunával nagyjából párhuzamosan futó Hosszúsor fogta egységbe és zárta le. A nagy, négyszögletes piactér (Fő tér) nagyjából a város közepén helyezkedett el. Ez a tér a település kialakulásától kezdve kereskedelmi funkciót töltött be, és a legbefolyásosabb lakosok házai vették körül.²⁸

A külvárosok gyűrűje legkésőbb a 14. századra kikristályosodott a belváros körül, 1379-ben már 815 adózó házat számlált. Az első Széplak (*Schöndorf*) volt a sorban, melyet már 1288-ban, tehát a fennmaradt kiváltságlevél előtt három évvel a városnak adományozott IV. László. Ezt követte a vödrici településrész a Duna partján, a már említett Szt. Mihály- és Szt. Lőrinc- vagy Ispotály-külváros, és a Dunai-külváros (*Tunawnewsiedel*).²⁹

A várossá válás folyamatát kísérte mindkét városban a magánkézben levő, kőből épült „lakó”-toronyok megjelenése, részben a városfal vonalában, részben a város belsejében. Sopronban a Tábornok-ház városfalhoz épült tornyán kívül főleg az Új és Kolostor utca közötti hosszú tömb házainak restaurálásakor sikerült eredetileg külön álló, emeletes kőtoronyokat vagy toronyszerű épületrészeket azonosítani, amelyek az utcavonaltól hátrébb, a telkek belsejében épültek. A tel-

27 Szende 1996. 150–152. a további irodalommal. A bérlők elhelyezkedéséről ld. ott a 8.3. táblázatot.

28 Vö.: Stieberová 1993. 81–89., Horváth 1993. 90–96. Ld. még a KMTL térképét az 554. oldalon.

29 Jankovič 1972., Jankovič 1973., Stieberová 1993. 87–88., Horváth 1993. 93–94.

kek utcafronti részét ezzel egy időben fa lakóépületek foglalták el, amelyeket a 13. század legvégétől kezdtek kőbe építeni.³⁰

Pozsonyban a tornyok többsége szintén a központban állt. A fennmaradt emlékek a legkiemelkedőbb épületekhez kapcsolódnak: a városháza, a Fő tér 2. sz. épület és a Judenhof mind gazdag kereskedők számára épült házak voltak, amelyeknek egyik sarkát képezték ki toronyszerűen. Ezek a példák arra utalnak, hogy a tornyok nem lakás céljára szolgáltak: belsejük a biztonságos tárolást és az értékek védelmét, külsejük a reprezentációt szolgálta. Sopronhoz hasonlóan a tornyok nem feltétlenül a házak főhomlokzatán helyezkedtek el, ezért elhibáztottnak tartom a tornyok homlokzatát a telkek Fő térre néző végével azonosítani, és ebből kiindulva egy, a tornyok homlokzati vonalához igazodó, a későbbi szabályos négyszögtől eltérő formájú, orsó alakú Fő teret feltételezni.³¹

A tornyok nemcsak építészetileg, hanem társadalomtörténetileg is izgalmas emlékei a várossá alakulás időszakának. Tulajdonosaik ugyanis többnyire a korábbi várjobbágyi réteg nemesség sorába felemelkedő tagjai voltak.³² Természetesen nemcsak az általunk vizsgált két városból, hanem más királyi városokban (Buda, Székesfehérvár), sőt szórványosan mezővárosokban (Pásztó, Körmend) is megtalálhatók voltak.³³ A soproni és pozsonyi „lakó-”tornyok jól beleilleszthetők a korabeli, ill. néhány évtizeddel korábbi európai városépítészeti fejlődésbe. Hasonló épületek Londontól Genten, Zürichen és Regensburgon keresztül a szomszédos ausztriai területekig (Bécsújhely, Krems, St. Pölten, Klosterneuburg, Bécs) széles körben előfordulnak.³⁴ Az írásos források alapján összeállított bécsi példák közelségük mellett azért is érdekesek, mert azonosítható tulajdonosaik szintén a város korai, a 13. század végéig meghatározó szerepet játszó nemesi származású vezető rétege, az ún. „*ritterliche Oberschicht*” közül kerültek ki.

A két város lakosságának hasonló létalapja, a családok gazdálkodásnak rokon vonásai a polgári építészet hasonló irányú fejlődését is eredményezték, amely erős általánosítással a következőképpen vázolható.³⁵ A telkek először fél szélességben emeletes oromzatos fa-, majd kőházakkal épültek be. A kőházak építése a 13. század végétől fokozatosan tért hódított, kezdetben együtt létezve egyszerűbb, egy-két helyiséges, faszervezetű épületekkel. A földszinten a szőlőműveléshez kapcsolódó présház-pince volt, a konyha, a hálókamrák és reprezentatív lakoszoba az emeleten helyezkedtek el. Ezt a szép, többnyire belülről fagerendákkal burkolt szobát gyakran kapcsolt (lépcsős) ablakcsoporttal világították meg, amelyet a 15. század elején váltottak fel a nagyobb, keresztosztós nyílások. Ezek a változások a fűtési technika korszerűsödésével, a szemes-

30 Holl 1989. 52–55. A cikknek a lakótornyokra vonatkozó része válasz Sedlmayr 1986. 323–339. vitatható pontjaira. A pozsonyi lakótornyokról ld. Jankovič 1973. 384–385.

31 Melicherčík é. n. [1989] 137–145.

32 Általánosságban: Szűcs 1993. 50–54. és a 209–211. oldal táblázatai. Sopronra vonatkozó rész tanulmány: Mollay 1961.

33 Entz 1986. 339–342., Valter 1987. 279–280., Bándi 1987. 17. (Dés comes tornya).

34 Perger 1992. 103–115. A Bécsen kívül felsorolt német, ill. osztrák városokra vonatkozó szakirodalom ugyanitt 110. o. 1–6. jz., Zürichre: Schneider 1992. 239–247. London: Derek Keene, ill. Gent Rolf Hammel-Kiesow szíves közlése alapján.

35 Dávid 1967/68., a 13–14. századi pozsonyi házfejlődésről: Baxa-Ferus 1991. 16–24.

kályhák elterjedésével is összefügghettek. A lépcső gyakran különálló toldalék-ként épült a házhoz. A 14. század második felére általában a teljes utcafront beépült, a kapualjat ülőfülkékkel díszítették. A kapualj túloldalán levő épület-szárny műhelyként vagy boltként szolgálhatott, a tulajdonos foglalkozásának megfelelően. Az a megoldás, hogy a földszinti helyiségek többnyire az utcafrontról nyíltak, szintén kereskedelmi funkciójukkal függött össze. A telkekhez esetenként mindkét városban kút is tartozott (ez Pozsonyban gyakoribb volt, mint Sopronban), a telkek hátsó részét pedig fából épült gazdasági épületek foglalták el. A 15. századra a belvárosok utcáinak homlokzata oromzatos házak zárt sorából állt, a kapualj fölött egy, a leginkább központi elhelyezkedésű házaknál két további emelet épült. A külvárosokban ezzel szemben helyenként az újkorig megmaradt a telkenkénti két hosszanti, oromzatos házas beépítés.

Pozsony és Sopron gazdag forrásbázisa: a telekkönyvek és a topografikus sorrendben felvett adó- és egyéb jegyzékek nemcsak a középkori utcák és terek rendjének rekonstruálását teszik lehetővé, hanem az egyes házak tulajdonosainak és bérelőinek azonosítására is alkalmasak. Ezek a jelenleg kéziratban levő feldolgozások, melyeket a későbbiekben a végrendelkezők lakóhelyének azonosításában is felhasználok, elsőrendű nyersanyagai lehetnek a két város majdani szociotopográfiai feldolgozásának.³⁶

A két város népességét a különböző összeírások alapján becsülhetjük meg. A családfők nevét tartalmazó adójegyzékek a késő középkorból sajnos igen hiányosan maradtak fent: Sopronból 22, Pozsonyból viszont csak öt ilyen listát őriznek a levéltárak. Sopronban a legkorábbi, 1379-es összeírás szerint az összlakosság a házak fentebb megadott száma alapján kb. 2100 fő lehetett, a 15. század első harmadában érte el a csúcspontot az 1424/27-es adójegyzékek alapján számolt kb. 4100 lakossal, a század közepi elzárólogítás idején hanyatlásnak indult, és a 15/16. század fordulójára visszaesett kb. 3000-re. Pozsony lakosságának száma a 14. század végén Sopronéhoz volt hasonló.³⁷ 1434-ben 4300–4800 fő lehetett, ez 1452-ben 5100–5600-ra emelkedett, majd a század végére némileg megtorpant, 1503-ra kb. az 1430-es évek szintjére, 4200–4700-ra eshetett vissza.³⁸

36 Dávid Ferenc: Sopron házai és háztulajdonosai, 1379–1686. Kézirat. Köszönöm Dávid Ferencnek, hogy munkájába betekintést engedett. Számos soproni ház tulajdonosainak listáját összeállította Mollay Károly különböző tanulmányaiban. Ezek bibliográfiája: Mollay 1993/d 403–422., ill. 1997. 198. Pozsonyra: Jankovič: Topografia historického jadra Bratislavy v 14–16. storoci, kézirat a Pozsonyi Városi Levéltárban.

37 Pozsonyt egy pártatlannak tekinthető 14. századi svájci epikus költemény a kontinens 72 legjelentősebb városa közé sorolja, míg Sopronról nem tesz említést. Vö.: Mollay 1957. 356–357. Az eltérés hátterében azonban inkább az lehetett, hogy a vers szerzője vagy forrása a dunai útvonalon érkezve Pozsonyt érintette, Sopront viszont elkerülte.

38 Sopronra: Házi II/2., II/3. és II/4. kötetek bevezetése és az ezekben közölt adójegyzékek, Szűcs 1955. 37–41. Granasztói 1970. 315., ill. 1980. 157. ezeknél jóval alacsonyabb, 2800-as, ill. 2950-es lakosságszámot ad meg, amit a források alapján nem tartok igazolhatónak. Az általa megadott számok nemcsak az adófizető háztartások számából kiindulva túl alacsonyak, de az általa számított 18. század végi népességhez képest is. Pozsonyra: Kováts 1938. Bevezetés XLIX–LIII., ill. Szűcs: 1955. 41–42. Az alacsonyabb értékek Szűcs Jenő, a magasabbak Kováts Ferenc véleményét tükrözik. Stoob 1992. 320. Pozsonyra 6–7000 lakossal számol 1500-ban, ami erős túlzásnak tekinthető.

A két település tehát a Kárpát-medence nyugati felének legnagyobb, ill. második legnagyobb városa volt. Európai szinten mindkettőt a kisebb középvárosok közé számíthatjuk, bár Sopron éppen hogy elérte a kategória alsó határát. A Mohács előtti évtizedekben a feltörekvő Nagyszombat már megközelítette Sopront, a 16. század közepére pedig megelőzte a növekedésben.³⁹

A privilégiumok csak általánosságban foglalkoztak a városi önkormányzat és bíraskodás intézményével. Az önkormányzat kialakulása már a kiváltságlevelek megszerzése előtt elkezdődött, hiszen bírókról korábban is történt említés, Pozsonyban például 1279-ben „*villicus de suburbio castri Posoniensis*” kifejezéssel. A város első emberét később mindkét helyen polgármesternek hívták, míg a legtöbb más hazai városban továbbra is bírónak nevezték a legfőbb tisztség viselőjét. Pozsonyban 1347-ben, Sopronban 1321-ben tűnt fel először a *Bürgermeister*, ill. *magister civium* kifejezés. Ez az eltérés a határ túloldalán levő osztrák városok hatásának tudható be, Bécsben például már 1282-től ismert ez az elnevezés.

A rendszer differenciálódásában a belső fejlődés támasztotta igények és a betelepülők által behozott, korábbi lakhelyükön már bevált formák átvétele egyaránt szerepet játszott. Fokozatosan kialakult azon polgárok köre is, akik a közügyekben eljárak, majd belőlük létrejött a városi belső és külső tanács intézménye. Esküdtek neveivel a 14. század elejétől (1314-től, ill. 1331-től) találkozunk. A 15. századtól új tisztségként (Pozsonyban 1430-tól, Sopronban 1429-től) a városi kamarás hivatala jelent meg.⁴⁰

Az írásbeliség szintén fokozatosan került a polgárság választott testületének ellenőrzése alá. A 14. század közepéig, a várossá alakulás előtti időszak örökségként hiteles helyek: a pozsonyi társaskáptalan, ill. a soproni johannita rendház végezték. Az előbbi testület közreműködése 1230-tól adatolható a pozsonyi váralja lakóinak ügyében. A johanniták soproni szereplése szokatlanabb ennél. 1217-től II. András adományából a babóti (bécsi) kapunál szedett vám kétharmadát bírták, majd 1247-től a vár védelmében is szerepet kaptak, amikor is IV. Béla szerződött velük, hogy az osztrákok által veszélyeztetett legfontosabb határvárak, köztük Sopron és Pozsony védelmében 50 lovaggal vegyenek részt. A 13. század utolsó negyedétől azonban békésebb területeken: az ispotály működtetésében, a vámszedésben és nem utolsósorban hiteles helyként a település írásos ügyeinek intézésében fejtették ki tevékenységüket.⁴¹ Hivatásos városi jegyző Pozsonyban 1364-től, Sopronban 1354-től mutatható ki.⁴²

A helyi önkormányzat kereteinek megteremtése mellett egy önálló országos fellebbezési fórum kialakulása a városok önállóságának, jogi autonómiájának elismertetését jelentette. A városi pereket már a 14. századtól egyre gyakrabban a tárnokmester elé fellebbezték, 1383 óta a városok ülnököket is delegáltak a tárnokmester mellé, majd az 1420-as évektől ezek jelenléte kizárólagossá vált.⁴³

39 Vö.: Kazimír 1976.

40 Ortvy II/2. 35–58., Mollay 1956² 49–52.

41 Mollay 1991. 98–106. és Mollay 1967. 216–217.

42 Ortvy III. 477. skk., Házi 1956. 202–215.

43 Ifj. Szentpétery 1934. 540.

Pozsony és Sopron ebben a folyamatban kezdettől fogva részt vett, tudatában volt az összefogás fontosságának, de gyakorlati lépéseket csak saját érdekeiknek megfelelően tettek.

Gazdasági-társadalmi fejlődés

1. *Mezőgazdaság és szőlőművelés.* Sopron és Pozsony gazdasági fejlődése – amint már a kiváltságlevelek kapcsán láttuk – számos hasonló vonást mutatott.⁴⁴ A várossá alakulás után mindkét helyen jelentős földterületek voltak a polgárság kezében. Ezek a földek a 13–14. század folyamán jórészt szőlőkké alakultak át, a polgárok fő bevételi forrásává a gabonatermelést megelőzve a bortermelés és -kereskedelem vált.⁴⁵ A gabonatermelés ismételt felfutásával a 16. század elején találkozunk. Ekkor a gabonadézsmajegyzékek alapján a soproni adózó polgárság kb. 40%-a termelt gabonát, míg száz évvel korábban ez az arány csak 11,4% volt.⁴⁶

Szőlődűlők említésével Pozsonyban először 1246-ban és 1254-ben találkozunk, eddigre tehát már helyenként túllépett a szőlőtermesztés az alkalmankénti, „háztáji” művelés keretein. A szőlőtermesztés előzményei pedig bizonyára visszamennek az ispáni vár időszakára, sőt még korábbra is, hiszen az 1291-es kiváltságlevél *„de vineis ipsorum antiquis et de novo plantatis vel plantandis”* adta a polgároknak a csöböradó és egyéb terhek alóli mentességet.⁴⁷ A soproniak 1277. évi privilégiuma szintén „régí szabadságaikra” hivatkozott, amikor a nemesi birtokon levő szőlők utáni járandóságról írt.

A szőlőskertek széles körben övezték a városokat. Pozsonyban Dévénytől Szentgyörgyig mintegy 25 km hosszúságú sávban helyezkedtek el, elsősorban a Dunára néző domboldalakon. Sopronban a várost körülvevő domboldalak mindegyikén voltak szőlőskertek, a legjobb minőségű bort mégis a Fertőhöz közel eső, Ruszt (Rust), Meggyes (Mörbisch) és Fertőrákos környéki dűlők adták. Figyelemre méltó, hogy a szőlőskertek olyan, mai szemmel kevésbé kedvező termőhelyi adottságokkal rendelkező területekre is kiterjedtek, mint például a Lőverek lejtői vagy a Harka határában levő Istenszéke nevű hegy.⁴⁸

A szőlőbirtok speciális, munkaigényes művelési módja miatt a városokban, a mezővárosokban és a falvakban is különleges jogi státuszt élvezett, a jobbágytelki kötöttségektől függetlenül mozoghatott.⁴⁹ A polgári vagyon nem „eltűnt” a szőlőskertek vagy egyéb ingatlanok vásárlásával, hanem biztos és könnyen mobilizálható formát öltött.⁵⁰ A termelésbe befektetni szándékozó polgárok számára gyakorlatilag ez volt az egyetlen lehetőség, hiszen a kézművesmesterségek

44 Szűcs 1955. 26., 30., 62., 99., 128.

45 Szűcs 1955. 28–29.

46 Szűcs 1955. 169–175.

47 Kalesny 1993. 187–188.

48 Vö.: Kücsán 1999. 11–17.

49 A szőlőterületek különleges jogállását először Makkai 1957. 464–478. elemezte. Újabbán ld. Gecsényi 1988. 23–24. és Kubinyi 1996. 72–77. a további irodalommal.

50 Szűcs 1955. 59–60., 138. jz. írta a kézművesek szőlőtulajdonának kapcsán: „...a polgári vagyon nálunk eléggé hajlamos arra, hogy ingatlanban, földben tűnjön el...”

árukibocsátását a céhes korlátok, valamint a piac szűk keresztmetszete miatt nem lehetett tetszőlegesen növelni, a kívülállók pedig egyáltalán nem kapcsolódhattak be. A szőlők az ingatlanforgalom komoly hányadát tették ki, általában valamivel gyakrabban cseréltek gazdát, mint a házak vagy más, gazdasági célú ingatlanok, és igen érzékenyen reagáltak a helyi vagy az országos eseményekre, válságokra. Kubinyi András budai adatai mellett erről tanúskodnak a pozsonyi és a soproni telekkönyv szőlőkkel kapcsolatos bejegyzései. A soproni *Erstes Grundbuch* szerint például a minket érintő időszakban (1529 előtt), ötéves periódusokat nézve, 18 és 36 közötti szőlőskert cserélt gazdát, míg a mohácsi csatát megelőző és azt követő években (1525–1529) ez a szám 62-re ugrott fel⁵¹ (2. táblázat). Az 1435-től vezetett pozsonyi telekkönyv lapjai 2003 szőlőskerti ingatlan adatait tartalmazzák, amelyek 114 különböző dűlőben helyezkedtek el.

2. TÁBLÁZAT. AZ INGATLANFORGALOM ALAKULÁSA A SOPRONI ELSŐ TELEKKÖNYV ADATAI SZERINT				
Évkör	Belvárosi ház	Külvárosi ház	Szőlő	Egyéb
1480–1484	11	20	36	8
1485–1489	9	13	23	12
1490–1494	7	9	18	18
1495–1499	13	12	32	6
1500–1504	16	16	27	9
1505–1509	8	2	21	8
1510–1514	6	10	21	6
1515–1519	6	4	20	3
1520–1524	4	7	22	1
1525–1529	18	14	62	23

A szőlőbirtokos polgárok mindkét helyen a városi társadalom legnépesebb csoportját tették ki. Pozsonyban 1434-ben 819 háztartás adózott, boradót 465 polgár (56,8%) fizetett, ezek közül 282-nek (34%) a fő foglalkozása volt a mezőgazdaság, azaz főleg a szőlő- és bortermelés. Az 1433-as soproni bordézsmajegyzék összesítése még magasabb arányokat eredményez: 462 szőlőtermelő polgárt írtak össze, ami az összlakosság 63,3%-a volt, 1526-ra pedig a lakosság csaknem 80%-a birtokolt kisebb-nagyobb szőlőterületet.⁵² A szőlősgazdáknak több mint a fele más kimutatható jövedelmi forrással nem rendelkezett, és ha az esetleges további alkalmi bevételek nem is zárhatók ki, ez a réteg inkább támaszkodott elsődleges foglalkozásának jövedelmére, mint a kézművesek, akik mellékfoglalkozásként éppen a szőlészetbe vagy a kereskedelembe kapcsolódtak be. A szőlőtermelésnek ez a meghatározó szerepe az újkorig jellemző maradt a vizsgált városokra, mindenekelőtt Sopronra.

51 A táblázat adatainak forrása: Mollay 1993/b passim. Vö.: Szende 1996. A pozsonyi telekkönyvről ld. Kováts 1918.

52 Kováts 1900. 79. és Függelék, ill. Házi II/3. 28–35.

A szőlészetben folyó specializált árutermelés nemcsak a lakosság egyik fő foglalkozási ága volt, hanem a városon belüli és a városok közötti versengésnek a legfontosabb területe is. A tét nem volt kevés: 1435-ben Pozsonyban 26 925 akó bor termett, ez mintegy 15 ezer hl-nek felel meg, melyből az elfogyasztható vagy eladható mennyiség kb. 16-17 ezer aranyforint értéket képviselt. Két évvel korábban Sopronban a megtermelt bormennyiség 19 815 akó és 60 hordó volt, ami több mint 10 ezer hl-t tett ki.⁵³ A leszüretelt bor mennyisége alapján szakosodott monokultúrás termelésről, sőt tulajdonképpen egyfajta városi iparról beszélhetünk.⁵⁴ A borszállítási kiváltságok értelmében a két város évi bortermésének kb. 30-40%-át exportálhatta, és a termés legalább egyharmada került belső forgalomba is. A házankénti borkimérés a várossá válás óta sarkalatos kiváltsággá volt a polgároknak. Ez a tevékenység a házak építészeti kialakításában, nevezetesen a kimért bor fogyasztásának színhelyéül szolgáló ülfülkék építésében és a bormérésre szolgáló edények birtoklásában is tükröződött.⁵⁵

Az adott város polgárai, ill. a város mint jogi személy mellett más települések lakosai is birtokoltak extraneusként szőlőket annak határában. Sopronban Kőszeg, Ruszt, Kismarton, Székesfehérvár, Bécs, és mindenekelőtt Bécsújhely polgáraival találkozunk ilyen minőségben. Pozsonyban Szentgyörgy, Modor és Nagyszombat felé voltak kölcsönösen átbirtoklások. Mivel ezek a városok (elsősorban a közel fekvők) az „anyaváros” számára konkurrenciát jelentettek a borkereskedelemben, lakosaikat a helybeliek gyakran megakadályozták soproni vagy pozsonyi szőlőskertjeik művelésében és leszüretelésében.

A borkereskedelmet mindvégig jellemző konkurrenciaharc természetesen nem korlátozódott az extraneusok akadályozására. Különböző szállítási kiváltságok kieszközlésével a városok az uralkodókat is igyekeztek a maguk oldalára állítani. A Pozsony és Sopron közti érdekellentétekről a későbbiekben lesz szó, de Sopronnak hasonló problémái voltak Bécsújhellyel és Kőszeggel is, ez utóbbi viszont a települési hierarchia alacsonyabb szintjén levő Rohonc (Rechnitz) és Csepreg mezővárosokra akarta rákényszeríteni előjogait.⁵⁶ Pozsony középkori történetéből más városokkal szembeni ilyen természetű konfliktusokra – éppen Sopront leszámítva – nem találunk példát. A legfőbb konkurens Bécs városát már 1244-től uralkodói rendeletek védték a magyar borok behozatala ellen, ezért ebbe az irányba elenyésző volt a pozsonyiak exportja.⁵⁷ A város magabiztosságát többi lehetséges versenytársával szemben részben a Szilézia és Morvaország felé vezető útvonalon elfoglalt domináns földrajzi helyzete, részben stabil kereskedelmi kiváltságai indokolták.

A városi számadáskönyvek sok adatot tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy a város a környező falvak parasztjaitól vett gabonát és más mezőgazdasági terményeket, mivel a 15. század elejére a polgárságnak mindössze egytizede

53 Kalesný 1993. 189., ill. Szűcs 1955. 55.

54 Ld. részletesebben az V. fejezet „Végrendeletek és kereskedelem” alfejezetében.

55 Holl 1989. 55–58.

56 Keil 1998. 19–21., ahol nemcsak a zsidóságot érintő kérdéseket tárgyalja. Kőszegről: Bariska 1979. 73. és uő: 1998. 6–7. Összefoglalóan: Szende 2002. 70–78.

57 Opl 1993. 119.

rendelkezett gabonatermő szántóföldekkel. Igaz, hogy kb. kéttucatnyi polgár piacra is termelt gabonát, a lakosság több mint 90%-a a vásárolt gabonára volt utalva. Ezzel egyidejűleg a mezőgazdasági termények biztosítására sorra vásárolták meg a város körüli falvakat. Pozsony a szomszédságában levő Dornik, Sellendorf, Lamacs (Plumenau) és Vereknye (Fratendorf) községeket vette meg korábbi nemesi birtokosaiktól, akik zömmel a város polgáraivá váltak. Sopron a királyi adományként megkapott Bánfalva és Balf után Kópháza, Ágfalva, Meggyes, Harka és Kelénpaták (Klingenbach) községeket vásárolta meg, amelyek gyűrtje mintegy 39 ezer kh területen vette körül a várost.⁵⁸

A szőlők és szántók mellett gyümölcsös- és zöldségeskertek is voltak a lakosság tulajdonában, ahol a mindennapos, saját használatra termelt növények mellett speciális fajtákat is tartottak, például gesztenyét vagy sáfrányt.

2. *Kézművesség.* A kézműipar szerepének növekedéséről részben az iparosok számarányának alakulása, részben az iparágak differenciálódása tájékoztat. Az előbbi tekintetben Pozsony már a 14. század végén megelőzte Sopront. 1379-ben 131 kézművesháztartást írtak össze, míg Sopronban csak 73-at. A szakmák szerinti megoszlás azonban ugyanekkor még hasonló volt: Sopronban 32-, Pozsonyban 31-féle iparág mutatható ki. 1440-ben Sopronban 52 mesterség szerepelt, de később Pozsony fejlődése ebben a tekintetben is szerteágazóbb volt.⁵⁹

A kézművesek összlakossághoz viszonyított aránya Sopronban először a már többször idézett 1379-es jegyzékből számítható ki: a 73 kézműves foglalkozású családfő a háztulajdonosok 19%-át tette ki, 1424/27-ben 175 családfő (21,3%), 1440-ben 184 családfő (24%) foglalkozott kézművesmesterségekkel. A század második felében a kézművesek abszolút száma csökkent, 1459-ben 149, 1466-ban 137, 1489-ben 127 kézműves adózót írtak össze, ami a népességszám alakulását figyelembe véve folyamatosan 20-21% körüli arányt jelentett, abszolút értékben azonban mintegy 25%-os csökkenésnek felelt meg. Pozsonyban 1434-ben 181 iparos adózott, akik az összlakosság 22,1%-át tették ki. A két városban tehát a népességekülönbség ellenére a kézművesek aránya nagyjából megegyezett. Ezen belül az ipart főfoglalkozásként (de nem feltétlenül egyedüli megélhetési forrásként) űzők részesedése (70–76%) szintén hasonló volt a 15. század folyamán.⁶⁰

A kézművesek számaránya nem mutat egyértelmű növekedést az egész vizsgált időszakban, a városi társadalmon belüli jelentőségük azonban megerősödött. Ezt mutatja, hogy egyre többen költöztek be közülük a belvárosba: Sopronban 1379-ben csak nyolc kézműves élt a városfalakon belül a külvárosi 65-tel szemben (11%), 1424-ben 20,5%-uk élt ott, 1459-ben 26,8%, az arány 1489-ben 34,6%-ra, 1523-ban pedig 36,5%-ra növekedett. A belvárosban házat birtoklók mestersége közül az első helyen a mészárosokat kell említeni, akik nemcsak megszerezték, de hosszú távon meg is tudták tartani ingatlanukat. Rajtuk kívül

⁵⁸ Szűcs 1955. 31–35. és 83–85.

⁵⁹ Szűcs 1955. 49–67., a mesterségcsoportok szerinti megoszlásra ld. az 50. oldalon közölt táblázatot.

⁶⁰ Ld. a fentebb idézett adójegyzékeket, vö.: Szűcs 1955. 46–47., 64–65. és 126–127.

a leggyakrabban a vargák, a szabók és a szűcsök adóztak városi házak tulajdonosaiként, ami ezeknél az alapvető igényeket kielégítő mesterségeknél a fizetőképes megrendelők és a piacterek közelsége miatt igen fontos volt. Ők azonban általában kisebb, kevésbé előkelő házakat birtokoltak, és nagyobb volt körükben a fluktuáció is. További mintegy két tucat mesterség legfeljebb 2-3 iparossal volt jelen a belvárosban, akik részben mint háztulajdonosok, részben mint bérlakók éltek ott.

A kézműves-társadalom természetesen nemcsak a lakóhelye, hanem vagyossága szerint is erős belső rétegződést mutatott. Felső, vékony rétegük (10–15%) kiterjedt szőlőműveléssel és borkereskedelemmel foglalkozott, vagyonukban – amint az testamentumaikban is megmutatkozik – legnagyobb arányban az ingatlanok, ezen belül is a szőlőskertek emelkedtek ki. Tekintélyüket mutatja, hogy gyakran töltöttek be tanácstagi, sőt bírói és polgármesteri tisztséget is. Ebben a körben is elsősorban a mészárosokkal és a szűcsökkel találkozunk, a Budán igen fontos szerepet játszó pékek csak elvétve kerültek a tanács tagjai közé, akkor is inkább csak Pozsonyban. A kézművesség legszélesebb rétegét a középpolgárok alkották, akik általában egy-két szőlőskerttel rendelkeztek, legfőbb ingatlanuk a házuk és műhelyük volt. A kézművesség legszegényebb rétege ingatlant csak elvétve birtokolt, bérlakóként éltek, más műhelyében vagy megbízóik házában dolgoztak.⁶¹ A kézművesség egyes ágainak fejlettségét, ill. a termékeik iránti kereslet növekedését mutatja a nők megjelenése és többé-kevésbé önálló szereplése is az adott szakmákban vagy gazdasági ágakban. A nők munkájával a végrendeletek adatai alapján a későbbiekben „A város másik fele...” c. alfejezetben foglalkozom.⁶²

Az iparostársadalmat természetesen tovább rétegezte a céhrendszer megjelenése és kiterjedése. Pozsonyban első alkalommal 1376-ban olvashatunk céhekről,⁶³ amikor is a legalapvetőbb mesterségek képviselői, a mészárosok, a vargák és a pékek alkottak szakmai szervezeteket. Őket követték a szabók 1411-ben és 1459-ben, a szűcsök 1467-ben, a posztónyírók 1470-ben és a halászok, szintén még a 15. században. A péklegények egyletének (a dokumentumban a *bruderschaft der pekenchnecht* és a *zech* kifejezés felváltva szerepel) szabályzatát a helyi pékmesterek állították össze 1433-ban; eszerint az egyletbe való felvételnek a bécsi minta szerint kellett történnie (*nach der Ordnung und fastung der pruderschaft der pekenchnecht inn Wyenn*). 1516-ban a vargalegények a városi tanács jóváhagyásával állítottak össze szabályzatot maguknak.⁶⁴ Sopronban összesen nyolc kézművescéh kapott szabályzatot a középkorban: a vargák 1447-ben, a mészárosok, valamint a molnárok és ácsok 1459 előtt, a szabómesterek és -legények 1477-ben, a kőművesek és kőfaragók 1513-ban, a patkolókovácsok és a halászok

61 Szűcs 1955. 59–61.

62 Ld. még általánosságban, nemcsak soproni és pozsonyi példákkal: Szende 1995.

63 Ugyanerre az évre esett az erdélyi szászok céheinek újbóli engedélyezése is, lehet, hogy Pozsonyban is valami hasonló szabálmegerősítési eljárásról volt szó. Az összefüggésre Kubinyi András hívta fel a figyelmet.

64 Király 1903. 166–200. és 428–445: függelék a céhszabályok szövegével. A kora újkori céhalakulásokról: Špiessz 1978.

1514-ben, a takácsok 1524-ben. Ezek – más városokhoz hasonlóan – egy-egy védőszent kultusza köré csoportosulva vallásos testvérületek is voltak.⁶⁵ Figyelemre méltó, hogy Pozsonyban a céhek megjelenése legalább 70 évvel megelőzte a soproniakat.

A céhek a középkorban különösen a városi partikularizmust, az egy településen belül azonos szakmát űzők kiváltságolt csoportjának érdekeit szolgálták. A kézművesek céhen belüli képzésének egy aspektusa, a vándorlás, azonban munkaerő-szabályozó szerepe mellett közvetlenül is befolyásolta a városi társadalom mobilitásának tendenciáit. A vándorlás szokása fokozatosan alakult ki a 15. század folyamán, és hazánk területén ebben az időszakban még „csak elvétve lett követelmény”.⁶⁶

A szórványos adatok között szerepel, hogy más városok mellett Pozsony is fogadott bécsi és budai legényeket. A rendszeresen feltárt adatokból úgy tűnik, hogy a magyarországi városok között Sopron céheinek szabályzatai írták elő legkorábban a vándorlást. A suszterek már 1447-ben megkövetelték, hogy sikertelen remekmunka esetén a mesterjelöltnek újból vándorolnia kellett, a szabók 1477-ben már mint bevett intézményt szabályozzák a vándorút idejét, a takácsok 1524. évi szabályzata pedig már évi két vándorlást tett kötelezővé. Ezek a „tanulmányutak” a városok lakosságának egymás közti kapcsolatát és az érintettek látókörét egyaránt tágították. A korai soproni példák a nyugati befolyás érvényesülését mutatják, míg országosan a kötelező vándorlás inkább újkori fejleménynek tekinthető.⁶⁷

Az urbanizáció szempontjából természetesen fontos lépés volt az egy mesterséghez tartozó mesterek számának növekedése, amely az ellátásban, a város központihely-funkciójának betöltésében nemcsak mennyiségi, hanem minőségi ugrást is jelentett.⁶⁸ Társadalmilag azonban a céhtagság kényszere a túlzott vagyoni differenciálódás ellen hatott, és hozzájárult ahhoz, hogy a meggazdagodó kézművesek a céh ellenőrzésén kívül eső befektetési formákat, nevezetesen az ingatlanok (szőlők) vásárlását részesítsék előnyben, amint ez testamentumaikból is kitűnik.

A városi topográfia szempontjából szintén fontos volt a mesterségek szerveződése. A hasonló szakmát űzők gyakran laktak egymás közelében, egy utcában, amely néha fel is vette lakói nevét. Pozsonyban már a 14. században szerepelt a „platea pistorum”, a pékek utcája, valamint a „tímár elve” az Óváros és a Duna között. A belvárosban volt a Nyergesek utcája és a Kalaposok utcája, a Duna felé vezető kaput pedig Halászkapunak nevezték.⁶⁹ Sopronban a belvárosban volt a topográfiával kapcsolatban már emlegetett Mészárosok utcája, a Kovácsok utcája közvetlenül a várárok külső oldalán, a Halászkok utcája az észak-

65 Kubinyi 1999/a 342–352., Pozsonyról: Ortway II/4. passim, Sopronról Házi 1939. 293–300.

66 Heckenast 1996. 93–96.

67 A pozsonyi szórványadatok: Szűcs: 1955. 153., a soproni példák: SVL Gerichtsbuch 142–145., Házi I/7. 95–97.

68 Összefoglalóan ld. Domonkos 1991. 30–41., régészeti és topográfiai szempontból: Holl 1989.

69 Jankovič 1971. 29–37.

keleti külvárosban helyezkedett el. Ez utóbbi kettő, mint láttuk, még az Árpád-kori szolgálonépi szervezet maradványaként értelmezhető.

Végezetül a céhrendszer és a városi fejlődés két általánosabb összefüggésére szeretnék röviden kitérni. Az egyik a városi polgárjog és a céhtagság megszerzése közötti kapcsolat. Erre már Iványi Béla felhívta egy tanulmányban a figyelmet, kiemelve, hogy a teljes jogú polgárok, ill. céhes mesterek sorába való belépés feltételei között számos hasonlóság mutatható ki. Ezek közé tartozott a törvényes születés, egy mesterség alapos ismerete, házas családi állapot, valamint ingatlan (ház vagy műhely) birtoklása a városban. Ezen feltételek némelyikétől csak abban az esetben tekintettek el, ha a jelentkező vállalta, hogy egy éven belül pótlólag eleget tesz nekik.⁷⁰ A céhszabályok és a polgárok sorába kerülés regulációjának összefüggése több volt egyszerű átadás-átvételnél. A feltételek kölcsönösen befolyásolták egymást oly módon, hogy minél jobban elterjedtek a céhek, annál szigorúbbakká váltak a polgárjog megszerzésének feltételei is. Megszigorodott az adminisztráció: a városok polgárkönyveket fektettek fel, és a céhekhez hasonlóan bizonyágleveleket állítottak ki lakosaik, illetve tagjaik származásáról és magaviseletéről.⁷¹

A másik figyelemre méltó tényező az az időeltolódás, amely a fent felsorolt céhek megjelenése és e szervezeti forma legkorábbi európai feltűnése között kimutatható. A pozsonyi és soproni példák a 14. század végi – 15. század eleji adatokkal a magyarországi átlagnak felelnek meg. Még ha a céhiratok körében is számolnunk kell bizonyos mértékű forráspusztulással, éppen az itt feldolgozott, jó forrásadottságokkal rendelkező városokban kevésbé valószínű, hogy ilyen jogbiztosító dokumentumok nyomtalanul és minden utalás nélkül elvesztek volna. Ennek alapján a magyarországi városok, a városfejlődés korai formáihoz hasonlóan, a céhek alapításában is kb. két évszázados késésben voltak a nyugat-európai városokhoz képest. Észak-Itáliában már a 11. században, német területen a 12. századtól alakultak céhek, virágkoruk a 13–14. századra esett,⁷² míg hazánkban a legtöbb új céh szabályzata a 16–17. századból maradt fenn.

3. *A kereskedelem.* Földrajzi adottságai Pozsonyt és Sopront egyaránt predesztinálták a kereskedővárosi funkcióra. Nemcsak a hegyvidék és síkság találkozásánál, az ún. vásárvonalon elfoglalt helyzetük, hanem az országhatár, valamint a német- és magyarjék lakosság megtelepedési határának közelsége is élenkítően hatott az árucserére. A kedvező adottságokat az uralkodók igyekeztek privilégiumaikkal is megtámogatni. Az első kiváltságlevelek ismertetésénél mégis azt láttuk, hogy éppen a kereskedelem szabályozását illetően számos eltérő vonást mutattak, főleg azért, mert a két helyen más-más szempontokat tartottak említésre méltónak. A további kiváltságolások már a két város hasonló fejlődéséről

70 Sopronban 1552-ből van adat arra, hogy – sok európai városhoz hasonlóan – a nőtlen polgároknak ígéretet kellett tenniük arra, hogy egy éven belül megházasodnak. Vö.: Házi 1941. 272. Ugyanez a kitétel a pozsonyi szűcsök céhszabályában már 1467-ben olvasható: „sol [...] ynner Jahrs frist ferheyrratt und darumb genugsam gewishait tün”, Király 1894. 432.

71 Iványi 1936. 5–32., Vö.: Házi 1941. és Király 1903. 185–186.

72 Ennen 1987⁴. 150–154.

tanúskodnak. Nehéz persze megítélni, hogy a privilégiumok egy már meglévő állapotot szentesítettek, vagy éppen ezek váltak a fejlődés előmozdítóivá. Ezek közé a kiváltságok közé tartozott, amikor mindkét város az egész országra kiterjedő vámmentességet kapott III. Andrástól. A későbbiekben mégis elsősorban a polgáraik által leggyakrabban használt útvonalakra, ill. területekre igyekeztek ezt megerősíteni: Sopron a 1323-ban Rába és a Lajta közti területekre, Pozsony először Pozsony megyére, majd a dunai útvonalra, főleg Visegrád és Buda felé.⁷³

Országos vásár tartására mindkét város 1344-ben kapott engedélyt I. Lajostól,⁷⁴ tehát szűkebb piacörzetükön túlmutató gazdasági jelentőségüket egyszerre szentesítette az uralkodó. Ezen túlmenően a király intézkedései egy nagyobb ívű gazdaságpolitikai koncepcióba is beilleszkedtek. Felismerte, hogy a 14. század elejétől legkedvezőbben Magyarországon beszerezhető nemesfém óriási vonzerőt jelentett a külföldi kereskedők számára, akik a kedvező üzleti lehetőségeket termékeik személyes értékesítésével, sőt Bécs 1221-ben kiadott, majd 1312-ben megújított árumegállító jogának kijátszásával is ki akarták használni. Az uralkodó tehát ahhoz kívánta megteremteni a feltételeket, hogy ez a kereskedelmi aktivitás jogilag szabályozott és védett keretek között érje el Magyarországot. Szintén 1344-ben adta ki ugyanis a király privilégiumát, amelyben a kölni, huy-i és más rajnai kereskedőket (*mercatores de Sancta Colonia et e civitate Hoy*) ugyanolyan kedvezményekben részesítette, mint a cseheket és a morvákat. A kiváltságlevél meglévő igényeket tükrözött és valós problémákat vetett fel, hiszen a kölniek és a huy-iek már 1345-ben panaszkodtak, hogy Sempténél és Farkashidánál nem tartották be ezeket a rendeleteket. Az említett városok képviselői később is rendre megújították a nekik adott kedvezményt.⁷⁵ A panaszokkal azonos évből, 1345-ből, arról is vannak adataink, hogy a Lajtán keresztül Sopronba tartó, közelebből meg nem határozott külföldi kereskedőket raboltak ki, és a vámosok is kihágásokat követtek el ellenük.⁷⁶

A kereskedelem szerkezetének átalakulását tükrözte a harmincad átminősítése külkereskedelmi vámmá. Ezt 1342 óta a külföldről behozott, 1380 óta pedig a külföldre kivitt áruk után is fizetni kellett. Az intézkedés tovább növelte a nyugati határvárosok fontosságát, mivel az ország belsejében levő harmincadhelyeket a határhoz közelebb kellett helyezni. Ezért került a győri harmincadhely 1369 előtt Pozsonyba, a sárvári 1383-ban Sopronba, és mindkét helyen folyamatosan működött az újkorban is. A harmincadszedő helyek jelenléte nem hatott egyértelműen élénkítőleg a forgalomra. A vámszedés elhelyezkedése inkább követte, semmint előmozdította a kereskedelem alakulását. A kereskedők egyébként is igyekeztek kijátszani a vámfizetést, a befolyó jövedelmek pedig a királyi kincstárat vagy a harmincadot zálogban bíró főurak vagyonát gyarapított-

73 Házi I/1. 39–40., vö.: Fügedi 1959/1981 45. skk., Szűcs 1955. 104. skk.

74 Házi I/1. 82–83., Fejér IX/1., 294.

75 Ld. összefoglalóan: Pleidell 1925., 10., 17., újabban: Hirschfelder 1994. 138–140.

76 Quellen zur Geschichte der Stadt Wien II/1. 288. sz.

ták. Csak ritkán jutott belőlük a városi pénztárba, ahonnan a hivatal és személyzete költségeit is fedezni kellett.⁷⁷

Az árumegállító jog, bár az 1291. évi pozsonyi privilégiumban már szerepelt, I. Károlynak a bécsi útvonalat mesterségesen elsorvasztó gazdaságpolitikája miatt a 14. században nem érvényesülhetett. Hatékony formában (három másik határszéli várossal együtt) Pozsony és Sopron is 1402. január 22-től élvezhette.⁷⁸ Bár az év eleji kiváltságot kiadó Zsigmond király ez év október 1-jén hatálytalanította rendelkezését, a városok a januári kiváltság alapján tovább gyakorolták az árumegállítást, amint ezt Pozsony esetében már kimutatta a kutatás.⁷⁹ A nyugatról jövő kereskedőkkel szemben tulajdonképpen érvényben is maradt a hazaiai kiváltsága, az októberi módosítás a belföldi kalmárokat érintette.

Végeredményben az uralkodó, kihasználva a külföldi kereskedők elődei által megtámogatott érdekeit és érdeklődését Magyarország iránt, a nyugati útvonalat az ország legfontosabb kereskedelmi ütőerévé kívánta tenni. A külföldi kereskedők egyrészt az útviszonyok, másrészt az adminisztratív lépések miatt is nehezen kerülhettek el, hogy a kiváltságolt határvárosokat felkeressék. Az 1402. október 1-jei határozat viszont azzal járult hozzá a magyar városok megerősödéséhez, hogy ezek polgárait egységesen kivonta a régebben kiváltságolt városok (Buda és Kassa) árumegállító joga alól. Mátyás azonban más gazdaságpolitikát követett. A nyugati határszél Zsigmond privilégiumai által mesterségesen felfejlesztett városait visszaszorította, kiváltságaikat megnyirbálta. Helyettük az állatkivitelbe bekapcsolódó, központi fekvésű városok (Buda, Pest, Székesfehérvár, Szeged), valamint az erdélyi szász központok fejlődése lendült fel. A Jagelló-korban a határ menti települések már Nagyszombattal összefogva sem tudták jogaikat Buda ellenében teljességgel érvényre juttatni.⁸⁰ Sok bonyodalmat okozott mindkét városnak és Nagyszombatnak is azon „régí kiváltságuk” érvényesítése, hogy idegen kereskedők csak e három város valamelyikén keresztül szállíthatják áruikat nyugatról az ország belseje felé. Az erről szóló kiváltságlevelet Bécs tiltakozása miatt a Jagelló-korban többször is közösen átírtatták, sőt a vita a Habsburg-uralkodók idején is folytatódott.⁸¹

A királyi kiváltságlevelek a kereskedelem alakulásának folyamatában a jéghegy csúcsát jelentették. Az alapot részben a külföldi áruk jelenléte, az irántuk megmutatkozó fizetőképes kereslet növekedése, részben a szállításukkal foglalkozó kereskedők tevékenységének megélénkülése biztosította. Ennek a tevékenységnek érdekes és forrásokkal jól alátámasztott példája a kölni kereskedők

77 Pach 1990. 35–38., Mollay 1993/c 129. (Mária királynő idézett okelvele [Fejér X/1. 741–742.] nem Sopronra, hanem Sárovarra vonatkozóan panasolja a „nagy elhagyatottság”-ot, a közölt fordítás ilyen értelemben módosítandó.), Ortway II. 3. 55–106.

78 Vö.: Kubinyi 1994/b 3–4.

79 Mályusz 1984. 165–166., Kubinyi 1987. 238–239., Pozsony árumegállító jogának sorsáról: Kubinyi 1994/b.

80 Kubinyi 1973. 50., 98–99., 108., uő: 1993/b, 19., Házi I/6. 238–241., I/7., 67–68.

81 Archiv Mesta Bratislavy (= AMB) 4366., 4469., 4693., 4815.

megjelenése Pozsonyban és Sopronban, amely a konkrét eseten túlmutató tanulságokkal is szolgál, ezért megérdemli alaposabb figyelmünket.⁸²

A kölni kereskedők a 13. század végétől mutathatók ki Bécsben, a 14. század második felétől pedig olyan rendszeressé vált jelenlétük, hogy egy állandó rezidenciát, a *Köllnerhof*-ot, is fenntartottak. Innen kiindulva azután, bécsi polgárokkal társulva vagy önállóan igyekeztek átlépni az örökös tartományok határát, hogy a magyar aranyforinthez közvetlenül, a bécsi dénárra való átváltás kötelezettsége nélkül jussanak hozzá. Másrészt Bécs megkerülésével, Nürnbergből Prágán és Brünnön keresztül is eljuthattak Pozsonyba. Kováts Ferenc összesítése szerint több mint két tucat kölni kereskedő állt kapcsolatban pozsonyi üzletfelekkel. A beszállított áruk, elsősorban posztóféleségek értéke évente több ezer aranyforintot tett ki.

A Kölnből Pozsonyig vezető közel ezer km-es út költségei még jobban megértültek, ha több üzletet is köthettek, sőt innen kiindulva több városban is felkerestek üzletfeleket. Így szinte természetes továbblépésként kínálkozott Pozsony mellett Sopronra is kiterjeszteni tevékenységi körüket. A két határváros gazdasági fejlődése szempontjából fontos vonások a következők: A 14. század végétől a 15. század első harmadáig mintegy 80 kölni kereskedő fordult meg a Duna völgyében. Közülük 25-en jutottak túl pozsonyi kapcsolataikkal a Bécsig terjedő üzletkörön. Ezek közül a legaktívabb cégek képviselői – szám szerint nyolcan – voltak azok, akik soproni üzletfelekkel is közvetlenül érintkezésbe léptek. A kölniek harmadik fő magyarországi célállomása, ahonnan a két határvárostól távolabbi Kárpát-medencei piacokra is eljuthattak, minden bizonnyal Buda volt, de itteni tevékenységükről a források pusztulása miatt szinte semmit nem tudunk.⁸³

Az a tény, hogy Sopront önállóan be akarták kapcsolni az üzletmenetbe, a város gazdasági helyzetével magyarázható. A két város piackörzete és funkciója ugyanis világosan elkülönült egymástól. Pozsony, mint a Duna völgyében kelet felé továbbvezető kereskedelmi út következő állomása, a Kárpát-medencébe való bejutás kulcsa fontos volt a külföldi kereskedőknek – de természetesen a helyi piacon is igyekeztek minél több árut elhelyezni. Sopronban viszont egy, a Dunántúlt ellátó másodlagos elosztóközpontot akartak kialakítani a kölni áruk számára, és ehhez kellett felvenni az ottani kereskedőkkel a kapcsolatot.

A kölni kereskedők néhány évtizedes intenzív jelenlét után feladták nyugat-magyarországi összeköttetéseiket. Távozásuk indítékai legalább annyira összekapcsolódtak a térség gazdaságának alakulásával, mint megjelenésük okai. A közvetlen kapcsolatok elhalását nem a felvevőpiac beszűkülése okozta, ráadásul a magyar nemesfémekre a német kereskedőknek talán még inkább szükségük volt, mint a magyaroknak a német árukra. A kölni posztó 1420 utáni soproni előfordulására utaló adataink többsége sajnos csak egyedi esetekre

82 Kováts 1914. 2–8., Militzer 1993., Hirschfelder 1994. kül. 122–138., Szende 1996/b a további irodalommal és részletes forráshivatkozásokkal.

83 Hirschfelder 147–148. is kiemeli, hogy a budaiakkal folytatott kereskedelem jóval jelentősebb lehetett, mint amit a kevés forrásból adatolni tudunk. A Budánál távolabbi területekre csak áttételesen jutottak el a kölni áruk.

vonatkozik. A mennyiségileg is értékelhető 1457/58. évi pozsonyi harmincad-könyv szerint mindenesetre a teljes posztóimport 62,5%-át Rajna-vidéki (kölni és aacheni) áruk tették ki. Ezen belül a kölniek kb. 35-40%-ot képviseltek, ami a teljes behozott mennyiség közel negyedét jelentette.⁸⁴ A kölni áruk iránti igény tehát nem szűnt meg, bár mindenképpen számolni kellett az olcsóbb cseh, lengyel és morva szövetek megjelenésével, amelyet majd a végrendeletek elemzésénél is tapasztalni fogunk.

A piacok kiszélesedése, a térség jelentőségének további növekedése a konkurrencia megerősödését, egyre racionálisabb megoldások keresését vonta maga után a kereskedelemben is. Nyugat- és Kelet-Közép-Európa között az 1420-as évekre kialakult egy szervezett közvetítőrendszer, amelynek résztvevői több lépcsőben fölöttek le a hajdani közvetlen távolsági kereskedelem hasznát. Ennek keretei között a kölni kereskedők helyét a Duna völgyében nürnbergi és augsburgi társaik vették át, akik a délnémet birodalmi városok befolyását Bécs közvetítésével terjesztették ki a Nyugat-Magyarországot is magában foglaló tágabb régióra. Sikereikhez hozzájárult az a támogatás is, amelyet Luxemburgi Zsigmondtól kaptak. Az uralkodó ugyanis, feltehetően fő gazdasági tanácsadója, Nürnbegi Márk sugalmazására, igen előkelő szerepet szánt ennek a birodalmi városnak az egész kontinenset átfogó gazdaságpolitikája megvalósításában.⁸⁵

A bécsi kereskedők egyébként is igen kedvező helyzetben voltak mindkét város piacán: anélkül tudtak nagy haszonnal járó üzleteket lebonyolítani, hogy Pozsonyba vagy Sopronba kellett volna utazniuk. Már csak a nagyságrendi különbségek miatt is (Bécs népessége csaknem ötszöröse volt Pozsonyénak és legalább hatszorosa Sopronénak) az árucsera központja Bécs felé gravitált. Ezért a nyugat-magyarországi városok kereskedői jóval gyakrabban utaztak a Habsburg székvárosba, mint az osztrákok Magyarországra.⁸⁶ Az egyenlőtlenség a forrásanyagban is tükröződik: a soproni és pozsonyi oklevelek és városi könyvek jóval gyakrabban emlegetnek bécsi összeköttetéseket, mint viszont. Az adós-hitelező viszonyban is Bécs javára billent a mérleg nyelve: Richard Perger válogatása a pozsonyiak tartozásairól a bécsiek pénzüzletei között 21 tételt sorolt fel, míg a fordított irányú tartozásokból még a teljesség igényével is csak négyet említhetett. A tartozások nagy része abból származott, hogy a pozsonyiak Bécsben posztót, vasat, épületfát vásároltak hitelle.⁸⁷

Az egyéb külföldi kereskedők áruai is egyre inkább bécsi közvetítéssel kerültek a magyar piacokra a 15. század második negyedétől. A kölniek mellett regensburgi, ulmi, augsburgi és nem utolsósorban nürnbergi kereskedők telepedtek meg vagy létesítettek ügynökeiken keresztül leányvállalatokat a Duna-parti metropoliszban, de éppúgy megtalálhatók voltak itt cseh, morva és szí-

84 Kováts 1902. 110–111., Szende 1996/b 66., 37–41. jz.

85 Stromer 1987. 638–641., 652–653., Mályusz 1984. 164. Vö.: Kubinyi 1963/64. 81–85. és 35. jz. (Wolfgang Raneis pozsonyi kereskedőről). A nürnbegi Haller család a soproni tanáccsal is kapcsolatba lépett egy ügynökén keresztül: Házi I/3. 45–46.

86 Az osztrák kereskedők jelenlétét a határtól keletre, különösen pedig behatolásukat a Csallóközbe a pozsonyiak Zsigmond király előtt is sérelmezték. Vö.: DF 48258 (1419. febr. eleje).

87 Perger 1993. 155–157.

léziai társaik és ezek portékái is.⁸⁸ Bécs maga nem rendelkezett jelentősebb saját árucikkkel, amelyeket a távolsági forgalomban értékesíthetett volna, a közvetítő kereskedelmet azonban, a 15. század második felében jelentősen felfutó Bécsújhellyel együtt, ellenőrzése alatt tartotta. Ennek nyugat felé való hatékonyságát mutatja, hogy a kremsi vásárok 16. század elejéről fennmaradt vámnaplói egyetlen magyar kereskedő nevét sem jegyezték fel.⁸⁹ Kelet felé, a Budára és Pestre vezető úton azonban kevésbé tudták kizárni a külföldieket, elsősorban a délnémet kereskedővárosok polgárait. A németek közvetlen Kárpát-medencei összeköttetéseit segítette, hogy Mátyás a pozsonyi és a bécsi árumegállító jog érvényét egyaránt korlátozta.⁹⁰

A nemzetközi kereskedelem keretében behozott és kivitt áruk listáját a töredékesen fennmaradt vámjegyzékek alapján állíthatjuk össze. A leghíresebb ezek közül korszakunkban az 1457/58-as pozsonyi lista, amely az országos forgalomról ad képet. A legközelebbi, hasonlóan átfogó jegyzékek csak az 1540-es évekből maradtak ránk. Ezenkívül rendelkezünk olyan számadásokkal is, melyek a helyi kereskedők „kishatár menti” forgalmáról számolnak be. Ilyen például Sopronból az 1483–1490. évi harmincadjegyzék vagy Pozsonyból az 1496/7. évi vámnaplók.⁹¹ Fennmaradtak ezen kívül vámtarifák (*vectigalok*), melyek a vámon áthaladó áruk vámtételeit adják meg.

A teljesség igénye nélkül, a legfőbb behozott áruk: a legkülönbözőbb eredetű és minőségű posztófélések, selymek és más textíliák, félkész kalapok, fűszerek, só (főleg Pozsonyba), fegyverek és kések, ötvösmunkák, továbbá déli-gyümölcsök és más luxusárúk. A kivitelben a legfőbb tétel az élő állat (marha, ló, juh), a bor, hal, méz, viasz, állatbőrök, gabona/liszt. A legnagyobb pozsonyi kereskedők ezenfelül bekapcsolódtak a felvidéki bányatermékek, elsősorban a réz értékesítésébe is. A Mohács előtti másfél évszázad külkereskedelmének aktivitása vagy passzivitása Kováts Ferenc publikációja óta vita tárgyát képezi. Ő az 1457/58-as vámjegyzék elemzése alapján a kereskedelmi mérleg passzivitására és a külföldi tőke meghatározó szerepére következtetett, míg Ember Győző tizenöt 1542. évi nyugat-magyarországi vámnapló alapján a kivitel túlsúlyát állapította meg. Kubinyi András ezzel szemben a két ellentétes nézet közti időszak forrásait áttekintve arra a megállapításra jutott, hogy a behozatal és a kivitel a kereskedők személyét és a vámhelyeket illetően is szétvált egymástól. Ezért a vizsgált helyszíntől függően változik a mérleg egyensúlya, és nincs remény arra, hogy valaha is mennyiségileg értékelhető, teljes képet kapjunk.⁹² Az alábbiakban elemzendő végrendeletek szintén nem alkalmasak ennek a kérdésnek az eldöntésére, de konkrét példákkal szolgálnak majd egyes behozott áruk felhasználásáról, ill. bizonyos kiviteli cikkek származásáról. Ugyanakkor a vámértékek eliga-

88 Perger 1976. 1–98., Pickl 1971. 320–341.

89 Dr. Erich Landsteiner (Universität Wien) szíves szóbeli közlése.

90 Kubinyi: 1994/b 3–4. Az ország belsejébe érkező itáliai kereskedők szerepére itt nem térek ki.

91 Kováts 1902., a kisebb jegyzékek: Házi II/4. 317–350., vö.: Mollay 1993/c 135–140. Az 1496/97-es pozsonyi jegyzék fényképmásolata: OL DF 277810.

92 Legutóbb: Kubinyi 1994/b.

zítást adnak az adott áruféleség értékéről és gyakoriságáról, és ez az információ az anyagi kultúra elemzésében nyújthat segítséget.

A városok számára a közvetlen környék ellátása természetesen legalább olyan fontos volt, mint a távolsági kereskedelembe való bekapcsolódás. A pozsonyi és soproni kézművesek többsége nem a távoli piacok számára dolgozott, hanem a környék parasztsága számára termeltek. A soproni tanács közgyűlési jegyzőkönyvében megörökített 1455. évi határozatai szerint a hetipiacok szabályozásakor a mészárosok, halászok, vargák, kalmárok, szabók, tímárok, ácsok és kőművesek, szűcsök, takácsok, szíjgyártók, kovácsok és bognárok termékeivel foglalkoztak.⁹³ Ezek a keddi hetipiacok a város közvetlen piackörzetének ellátását szolgálták, míg a fent tárgyalt kiváltságokkal biztosított országos vásárok tágabb régióból: a Kanizsai család sárvári, kapuvári és lékai uradalmából, a fraknoi uradalomból, továbbá a határ túloldalán levő osztrák falvakból és mezővárosokból (Aspang, Ebenfurt, Kirchschlag, Neunkirchen) és Bécsújhelyről vonzották a vevőket és eladókat.

Pozsonyban hetente négyszer volt piac: kedden, szerdán, csütörtökön és pénteken, ezek közül a szerdait a külvárosban tartották.⁹⁴ Ez a gyakoriság önmagában is bizonyítja a piaci forgalom intenzitását, az árucserébe való bekapcsolódás iránti igényt. A tágabb piackörzet pedig, amelyhez a Szentgyörgyiek és az esztergomi érsekség birtokai tartoztak, Pozsony megyére, valamint Komárom megye nyugati és Nyitra megye déli részére terjedt ki. A Pozsonyból kivezető távolsági kereskedelmi főútvonalak (Hainburgon át Bécs; Lamacson át Morvaország, a Csallóközön át Komárom és Buda, valamint Nagyszombaton és Nyitrán át a felvidéki bányavárosok felé) egyike sem lépte át dél–délnyugat felé a Dunát.⁹⁵ A két, egymáshoz közel fekvő város piackörzetei között tehát nem volt átfedés.

A kereskedők csoportja szintén nem volt egységes. Sokan eleve csak alkalmilag vagy mellékfoglalkozásként árusították saját termékeiket vagy mások árúját. A „hivatásosakat” Mollay Károly a korabeli szóhasználatnak megfelelő kifejezéseket keresve, „kereskedők, kalmárok, árosok” néven osztotta három csoportba.⁹⁶ A (nagy)kereskedők (*Kaufleute, Kaufherren*) csoportja Sopronban alig egy tucat családot számlált a 15. század végén, Pozsonyban majdnem háromszor ennyien voltak, a megforgatott tőke pedig akár tízszerese is lehetett a soproniak néhány száz aranyforintos összegeinek. Egyesek egy bizonyos árucsoportra specializálódtak (*Eisner, Leinbater*), mások széles áruskálával foglalkoztak. A nagyságrendi különbségek a szervezetben is megmutatkoztak: Sopronban inkább csak alkalmi társulások, érdekszövetségek születtek, míg Pozsonyban a 15. század elején feltűnő hasonló, rövid életű együttműködések után⁹⁷ a század második felében klasszikus értelemben vett kereskedőtársulatok is alakultak, a

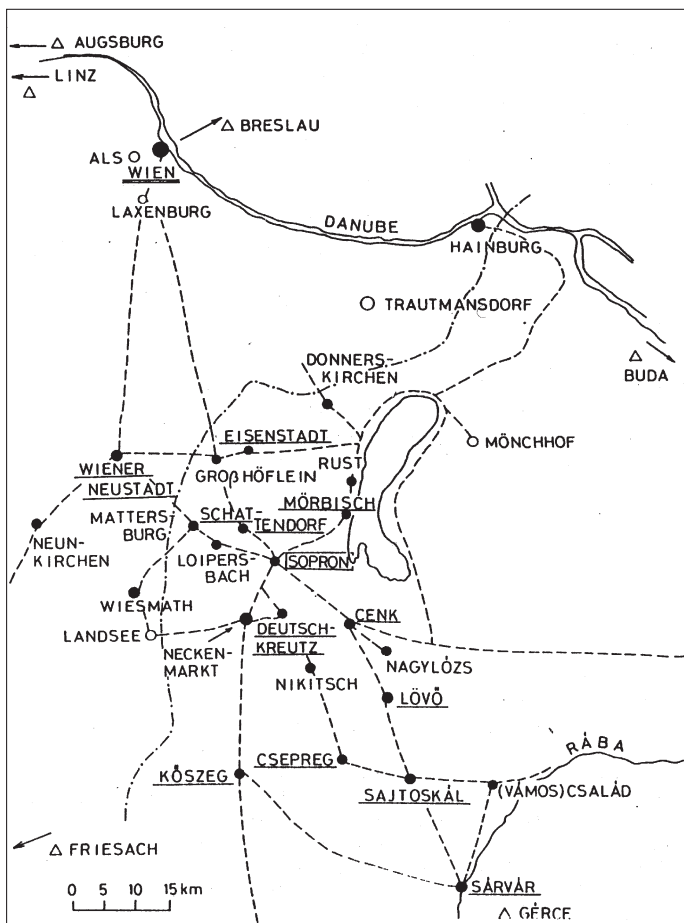
93 Házi II/2. 173–182.

94 Kedd: ZsO VI. 1528., szerda: AMB 1142., csütörtök: PRT III. 447., péntek: ZsO IV. 2466.

95 Részletesebben ld. Szende 1997/c. Sopron piackörzetének bemutatása: Szűcs 1955. 85–91., Pozsonyról uo. 99.

96 Mollay 1991/b, Szende 1997/c 41., Ortway II. 4. 249–274.

97 Kováts 1903. 95–96.

6. ábra. Moritz Pál soproni kalmár kereskedelmi kapcsolatai üzleti könyve (1519–1529) alapján. Szende 1997/c 2. térkép

Forster (Vorster) és Gailsam családok irányításával.⁹⁸ A nagykereskedők között németek és magyarok, Pozsonyban esetenként cseh, morva vagy lengyel származásúak is megtalálhatók voltak.

A kalmárok és árusok csoportja viszonteladással foglalkozott, kis bérelt üzlethelyiségben vagy árusbódében kínálták portékáikat, elnevezésük is innen származott (*Kram, Kramer*). A kiskereskedelmet mellékfoglalkozásként is lehetett űzni, a kalmárok viszont egyre szakszerűbben, ügynökök és segédek támogatásával bonyolították ügyleteiket, amint a számadáskönyveik egy ritka fennmaradt példájából, Moritz Pál kalmár üzleti könyvéből kitérnék⁹⁹ (6. ábra).

⁹⁸ Sopronban például végrendelete tanúsága szerint Hans Neuhofter és Caspar Kramer bonyolított közös üzleteket (Házi II/1. 248–251.). A pozsonyi kereskedőtársulatokra: Kubinyi 1966. 246–251.

⁹⁹ Kiadása: Mollay 1994.

Az asszonyok a kereskedelem minden válfajában tevékenykedtek, sőt bizonyos területeken, mint például piaci árusok, kofák, házalók között, számuk meghaladta a férfiakét. A távolsági kereskedelembe, ill. nagyobb szabású üzletekbe a nők elsősorban Pozsonyban kapcsolódtak be – ez a város által nyújtott lehetőségek szélesebb skáláját bizonyítja.

4. *Nemesség és papság a két városban.* Mindkét város társadalma – hasonlóan a többi késő középkori városhoz – tartalmazott olyan elemeket, amelyeknek jogállása eltért a polgárságétól. A legfontosabb ilyen elem a nemesség volt. A szabad királyi városokban lakó, ott házat birtokló nemeseknek engedelmesskedni kellett a város jogrendjének, ami nem a személyüket, hanem a tulajdonukat érintette. Az első nemesi jogállású telektulajdonosok Pozsonyban és Sopronban is olyan családok tagjai vagy leszármazottai voltak, akik a várjobbágyi kötelékből emelkedtek nemesi jogállásba, uralkodói adományként megkapva a volt várföldek egy részét.

Tipikus képviselői voltak ennek a nemesség és a polgárság között átmenetet képező korai városi vezetőrétegnek a két Jakab bíró (Ulrik fia Jakab, ill. Deprecht fia Jakab) dinasztiái, amelyek a 13. század végétől a 14. század végéig felváltva, szinte örökletesen kezükben tartották a városbírói tisztséget, és a *comes* titulussal címezték őket. Emellett Vödric, Lamacs és Hét birtokok és Pruk faluban levő birtokrészük, valamint Misérd község uraiként jelentős birtokosok is voltak. Később további földeket vettek zálogba, az Ulrik-féle dinasztia második kiemelkedő tagja, „Jakus” pedig vám- és tizedbérlettel is foglalkozott, többek között a soproni dézsmát is bérelte.¹⁰⁰ Sopronban többek között a Dági (Agendorfer) család tagjai, az 1256 és 1278 között működött Péter várnagy leszármazottai voltak várjobbágyból felemelkedő, városlakó nemesek. Tipikusnak mondható eset volt, amikor 1339-ben Dági Fülöp fia, Lőrinc, Szonuk babóti várjobbágy unokáját, Cenki András comes-t perelte Péter egykori tornya és annak tartozékai miatt.¹⁰¹

Ettől a korai, zömmel várjobbágyi nemességtől meg kell különböztetni a későbbi, a megyei vagy távolabbi nemesség soraiból érkező, városlakó nemeseket. Ezek gyakran a polgárság soraiból választottak házastársat, és így jutottak városi ingatlanhoz. Példa erre Kempnyey László gróf, aki Traismaurer Péter, az egyik leggazdagabb soproni polgár özvegyét vette el, és így jutott a Templom u. 2. házhoz. Állandó konfliktusforrás volt a városok és a városlakó nemesek között, hogy ezek nem akarták teljesíteni a városi házuk után rájuk háruló adó-, védelmi és egyéb kötelezettségeiket. Ezért a 15. századtól a tanács ragaszkodott hozzá, hogy a nemesek esküt tegyenek a közterhek vállalására (*mit gemainer Stat mitleiden*).¹⁰² A megyei nemesség elleni küzdelem, ami Sopronban egyebek mellett a hatalmaskodó Pulyai Demeter és Niczky Benedek önkényes kivégzéséhez is vezetett, a nemesség életformájának, külső megjelenésének utánzásával páro-

100 Szűcs 26. A leszármazás pontos rendjének meghatározása: Surányi 1964. 173–185.

101 Mollay 1956² 51.

102 Néhány soproni példa: Házi I/5. 173–175., 370., Grundbuch 97.

sult. A nemesség városon belüli szerepének látványos növekedése azonban már kívül esik vizsgált korszakunkon. A török veszély előli beköltözés, valamint a kedvező üzleti lehetőségek kihasználása, elsősorban az élőállat-exportba való bekapcsolódás szándéka a 16. század közepétől erősödött fel.¹⁰³

A különböző egyházi intézmények, ill. a hozzájuk tartozó klerikusok szintén más jogi megítélés alá estek, mint a polgárok. Természeténél fogva leginkább a szerzetesség (esetünkben a ferencesek) különült el tulajdonait és tagjainak származását, valamint kánonjogi megítélését illetően a városi társadalomtól, sőt a helyi egyházi társadalom fő képviselőitől, a plébániai papságtól is. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy működésük során nem alakítottak ki szoros kapcsolatokat a polgársággal, amelynek lelki gondozásában igencsak aktív részt vállaltak.¹⁰⁴ A plébániai és különösen a javadalmas papság jobban integrálódott a városok és vonzáskörzetük lakosságába: a kézműves- vagy szőlőműves-származású ifjak számára éppen az jelentette a társadalmi felemelkedés legelfogadottabb formáját, ha a papság soraiba léptek. Tanulmányaikat rokonaik is támogatták, többek között végrendeleti hagyatékokkal, felszentelésük után pedig helyi ismertségük révén jó esélyekkel pályázhattak egy-egy éppen megüresedő beneficiumra, vagy akár városplébánosi helyre is.¹⁰⁵ A teljesség kedvéért megemlítenéd, hogy mindkét város mellett volt egy-egy pálos kolostor is: Pozsony mellett Máriavölgy, Sopron mellett pedig Bánfalva. Ezeket búcsújáró helyként gyakran felkeresték a városok lakói, de az urbanizáció folyamatában nem játszottak szerepet.

A testamentumok értelmezéséhez is fontos kiemelni, hogy a világi papok magánemberként számos városi vagy város környéki ingatlant birtokoltak, melyeket részben öröklés, részben vásárlás útján szereztek, és melyekről szabadon rendelkezhettek. A győri püspök ugyan 1522-ben perbe fogta a soproni tanácsot, hogy az oltárospapoknak nem engedik meg ingatlanok vételét, és hagyatékaikat a város céljaira használják fel, ez azonban inkább a szabályt erősítő kivétel lehetett.¹⁰⁶ Más természetű volt az egyháznak, mint jogi személynek hagyott ingatlanok megítélése: ilyeneknél a városi jogszabályok előírták, hogy egy éven belül el kell adni egy polgári tulajdonosnak. A városok ezzel meg akarták akadályozni, hogy az adott ingatlanok kikerüljenek a város ellenőrzése és adóztatása alól.¹⁰⁷

103 Mollay 1956² 58–60.

104 De Cevins 1998. 196–208.

105 Jó példa erre Georg Slapan soproni városplébános (kb. 1423–1500) életútja: családja 1424-től szerepelt a helyi adójegyzékekben, ő maga 1447-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, 1470-ben javadalmas papként említik szülővárosában. Városplébánosi reverzálisa 1473-ban kelt, és e tisztséget egészen 1500-ban bekövetkezett haláláig betöltötte. Halála előtt röviddel írott végrendelete is városi kapcsolatainak sokrétűségéről tanúskodott. Vö.: Házi 1939. 26–34. A város vonzáskörzetéből hasonló karriert futott be a Sajtoskálról származó Sörös Mihály és testvére, Tamás, aki 1440-ben az Ulászló-párti Thallóczi Matkó bán megszöktetésével az országos politikában is szerepet játszott. Vö.: Mollay 1989. 23–27.

106 Házi II/6. 319–321.

107 Pozsonyra: Kováts 1918. 73., Sopronra: Házi II/2. 191. A sopronihoz és pozsonyihoz hasonló rendelkezés a budai jogkönyvből: Mollay 1959/c 308.

A papság – éppen a végrendeletek tanúsága szerint – szintén bekapcsolódott az üzleti életbe. Nemcsak hitelezőkként, az egyes oltárjavadalmak tőkéjét forgatva, hanem aktív kereskedőkként is a piacon voltak. Akár még a határon túlra is kereskedtek a javadalom borával vagy a sajátjukkal, de árultak halat és más cikkeket is, amit 1541-ben a soproni városi közgyűlés megtiltott nekik. Papok előfordultak a bécsújhelyi Funck cég üzletfelei között is.¹⁰⁸

A két város a Nyugat-Dunántúl késő középkori városhálózatában

A középkori Sopron és Pozsony rövid „párhuzamos életrajza” azt látszik sugallani, hogy fejlődésük lényegi vonásai azonosak voltak, és a települések kisebb-nagyobb időkülönbséggel ugyanazt az utat járták be. A két városnak a dunántúli városhálózatban betöltött szerepét azonban a különbségek legalább annyira segíthetnek meghatározni, mint a hasonlóságok.

A legjelentősebb eltérések kétségtelenül a két város eltérő földrajzi helyzetére vezethetők vissza. Tagadhatatlan, hogy a dunai víziút a középkorban jelentősebb volt a Sopronon átvezető bármely szárazföldi útnál. A Sopronból, ill. Pozsonyból kiinduló főbb útvonalakat vizsgálva láthatjuk, hogy ezek elkerülték egymást, a két város gazdasági érdekerülete, piaci gyűrűje nem mutat átfedéseket. A köztük levő mintegy 70 km-es távolság éppen megfelel a regionális központok között szinte törvényszerűen jelentkező nyolc mérföldes (kb. 67 km) távolságnak.¹⁰⁹ A soproni kereskedők tevékenységi körét jól illusztrálja Moritz Pál kalmár üzleti kapcsolatainak térképre vetítése (6. ábra), amely lezárult Pozsony előtt. Kapcsolódási pontként néhány Fertő-parti település mellett csak Hainburg és Bécs kínálkozott. Az érdekerületek elkülönülését érdekesen tükrözi a négy, legkorábban engedélyezett országos vásár idejének alakulása.¹¹⁰ Három, ti. a pozsonyi, a fehérvári és a budai zárt egységet alkotott: augusztus 3-a és szeptember 15-e között 2-2 hétig tartottak, így a nyugatról érkező kereskedők folyamatosan mindegyiket felkereshették. A soproni vásár június 6–20-i dátumával kilógott ebből a sorból, mivel elsősorban a határ menti magyar-osztrák kereskedelem lebonyolítására szolgált, amit az is mutat, hogy 1346-tól a bécsújhelyi vásár ideje is a soproniéhoz igazodott.¹¹¹

Pozsony további felértékelődéshez hozzájárult, hogy a Velence elleni háborúk miatt az olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok jelentősen csökkentek.¹¹² A Csehországon keresztül a délnémet területekre vezető út forgalma pedig a huszita háborúk miatt csappant meg. Így tehát a 15. század utolsó harmadáig Pozsony közvetítette a külkereskedelmi áruforgalom zömét, és ez gazdasági téren, valamint a lakosság számát és foglalkozási struktúráját tekintve Sopronnál jóval jelentősebb várossá, gyakorlatilag a 15. század első felében „a magyar

108 Házi II/2. 136., II/2. 281., Pickl 1966. 75–77.

109 Kubinyi 1971. 58–78.

110 Fügedi 1959/1981. 248–249.

111 Mollay 1956² 49., 56.

112 Teke 1979. 56–57.

királyság legfontosabb kereskedővárosává” tette. Kubinyi András a Duna-parti határvárost Bécshez hasonlította, kiemelve a közvetítő kereskedelem erőteljes jelenléte mellett az exportképes saját árucikkek hiányát és a délnémet kereskedőtőke meghatározó szerepét.¹¹³ Sopron, habár ezzel a fejlődési ütemmel nem tudott lépést tartani, a Zsigmond korban látványos virágzásnak indult. Lakosságának száma két generáció alatt a duplájára nőtt. A gazdaság fő ágává vált a monokultúrás szőlőtermelés, a gazdagodás külső jeleként pedig a belváros épületei zárt utcafrontba rendeződtek. Pozsonyhoz hasonló volt a saját áruk hiánya (a bort kivéve), a város szerepe azonban a tranzitkereskedelem csomópontja helyett inkább regionális elosztó-központként határozható meg. Ami a külföldi tőkét illeti, a délnémetekkel való közvetlen kapcsolatok Sopron esetében mindig is gyengébbek voltak Pozsonyénál, a közvetett kapcsolatokban pedig Bécsújhely fokozatosan elérte, majd meghaladta Bécs fontosságát.

A 15. század első felének virágkora Sopronban már 1441-ben, a IV. Frigyes osztrák hercegnek történt elzalogosítással véget ért. Pozsonyban 1460 táján következett be a visszaesés. Az 1458/59. évi osztrák pénzügyi válság és gazdasági zavarok megrendítették a város nyugati áruhitelekre alapozódó kereskedelmét. Sopron és Pozsony ugyanis pénzügyileg is erősen kapcsolódott a határ túloldalán levő területekhez, állandó volt az idegen pénzek, főleg a bécsi dénár jelenléte. A nürnbergiek a válságot követően látványosan lecsökkentették bécsi és pozsonyi érdekeltségeiket.¹¹⁴ Ugyanez a válság, valamint Mátyás hadjáratainak terhei sújtották Sopront is, amely a zálogból való visszavétel (1463) után már nem tudta visszanyerni régi jelentőségét. A nyugati határvárosok visszaesése a főváros megerősödését, valamint az északkeleti, Kassán átvezető kereskedelmi útvonal felértékelődését hozta magával. A gazdasági hanyatlás ebben a térségben a 15/16. század fordulóján is folytatódott. 1525-ben már a három északnyugati szabad királyi város fizette a legkevesebb adót, csak 400-400 aranyforintot.¹¹⁵

Objektív mutatószámként hasonlítsuk össze a két város ún. centralitási pontszámát! Ezt a kvantitatív módszert egy település központi szerepének meghatározására Kubinyi András dolgozta ki, tíz különböző mutató figyelembe vételével.¹¹⁶ Sopron pontszámát egy 1996. évi tanulmányában a maximálisan elérhető 60-ból 39-ben határozta meg,¹¹⁷ ez néhány új tényező beszámításával 41-re nőtt. Pozsony helyzetét ilyen módon még nem dolgozták fel, ezért érdemes lehet egy összehasonlító táblázatban megadni a részadatokat. Kiegészítésképpen szerepelnek itt Eperjes adatai is, mert az innen származó végrendeleteket az anyagi kultúra vizsgálatánál összehasonlításuként szintén feldolgoztam (3. táblázat).

113 Kubinyi 1994/b 4.

114 Kovács 1937. 191–195., továbbá Kubinyi 1994/b 34–43. jz.

115 Történelmi Tár 1880. 168.

116 Kubinyi 1989. Az értékelési pontszámok: 325. 14. jz.

117 Kubinyi 1996/b 138–141. Újabb tanulmányában (Kubinyi 1999/c 502–503.), ill. kötetében (Kubinyi 2000. 13–15.) bővítette és tovább differenciálta a szempontrendszert. A 3. táblázat már ennek figyelembevételével készült.

3. TÁBLÁZAT. SOPRON ÉS POZSONY CENTRALITÁSI PONTSZÁMAI A KÖZÉPKOR VÉGÉN				
Szempont	Sopron	Pozsony	Megjegyzés (Pozsony)	Eperjes
I. Urad. közp., rezidencia	2	3	ispáni székhely	1
II. Bíraskodás, hiteleshely	1	2	káptalan, hiteleshely	1
III. Pénzügy-igazgatás	3	6	sókam., főharm., pénzv., ogy.	1
IV. Egyházi igazgatás	3	3	társaskáptalan, prépostság	2
V. Egyházi intézmények	4	6	ferences, klarissza, 2 isp., pálos	4
VI. Egyetemre beiratkozók	6	6	121 diák	4
VII. Céhek	5	5	9 céh	4
VIII. Úthálózati csomópont	6	6	min. 8 hely, árumegáll. jog	4
IX. Vásárok	5	6	4 vásár, 4 hetipiac	4
X. Jogi helyzet	6	6	szabad kir. város	6
Összesen	41	49		31

Pozsony centralitása tehát e számítás szerint jelentősen meghaladta Sopronét, Eperjesé pedig jóval alacsonyabb volt. Megfigyelhetjük azt is, hogy a Pozsony és Sopron közti különbség valamivel kisebb, mint a Sopron és Eperjes közötti. Mindkét nyugati határszéli város maximumot kapott az egyetemre járók számára, úthálózati csomóponti helyzetére és jogi besorolására, de több „pontot vesztett” az uradalmi központ, a bíraskodás és az egyházi igazgatás intézményeit illetően, valamint a bíraskodásban betöltött szerepük (ill. annak csekély volta) miatt.

Ez a késő középkorra vonatkozó érték természetesen nem értelmezhető statikusan. Ahogyan a két város abszolút jelentősége változott, úgy módosult viszonyuk a környező településekhez. Szűcs Jenő és Kubinyi András megállapítása szerint a soproni régió viszonylag magas városiasodottsága kedvezőtlenül hatott vissza Sopron város fejlődésére.¹¹⁸ A történeti Pozsony megye központi helyeiről egyelőre nem készült olyan összefoglalás, mint a Nyugat-Dunántúlról, de a megye délnyugati részén a városiasodottság nem maradhatott alatta Sopron környékének. Pozsony szerepe mindenesetre végig dominánsabb volt a környezetéhez képest.

A mezővárosok felemelkedése azonban egyik szabad királyi város körül sem volt káros, hanem a városiasodás minőségi változásának jelét láthatjuk benne. Az oppidumok városmentes tájon – amint azt a Dél-Dunántúl példája mutatja – városi funkciót töltöttek be, de a „valódi” városok környezetében is megvolt a szerepük a falvak és városok közti átmenet biztosításában, gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt. Itt működtek ugyanis ugyanis azok a piacok és éltek azok a kereskedők és iparosok, amik és akik a környező falvak termékeit bekapcsolták a gazdaság vérkeringésébe, és pénzt vagy kézművestermékeket biztosítottak számukra. Sopron húsz km-es körzetében ezek: Nagymarton, Kabold és (Német)Keresztúr; valamivel távolabb (Fertő)Széplak, (Nagy)Lózs,

¹¹⁸ Kubinyi 1996/b 138., Szűcs 1955. 98–99.

Locsmánd (Lutzmannsburg) voltak; Pozsony szűkebb vonzáskörzetében Stomfa, Szentgyörgy, Somorja, Köpcsény és Oroszvár helyezkedett el, és a hálózat szerkesztését alkotta a határ túloldalán fekvő Hainburg. A hierarchikusan tagolt, sűrű városhálózat végeredményben az egész régió számára intenzívebb fejlődést eredményezett, amely hosszabb távon a regionális központot is pozitívan érintette.

A két város kapcsolata a középkorban

„Wir sein noch wol ingedenkch der bruderlichen trew und alten frewntschaft, dy ir uns beweist habt...” – kezdte Pozsony város tanácsa a soproniakhoz írott egyik levelét 1459-ben,¹¹⁹ amelyben az országot vagy a két várost érintő új hírek felől tudakozódtak. Az alábbiakban azt vizsgálom, mit jelentett a valóságban ez a szépen hangzó kifejezés, milyen módon nyilvánult meg a barátság és a szoros kapcsolat, ill. a jog, az igazgatás, a gazdaság mely területeire terjedt ki, és melyekre nem. Az alábbi áttekintésben, kibővítve a későbbi fejezetekben vizsgálandó források körét, a pozsonyi *Protocolum Testamentorum* bejegyzései mellett a soproni levéltár teljes középkori anyagát és a pozsonyi oklevelek kiadott regesztáit¹²⁰ is figyelembe vettem. Mivel a soproni levéltárban a városi kancellária saját feljegyzései és a Pozsonyból érkezett oklevelek egyaránt megtalálhatók, a végrendeletek pedig a többi város polgáraival fennállt kapcsolatok lejegyzésén keresztül is lehetőséget adnak az arányok helyes megítélésére, talán nem tűnik túlzott mérészségnek, ha az említett források alapján minőségi és mennyiségi következtetéseket is igyekszem majd levonni. A konkrét kapcsolatok elemzése mellett a két város fejlődésének fent röviden bemutatott hasonló vonásaira és eltéréseire is szeretnék visszautalni, hiszen ezek sok esetben befolyásolták a kapcsolatok módját és jellegét.¹²¹

Jogi, politikai és közigazgatási ügyek

A két város polgárainak egymás elleni peres ügyeiről (néhány később tárgyalandó pénzügyületet leszámítva) nem sok forrás maradt fenn. Legkorábbi ilyen jellegű adataink sem előzik meg a 15. század kezdetét. 1427-ben a soproni tanács a – valószínűleg bátyja huszita kapcsolatai miatt – jogtalanul bebörtönzött Peter Dremel ügyében írt Pozsonyba.¹²² 1434-ben Rozgonyi János tárnokmester azért hívta meg a pozsonyi polgárok képviselőit a tárnoki bíróságba, hogy eldöntsék a vitát a soproniakkal.¹²³ Gyakoribb volt, hogy az egyik város esküdtjei bírótár-

119 Házi I/4. 347–348.

120 Inventar I–II. (A kötetekben a kurrens AMB jelzetek és a Pozsonyi Városi Levéltár régi jelzetei is szerepelnek.)

121 Ennek az alfejezetnek a szövege kevés eltéréssel megjelent magyar (Szende 1992) és német (Szende 1993/b) nyelven.

122 AMB 1009.

123 AMB 1347.

sakként ítélték a másikat, ill. egy harmadik felet érintő ügyben. 1516-ban például soproni és nagyszombati polgárok vitájában pozsonyiak döntöttek, Sopron város és Erdélyi Jakab (Behaim alias Sibenburger) ügyében 2-2 pozsonyi és nagyszombati polgár ítélték.¹²⁴ 1526-ban a kelénpataki és a zárányi jobbágyság közötti birtokviszály elrendezésére Sopron két pozsonyi tanácstagot is meghívott ítélőtársakul.¹²⁵ Pozsony az ítékezés gyakorlati oldalában is segített Sopronnak: 1465 májusában kölcsönadták a bakót (*Stadtzüchtiger*), János mestert, akinek tevékenységéért hat fontdénárt fizettek ki, mivel azonban nem küldték vissza idejében, Ludwig Kunigsfelder városbíró sürgető levelet írt a soproni tanácsnak.¹²⁶

A két város kapcsolatának lényeges része volt az egymás körzetében lezajlott hadi eseményekről, háborús előkészületekről vagy békekötésekről szóló értesüléseik cseréje. 1431 és 1436 között a husziták mozgólódásairól szóló híradások voltak a legfontosabbak, Galgóc, Nagyszombat és Szentgyörgy térségéből. A pozsonyiak több levelükben is hangsúlyozták, hogy veszély esetén Sopron fegyveres segítségére is számíthatnak. 1432–33-ban több alkalommal is szerepel a soproni polgármester számadáskönyvében a huszitákkal kapcsolatban Pozsonyba levelet vivő követ költségeinek elszámolása. Utoljára 1463 novemberében kaptak hírt a soproniak Pozsonyból a huszitákról.¹²⁷

A középkori „hírszerzés” szép példája az a levél, melyet Jacob Löffler pozsonyi tanácstag írt városának 1441. március 3-án Bécsújhelyről. Ebben tudatta velük, hogy Erzsébet királyné Sopronhoz hasonlóan Pozsonyt is el akarja zálogosítani férje nagybátyjának, a későbbi III. Frigyes császárnak, és intette őket, hogy idejében álljanak ellent ennek a lépésnek.¹²⁸ Igen fontos politikai eseményt örökített meg az a tudósítás is, melyet Liebhart Egkenfelder pozsonyi jegyző küldött 1451-ben Sopronba a magyar rendek és III. Frigyes között lezajlott béketárgyalásokról. Valószínűleg ezt a választ előzte meg a soproniak levele, amelyben arra kérték a pozsonyiakat, írják meg a Dunán túl összegyűlt főemberekkel kapcsolatos új híreket, és küldjék el azokat a levelet átadó Oswald Praitendorffal.¹²⁹

1454-ben a pozsonyiak érdeklődtek Soprontól régi ellenségük, Nabuchodonozor Nankenreuter felől, aki tudomásuk szerint a csepregi templom körül épített ki erődítést magának.¹³⁰ Mátyás uralkodása alatt a török elleni harc előkészületeinek állásáról és egyéb hadmozdulatokról cserélték ki értesüléseiket.¹³¹ 1495-ben a soproni magistratus Újlaki Lőrinc herceg iránt tudakozódott a pozsonyiaktól.¹³² Amint ebből a rövid felsorolásból is látszik, a pozsonyiak sokszor

124 AMB 4587., 4588., 4593.

125 HÁZI I/7. 202–204.

126 HÁZI II/4. 249, I/5. 180.

127 HÁZI I/3. 33–34., 36., 69–70., II/3. 4., 8., 14., I/5. 86. Vö.: Mollay 1963, 122–135.

128 AMB 1754 (DF 239 775), a regesztagyűjteményben tévesen Érsekújvárról keltezve.

129 HÁZI I/3. 298–300., ill. II/4. 212. Az utóbbi levélfogalmazvány az 1463. évi adójegyzék borítólapján maradt fenn. HÁZI nem utal arra, hogy korábbi lenne ennél a listánál (II/4., 210.). Liebhart jegyző neve azonban minden bizonnyal 1457 (L. halála) elé teszi az iratot, a leírt események, ill. a válaszlevél pedig 1450-re utalnak.

130 HÁZI I/4. 63–64.

131 HÁZI I/4. 347–348., I/5. 86., 175. 227–228.

132 AMB 4028.

tudtak országos jelentőségű eseményekről hírt küldeni Sopronba. Az uralkodók és az ország vezető méltóságviselői ugyanis igen gyakran tartózkodtak a Duna-parti városban, ott házzal vagy állandó szálláshellyel is rendelkeztek.¹³³ Ez a tény Sopron és Pozsony kapcsolatait is sokkal intenzívebbé tette, a soproniak számos esetben tudakozódtak levélben vagy személyesen az uralkodó holléte felől.¹³⁴

A Pozsonyba küldött követek vagy tisztségviselők lehetőség szerint megerősítették a város kiváltságait, vagy újakat eszközöltek ki. Így nem véletlen, hogy számos, Sopront érintő privilégium Pozsonyban kelt. 1291. december 6-án, négy nappal Pozsony nagy kiváltságlevelének kiadása után innen erősítette meg III. András a soproni polgárokat egyik jobbágyközségük, Bánfalva (Zuan) birtokában, kedvelt hívét, Soproni Fülöp fiát, István mestert pedig soproni háza után vámmentességben részesítette. További példaként említhetjük I. Károly 1323. évi kiváltságlevelét, amely megerősítette a soproni polgároknak a Sárvíz és a Rába közötti vámmentességét, vagy egy 1331-es oklevelet, amelyben ugyanő felmentette a soproni polgárokat a nádor eltartási kötelezettségében való részesedésük alól.¹³⁵ 1426-ban Niczky Benedek nemes lefejezése ügyében is Pozsonyból tudósítottak Sopron követei, három évvel később Zsigmond király szintén innen ítélkezve zárta le a soproniak és a győri püspök között a bordézsmaszedésével kapcsolatos vitát.¹³⁶ II. Lajos is Pozsonyból adott ki több oklevelet a soproni zsidók védelmére, Mária királyné pedig innen kezte a mohácsi csatavesztés utáni válságintézkedéseit.¹³⁷

Más alkalmakkor az uralkodó utasítására mentek Sopron küldöttei Pozsonyba, ekkor legtöbbször adót, újévi ajándékot, hadianyagot vagy egyéb hozzájárulást kellett magukkal vinniük, amit alább a gazdasági kapcsolatoknál tárgyalunk.¹³⁸ A Pozsonyban tartózkodó uralkodó általában a várban szállt meg, de az őt felkereső soproniaknak bizonyára a városon keresztül vezetett az útjuk, ahol más helyi lakosokkal is találkozhattak.

Sopronban jóval ritkábban tartózkodtak huzamosabb ideig uralkodók, így pozsonyi követek is ritkán keresték fel a várost a fentiekhez hasonló céllal. Ezek közül említést érdemelnek az 1440/41-ben Erzsébet királyné szolgálatában tett utak, amikor a pozsonyiak is felkeresték őt Sopronban.¹³⁹ 1490-ben II. Ulászló nyilván politikai okokból kérte magához a soproni követeket. Más fontos személyiségekkel is találkoztak a soproniak Pozsonyban, például 1427-ben az olmützi püspökkel, 1453-ban Cillei Ulrikkal.¹⁴⁰

133 Ortway II/1. 34–36.

134 1421: Házi I/2. 206–207., 1427: Házi II/2. 385., 1434: Házi I/3. 76., 1437: AMB 1541., 1465: Házi I/5. 175., 1502: AMB 4245.

135 Vö.: Házi I/2. 201–202., 204., I/4. 249., II/5. 347., ill. III. András oklevelei: Fejér VI/1. 122. HO II. 20. I. Károly oklevelei: I/1. 39–40., 59–60.

136 Házi I/2. 292., 409–416.

137 Házi I/7. 74., 79., ill. I/7. 204–228. passim.

138 Adó: 1404-ben 400 aranyforint, II/2. 296., újévi ajándék: 1427-ben I/2. 348., 1428: I/2. 354., II/2. 387., 389., 1430: I/3. 6., borszállítás a király asztalára 1435: I/3. 103., 1479: I/5. 383., I/6. 188., hadianyag 1466: II/4. 266., 1492: I/6. 100. Vö.: Kubinyi 1993. 155–167., kül. 10–17. jz.

139 Házi II/3. 244–245., 255., AMB 1725., vö.: 1723.

140 1427: Házi II/2. 383., 1453: II/3. 404., 1490: I/6. 78–79.

A városok országos szereplése és egységes jogi megítélése a 15. század második harmadától mutatható ki. Ekkortól vált szokássá a városok meghívása az országgyűlésekre, bár részvételük igen bizonytalan volt. A bevett gyakorlat hiánya helyi szinten, ill. a két legfontosabb nyugat-magyarországi város kapcsolatában is éreztette hatását, mivel a városok kikérték egymás véleményét a részvételről. Az 1432. januári gyűlés előtt például Sopron tanácsa Pozsonytól tudakozódott, hogy őket is meghívták-e Budára, majd a budai tanácstól érdeklődtek a végzések felől, bár „papíron” ők is részt vettek ezek meghozatalában.¹⁴¹

A tárnoki ítélőszék kifejlődése szintén erre az időszakra tehető, bár a későbbi ítélkezési rendhez hasonló joggyakorlat már korábban is megfigyelhető. A lázadó soproni külvárosiakkal szemben 1426. január 31-én meghozott tárnokmesteri ítéletben például pozsonyi és nagyszombati esküdtek működtek közre.¹⁴² A tárnoki városok összetartozásának egyik legkorábbi kifejeződése éppen az az oklevél, melyben Pozsony tiltakozott Sopron III. Frigyesnek történő elzalogosítása ellen, „mert az egyike a hét városnak, és nem akarnak a szent koronától elválasztatni”.¹⁴³ 1465-ből arról maradt fenn adat, hogy Sopron Pozsony városától érdeklődött a tárnoki oktávás törvényszék megtartását illetően. A „jogharmonizáció” szándékának jeleként értelmezhetjük, hogy a hét szabad királyi városra vonatkozó jogok gyűjteményén kívül Pozsony, Sopron és Nagyszombat közös jogszabályának leírása is fennmaradt a pozsonyi levéltárban.¹⁴⁴

A jogi kapcsolatok között említést érdemel, hogy a pozsonyi káptalan is több alkalommal közreműködött hiteles helyként soproni vonatkozású ügyek intézésében. Figyelemre méltó, hogy a legtöbb ismert eset 1379 és 1391 között zajlott le, és mindegyikben Sopron városa mellett egy-egy korábbi várjobbágyi származású nemesi család volt érdekelt. A Dági és a Meggyesi család tagjai Ágfalván, ill. Meggyesen levő birtokaikról rendelkeztek, míg Kürüi Fülöp I. Lajos egy oklevelét íratta át. 1425-ben a Harkai család fordult a pozsonyi káptalanhoz hasonló céllal.¹⁴⁵ Ezek az ügyek nem városok közti szinten zajlottak tehát, mégis feltételezik, hogy legalább az egyik peres fél Pozsonyba utazott az oklevelek kiállítása érdekében. A teljesség kedvéért meg kell azonban jegyezni, hogy a győri és a vasvári káptalan, valamint a csornai premontrei konvent sokkal gyakrabban közreműködött soproni vonatkozású ügyekben – az előbbi részben az egyházi főhatóság jogán, az utóbbiak pedig a könnyebb megközelíthetőség miatt. Pozsony ilyen szempontból kiesett a soproni polgárok többségének látóköréből.

Gazdasági kapcsolatok

A gazdasági elhatárolódás, az egymástól független, lezárt piaci körzetek jelenléte rányomja a bélyegét a két város közvetlen kereskedelmi kapcsolataira. Ezt tükrözi az 1402-es kiváltságlevél azon kitétele, hogy a nagyszombati és pozsonyi

141 Kubinyi 1979. 8–48., Kubinyi 1973. 87., 173., 107. jz., vö.: Házi I/3. 36., 42.

142 Házi I/2. 293. skk., vö.: I/2. 288–291., Ifj. Szentpétery 1934. 541–542., Mertanová 1985. 24., 41–47.

143 Idézi: Kubinyi 1973. 87., vö.: Hazai Okmánytár IV. 326., Sopronmegyei Oklevéltár II. 301., 308.

144 Házi I/5. 180. A jogszabály-gyűjtemény: AMB 4176.

145 Házi I/1. 181–182., 192–194., 196–197., 237., I/2. 283–284.

kereskedők nem tartoznak áruikat Sopronban lerakni, mint ahogy a soproniak sem voltak kötelesek megállni az említett két városban. Bizonyos kereskedelmi forgalom azért volt a két város között, például 1515-ben Kanizsai János hatalmaskodásai során többek között a soproni Szt. Margit napi országos vásárra igyekező pozsonyi kereskedőket is megtámadta.¹⁴⁶

Mindkét város polgárainak legfőbb terméke, a távolsági forgalomban is részt vevő áruja a bor volt, amelynek szabad, vámmentes szállítása létérdeküknek számított. A soproniak rendelkeztek is ezekkel a kiváltságokkal. Először 1333-ban I. Károly parancsolta meg a pozsonyi és soproni ispánoknak, valamint a pozsonyi polgároknak, hogy ne zaklassák a soproni polgárokat, amikor borait más vidékre szállítják. 1338-ban ezt megismételte a soproni borokat szállító idegen kereskedők védelmében is. Zsigmond 1402-es privilégiuma szintén hasonló értelemben rendelkezett.¹⁴⁷ A kiváltságok érvényesítését azonban a konkurens kereskedők többször megakadályozták. 1452-ben a soproniak Hunyadi János kormányzótól és III. Frigyesztől egyaránt védelmet kértek ez ügyben. 1457-ben ismét emlékeztetni kellett a pozsonyiakat Sopron régi kiváltságaira. 1478-ban is viszály volt köztük, mert Mátyás király Pozsonynak a soproniak kiváltságát sértő engedélyt adott ki, amit végül a soproniak kérésére meg kellett semmisítenie.¹⁴⁸ Az érdekeiket sértő harmadik fél ellen azonban közösen léptek fel: 1433-ban a Zuránynál (Czurendorf) behozott osztrák bor ellen tiltakoztak. A soproni kiváltságok érvényesítésével függött össze, hogy számos esetben kértek védelmet az úton a pozsonyiaktól boraik vásárlói számára.¹⁴⁹ Ez utóbbi példák mutatják, hogy a külkereskedelem irányából következően (Morvaország, Szilézia, Lengyelország felé) mindig Sopron volt az alárendelt, kérelmező fél, és a pozsonyiak jóindulatán, törvénytiszteletén vagy éppen pillanatnyi érdekein múlt, mennyire használták ki előnyösebb helyzetüket.

A minőséget illetően azonban fordított lehetett a helyzet: a soproni borok a kedvezőbb termőhelyi adottságok miatt kedveltebbek voltak a legfelső körökben, és valószínűleg a kevésbé rangos vásárlók között is. Figyelemre méltó, hogy a Pozsonyban tartózkodó uralkodó vagy más főméltóságok többször hozattak ide bort maguknak Sopronból. 1435-ben Zsigmond hat hordóval rendelt lánya és veje megvendéglésére, 1479-ben Mátyás kincstartóján, Nagylucsei Orbánon keresztül száz hordóval hozatott, 1499-ben ismét a király asztalára szállítottak három hordóval, 1524-ben II. Lajos és az esztergomi érsek ilyen irányú kérésének teljesítéséről maradt fenn adat.¹⁵⁰

A különböző adófajták beszedése kapcsán még gyakrabban került kapcsolatba egymással Pozsony és Sopron polgársága, ill. a városok vezetői, mint a ke-

146 A kiváltságlevél: Házi I/1. 267. = Fejér X/4. 108–112., a hatalmaskodási ügy: Házi II/6. 301.

147 1333: Házi I/1. 63–64., 1338: Házi I/1. 70–71., 1402: Fejér X/4. 108–112.

148 1452: Házi I/3. 364–365., 367–368., AMB 2751., 1457: AMB 3148., 1478: Házi I/5. 365–367.

149 Zurány: Házi I/3. 53–54., *salvus conductus* kérése: 1379: AMB 395., 400., 1427: AMB 1032., 1429: AMB 1078., 1474: AMB 3679., 1476: AMB 3714. olmützi kereskedő érdekében, AMB 3730., 1478: AMB 3762.

150 1435: Házi I/3. 103., 1479: Házi I/5. 383–384., 1499: Házi I/6. 188., 1524: Házi I/7. 83–84., II/5. 425., 427.

reskedelem területén. 1435-ben például Sopron Pozsonytól kért információt a gabonatized szedésének módjáról. Levelükre másnapi keltezéssel meg is érkezett a válasz, amelyből kiderült, hogy a két városnak egyformán kevésbé állt érdekében a püspök támogatása a tized beszedésében. 1523-ban a soproniak szintén Pozsony példájára hivatkoztak a győri püspöknek a bordézsma szedését illető vádjaival kapcsolatban. Egyeztették értesüléseiket a király által kivetett rendkívüli adók fizetéséről is, 1492-ben pedig a birtokán jogtalanul szedett kilenced ellen biztatta közös fellépésre Pozsony tanácsa Sopron városát.¹⁵¹ Az uralkodó időnként a neki fizetendő adót is Pozsonyba kérte, ahol ennek átvételével a várkapitányt vagy a város egy polgárát bízta meg, 1395-ben például Ventur Jakab pénzverő ispánt, 1423-ban és 1439-ben Rozgonyi György várkapitányt és Rozgonyi István megyésispánt. 1424-ben az adó a pozsonyi vár és a város megerősítését szolgálta, amit Kuncz Schwarz pozsonyi polgár és királyi építőmester is hangsúlyozott sürgető leveleiben. 1433-ban a soproniak is kötelesek voltak „*pro tuicione et conservatione casti et civitatis [...] Posoniensis*” 664 aranyforintot fizetni. 1404-ben három számszeríjat kellett Pozsonyba küldeniük.¹⁵²

1365-ben Jans Poll pénzemberrel társulva az ifj. Jakab („Jakus”) comes, pozsonyi bíró vette bérbe a soproni dézsmákat.¹⁵³ Ez az eset példaként szolgálhatott ahhoz a 15. századi gyakorlathoz, amely szerint a király – általában tartózasai fejében – Pozsony városának vagy egyes polgárainak adta bérbe a Sopron által fizetendő összegeket. 1436-ban Zsigmond Sopron Szt. György napi adóját adta zálogba Niklas Gutgesell pozsonyi polgár özvegyének, Walpurgának és István nevű fiának. Az ügyből évekig tartó pereskedés támadt, amelynek során Albert király és a pozsonyi tanács is közbenjárt polgártársuk ügyében, akik Sopron elzálogosítása után is fenntartották követelésüket.¹⁵⁴

A 15. század közepétől a pozsonyiak bérbe vették a soproni és több más nyugat-magyarországi harmincadot. Ez a lépés a jövedelem mellett a külkereskedelem ellenőrzésének lehetőségét is biztosította a Duna-parti város polgárainak. A beszedés azonban nem volt problémamentes. Hunyadi János kormányzó, Giskra és III. Frigyes ellentétes értelmű parancsokat adott erről Sopron városának, ill. a pozsonyiaknak. Ennek ellenére a pozsonyiak 1453-ban és 1457-ben ismét bérbe vették két-két évre a harmincadot. 1454-ből viszont 12 évre szóló bérleti szerződésről maradt fenn okirat. Az 1441 és 1463 között III. Frigyesnek elzálogosított Sopron számára a harmincadszedés körüli bonyodalmak csak tovább növelték a helyzet bizonytalanságát. A harmincad bérbevétele révén a város némileg függő helyzetbe került a gazdaságilag amúgy is erősebb Pozsonytól,

151 1435: AMB 1406. és Házi I/3. 114–115., 1523: Házi II/6. 338., királyi adószedés: 1437: Házi I/3. 147., 1465: Házi I/5. 175., 1478: AMB 3755., kilencedszedés: Házi I/6. 103.

152 1395: Házi I/1. 245–246., 1423: Házi I/2. 240., 246., 1439: Házi I/3. 181., 1424: Házi I/2. 261., 1424. jún. 15.: Házi I/2. 263., szept. 18., I/2. 266., okt. 21., I/2. 266–267., 1433: Házi I/3. 55–57., II/3. 14., 1404: Házi II/2. 296–297.

153 Házi I/1. 134. = Sopronmegyei Oklevéltár I. 360. Vö.: Szűcs 1955. 27. skk. és Lederer 1932. 134–148.

154 Házi I/3. 130–131., I/3. 148–164., 181–207. passim, I/3. 236–237., 258–259.

amelynek vezetése a maga javára igyekezett kihasználni III. Frigyes és a Hunyadiak harcait.¹⁵⁵

A Jagelló-korban szintén összekapcsolódott a pozsonyi és soproni harmincadok beszedése, bár ekkor nem a pozsonyiak, hanem Ákosházi Sárkány Ambros későbbi országbíró, az idő tájt pozsonyi, majd egyben soproni ispán és sógora, a nagyszombati Holy Pál kezében.¹⁵⁶

Személyes kapcsolatok

A személyes kapcsolatok, ill. az egyes személyek szerepe a két város kapcsolatában igen nehezen kutatható, hiszen ebben volt a szóbeliségnek a legnagyobb szerepe, és az esetleg készített írásos feljegyzések sem jutottak el feltétlenül a városi levéltárakba. A két város közti távolság viszonylag könnyen leküzdhető volt, ezért nem volt szükséges, hogy az utazások nagy részéről bármiféle feljegyzés készüljön.

A legtöbb adat a két város közti „szolgálati” utakról maradt fenn, mivel a városi számadáskönyvek tartalmazzák a követeknek (legtöbbször a város jegyzőjének és bírójának), küldöncöknek és fuvarosoknak kifizetett összegeket. Az utazások célja a levélváltás, a különböző adók és ajándékok elszállítása mellett a másik város vezetőivel való személyes tárgyalás volt „*durch der stat notturft*”. A küldöttek közül kiemelkednek néhányan, akik rendszeresen megtették a két város közti távolságot. Ilyen volt 1423 és 1441 között Konrad Ernst soproni jegyző,¹⁵⁷ az 1520-as években Walthasar Hueter kereskedő. Az utazás történhetett lovon (*reiten*), szekéren (*fuere*n) vagy gyalogosan, de még így sem vett igénybe többet 2-3 napnál. A követek cseréje meglehetősen gyakori volt, főleg amikor országos jelentőségű események zajlottak a két város valamelyikében. Például 1439/40-ben, a trónutódlás körüli viták idején gyakran havonta két ízben is mentek küldöttek Sopronból Pozsonyba és vissza, és 1523-ban is hasonló volt az utak gyakorisága. A számadáskönyvek tanúsága szerint a városi magisztrátusok egymás követeit vendégül látták, és borraalót is juttattak nekik.¹⁵⁸

Sokkal kevesebb információnk van a soproni és pozsonyi polgárok egymás közti kereskedelmi- és pénzügyleteiről, és ez nem elsősorban a források hiányosságán múlik. Számos adat maradt fenn ugyanis mindkét város lakóinak budai polgároknál történt eladósodására és más települések lakóival kötött pénzügyleteikre.¹⁵⁹ Fentebb, a gazdasági fejlődésről szólva már általánosságban

155 A kérdés végleges tisztázása, a Sopron elzálogosítása miatt amúgy is nehezen áttekinthető helyzet alakulása külön tanulmányt érdemelne. Itt csak a főbb közvetlen források felsorolására szorítkozom: Házi I/3. 301–303., AMB 2577., 2582., 2966., Házi I/3. 303–304., 339–341., 364–365., AMB 2672., AMB 2596., 2636., vö.: még AMB 2670., 2742., 2908. Vö.: Mollay 1993. 131–132. nem tér ki arra, hogy a pozsonyiak bérbe vették a soproni harmincadot, csak Giskra és familiarisa, Stanz János működéséről szól. 1453-ról, ill. 1457-ről: AMB 2819., 2904., 3132., az 1454-es adat: AMB 2977.

156 1511: AMB 4422. Vö.: Kubinyi 1994/c 265–271.

157 Mollay 1967. 322., Mollay: 1963. 126., 135.

158 1439/40: Házi II/3. 160–250. passim, 1523: Házi II/5. 338–347.

159 Kubinyi 1973. 50–51., 16–18. jz.

említettem a két város eltérő piackörzetét, és részben eltérő szerepét a kereskedelem hierarchikus szerkezetében. Arra, hogy hogyan is működött a két város, mint elosztó- és közvetítő központ, a legkorábbi, részleteiben elemezhető példát a kölni kereskedők pozsonyi és soproni kapcsolatai szolgáltatják a 15. század elejéről.

Mint az előző fejezetben láttuk, a kölniek szempontjából feltétlenül összekapcsolódott a két városban folytatott ügyeik intézése, olyannyira, hogy számos, soproni követeléseikkel kapcsolatos dokumentumot a mai napig a pozsonyi városi levéltár őriz. Az érdekeltségeiket Pozsonyon túl Sopronra is kiterjesztő kölni kereskedők, elsősorban a Heimbach, Hilden és Lechenich családok tagjai, a bécsi kereskedelmi kolónia vezető egyéniségei közé tartoztak. Az 1400-as évek elején Bruno van Lechenich („Prawn Kollner”) mellett Herman van Heimbach volt a legaktívabb, mindkét városban üzletelő kölni kereskedő. 1410 után Hans von Heimbach vette át a család érdekeinek képviseletét Pozsonyban és Sopronban, ez évben három társával együtt biztosan el is látogatott mindkét városba. A tőkeerős vállalkozók közé tartozott Heinrich van Hilden is, aki Bécsből kiindulva 1408 és 1411 között kötött üzleteket Sopronban, sőt ott – feltehetőleg egy zálogügylet révén – ingatlantulajdont (házat és szőlőt) is szerzett. 1414 körül tevékenységét Pozsonyba helyezte át, ahol jelentős mennyiségű árut adott el, 1415 után azonban ott is felhagyott az üzlettel.¹⁶⁰

A kölni kereskedők helyét átvevő nürnbergiek között szintén találhatunk olyanokat, akik mindkét városban rendelkeztek üzletfelekkel. Ezek közé tartozott az 1420-as és '30-as években Bartolome Knebel és az Ortlein fivérek, míg a Sopronban előforduló Hans Kramert csak feltételesen azonosíthatjuk a Pozsonyban tevékenykedő Hans Ulstattal. Magyarországi üzletfeleikre ugyanaz érvényes, mint a kölni kereskedők esetében: a Duna-parti városban vevőkörük sokkal kiterjedtebb volt, kis- és nagykereskedőkkel és ezek özvegyeivel egyaránt találkozunk.¹⁶¹

A további adatok Sopron és Pozsony polgárainak gazdasági kapcsolatairól nem kötődnek olyan szorosan egy-egy kereskedelmi érdekcsoporthoz, mint az említett kölni és nürnbergi kalmárok esetében, hanem közvetlenül a két város lakosai között bonyolódtak. Kisebb összeget tettek ki a pozsonyi származású Galiczner Vencel (Waczla von Prespur) tartozásai Sopron városának és egyes polgárainak, továbbá Weiteni Orbán soproni pap is kapcsolatban állt vele.¹⁶² 1421–22-ben Sopron városa tartozott nagy összeggel, 1700 aranyforinttal, Peter Kappler volt pozsonyi kapitánynak és Dubai Waczlavnak. A tartozás kiegyenlítésénél Sopron város bírása és tanácsa tanúskodott.¹⁶³ Több adat maradt fenn soproniaknak pozsonyi zsidókkal szembeni tartozásairól, de a pozsonyiakkal ellentétben budai zsidóknak nem adósodtak el.¹⁶⁴ Néhány pénzügylet pozsonyi il-

160 Vö.: Hirschfelder 1994. 127. skk. és 142. skk.

161 Ld. a fentebb hivatkozott adatgyűjtést. Az említett nürnbergi kereskedők soproni előfordulásai:

Házi I/2. 301., I/3. 41., II/2. 346., II/3. 81.

162 Házi II/1. 153., 158., 178.

163 Házi I/2. 208–209., 218–219.

164 AMB 945. (1421), Házi II/2. 376. (1427), AMB 2291. (1447).

letőségű harmincadosokkal kapcsolatos, akiknek soproni kereskedők tartoztak. Az itt említett, a forrásokban adatolt ügyeknél nyilván jóval több esetben került sor kapcsolatfelvételre – vagy éppen vitára –, amikor a soproni harmincad pozsonyi bérlők kezében volt.¹⁶⁵

Soproni kereskedők pozsonyi tartózkodására több végrendelet is utal. Hans Leinbater soproni kereskedő 1483. április 30-i testamentuma Pozsonyban kelt, a tanúk (Paulko Werkusch és Steffan Rieder) is pozsonyiak voltak. A testáló azonban minden egyes tételnél hangsúlyozta, hogy az említett javak Sopronban voltak, a végrendelet tehát valószínűleg üzleti útja során készült. Paul Wintperger pozsonyi kereskedő 1490. szeptember 27-én kelt testamentuma szerint pedig a soproni illetőségű Tibolt Weinperger tartozott neki étkezése fejében 8,5 aranyforinttal.¹⁶⁶

A felsorolt adatok nagyságrendjéről akkor kaphatunk helyes képet, ha figyelembe vesszük, hogy a két város polgárai más települések lakóival milyen kapcsolatot tartottak fent. A pozsonyi 15. századi végrendeletek közül kb. minden másodikban szó van bécsi, minden harmadikban budai kapcsolatokról, de Hainburg és Nagyszombat is gyakran előfordul. Soproni részről Bécsújhely és Bécs mellett a közelben levő alsó-ausztriai falvak, valamint a nyugat-magyarországi mezővárosok (Sárvár, Csepreg, Körmend) fontosak. A Pozsony és Sopron közötti személyes kapcsolatok kis száma tehát alátámasztja a kereskedelemmel és az eltérő piacörzetekkel kapcsolatban általánosságban levont következtetéseinket.

Szintén viszonylag kevés adatot találunk áttelepedésre vagy rokonsági kapcsolatokra a két város lakói között. A legérdekesebb áttelepülő kétségtelenül Liebhart Eckenfelder városi jegyző volt, aki 1441 júliusától 1455/1457-ig működött Pozsonyban, miután négy évig Konrad Ernst soproni jegyző mellett dolgozott írnokként. Nem ismeretlen helyre költözött át: már 1439-től szőlőbirtoka volt Pozsonyban. Méltán híressé vált könyvjegyzéket tartalmazó végrendeletének ugyan nincsenek közvetlen soproni vonatkozásai, de például a két huszita tárgyú traktátusa, mind fentebb láttuk, olyan témával foglalkozott, amely a két város közötti információcserében is igen fontos volt.¹⁶⁷

A következő, név szerint ismert áttelepülő Hans Reuss aranyműves, akinek kifogástalan magatartásáról 1451-ben küldött a pozsonyi tanács bizonyáglevelét Sopronba, miután ott 1449 márciusában peres ügye volt. 1454-ben még mindig Sopronban, mégpedig Fraknói Pál gróf özvegyének Fő téri házában lakott, de adót nem fizetett.¹⁶⁸ Pozsonyi származású volt Stephan List, az ispotálytemplom plébánosa is, akinek reverzálisa 1473. szeptember 3-án kelt, és aki ugyanazon évben Ulreich Abenstorffer soproni polgár végrendeletében mint gyóntató-
atya szerepelt.¹⁶⁹

165 HÁZI I/6. 9–10. (1482), 166. (1498).

166 HÁZI II/1. 208., ill. AMB, *Protocollum Testamentorum* I. B 4n–1 (DF 277 056) (= PT) 226r–228r.

167 Spiritz 1967. 165–182., Szelestei Nagy 1977. 271–274., Mollay 1967. 323.

168 HÁZI I/3. 335–356., SVL *Gerichtsbuch* 59., HÁZI II/4. 17. Csatkai 1939. nem szolgál róla adatokkal.

169 HÁZI II/1. 115., 118. Vö.: HÁZI 1939. 158., 232.

A legszerteágazóbb rokoni szálak jelen ismereteink szerint az Aigner család tagjait kötötték össze Pozsonyban és Sopronban. Kapcsolataik alakulását, anyagunkban szinte egyedülálló módon, három generáció hat különböző tagjának végrendeleteiből tudjuk nyomon követni. A három fiú, Jakob, Ulrich és Hans, Wolfgang Aigner szücsmester gyermeke volt, akinek özvegye, Barbara 1491. december 8-án végrendelkezett. Pozsonyi Fő téri házában Jakob és Hans osztozott, Ulrich viszont a Lange Gasse-i házat kapta, ahol édesanyja lakott, valamint négy szőlőskertet, 50 aranyforint készpénzt és egyéb ingóságokat.¹⁷⁰ Ő azonban 1490-től már a soproni adójegyzékben szerepelt, háza a város legelölkelőbb részében a mai Fő tér 4. alatt állt. Felesége, Katalin, magával hozta korábbi házasságából Márta nevű leányát, akire a fent említett Barbara asszony egy pár zöld damaszt ruhaujjat (*Ärmel*) és egy kis korall rózsafüzért hagyott. Élete utolsó időszakában Ulrich ismét Pozsonyban tartózkodhatott, itt írta végrendeletét is, 1495. április 6-án. Ebben szinte kizárólag a pozsonyi templomok és vallásos társulatok javára hagyományozott, az egyetlen soproni vonatkozású tételt, a ferences kolostor kerengőjének (*Kreuzgang*) üvegablakaira szánt tíz aranyforintot még édesanyja végakarata szerint adományozta. Egyébként összes soproni javait feleségére és fiára, Heinrichre hagyta. A végrendelet megírása után röviddel el is hunyt: az 1495. évi adójegyzékben és az 1496-os bordézmajegyzékben már csak özvegye szerepelt.¹⁷¹ Ugyanannak a járványnak eshetett áldozatul Pozsonyban három hónappal később Ulrich öccse, Hans is, aki szintén megemlékezett néhai bátyja fiáról, Heinrichről, és egy szőlőskertet hagyott rá a Laamichtnit dűlőben.¹⁷² Ulrich özvegye, Katalin asszony, utóbb Hans Kolbathoz ment feleségül, és 1498-ban végrendelkezett. Testamentumában szerepelt többek között a legidősebb Aigner fivér, az időközben pozsonyi városkapitányi és bírói tisztséget betöltött Jakob is, 170 aranyforintos adóssággal.¹⁷³ Jacob, végrendeletének tanúsága szerint 1511-ben vagy 1512-ben hunyt el; fia, az ifj. Jacob csak négy évvel élte őt túl. Az ő utolsó rendelkezései már nem tartalmazznak további utalásokat Sopronban élő családtagjaikra.¹⁷⁴

Az áttelepülők életútjának viszonylag részletes ismertetése sem feleltetheti az ilyesfajta kapcsolatok ritkaságát. Még ha fel is tételezzük, hogy néhány esetnek nem maradt nyoma az okleveles és személynévi anyagban, a két város esete negatív oldalról igazolja azt a Budánál megfigyelt törvényszerűséget, hogy a „beköltözés a kereskedelmi kapcsolatok arányát tükrözte”.¹⁷⁵

170 PT 230r–231v.

171 Az említett adójegyzék: Házi II/5. 21., 24. Ulrich Aigner végrendelete: PT 245v–246v. A szöveg közlése: Szende 1992. 178–179. A ferenceseknek szánt összeget saját megjegyzése szerint néhai édesanyja akaratából adományozta, ám erről Aignerin végrendeletében egyáltalán nincs szó. Az 1495. és 1496. évi jegyzékek: II/5. 45., 62., 64., 74–78.

172 PT 249v–250v. A járványra utaló bizonyíték, hogy 1495-ben ugrásszerűen megnőtt a végrendelezők száma Pozsonyban, és többen említették a betegséget, mint közelgő haláluk okát. Pestis-járványra ugyanebből az évből Sopronból is van adatunk (Házi II/4. 391.). Vö.: Mollay 1941.

173 A végrendelet: Házi II/1. 255–256. A volt férj az 1505-ös adójegyzékben ugyanabban a házban szerepelt (II/5. 173.) Khollach Hans néven.

174 Id. Jacob Aigner: PT 341v–344., ifj. Jacob Aigner: PT 360v–363r.

175 Kubinyi 1973. 137.

Pozsony és Sopron kapcsolatainak áttekintése a konkrét adatok összegzésén túl szolgál néhány tanulsággal a nyugat-magyarországi városfejlődés jellemző vonásairól is. A legszembevetőbb jelenség a kapcsolatok „egyenetlensége”. Sarkítva úgy fogalmazhatunk, hogy a jogi és politikai téren megmutatkozó szoros együttműködés élesen elkülönült az országos összehasonlításban gyenge kereskedelmi, gazdasági és személyes kapcsolatoktól. A magyarázatot a városok szerepkörének árnyaltabb vizsgálata adhatja meg. A kapcsolatok azokon a területeken nem épültek ki igazán, ahol Sopron és Pozsony a hagyományos értelemben vett regionális központként funkcionált. Vonzáskörzetük a sok tekintetben hasonló fejlődés mellett is területileg elkülönült, gazdaságilag (az adók zálogba adását, ill. a borszállítás engedélyezését leszámítva) mellérendelt viszony jött létre közöttük. A szoros együttműködés területei viszont részben a települések közelségével magyarázhatók, részben a városok régiók fölötti szerepkörének felelnek meg. Ez egyben azt is mutatja, hogy az ilyen irányú kapcsolatok gazdasági indoktól függetlenül, sőt azok ellenére is, erősek lehettek. A városok lakosságának renddé alakulásához éppen ezek a kapcsolatok kezdték el megteremteni a helyi feltételeket a középkor végén.¹⁷⁶

176 Kubinyi 1979. 8–48.

II.

A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban

Kutatástörténet

A városi végrendeletek a 19. század végén kerültek először a történeti kutatás fókuszába. Közép-Európában elsőként a jogtörténészek érdeklődését keltették fel, akik a végrendeletek keletkezését, a városi jogrendszerhez való viszonyát vizsgálták – egyes helyi példák alapján – a bécsi, magdeburgi, kölni, braunschweigi városi jogcsaládokban.¹⁷⁷ Hasonlóképpen vonzó volt az egyes városok vezető személyiségeinek: patríciusoknak, polgármestereknek a végakaratait ismertetni.¹⁷⁸ A bécsújhelyi végrendeletek családi életre vonatkozó adatainak több mint száz évvel ezelőtti kiértékelése azonban már messze megelőzte korát.¹⁷⁹ Ez a tanulmány már (ha nem is használja ezt a kifejezést) mint tömeges forrásokat (*Massenquellen*) értékeli ki a végrendeleteket, és általánosítja az egyedi esetek sokaságának tanulságait. Hasonlóképpen járt el a provençe-i végrendeletek korai kutatója, vagy a Loire menti Forez grófságból fennmaradt mintegy 3500 végrendeletet feldolgozó Marguerite Gonon, illetve a közel 10 ezer, 16–18. századi párizsi testamentumot kiértékelő Pierre Chaunu.¹⁸⁰

A német nyelvterületen a testamentumok rendszerezése és feldolgozása a források publikálásával vett egyre nagyobb lendületet. Az egyik legkorábbi forráskiadvány a legnagyobb középkori német város, Köln anyaga mintegy egyötödének, az elsősorban a kereskedelem szempontjából fontos 300 testamentumnak a regesztáit tette közzé.¹⁸¹ A kutatástörténet számára talán még fontosabb helyszín Lübeck, ahol az 1278 és 1363 közötti végrendeletekről először szintén regeszták készültek, majd Ahasver von Brandt ezek kiértékeléséről a további kutatást nagyban befolyásoló, programadó tanulmányt is közzétett.¹⁸² Ebben, az 1950-es évektől szórványosan jelentkező tendencia nyomán, a társadalom- és kultúrtörténeti kutatások számára is felfedezte a végrendeleteket.

177 Aders 1932., Loening 1906., Lentze 1952., 1953., Piper 1960.

178 Baur 14–16., a vonatkozó irodalommal, Simnacher 1960.

179 Staub 1895. 463–531. Kár, hogy a tanulmány végén ígért folytatás nem látott napvilágot.

180 Aubenas 1927., Gonon 1961., Chaunu 1978. és alább a 184. jz.

181 Kuske 1923. 189–365.

182 Brandt 1964. I–II., uő: 1973.

Nem tartom véletlennek, hogy a korábbi egyedi próbálkozások után éppen az elmúlt évtizedekben, az 1970-es évek végétől fordult a történészek érdeklődése nagyobb mértékben a testamentumok és hagyatéki leltárak kutatása felé. Hollandiától Horvátorszáig, a Brit-szigetektől Közép-Európáig (hogy csak a saját kontinensünkről beszéljünk) szinte egy időben, bár egymásról legtöbbször csak utólag szerezve tudomást kezdték el történészek tucatjai a nagypolitika fordulatai helyett a mindennapok kiszámítható világát kutatni. A historiográfia ezt a szemléletet hagyományosan a francia *Annales* társadalom- és gazdaságtörténeti iskola úttörő munkájának, szellemi alapvetésének tulajdonítja.¹⁸³ Véleményem szerint azonban a francia szemléletváltás maga is része volt a forró- és hidegháborúk kereszttüzében kiutat kereső 20. századi történetírás megújulási törekvéseinek.

A megnövekedett érdeklődés a mindennapi élet legkülönbözőbb területeinek feltárása mellett annak is köszönhető, hogy a kutatók felismerték: a végrendeletek alapul szolgálhatnak egy sor olyan társadalom- és gazdaságtörténeti kérdés megválaszolásához, amelyeknek vizsgálata az utóbbi időben került előtérbe. Ilyenek a demográfia, a családszerkezet, a vagyoni megoszlás, a férfiak és nők részesedése a munkamegosztásban és a vagyon felhalmozásában. Ezeken a szempontokon túllépve számos, a normatív források alapján meglehetősen egyoldalúan megvilágított téma újfajta, jóval konkrétabb megközelítését is lehetővé teszik szövegeink. A vallási élet, a kegyes adományok szerepe, a polgári öntudat kérdése, a gyermeknevelés erkölcsi és anyagi oldala csak néhány példa a sok közül.

Az 1990-es években azután számos város anyagáról a szempontok széles skáláját figyelembe vevő, mintaadó alaposágú, átfogó feldolgozások születtek, így például Konstanz és Stralsund esetében, és a kölni anyag újraértékelésére is sor került.¹⁸⁴ A mindennapi élet és a tárgyi kultúra vizsgálatának a kremisi Institut für Realienkunde megalapítása és egyre szélesebb körű tevékenysége adott tág teret. A soproni és pozsonyi fejlődéshez legközelebb álló alsó-ausztriai területek anyagi kultúráját az intézet egyik munkatársa, Gerhard Jaritz dolgozta fel több tanulmányában. Az elmúlt években megindult a bécsi ún. végrendeleti könyvek teljes szövegének kiadása is, amelynek szintén ő az egyik gondozója.¹⁸⁵

Közép-Kelet Európa országai közül Ausztria és az alább tárgyalandó Magyarország mellett a csehországi és a horvátországi kutatás hozott számottevő új eredményeket. Cseh területen részben a husziták tevékenységével, részben a mindennapi élettel és az anyagi kultúrával kapcsolatban használták fel a prágai, pilseni, tabori és kутtenbergi végrendeleteket, illetve további dél-csehországi kisvárosok anyagát.¹⁸⁶ Horvátországban Rab, Trogir, Zadar és Dubrovnik polgá-

183 Valóban, az egyik első mentalitástörténeti szempontú tanulmány ilyen keretek között keletkezett: Boutruche 1939. 161–177. A későbbi, nyelvészeti szempontokat is figyelembe vevő francia irodalomból kiemelendő Gonon 1961., uő: 1969.

184 Baur 1989., Schildhauer 1992., Klosterberg 1995.

185 Brauner-Jaritz 1989., Brauner-Jaritz-Neschwara 1998., Jaritz 1977/a, 1977/b, 1980., 1984., 1999., Lutz 1983.

186 Klassen 1990., Krzenck 1993. 8–10., ill. Krzenck 2001. és uo. a 9–12. jz.-ben idézett további tanulmányok.

rainak testamentumát vizsgálták család- és egyháztörténeti szempontból. A kutatások ezen a területen is az 1990-es években indultak meg nagyobb lendülettel, és jelenleg is folytatódnak.¹⁸⁷

Az előbb felsorolt területeknél sajnos szűkösebb középkori magyar végrendeleti anyagot művészettörténeti,¹⁸⁸ néprajzi,¹⁸⁹ kultúr- és társadalomtörténeti¹⁹⁰ szempontból is vizsgálták, tehát a nemesi, polgári és nagyrészt az újkori paraszti testamentumokat, illetve hagyatéki leltárakat egyaránt bevonták a kutatásba. Polgároktól származó testamentumok főleg felvidéki és erdélyi városokban maradtak fenn, és egy részüket itt is dolgozták fel.¹⁹¹ Az utóbbi években megnövekedett a kora-újkori, nagyobb számban a 17. századtól rendelkezésre álló testamentumok iránti érdeklődés. Németh Gábor nagyszombati szövegkiadása és tanulmányai mellett¹⁹² Horváth József sokoldalú közreadói és feldolgozó munkásságát kell feltétlenül kiemelni.¹⁹³

Sopron és Pozsony várostörténeti irodalmában már szintén helyet kapott ennek a forrástípusnak a felhasználása. Házi Jenő egyháztörténeti összefoglalása¹⁹⁴ és Mollay Károly ház- és családtörténeti tanulmányai¹⁹⁵ is bőven merítettek a végrendeletekből, elsősorban egyedi eseteket dolgozva fel. Két, kifejezetten az anyagi kultúrára, ezen belül a lakásviszonyokra, illetve a konyhákra összpontosító tanulmány¹⁹⁶ a 17–18. századot ölelte fel, a hagyatéki leltárak alapján. A jelen kötet előmunkálataként készült korábbi írásaim szintén az anyagi kultúra és a demográfia vizsgálatát tűzték ki célul, de egyes adatokat a gazdasági élet és a kereskedelem kérdéseinek tárgyalásakor is fel tudtam használni. Pozsonyban Ortvy Tivadar többkötetes középkori városmonográfiájához tallózott a testamentumokból,¹⁹⁷ Vendelín Jankovič topográfiai összeállításában a házakra vonatkozó szomszédsági adatokat használta fel,¹⁹⁸ míg Eva Toranová a lakáskultúra rekonstrukciójához hívta segítségül ezeket a forrásokat.¹⁹⁹

A szövegkiadásokat illetően Sopron jóval kedvezőbb helyzetben van: Házi Jenő gyakorlatilag az összes testamentumot közzétette.²⁰⁰ Sajnálatos, hogy a

187 Janeković-Römer 1996. 25–34., Mlacović 1996. 85–106., Ladić 2002.

188 Entz 1953. 171–175., MMűv. 157–162. (Marosi Ernő tanulmánya).

189 Tárkány Szűcs 1961., uő: 1974. 493–512., Sz. Kőrösi 1984. 119–125., Horváth J. 1996/b a további néprajzi irodalommal.

190 Kubinyi 1985., különösen a kutatástörténeti összefoglaló: 611–618.

191 Demkó 1892.; Jakó 1957., újabban: Lupescu Makó 2001. Ez utóbbi tanulmány alapos bibliográfiát is tartalmaz a végrendeletekkel kapcsolatban utóbbi években megjelent nyugat- és közép-európai irodalomról is. Pakucs Mária szíves szóbeli közlése szerint a bukaresti Történeti Intézetben is folyamatban van egy kutatási program az erdélyi végrendeletekkel kapcsolatban Tüdősné Simon Kinga vezetésével.

192 Németh 1995., uő: 1997. 39–50.

193 Horváth J. 1995–1997., uő: 1995. 433–444., az újkori végrendeletek kutatásának szinte teljes hazai irodalmával. Az újabb irodalomról: Horváth-Dominkovits 2001. XI–XXII.

194 Házi 1939.

195 Mollay 1941., Mollay 1959/b 120–134., Mollay 1989. 34–35., 38–39., 134–143.

196 Askercz 1976., uő: 1999.

197 Ortvy 1892–1905., különösen a II. kötet 4. része.

198 Vendelín Jankovič: kézirat a Pozsonyi Városi Levéltárban.

199 Toranová 1991., uő: 1997.; a viselettörténeti vonatkozásokról: Gogolová 1995.

200 Házi II/1., II/2. és a további kötetekben passim.

nemzetközi szakirodalom mind a mai napig nem vett tudomást erről a kiadásról, és egyetlen összehasonlító vizsgálatban sem használták fel. Pozsonyból csak Liebhart Egkenfelder városi jegyző kultúrtörténeti adatokban kivételesen gazdag végrendelete, illetve a Sopronba házasodott Ulrich Aigner testamentuma áll teljes szövegében megjelentetve a kutatás rendelkezésére.²⁰¹ A *Protocollum Actionale*-ba bejegyzett testamentumokat Arne Ziegler átírása tartalmazza.²⁰² Az ötvöstárgyakra vonatkozó adatokat külön válogatásban közölték.²⁰³ A *Protocollum Testamentorum*nak a jelen disszertációhoz készített átírását, amely a kremsi Institut für Realienkunde „Alltag in den Donaueuropäischen Ländern” c. kutatási programjához is kapcsolódik, több, most készülő vagy a közelmúltban publikált dolgozathoz felhasználták már.²⁰⁴ Remélhetőleg a közeljövőben a szövegek közreadására is sor kerülhet. Eperjes levéltárából Iványi Béla ismertetőjéből lehet először tájékozódni a végrendeletekről. Kötetében néhány testamentumot teljes szövegében, néhányat kivonatosan, néhányat pedig csak az említés szintjén találhatunk meg. Korábbi forrásközleménye csak az egyházi adományokról készült kivonatok szövegét tartalmazza.²⁰⁵ Teljességre törekvő kutatásnál elengedhetetlen az eredeti okleveleket is kézbe venni.

Ahhoz azonban, hogy a bőséges forrásanyag és a számos feldolgozás ellenére ne tévesszük el az arányokat, ne vonjunk le hibás következtetéseket és ne vesszünk el az adatok tengerében, tisztában kell lennünk mindazokkal a körülményekkel, melyek a végrendeletek keletkezésénél és fennmaradásánál szerepet játszottak.

A végrendelkezési jog fejlődése Európában²⁰⁶

A polgári végrendelet kialakulása

Vizsgálódásunk tárgyát, a polgári végrendeletet egyoldalú, visszavonható utolsó rendelkezésként határozhatjuk meg.²⁰⁷ Mint ilyen, hosszú fejlődés eredményeképpen, számos jogrendszer elemeit magába olvasztva jött létre.

A legrégebbi kodifikált jogrendszer, amitől inkább az eltéréseket, mint a közös vonásokat szokták hangsúlyozni, a római jog volt – maga a *testamentum* kifejezés is a római jogból ered. Az itt lefektetett jogelvek szerint a végrendelet arra szolgált, hogy abban a teljes vagyon örököseként, azaz főörökösként nevez-

201 Liebhart Egkenfelder: Spiritza 1967. 175–182., Ulrich Aigner: Szende 1992. 269–270.

202 Ziegler 1999. Sajnálatos, hogy hogy a kötet sem mutatókat, sem a dátumok feloldását nem tartalmazza, így inkább csak átírásnak és nem kiadásnak tekinthető.

203 Spiritza 1968. 174–201.

204 Csukovits 2003., de Cevins 2003., Csukovits-Majorossy 2003. (sajtó alatt); Majorossy Judit készülő PhD-disszertációja a pozsonyi végrendeletek vallástörténeti vonatkozásairól (CEU, Department of Medieval Studies).

205 Iványi 1931., uő: 1909., vő.: Domenová 2002.

206 Az itt következő alfejezetek rövidített változata megjelent: Szende 1999/b.

207 Conrad 1962. 420.

zenek meg egy személyt. Ezzel automatikusan kizártak az örökségből mindenki mást: „*caput atque fundamentum intellegitur totius testamenti heredis institutio*”.²⁰⁸ Ezzel szemben a középkori polgári végrendeletek korlátozódhattak a hagyaték egyes tárgyaira, illetve kisebb részére is, míg a vagyon meg nem nevezett részeire a törvényes öröklés rendszabályai voltak az irányadóak. A római jogtól való eltéréseket a jogtörténészek általában a Római Birodalomban vagy azzal kölcsönhatásban élő barbár népek szokásjogából eredeztetik, amelyek közül a mi szempontunkból a germán jog számít a legfontosabbnak.

A római és germán jog közti eltérést a végrendelkezésről vallott felfogásban már Tacitus is kiemelte Germania leírásakor: „*heredes tamen successoresque sui quisque liberi, et nullum testamentum*” (Germ. c. 20). A „barbár” törzsek jogától tehát eleinte igen távol állt, hogy örökösöket nevezzen ki, csak a vérrokonság foka dönthetett a vagyon sorsáról. „*Das Gut rinnt wie das Blut*” – volt az örökösödés alapja, azaz a legközelebbi vérrokonokra háramlott a vagyon.²⁰⁹ Ennek a merev rendszernek a lazulásához, és végső soron a szabad végrendelkezés lehetőségének megfogalmazódásához két tényező járult döntően hozzá: a törzsi-nagycsaládi kötelek felbomlása és az egyház befolyása. Az egyház ugyanis – Szt. Ágoston *caritas*-tanítását követve – „Krisztus földi helytartójaként” igényt tartott az elhunyt vagyonának egy részére, hogy az illető lelki üdvét ennek fejében garantálja. Ezeket az adományokat nevezték egyházi *mortuarium*nak.²¹⁰ Ezzel ez a vagyonrész kikerült a vérrokonság rendelkezése alól.

Ez a gyakorlat korábban sem volt teljesen ismeretlen. A pogány szokásokban is létezett egy ún. *Totenteil*, amit az isteneknek felajánlva, illetve a túlvilági élet szükségleteit biztosítandó, az elhunyttal együtt máglyán elégettek vagy a sírba helyeztek – ez kerül aztán a régészeti ásatásokon sírmellékletekként a napvilágra. Az egyháznak tehát csak ezt a pogány szokást kellett, más ritusokhoz hasonlóan, „kereszténnyé tennie”, saját céljaira átfordítania. A lélek üdvére tett adomány, az ún. *Seelgerät* eredetét tehát sok jogtörténeti munka a pogány halottkultuszhoz vezeti vissza.²¹¹ Az egyház álláspontjának alakulásában szerepe volt annak is, hogy a klerikusok magánvagyonáról – akiknek törvényes leszármazottaik nem lehettek – mindenképpen a szokásostól eltérő módon kellett intézkedni.²¹²

Nem szabad elfeledkeznünk emellett a kánonjog hatásáról sem. Az egyházi bíróságok hatásköre éppen a házassággal és az örökösödéssel kapcsolatban terjedt ki a leginkább a világiak életére. Ezen keresztül pedig az egyház jogrendszere, a kánonjog is beszűrődött a világi jogba, egyes elemeiben és szemléletmódjában egyaránt.²¹³ A kánonjog szerinti, többnyire a plébános által kiállított testamentumok nemcsak a főrangúak és a nemesség körében terjedtek el, hanem

208 Schulz 1976. 2., Aders 1932. 15.

209 Aders 1932. 2.

210 Solymosi 1987.

211 Schulz 1976. 3., vö.: Schultze 1914. 75–110.

212 Conrad 1962. 420.

213 Brundage 1995. 70–119., különösen 87–90.

kisebb-nagyobb számban utat találtak a városi lakosok jogalkalmazásába is. A városi hatóságok csak viszonylag későn, a 14–15. század folyamán fejezték ki elhatárolódásukat az egyház túlzott beleszólási igényétől, például azáltal, hogy a világi tanúk jelenléte nélkül, csak papok előtt tett végrendeleteket érvénytelennek nyilvánították.²¹⁴

A folyamat végén a szerzett vagyonról való szabad végrendelkezés elismerése állt. Mindenképpen szem előtt kell tartani, hogy az elvi szabadság továbbra sem tette szükségessé, hogy a teljes vagyont részletezzék az örökhangyók. Nem volt feltétlenül szükség egy főörökös megnevezésére sem. A rómainál eltérő jogú végrendeletek tömeges létrejöttéhez nagyban hozzájárult a városi tulajdonviszonyok átalakulása. Ennek során a jogi kötöttségekkel járó öröklött ingatlanok mellett jóval jelentősebb lett a szabad rendelkezés alá eső szerzett javak és az ingóságok aránya. Ezért is gyakoriak azok a kitételek, ahol a testálók kiemeli, hogy mindazt, amiről rendelkezik, saját maga vagy házastársával közösen, kemény munkával szereztek meg, és nem pedig örökölték, tehát a rokonságnak semmi köze hozzá. Ehhez sok esetben hozzátették, hogy a rokonsággal kapcsolatban az adott város jogai és szokásai szerint kell eljárni.

Városi végrendeletek Európa különböző vidékein

A fenti fejlődés Nyugat-Európa városaiban a 12–13. század fordulójára vezetett el a végrendelkezés tömegessé válásához. J. Chiffolleau igen találóan „a végrendelkezés reneszánsza és demokratizálódása” kifejezéssel jellemezte ezt az időszakot.²¹⁵ A folyamat nemcsak a lejegyzett testamentumok számának növekedését jelentette, hanem a testálók körének jelentős kibővülésével is járt. A fennmaradt végrendeletek száma és időbeli megoszlása Európa egyes városaiban igen eltérően alakult, és más-más nyelvi és formai követelmények érvényesültek. Csak néhány jellemző példát emelnék ki, melyek segítségével a magyarországi forrásokat jobban elhelyezhetjük az európai összképben.²¹⁶

A legkorábbi polgári végrendeletek Itáliából maradtak fenn. Ez a terület az urbanizáció és a jogfejlődés szempontjából is megelőzte az Alpoktól északra eső tartományokat. Itt a római jog adaptációjaként értelmezhető végrendeletek már a 11. századtól megjelentek a nagyobb városokban különálló oklevelek formájában. A 12. századtól minden jelentősebb település lakói írásba foglaltatták végakarataikat, míg a 13. századtól a testamentumok száma szinte áttekinthetetlené vált. Ezzel párhuzamosan a 12. századtól feltűntek az egyes jegyzők által vezetett összesítő könyvek, amelyekben az általuk feljegyzett végrendeletek összesítését adták (*cartularia*, *imbreviature*, később *protocollum* néven). Az első

214 Conrad 1962. 491–492., Brandt 1973. 337., ill. Bónis 1972. 247–248.

215 Chiffolleau 1980. 35., 38.

216 Baur 1989. a 30–31. oldalon közölt táblázatában összeállította az általa ismert testamentum-együttesek listáját és az ezekre vonatkozó kutatásokat. Ebben azonban a Béctől keletre eső területeket teljesen figyelmen kívül hagyta. A későbbiekben hasznos lehetne országonként a helybeli szakemberek közreműködésével felmérni a teljes állományt.

példa Genovából maradt fenn 1154-től, míg Sienában, Pisában, Firenzében, Veronában és számos más helyen a 13. század első felétől indult meg a testamentumok összegyűjtésének gyakorlata, és még ebben a században több tucatra nőtt az elkészült kötetek száma. Az egyes városok hivatalos összesítőit a 13. század második felétől kezdték vezetni, főleg Észak- és Közép-Itáliában. Ezek mellett a formák mellett egy másik sajátos fennmaradási formával is találkozhatunk. Az örökösök, illetve kedvezményezettek (vallási testvéreletek, oltáralapítványok, ispotályok stb.) saját könyveikbe másoltatták az őket érintő testamentumokat. Ezek a speciális kötetek is a 13. századtól készültek, és a többi feljegyzési formához hasonlóan az újkorig használatosak voltak.²¹⁷ Az itáliai városokéhoz volt hasonló az Adria-parti horvátországi és dalmáciai városok gyakorlata is, ahol – zömmel ugyan csak a 14. századtól kezdődően – nagyrészt közjegyzők által felvett, latin nyelvű végrendeletek maradtak ránk, olykor meglepően nagy számban.²¹⁸ Földrajzi helyzetüknél és társadalmi összetételüknél fogva az Adria keleti partján épült városok a végrendelezés szempontjából is elkülöníthető mediterrán és kontinentális övezetek sajátosságait ötvözik magukban, az előbbi övezet elemeinek túlsúlyával.

Az észak-franciaországi (a késő középkorban Burgundiához, majd a spanyol Habsburgok uralma alá tartozó) Douai levéltárában, amelyet a középkori magánjogi írásbeliség leggazdagabb tárházának tartanak az északnyugat-európai városok közül, a testamentumoknak két gyűjteménye maradt ránk. Az egyik egy kb. 2000 darabot számláló, chirographált formában, 3-3 példányban elkészült sorozat, amely jóval a testáló halála előtt íródott, többnyire vagyonos polgárok akaratából. A másik csoportot, amelynek száma szintén majdnem 2000-re tehető, a végrendelező halálos ágyán jegyezték fel, többnyire klerikusok, akik azután utólag vezették be ezeket a városi protocollumokba. Az ilyen módon testálók általában egyszerűbb emberek voltak, akik nem gondoskodtak jó előre vagyonukról, hanem csak az utolsó pillanatban látták ennek szükségét.²¹⁹

A Közép-Rajna-vidéken a 12–13. század fordulóján jelentek meg a végrendeletek, először a magas rangú egyházi méltóságok: I. János trieri püspök és kanonokjai, majd lovagok és feleségeik testáltak. A polgárság a 13. század utolsó harmadában csatlakozott ehhez a sorhoz: Koblenzből 1267-ből való az első polgári végrendelet. A német nyelv használata viszont csak a 14. század utolsó évtizedeitől figyelhető meg.²²⁰ A Rajna-vidék metropoliszában, Kölnben 1280-tól kezdődik a testamentumok sora, először erre a célra felfektetett könyvekben, majd fokozatosan pecsétetes okleveleken. A német nyelvű végrendeletek itt csak a 15. században váltak uralkodóvá, a 14. századból mindössze 12 népnyelvű testamentumról van tudomásunk. A 16. század elejéig mintegy 1500 kölni végrendelet maradt fenn, ezeknek kb. egyötödéről készültek és jelentek meg regeszták.²²¹

217 Bertram 1988. 515–521.

218 Ladić 2002. 49–60.

219 Howell 1996. 8–9.

220 Schulz 1976. 5–7.

221 Aders 1932. 18., Kuske 1923.

A német nyelvterület másik vezető városában, Lübeckben még konzervatívabbak voltak a jogszokások. Az első írásos végakarat 1278-ból maradt ránk, de a 16. század elejéig még a latin volt a gyakoribb nyelv mindenfajta iratnál, így a végrendeleteknél is. 1500-ig közel 6500 testamentumról van tudomásunk.²²² A kisebb német városok közül tipikusnak mondhatók a szintén a lübecki jogrendszerbe tartozó Stralsund forrásadottságai. Itt az első, 1316-ban kelt testamentumtól a 16. század végéig közel 1200 végakarat maradt ránk. Számuk a 14. század elején lassú ütemben növekedik, az 1350 körüli évek ugrásszerű emelkedést mutatnak, és magasak az 1359-es és 1368-as értékek is. Az ezt követő mintegy két és fél évszázadban esztendőről esztendőre folyamatosan bejegyeztettek néhányat a tanács előtt.²²³

Bécsben szintén a 13. század végén, 1289-től jelentek meg az első polgári végrendeletek. A Habsburg örökös tartományok északi és nyugati területeivel ellentétben azonban itt már 1300 körül átveszi a német nyelv a latin szerepét az okleveles gyakorlatban, így a testamentumok is népnyelven készültek. Az ún. „végrendeleti könyvek”-ben, amelyek más, főleg örökösödésre vonatkozó dokumentumokat is tartalmaznak, az 1395 és 1430 közötti 35 évből 2230 utolsó renddelést jegyezték be, továbbiak pedig különálló okleveleken maradtak fenn.²²⁴ Az alsó-ausztriai kisvárosok közül is jó néhány levéltárban találhatunk összefüggő sorozatokat: Korneuburgban 550, Retzben az 1449–1500 közti évtizedekből 100 testamentumot őriznek.²²⁵ Az általunk vizsgált városokhoz a lakosság számát és foglalkozási megoszlását tekintve is közelebb álló Bécsújhelyen szintén gyűjteményes kötetek, a Tanácsi Jegyzőkönyvek (*Rathsprotokolle*) őrizték meg napjainkig a végrendeleteket. Az elsőben más bejegyzésekkel vegyesen, a másodikban egy tömbbe gyűjtve másolták be őket, többnyire a tanács előtt bemutatott eredetük alapján.²²⁶

A közép-európai térségből érdemes a csehországi forrásokat is kiemelni, melyek részben nagy számukkal, részben nyelvükkel tűnnek ki. Csak a prágai Újváros két végrendeleti könyve az 1434 és 1494 közötti hat évtizedből több mint 1200 végakarat szövegét tartalmazza. Ehhez jönnek még a korábbiak, a 14. századból fennmaradt oklevelek, valamint a kisebb városok (Plzeň, České Budejovice, Tabor, Kutná Hora) anyaga, ahol vegyes tartalmú városi könyvekbe jegyezték be a testamentumokat. A másik érdekesség a népnyelvű írásbeliség korai elterjedése: a végrendeletek mintegy 90%-a ócseh nyelven íródott, csak elenyésző arányban van köztük latin, és a német is csak 1419 előtt volt használatos.²²⁷

Az itt bemutatott közép-európai forrásadottságokat és a magyarországi gyakorlatot különösen a középkori Európa északi és nyugati periferiáján elhe-

222 Brandt 1964. 5–8.

223 Schildhauer 1992. 12–14. Az 1600 előtt fennmaradt 1200 testamentumból 39% esett a 14., 30% a 15., 31% a 16. századra.

224 Lentze 1952. 109., 118. Ld. még a bécsi ún. „végrendeleti könyvek” kiadásának bevezetőjét: Brauner-Jaritz 1989., az idevonatkozó korábbi irodalommal.

225 Jaritz 1977/b 252–254.

226 Staub 1895. 463–465. és 1. jz.

227 Krzenck 1993. 9., 22–23. jz., uő: 1999. 49–55.

lyezkedő területekkel összevetve tarthatjuk kedvezőnek. Dublinban például 1500 előttről összesen 98 végrendeletet ismer a kutatás, míg Dániából ugyanebből az időszakból az egész országból nem egészen százötven testamentum maradt fenn latin nyelven.²²⁸

A végrendekezés jogi szabályozása Magyarországon

A szabad végrendekezés elterjedése

„Mikor kezdetek az emberek Testamentomot tenni, szükségtelen únttatás, elég az, hogy igen régi szokás, mellynek világos nyomait a’ régi szent és világi történetekben látjuk, és hogy ez a mi ditső eleinknél is szokásban volt, országunk törvényeiben világosan olvassuk” – írta a 18. század végi felvilágosult ügyvéd, Nánásy Benjamin a testamentumok tevéséről szóló, alább még idézendő munkájában.²²⁹ Ha megállapításának első felével nem is érthetünk teljesen egyet, tény az, hogy Magyarországon a vagyonról való rendelkezés törvényes rendezése és ezzel együtt a végrendekezés megjelenése gyakorlatilag az államszervezéssel egyidős. Különbséget kell azonban tenni abban, hogy mely társadalmi rétegekre és a vagyon milyen fajtáira terjedt ki a szabályozás, illetve hogy kik és milyen formában éltek a számukra biztosított lehetőségekkel.

Már Szt. István I. törvénykönyvének 6. cikkelye sarkalatos jogként rögzítette: „...mindenkinek álljon szabadságában vagyonát felosztani, feleségének [házastársának], fiainak és rokonainak vagy az egyháznak adományozni, és ezt halála után se merje senki érvénytelenné tenni”. A II. törvénykönyv 2. cikkelye a királyi adományok öröklését szabályozta.²³⁰ Ennek az elvnek a gyakorlati megvalósulását mutatják legkorábbi magánokleveleink, melyeknek szinte mindegyike a rendelkező lelke üdvére, azaz gyakorlatilag az egyház javára tett hagyatkozást tartalmaz. Ezeknél a korai rendelkezéseknél még inkább halál esetére szóló ajándékokról (*donationes post obitum*), mint a későbbi értelemben vett végrendeletekről volt szó, és ezeket is csak az esetek kisebb részében foglalták írásba. Példaként említhetjük a teljesség igénye nélkül Guden 1079-es, Szines úrnő 1146-os, Miske ispán fia István 1164-es és Benedek veszprémi ispán 1171-es oklevelét.²³¹ Az Aranybulla szintén kitért az örökösödési rendre. A 4. cikkelyben az uralkodó a leánynegyed kivételével szabad rendelkezést biztosított a fiú nélkül meghaltaknak javaik felett: „a többiről úgy rendelkezék, ahogy akar”.²³²

II. András rendelkezése a serviensekre vonatkozott. A vagyon feletti szabad rendelkezés azonban nem korlátozódott rájuk, illetve a nemességre, amelynek később részét képezték. Az urbanizáció megindulását követő évszázadokban a városi lakosság körében számarányát tekintve nagyobb jelentőségre tett szert az

228 Murphy 1987., Erslev, 1901.

229 Nánásy 1798. 34–35.

230 Závodszy 1904. 20. és 46., vö.: Holub 1926. 234. és Solymosi 1998. 112–113.

231 Györffy 1992. 225–226., Jakubovich 1924.

232 Holub 234–236.

írással szokása, mint bármely más társadalmi réteg esetében. A leszármazó örökös nélküli hospesek szabad végrendelkezési joga kezdettől fogva lényeges eleme volt a vendégek kiváltságainak, akármilyen jogrendszerhez tartozott is az a terület, ahonnan bevándoroltak. A király lemondott háramlási jogáról, ezért a megyésispánok és más tisztségviselők sem érvényesíthették a király jogát az örökös nélküli hagyatéokra. Ehhez járult az úrbéri rendszer, amelynek értelmében az ingatlanokat szabadon el lehetett idegeníteni, mivel a szolgáltatások nem személyekhez, hanem telkekhez kapcsolódtak.²³³

Források hiányában nem tudjuk nyomon követni azt a folyamatot, amelynek során a hospesek körében általános szabad ingatlanforgalom és végrendelkezés a 13–14. század folyamán a kiváltságolt települések minden lakójára kiterjedt. A végeredmény azonban tisztán látszik előttünk, hiszen már a legkorábbi privilégiumok is megkülönböztetés nélkül minden polgár számára biztosították a testálás jogát, ha törvényes örökösük nem volt. Ez olyannyira természetessé vált, hogy a privilégiumok azokat az eseteket tekintették kivételesnek és külön rendelkezést igénylőnek, amikor se törvényes örökös, se végrendelet nem maradt egy-egy polgár után. Ezekben az esetekben általában az egyház, a város szegényei és maga a város osztottak a vagyonon, a helyi önkormányzatra jutó részt közcélokra, főként az erődtételek kiépítésére használva fel.²³⁴

A szabad végrendelkezés meggyökerezése tehát szervesen illeszkedett a magyarországi társadalmi fejlődéshez. A végrendelkezés gyakorlatának kialakítása azonban nem nélkülözhetette a fent vázolt európai jogfejlődés egyes elemeinek adaptálását sem. Ezek közül a legfontosabbnak az, hogy a városi végrendeletek tömeges megjelenésének idején a testálás szokása nem korlátozódott már az örökös nélkül elhaltakra, illetve a lélek üdvére tett adományokra. Az átvétel útjait és módjait aprólékos jogtörténeti vizsgálatokkal lehetne közelebről meghatározni. Az azonban világosan kitűnik a fennmaradt anyagból, hogy a bevett szokásjog gyakorlatilag szabad kezett a végrendelkezőknek ingóságaik és szerzett ingatlan vagyonuk felett. Az egyes városok örökösödési joga által megszabott korlátozások csak a család ősi vagyonát érintették, mely az adott ágon háramlott tovább, bár kivételes esetekben ezt is meg lehetett változtatni.

A végrendelkezés tartalmi és formai kívánalmainak egyértelművé tételére az egyes városok szokásjogai már jóval az országos szabályozás megjelenése előtt kialakították a helyi gyakorlatot. Ennek formálásában, a külföldi jogi normák egy részének meghonosításában szerepet kaptak a különböző, a korban közkezen forgó jogi kompendiumok is. Ezek útmutatást adtak a városi tanács és a jegyzők számára a testamentumok kiadójának, kedvezményezetteinek, tanúinak köréről és a végrendeletekkel kapcsolatos más megkötésekről is. Az egyik legnépszerűbb a *Summa legum* c. összeállítás volt, amelyet a hagyomány szerint egy bizonyos Dr. Raymundus állított össze Bécsújhelyen a 14. század közepén, feltehetőleg 1360 előtt. A kompendium Közép-Európa számos városában használatban volt, az osztrák örökös tartományok és Magyarország mellett ismerték

233 Fügedi 1959/1981. 270–271., Solymosi 1998. 117–120.

234 Mollay 1959. 313. c (a végrendelkezésről még: 205, 308–309. c). Vö.: Gönczi 1997.

Csehországban, Morvaországban és Lengyelországban is. A testamentumokkal foglalkozó fejezetekben leírta a végrendelkezés feltételeit, a hagyományozható javak körét, a tanúk személyére vonatkozó kikötéseket és még számos más körülményt.²³⁵ Elterjedtségét bizonyítja, hogy legalább három szabad királyi városból maradt fenn kézirat. Pozsonyban két német nyelvű lejegyzése is ismert a líceumi könyvtárból és a városi levéltárból; az előbbi, az ún. *Codex Ballusianus* végére a tárnoki cikkelyeket is bemásolták. Budáról Michael Ebendorfer polgár kéziratában maradt fenn, Eperjesről egy 1481-re keltezett másolata ismert, és a város német nyelvű joggyűjteménye is sokat átvett belőle.²³⁶

A városi végrendelkezésre vonatkozó országos szabályozás

A városi lakosság végrendelkezésében a törvényi szabályozást a tárnoki jog rögzítette.²³⁷ Ez a városprivilegiumokban és városi jogszabály-gyűjteményekben lefektetett elvekkel összhangban úgy intézkedett, hogy az ősi vagyonról elvileg nem lehetett szabadon rendelkezni, mert ezt a leszármazók és a rokonok örökölték (cap. CXXIV.).²³⁸ A szerzeményi vagyon azonban korlátlanul szabad rendelkezés alá esett, a CXXV–CXXXIX. fejezetekben meghatározott szempontok szerint. Ugyanezeket a szempontokat ismétli Újlak város 1525-ben írásba foglalt jogkönyve, amely mint új szabad királyi város, gyakorlatilag átvette a tárnoki jogot, megerősítve az országos rendelkezések mintaadó szerepét. Ennek teljes 4. könyve 21 fejezetben a végrendelkezés kérdéseivel foglalkozik.²³⁹ Kitér a különböző családi állapotú, erkölcsű és vallású személyek végakarataira, meghatározza egyebek mellett a férjről a feleségre, illetve a feleségről a férjre hagyományozandó háztartási eszközök körét, és szabályokat állít fel a mai kifejezéssel „eltartási szerződés”-nek nevezett rendelkezésre is. Részletesen taglalja a testálással kapcsolatos különböző visszaéléseket és szabálytalanságokat, melyekre nyilvánvalóan a korabeli gyakorlat irányította rá a jogalkotók figyelmét.

A tárnoki jogban azért is kaptak különös hangsúlyt a testamentumok készítésére vonatkozó pontok, mert a végrendelkezéssel kapcsolatos ítéletek megtámadása volt a tárnokmester bíróságához való fellebbezés egyik legfontosabb esete. Mint azt ifj. Szentpétery Imrének a tárnoki ítélőszék kialakulásáról írott tanulmánya bizonyította, ez a bíróság Zsigmond király korától fellebbviteli fórumként tevékenykedett. Akkor lehetett tehát ide fordulni, ha a saját városi bíróság már ítelt az ügyben. Az 1479-es statútumok pedig a fellebbezésnek három esetét emelték ki: a 60 aranyforint feletti adósságot vagy ingóságot érintő ügyeket, az ingatlanügyleteket és a világi tárgyú végrendeleteket.²⁴⁰ A testamentumok többsége már az első két szempont, az értékhatár, illetve az ingatlanok fe-

235 Kiadása: Gál 1926. Az idevonatkozó részek különösen a XLIV. fejezettől.

236 Vö.: Gál 1926. bevezetés 18–19., a pozsonyi kéziratokról: Király 1894., a budai kéziratról: Kódekek 1985. 148. (151. tétel), az eperjesi kéziratról: Iványi 1931. 586. sz. (238–239.), ill. DF 282528.

237 Mertanová 1985.

238 Kovachich 1803. 221–235., vö.: Wenzel 1890., kül. 13. skk.

239 Schmidt 1938., fordítása: Népélet, 1983.

240 Ifj. Szentpétery 1934. 577–578.

letti rendelkezés miatt is belekerült volna ebbe a körbe. A kiemelt figyelmet azonban ismét csak az egyházi és világi bíróságok közötti illetékesség eldöntése kapta.²⁴¹ Az egyszerűbb ügyek elintéződtek az egyházi bíróságok előtt. A bonyolultabbakat azonban, különösen a birtokadományt is tartalmazókat, átengedték a királyi igazságszolgáltatásnak, olykor az uralkodó kifejezett kérésére. Ugyanezt hangsúlyozta a tárnoki cikkelyek Kassa város levéltárában fennmaradt lejegyzése is: „...*quas quidem causas non ad spiritualem, sed saecularem iudicium domini magistri thawernicorum valeant appellari*”.²⁴² A polgárok maguk is büszkék voltak különleges jogrendjükre. A testamentumok bevezetésében, az arengában vagy a promulgációban többen is kiemelték, hogy „*nach den sieben frey städten freyheyten*” nyilvánították ki végakarataikat.

A végrendekezés szabályozása Pozsonyban, Sopronban és Eperjesen

Pozsony város joga a törvényes öröklés rendje szerint szintén azt támogatta, hogy az ingatlanvagyon a családon belül háramoljon tovább. Emellett azonban már a 14. század utolsó negyedétől maradtak fenn végrendeletek, melyek mindenben megfeleltek más európai városok gyakorlatának. A városi szokásjog „régől fogva való” intézkedéseinek (*Vermerckht der Stat Prespurgh Stat Recht von alter herkommen*) összefoglalását a pozsonyi városi jogkönyvben olvashatjuk, amelynek egy 15. és egy 16. századbeli kézírata ismeretes. Az ebben lefektetett szabályozás a fent említett főbb kérdéseket tárgyalja: szól a végrendelet (*geschefft*) nélkül elhaltak vagyonáról (38. pont) és a házaspár szabad rendelkezéséről közös szerzeményű javaik felett (90. pont). A 39. pont szerint a nők csak a személyes használatra szolgáló ingóságokról rendelkezhetnek.²⁴³

Szintén ismerős lehet a fent mondottakból az egyházi és világi hatóságok, jelen esetben a pozsonyi társaskáptalan és a városi tanács versengése a végrendekezés feletti ellenőrzés jogáért. Egy 1348. évi megállapodásban a kérdés a káptalan javára látszott eldőlni. „Elhatározottat, hogy valamely városi polgár végrendeletének érvényességéhez, ha az nem bíróság előtt alkottatik, a városi plébános, egy káptalanbeli tag és egy világi tanúnak jelenléte kívántatik meg.”²⁴⁴ A megegyezést nyilván megkönnyítette, hogy a két főszereplő, Jakab bíró és Márton prépost testvérek voltak.²⁴⁵ Hosszú távon azonban a városi hatóságok felügyelete érvényesült hatékonyabban: a 15. századra a bevett gyakorlat a végrendeletek városi könyvekbe jegyzése lett. A formai elemekre minden bizonnyal a *Summa legum*ban lefektetettek voltak az irányadóak.

A soproni szabályozás ennél tömörebb és egyszerűbb volt. A városi joggyakorlat és írásbeliség a középkor folyamán nem jutott el arra a szintre, hogy

241 Vö.: Solymosi 1997. 91–94.

242 Articuli Sedis Tavernicalis 1485., Archiv Mesta Košic Suppl. H. = DF 271715, Articulus 10., vö.: Mertanová 1993. 207–219.

243 Király 1894. 376–419., kül. 387–388., 401.

244 Király 1894. 164–165., a megegyezésről a plébánosválasztás kérdésével összefüggésben: Fügedi 1959/1981. 303., Kubinyi 1991. 29.

245 Surányi 1964. 179–180.

összefüggő jogkönyvet állítsanak össze. Ehelyett a vegyes tartalmú városi könyvek különböző helyeire jegyezték be szabályrendeleteket a legfontosabb ügyek elintézési módjáról. A legkorábbi, 1391-ből fennmaradt jogszabályok a polgárjog felvételével, a mórínggal (*morgengabe*), az ingatlanok adásvételével foglalkoztak. 1402-ben a hozomány kérdését szabályozták. Ebbe a folyamatba illeszkedik szervesen a vagyoni jogi szempontból szintén igen fontos és később sok pereskedésnek elejét vevő végrendekezés rendjének rögzítése, amelyre 1418-ban került sor.²⁴⁶ Azt, hogy itt is a szokásjog rögzítéséről volt szó, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy már a rövid, tömör feljegyzés keletkezése előttről több végrendelet maradt fenn, melyek többé-kevésbé az itt rögzített rendszert követték. A szabályrendelet leszögezte, hogy gazdag és szegény, férfi és nő, beteg és egészséges egyaránt végrendelezhet. Tanúként a külső és a belső tanácsnak legalább két-két tagját kellett elhívni. Vészhelyzetben azonban megelégedtek két egyszerű polgár (*erber gesessen leüit*) jelenlétével is. Az ily módon megtett rendelkezést a jelenlévőknek az elhunyt legközelebbi hozzátartozójával együtt egy hónapon belül a tanács elé kellett vinni, ahol a jóváhagyás után a jegyzőnek be kell írnia a városi könyvbe. A rendelkezésnél bármelyik pap is jelen lehetett, de a csak papok vagy nők előtt tett testamentum érvénytelen volt. A lényeg tehát Sopron esetében is a város illetékességének egyértelművé tétele és az egyház beleszólásának korlátozása volt.

Eperjesen szintén a szokásjog volt a végrendekezés alapja.²⁴⁷ A város jogkönyvében a először a *De testamentis et fundacionibus seu legacionibus* összefoglaló cím alatt olvashatunk a végrendekezésről, majd a *De testamentis* címszóval bevezetett fejezetekben újabb jogszabályokat találunk. Ezek a pontok kitérnek a végrendelezők körére, illetve azokra, akik valamilyen ok miatt nem testálhattak, vagy akiket az örökségből kitagadtak. A tanúk számát a kánonjogi határozatokkal összhangban 7-ben állapította meg,²⁴⁸ amit a fennmaradt testamentumokban a legritkább esetekben tartottak be. A jogkönyv a végrendelet nélkül elhaltak vagyonának kérdése mellett a szabadon testálható ingó és ingatlan javak körét is szabályozta.²⁴⁹

Nemesek, parasztok és egyházi személyek végrendeletei a középkori Magyarországon

A középkori magyar nemesség végrendekezési joga a polgárokénál jóval nagyobb múltra tekintett vissza. Az írásos testálás szokása azonban, valószínűleg a szokásjog stabilitása miatt, csak a 15–16. században terjedt el nagyobb arányban, de olyan tömeges méreteket, mint a polgárság körében, sohasem öltött. A polgári végrendeletekkel való tartalmi összehasonlítás lehetőségeire alább, a részletes elemzés során utalunk. Itt csak néhány olyan formai elemre hívnám fel a figyelt-

246 Házi II/1. 159–160., a korábbi szabályrendeletek: uo. 2–3., 11.

247 Iványi 1909. 223–225. és 289–292.

248 Ezek végső soron IX. Gergely pápa egyházjogi gyűjteményére mennek vissza. Vö.: Solymosi 1997. 21–22.

249 DF 282528, fol. 6r skk., fol. 52r skk.

met, elsősorban Kubinyi András elemzései alapján, melyek még plasztikusabbá teszik a polgári és nemesi testamentumok eltérő sajátosságait.²⁵⁰

A legszembetűnőbb eltérés az, hogy a nemesi végrendeletek sokkal szabadabb formában készültek. A tanúk számát esetenként a zsinati határozatok rögzítették, a szabályoktól azonban gyakran eltekintettek. A veszprémi egyház zsinata 1515-ben például három tanút írt elő, noha elvileg hétre lett volna szükség, kegyes célú hagyományoknál pedig kettő is elegendő volt.²⁵¹ Sem a tanúk nemét és jogállását, sem a hitelesítés módját nem írták elő. A testamentum tartalmát csak annyiban kötötték meg, hogy a lelkiüdvre és a kegyes célokra szóló adományokat kellett az első helyre tenni, de ezt sem ellenőrizte semmilyen hatóság, legfeljebb a jelenlévő pap (a testáló gyóntatója) hívhatta fel rá a figyelmet.

Talán éppen a lazább szabályozás miatt fordult elő több ízben is, hogy a végrendeleteket később közjegyzővel vagy hiteleshellyel átírták, és a testamentum végrehajtásával megbízott *executorok* mellett a végrendelet felett őrködő *tutorokat* (más helyütt *protectorokat*) is megneveztek. Ez utóbbiak előkelő társadalmi állású személyek, arisztokraták voltak, sőt többen magát az uralkodót kérték fel. Ezt a fajta védelmet a városokban a tanács tekintélye biztosította, akik egyben a formai előírások betartásán is őrködtek. A nemesi végrendeletekkel kapcsolatos perekben az egyházi bíróságok voltak az illetékesek, mint ahogy számos egyházi személyt találunk a tanúk, protectorok, valamint a kedvezményezettek között is.

Nemesek csak kivételes esetekben végrendelkeztek a város joghatósága előtt, általában akkor, ha városi ingatlannal vagy más érdekeltségekkel rendelkeztek, esetleg tartozásuk vagy követelésük volt valamelyik polgárral szemben. A városoknak ugyanis elemi érdekük volt, hogy a területükön levő ingatlanokat saját ellenőrzésük alatt tartsák, hogy megakadályozzák az adóalap csökkenését. Konfliktusok hosszú sora keletkezett a városi hatóságoknak abból törekvéséből, hogy a közösen viselt adóterheket a városlakó nemesekre is kiterjessze. Ezeknek a 15. századtól esküt kellett tenniük arra, hogy „a város közösségével együtt szenvednek” (*mit gemeiner Stat mitleiden*).²⁵² A nemesi végrendeleteknek a városi hatóságok általi érvényesítése is ebben az összefüggésben értelmezhető.

Szintén különleges jogi helyzetet jelentett a városokban lakó egyháziak végrendelkezése. Ők ugyanis – mindenekelőtt az egyházi hierarchia alsó fokán álló javadalmas papok, akik gyakran származtak abból a városból, ahol később javadalmukat élvezhették – örökölt vagy vásárolt magánvagyonukról a városi jog szerint végrendelkezettek. Ráadásul, mivel törvényes házastársaik, illetve egyenes ági leszármazottaik nem lehettek, fontos volt számukra hagyatékuk részletes felsorolása, eladományozása. A papi végrendeletek ezért, az özvegyekéhez hasonlóan, a legtöbb értékes adatot szolgáltató forrásaink közé tartoznak. Ezzel szemben az egyházi hatóságok nem nézték jó szemmel, hogy a kánonjog hatálya alá tartozó személyek más jogrend szerint intézkedtek vagyonukról. A papi végrendeletek száma az egyes városokban ezért nem áll arányban az ott

250 Kubinyi 1985. 627–630., uő: 1997. 401–410., uő: 1999/b.

251 Solymosi 1997. 91–94., uő: 1999. 204.

252 Például Házi I/5. 173–175., 370., Mollay 1993/b Grundbuch 97. sz., vő.: Szende 1996. 156.

elő klerikusok számával, sokkal inkább a püspökségek, illetve káptalanaik befolyásának erősségétől függött. Kissé leegyszerűsítve: a legközelebbi káptalantól való távolsággal állt egyenes arányban. Apáca végrendeletével a vizsgált városok közül csak Pozsonyban találkozunk. Az itteni klarissza rendházban több előkelő polgárcsalád nőtagjai éltek, akik szintén főleg öröklött városi ingatlanokról rendelkezhetek, amint azt Hans Kranfelder leánya, Dorothea tette.²⁵³

A jobbágyság végrendelezése szintén bevett szokás volt. A különféle földesúri népek jogi helyzetének egységesülése után is változatos gyakorlat érvényesült a jobbágyság, különösen a magvaszakadt (*deficiens*) jobbágyság hagyatékával kapcsolatban. Végrendelezés, földesúri *mortuarium* és háramlás egymás mellett létezett.²⁵⁴ Werbőczy a Hármaskönyv III. rész 29. és 30. címében már a végrendelezés nélkül elhalt parasztság vagyonának földesúrra háramlásáról szolt. A szokásjog itt is különbséget tett az ingó és ingatlan vagyon, az utóbbiakon belül pedig a földesúr ősi és a jobbágyság szerzett javai között. A jobbágyság még szerzett vagyonuknak is legfeljebb a fele felett rendelkezhetek. A fennmaradt korszakú középkori paraszti végrendelet ennek a társadalmi rétegnek a differenciálódását tükrözi. Igen kevesen voltak azok, akik életük során akkora vagyont gyűjtöttek, amelyről már érdemes és szükséges is volt rendelkezni. Ezzel a parasztság egy része is túllépett a szóbeliség keretein, és nem bízott feltétlenül a szokásjog érvényesülésében.²⁵⁵

A polgári és paraszti végrendelezési jog közötti különbségre igen plasztikusan hívta fel a figyelmet a fentebb már idézett pesti jogász, Nánásky Benjamin.²⁵⁶ Az általa ismertetett jogrend alapján nem tér el a középkortól: „nem tartok illetlenebb dolgot, mint mikor némely törvény magyarázók vagy inkább törvény tekerők a' városi polgárt 's ennek javait a' földes uraságot esmérő paraszttal s a' földes uraság alatt levő parasztság jósággal egybe zavarják, s a' parasztság jóságokról való törvényeket a' városi polgárok javaira szabják” [...] „A' városi polgár örököse a' maga ősi és keresett jóságának, és az utolsó magtalan még az ősiről is szabadon testál, de a' parasztság ember nem örököse a' maga jóságának, hanem csak a' jóságban heverő pénzének. Innen az utolsó magtalan parasztság, azaz akinek semmi törvényes örököse nincsen, sem ősi, sem keresett jóságairól földesura jussainak sérelmére nem testálhat.”

Végrendelezési szokások alakulása az újkorban

A végrendelezés gyakorlatában a középkor vége, a reformáció elterjedése, sőt még az 1848 utáni polgári átalakulás sem hozott törést vagy döntő fordulatot. A polgárság, a nemesség és a parasztság körében egyaránt folytatódott, sőt egyre szélesebb körre terjedt ki az írásos testamentumhagyás. Ezt példázzák többek között a győri polgároktól a székeskáptalan hiteles helyi anyagában fennmaradt 17. századi testamentumok, amelyek száma mintegy ezerre tehető. A 18–19. szá-

253 PT 261r (1497).

254 Solymosi 1998. 135–136.

255 Kubinyi 1984. 224–225., Horváth J. 1999.

256 Nánásky 1798. 124. par. „Az el-testálandó jóságról”.

zadban nagyobb alföldi mezővárosainkban (Hódmezővásárhely, Makó, Debrecen, Nyíregyháza, Nyírbátor, Cegléd) is sorozatban készültek és maradtak fenn utolsó rendelkezések. Ez egyben a népnyelvi írásbeliség növekvő térhódítását is mutatja, mert ezek a szövegek túlnyomórészt már magyarul íródtak.²⁵⁷

A törvényi szabályozás újabb állomását jelenti az 1647:15. tc., amely a tanúk személyével foglalkozott, az 1715:27. tc. pedig a végrendekezés általános szabályozását hozta. Ennek városokra vonatkozó része szintén a folyamatosságot hangsúlyozta: „A’ szabad és királyi városok eránt pedig (a’kik különben a’ maguk eddig gyakorolt szokások mellett meg-maradhatnak), szükségesnek állítattik, hogy a’ testálónak a Testamentum fel-olvastassék, és ez a’ tanúk előtt élő szóval állítsa, hogy ez az ő utolsó akaratja. A’ testamentum a’ testálónak a’ halála után, és nem elébb nyilvánvalóvá tétessék, és az azt illető felekkel közöltessek.” A felvilágosodás szellemében író jogász, Nánásy Benjamin, akitől a fentebbi törvénycikk fordítását is idéztük, a testamentum meghatározásánál már teljesen figyelmen kívül hagyta az egyház szempontjait és az egyházi bíróság esetleges illetékességét. Azt írta: „...a’ Testamentom egy Polgár maga utolsó akarattjának okos és törvényes ki-nyilatkoztatása”.²⁵⁸

A 18–19. században Tárkány Szücs Ernő adatai szerint vidékenként és társadalmi csoportonként eltérően a nagykorúságot megért lakosságnak 2–8%-a hagyott hátra írásos végrendeletet. Ezek általában a vagyonosabb réteghez tartoztak, a zsellérek, bányászok, iparoslegények inkább csak a 20. század elejétől éltek ezzel a lehetőséggel. Az új polgári törvénykönyvet előkészítő 1904. évi felmérés szerint országos szinten a lakosság 9,3%-a végrendelezett írásban. Tárkány Szücs szerint, mivel a lakosság 40%-a még ekkor is írástudatlan volt, a végrendekezésnek nem lehetett központi szerepe az öröklésben. Ehelyett a szóbeli hagyatkozás fontosságát hangsúlyozza, ami szerinte, főleg a falusi népesség körében, még az elmúlt száz évben is jóval elterjedtebb rendelkezési forma volt.²⁵⁹

Végrendeletek Sopronból, Pozsonyból és Eperjesről

Hogyan tükröződnek a végrendekezésre vonatkozó írott és íratlan szabályok az általunk vizsgált anyagban? *Pozsonyban* a város és a káptalan közti egyezségből kiindulva már a 14. század közepe előtt keletkezhetnek végrendeletek, a ránk maradt testamentumok sora azonban néhány évtizeddel később indult csak meg (4. táblázat). Az első közvetett adat 1350-ből, egy egyházi személy, Hans Long kanonok testamentumával kapcsolatos vizsgálatról tudósít.²⁶⁰ Teljes szövegében maradt fenn Heinrich Vogl és felesége, Elisabeth pergamenre írott, latin nyelvű

257 Ld. Horváth J. 1995–1997., ahol a teljes anyagból 350 magyar nyelvű testamentum közlését olvashatjuk. A további újkori végrendelet-kiadásokról ld. az I. kötet bevezetőjét és irodalomjegyzékét (11–26.). A jobbágyok testamentumairól ld. Tárkány Szücs 1961., 1966., 1974., 1981.

258 A törvény szövegét saját fordításában idézi Nánásy i. m. 41.

259 Tárkány Szücs 1966. 401. skk., uő: 1981. 726–757.

260 AMB 108.

4. TÁBLÁZAT. A VÉGRENDELETEK IDŐBELI MEGOSZLÁSA POZSONYBAN (P),
SOPRONBAN (S) és EPERJESÉN (E)

Év	P.	S.	E.
1350	1		
1356	1		
1364u	1		
1375	1		
1381	1		
1382	1		
1390	1		
1393		1	
1400		2	
1402	1	1	
1403		1	
1404	1	1	
1405	2		
1406		1	
1409	2	1	
1413		1	
1414	1	1	
1418	3	1	
1419		1	
1420		1	
1422	2	4	
1423		5	
1424	1	2	
1425		3	
1426		5	
1427	1	1	
1428	2	6	
1429	5	3	
1430	1		
1431	1		
1432			
1433	9		
1434	15		
1435	10		
1436	19	1	
1437	4	2	
1438	4	1	
1439	6	2	
1440	1		
1441	7	1	
1442	12	1	
1443	12		
1444	10		

Év	P.	S.	E.
1445	5		
1446	8	1	1
1447	4	1	1
1448	2	2	
1449	2		
1450	7		
1451	3		
1452	5	3	
1453	9	1	
1454	15	2	
1455	3	3	
1456	7	7	
1457	11	5	
1458	3	4	
1459	5	1	
1460	5	1	
1461	5	2	
1462	8		2
1463	9	1	
1464	9	3	1
1465	5	1	
1466	8	3	2
1467	24	2	
1468	9	4	
1469	5		
1470	3	3	
1471	11	2	
1472	14		
1473	8	9	1
1474	6	5	1
1475	9	1	
1476	4	1	
1477	9	8	1
1478	6	1	
1479	3		1
1480	12	2	1
1481	22	9	1
1482	5	4	3
1483	9	4	1
1484	6	6	
1485	16	1	
1486	8	2	1
1487	18	5	1

Év	P.	S.	E.
1488	16	5	
1489	5	2	1
1490	8	2	
1491	5	2	3
1492	6	8	2
1493	15	5	1
1494	12	2	1
1495	24	9	1
1496	5	2	7
1497	8	1	
1498	9	2	
1499	7	3	2
15.sz	1		
1500	11	6	2
1501	21	6	2
1502	29	3	2
1503	17	5	4
1504	18	4	3
1505	15	3	2
1506	9	7	2
1507	4	4	3
1508	6	4	3
1509	2	2	3
1510	15	3	5
1511	9	2	3
1512	6	1	
1513	12	3	6
1514	5	1	2
1515	9	5	4
1516	8	3	4
1517	13	1	3
1518	3	3	
1519	7	2	6
1520	4	6	9
1521	19	21	2
1522	6	3	1
1523	7	1	2
1524	8	5	2
1525	10	7	1
1526	2	3	2
1527	7	4	
1528	5	5	
1529	4	3	

végrendelete.²⁶¹ Ezt követi Jans Poll, tekintélyes készpénzvagyonnal és legalább négy mézárszékkal rendelkező pozsonyi polgár 1375-ben kelt testamentuma. Ezt eredeti német nyelvű hártyaoklevélen őrzi a levéltár, a végrendelkező, valamint Herr Dietrich városplébános és egy Wenczla nevű polgár (Adam Schleychenchauf fivére) pecsétjével megerősítve.²⁶² A három tanú pecsétjével, latin nyelvű papíroklévélén maradt fenn a pozsonyi káptalan levéltárában Nagyszombati Bertalan pozsonyi polgár (Bartholomeus filius Johannis de Tyrnavia) 1404. november 1-jén kelt utolsó rendelete.²⁶³

A tanúk pecsétje alatt kiadott magánoklevelek kiállítása mindvégig jelen volt a középkori pozsonyi végrendelkezési gyakorlatban. Fennmaradásuk a későbbi évtizedekből azonban még ritkább és esetlegesebb, mert a 15. század elejétől a városi könyvek veszik át a főszerepet a testamentumok megőrzésében. A század első negyedében a *Protocollum Actionale* című, adósleveleket, szerződéseket és más jogügyleteket megőrkítő, vegyes tartalmú városi könyvbe jegyezték be a végakaratokat is.²⁶⁴ A városi kancellária specializálódása 1427-re jutott el arra a szintre, hogy különálló tematikus kötetet kezdtek vezetni a testamentumok számára,²⁶⁵ belemásolva néhány korábbi, 1414 és 1427 között keletkezett iratot is. Az első *Protocollum Testamentorum*ot (PT), amely 1529-ig tartalmazza a végrendeleteket, a magyar városi írásbeliségben szinte egyedülálló módon, 1872-ig megszakítatlan sorban követik a további kötetek.

A PT, bár tartalmilag teljesen egységes (még az ún. bécsi *Testamentsbüchernél* is egységesebb), a bejegyzett iratok formai jellemzőit tekintve a joggyakorlat számos változását is megőrkítette. A korábbi évtizedekben a szóbeli végrendelkezésnek a tanács előtti utólagos írásbeli rögzítése és a pecsétes oklevél bemásolása egyaránt előfordult.²⁶⁶ A formai változatok nyomán követésére szűrőpróba-szerűen három évet választottam ki a kötet elejéről, közepéről és végéről. Az 1434-es esztendőben például, amikor először haladta meg a fennmaradt testamentumok száma a tízet, öt-öt végrendeletet olvashatunk a „szóbeli” és a „pecsételt oklevél” típusból, míg további öt testamentumnál a tanúk nem hivatkoztak pecsétes oklevélre, de a megfogalmazás valamilyen írásos feljegyzés meglétére enged következtetni. A végakaratok különböző jellegű rögzítése nem függött a testáló nemétől vagy családi állapotától: a csak szóban végrendelkezők között férjes nő, özvegyasszony és nő férfi egyaránt előfordult. A különbséget inkább az jelentette, hogy milyen szinten volt a testálónak igénye az írásbeliségre: pecsétes oklevelet 1434-ben két kereskedő, két tanácsúr felesége és egy kanonok készített, míg például az „átmeneti” típusba tartozott András városi ács testamentuma.

Az előbbieket után mintegy fél évszázaddal, 1481-ben, amely szintén kiemelkedő év volt 22 testamentummal, egységesebb képet mutatott a gyakorlat.

261 AMB 133. Az oklevélén levő három pecsét egyike a városé.

262 AMB 327. = DF 238910, 1375. január 21.

263 ZsO II. 3468. sz.

264 Ziegler 1999.

265 Vö.: Lehotská 1958. 232.

266 A végrendelkezés szóbeli elemeiről részletesebben: Szende 2001/b 49–66. A tanács előtt tett szóbeli felvallás korai rögzítése Wolfgang Chrotendorfer pozsonyi lakos testamentuma. AMB 539. = DF 241380. (1390. máj. 12.) Az adatot Majorossy Juditnak köszönöm.

Mindössze egyetlen végrendeletet jegyeztek be a tanúk által adott tartalmi kivonat alapján, egy másiknál nem említették a megpecsételést, az összes többinél pecsétetes oklevél szövegét másolták be a városi könyvbe. Apróbb anomáliák azért itt is előfordultak: Niclas Stern özvegye, Katherina végrendeleténél a plébános és egy oltárospap mellett csak egyetlen polgári tanú volt, míg Hans Artzt végakarátát második feleségének későbbi férje, Ulrich Puchler érvénytelenítette.²⁶⁷

Lássunk egy példát a végrendeleti könyv utolsó részéből! 1521-ből 19 testamentum maradt ránk (ez az egyetlen év, amikor Sopronból több végakarat maradt fenn, szám szerint 21). Meglepő módon azt tapasztaljuk, hogy a formai egységesedés folyamata nem folytatódott. Igaz, hogy tíz testamentumnál hangsúlyozták a tanúk pecsétjével való megerősítést (egy esetben azt is kiemelték, hogy a tanúk a szomszédok voltak), de hét alkalommal a megpecsételésről egyáltalán nem ejtettek szót, noha ezek a szövegek formailag semmiben nem különböztek a másiktól. Egy pecsétetes végrendelet eredetiben maradt fenn, és nem másolták be a PT-ba, egy javadalmas pap testamentumát pedig a pozsonyi káptalan magánlevéltára őrizte meg.²⁶⁸ A korban még kivételesnek számított Friedrich Voyt polgármester saját kezűleg megírt testamentuma, amit saját pecsétjével erősített meg (*mit meiner aigen handt geschriben und mit meinem sigel verpetschafft*).²⁶⁹ Martha Reysnerin testamentuma pedig pontos datálásával tűnik ki: a nap mellett azt is jelezte, hogy délelőtt 11 órakor végrendelezett.²⁷⁰

Sopronban az 1393 és 1526 közötti időszakból 314 végrendelet, illetve hagyatéki leltár maradt ránk. Időbeli megoszlásuk nem egyenletes (lásd 4. táblázat), amit részben a forrásadottságok magyaráznak. Az 1430-as évek előtt nagyrészt két városi könyvbe vezették a végrendeleteket.²⁷¹ Ebben az időszakban honosodott meg az írásos testamentumhagyás szokása, melyben valószínűleg a környező nagyobb települések (Bécs, Pozsony, esetleg Bécsújhely) modellszerepe érvényesült. Az 1430–1450-es évek alacsony számai a városi könyvelés rendszertelen vezetésének tulajdoníthatók. Az 1470-es évek közepétől többnyire külön oklevélben maradtak fenn a végrendeletek.

Ekkortól már egy bizonyos városi rétegen belül ez a szokás bevetté vált, egy-egy családon belül többen is éltek vele. Az egyes évekre lebontott időbeli megoszlás még így is elég nagy ingadozásokat mutat. Mivel azonban a végrendelet megírása és az örökhagyó halála, illetve a végrendeletnek a tanács előtti bemutatása között²⁷² legtöbbször hetek, sőt hónapok teltek el, messzemenő következtetéseket nem lehet ebből levonni. Az évi öt végrendeletnél nagyobb értékek esetében 1495-ből van adatunk pestisjárványra.²⁷³ Járvány lehetett 1521-ben is, amikor az az évi 21 végrendeletből 13 mintegy másfél hónapon belül (októ-

267 Niklas Sternin: PT 184v, Hans Artzt: PT 184r.

268 Anna, Hans Haberknappin testamentuma, DF 243846, ill. Johannes Schmiczel javadalmas pap, DF 228280, az utóbbi adatot Majorossy Juditnak köszönöm.

269 PT 398v–401r.

270 PT 407r–v.

271 Házi II/1. Bevezetés V–VII., I. v. k.: II/1. 1–139., II. v. k.: II/1. 140–177., vö.: Brandt 1973. 6.

272 Házi II/1. 159. A végrendeletet 1 hónapon belül kellett a tanács előtt bemutatni.

273 Házi II/4. 391.

ber 18–december 5.) kelt, Sixt Schadenhart pedig ő maga és leánya temetéséről együttesen intézkedett.²⁷⁴

A közjegyző által készített testamentum igen ritka volt a hazai városi gyakorlatban.²⁷⁵ A vizsgált városok anyagában csak Sopronban fordult elő, összesen öt esetben, hogy *publicus notarius* működött közre a végrendelet elkészítésénél. Az öt végrendelkező közül négy kívül állt a város polgári társadalmán: Jacob Resch és Hans Edelman javadalmas papok voltak,²⁷⁶ Kempnei László özvegye, Barbara és Wilhalm Sudala nemesek.²⁷⁷ Peter Seinreich ugyan „egyszerű” esküdt polgár volt, de fivére, Rudbert Seinreich pap, közjegyzőként is működött, például Jakab Resch testamentumánál. A többi *publicus notarius*ok is egy kivétellel a városi javadalmas papság köréből kerültek ki – ez egyben a 15–16. század fordulójára igen elszaporodott beneficiatusok kiegészítő tevékenységére is utal. Pozsonyban csak a tanúk között fordult elő közjegyző: Blasi Schneider szabómester 1436-os testamentumánál Michel Vogel is tanúskodott.²⁷⁸

A három vizsgált város közül a legkisebb népességű *Eperjesen* kezdődött el legkésőbb a rendszeres végrendelkezés: egy korai, 1380-as²⁷⁹ és két 1440-es évekbeli példa után csak 1462-t követően válik gyakorivá a testamentumok készítése, és 1526-ig 123 darab utolsó rendelkezés teljes szövege maradt ránk. Még így is 1490-ig többnyire csak évi egy utolsó rendelkezés maradt fenn, és sok a foghíjas esztendő is – igazából a 16. század elejére stabilizálódott az írásos testálás szokása. Formailag mindvégig a különálló oklevelek voltak a jellemzőek, de ezek kiadója és külleme a 15. század folyamán igen változatos képet mutatott. A legkorábbi darabokat a város bírása és a tanúként megnevezett esküdtek adták ki. Az 1460-as és 1470-es években vagy a tanúk állították ki az oklevelet „*coram nobis...*” kezdettel, vagy kivonatban („*Registrum testamenti*”) maradtak ránk, amelyet feltehetően a jegyző készített. Előfordult a testáló saját pecsétje alatt kiadott és saját kezűleg aláírt végrendelet is.²⁸⁰ Torday András testamentumát 1491-ben kivételesen a szepesi káptalan foglalta írásba, míg felesége ugyanabban az évben az eperjesi Szt. Miklós-plébániatemplom pecsétje alatt kiadott oklevélben érvénytelenítette azt.²⁸¹

A végrendelkezés formai egységesedését a városi jegyzők rendszeres bekapcsolódása hozta meg. 1492-től 1497-ig Johannes Glogovita, 1499 és 1523 között Cristanus baccalaureus (más néven Cristan Czibner) szerepel, tanúként is megnevezve, az oklevelekben. A város befolyásos jegyzője fokozatát a krakkói

274 A városi tanács 1522. január 13. után kelt kérelme Mária királynéhoz, hogy támogassa a zsidóknak Sopronból való kiűzését (közli: Pollák 1896. 277–278.) mégsem ír egyértelműen járványról, pedig ezt biztosan a zsidók számlájára írták volna. A „*die ain gantz Jar mit gemain stat nicht mitleiden*” kifejezés inkább az adózásra utalhat. A forrásra Dávid Ferenc hívta fel figyelmemet.

275 Vö.: Barta 1938. 31–46.

276 Házi II/1. 217–218. (1485), ill. II/1. 395. (1521).

277 Házi II/1. 204–206. (1482), ill. II/1. 345–348. (1518).

278 PT 28r–v.

279 Nicolaus condam Stir dictus Theberkas végrendelete 1380. július 23., Sz. 1909. 291. Domenová 2002. diplomatikai és tartalmi feldolgozása az eperjesi végrendeletekről kéziratomból lezárása után jelent meg, ezért eredményeit nem volt módomban figyelembe venni.

280 Seecz Gergely 1464-es rendelkezése tulajdonképpen örökmise-alapítvány volt (DF 228627). Ezen kívül két egyes szám első személyben fogalmazott testamentum maradt fenn Eperjesről.

281 DF 229024, ill. DF 229028.

egyetemen szerezte. Műveltségét azzal is hangsúlyozta, hogy a korábban nagyrészt népnyelven, azaz németül vezetett városi protocollumokat következetesen latinul fektette írásba.²⁸² Nem véletlen, hogy a testálás terén is egységesebbé vált működése alatt a gyakorlat. A tanúk rányomott pecsétje 1501-től került rá következetesen a testamentumokra, 1506 után pedig általában a gyóntatópap jelenlétét is feljegyezték. Fennmaradt Eperjesről az okleveleken kívül egy ún. végrendeleti könyv is, ebbe azonban nem a teljes szövegeket másolták be, hanem csak a kegyes célokra vonatkozó tételeket gyűjtötték ki 1474-től kezdve. A válogatás nem terjedt ki minden általunk ismert testamentumra, ugyanakkor a kivonatolt 47 végrendelet közül csak 18-nak az eredetijét őrzi a mai napig is a város levéltára.²⁸³ Ezen kívül még egy városi könyv, az ún. *Jegyzőkönyv* hozható kapcsolatba a végrendelkezéssel. Ebbe a könyvbe más szerződések és megegyezések mellett számos hagyatéki ügyet jegyeztek fel. Ezek között voltak a házasságok egymás javára történő örökösödési megállapodásai, az egyház számára tett *donatio post obitum* jellegű ingatlanadományok, és a rokonok közti egyezségek valamely elhunyt hozzátartozójuk hagyatékáról. Ezek azonban mind kétoldalú jogügyletek voltak, szemben az egyoldalú intézkedésként meghatározható végrendelettel.²⁸⁴

Az eperjesi gyakorlat a testamentumok nyelvét illetően is eltért a nyugat-dunántúli városokétól. Sopronban és Pozsonyban szinte minden végrendeletet németül írtak, a latin szövegek aránya mindkét városban 5% alatt maradt. Ezzel szemben Eperjesen a 123 vizsgált testamentumból 101 latinul készült, és csak a többi németül, amelyek között ráadásul a korai, formailag még nem rögzült darabok vannak túlsúlyban. A nyelv megválasztásában a testamentumok esetében is bizonyára Cristan Czibner eperjesi jegyzőnek a latin nyelv iránti elkötelezettsége játszott a főszerepet.

Az újkori (sőt jelen kori) végrendelkezési gyakorlat ismeretében szokatlanak tűnhet, hogy a végrendelkezők aláírása nem szerepel a dokumentumokon. A hitelesítés eszközeül, mint fentebb láttuk, a végrendeleti könyvbe való bemásolás, illetve a tanúk rányomott pecsétje szolgált. Ha a tanúknak nem volt pecsétjük, kölcsönként *sigillumot* is használhattak, ekkor a *corroboratió*ban ezt külön megjegyezték. Az aláírás, mint a hitelesítés legegényibb módja, társadalmi csoportonként jelentős időbeli eltéréssel vált elfogadottá, és csak jóval később elengedhetetlenné. A nemeseknél a saját kezű aláírás szokása a késő középkorban kezdett megjelenni. A Jagelló-korból feldolgozott ötven végrendeletnek összesen 18%-án szerepelt a testálók kézjegye, míg ezen belül az arisztokráciának 55,5%-a írta alá utolsó rendelkezését. A dunántúli falusi testamentumoknál pedig csak a 18. századtól találhatók meg szórványosan az aláírások.²⁸⁵

282 Iványi 1940. 378.

283 Vö.: Iványi 1909. 438–449.

284 DF 282529, vö.: Iványi 1909/b, kül. 218–222. És uő: 1909/c. Kivétel Niklas Slosser 1465-ben kelt végrendelete, amelyet a 46. lapra másoltak be. Olvashatunk ezenkívül néhány testamentum végrehajtásával kapcsolatos feljegyzést is (pl. 85.: Gertrud Prewssin, adatbázis 23. sz.) A tanács elé kerülő ügyek viszonylag kis számát mutatja, hogy ugyanazt a mintegy 120 lapnyi könyvet használták erre a célra 1424 és 1509 között.

285 Kubinyi 1999/b 332., Horváth J. 1999. 362.

A jogfejlődés mérlege

A végrendelkezésre vonatkozó európai és magyar jogfejlődés összehasonlító elemzésével többek között arra kerestem választ, hogyan illeszkedik be a magyar városokból származó forrásanyag az Európa más területein megfigyelhető folyamatokba. A fennmaradt testamentumok számának időbeli alakulása alapján megállapíthatjuk, hogy az írásos végrendelkezés jogintézményét külföldi példák alapján, a nyugat-európai elterjedésükhöz képest 200-300 éves késéssel adaptálta a magyarországi városok lakosságának mobilis, az írásbeliség gyakorlatához az üzleti és a magánéletben egyaránt hozzászokott rétege. Az átvétel lefolyásáról közvetlen adatokkal nem rendelkezünk, de áttételesen levonhatunk néhány következtetést. Mindenekelőtt azt, hogy az adaptáció mindenütt szervesen, a helyi igényekhez és körülményekhez igazodva történt. Szerepet játszhattak benne az egyes polgárok személyes tapasztalatai, az egyre alaposabban képzett városi jegyzők olykor külföldön is folytatott tanulmányainak tanulságai, az egyház Európa-szerte bevett gyakorlata szellemi és anyagi befolyásának érvényesítésére, a városi hatóságok ügyvitelének intézményesülése és bizonyára még sok egyéb, személyes szempont, amelyről csak kivételesen szerzünk tudomást.

Abban, hogy egy-egy végrendeletet írásba foglaltak és az utókor számára megőriztek, mindezen tényezők szerepet játszottak, de érdekeik korántsem voltak mindig azonosak. A legvilágosabban a városi és az egyházi hatóságok közötti ellentétet követhetjük nyomon. A tét nagy volt: a város területén fekvő, és ezáltal adóalapul szolgáló ingatlanok feletti ellenőrzés, a városlakók ingóságai és készpénzvagyonja jelentős részének befektetése és az anyagi javakkal is kifejezett, de korántsem csak anyagi természetű kötődések befolyásolása. A végrendelkezés vallási háttere, az egyháznak a purgatóriumról kialakított tanításai, a gyóntatópap jelenléte a hagyatkozásnál az egyik oldalon – a városi hatóságok jogbiztosító és a végakarat végrehajtásában gyakorlatilag is közreműködő szerepe a másik oldalon esett latba. Az ellentétek helyenként jogvitákban kerültek a felszínre, de általában békés keretek között maradtak vagy éppen közös nevezőre jutottak. A hosszú távú fejlődés azonban az egyensúly lassú eltolódásával járt. A polgárság végrendelkezése, amely a városok kiváltságolásától kezdve a privilégiumok sarkalatos pontja volt, egyre inkább függetlenedett az egyházi befolyástól, és a mai napig létező polgári jogintézménnyé vált. A végrendelet – mint forma – alkalmas volt arra, hogy a nemzeti kötelek átalakulása és a szokásjog fellazulása után az egyes korszakokban változatos tartalommal telítődjön, és betöltse az öröklés menetében játszott fontos szerepét.

III.

Végrendelkezés és városi társadalom

A végrendelkezők társadalmi megoszlása

A végrendelkezők részaránya a városi lakosságon belül

Amint azt a jogi szabályozás áttekintésekor láttuk, a városokban elméletileg szinte mindenkinek joga volt kinyilvánítani végakarátát, kivéve a kiskorúakat és a gyengeelméjűeket.²⁸⁶ A jogalkalmazás érdekes jelensége, hogy a szabad végrendelkezés kiterjedt a városban lakó, de polgárjoggal nem rendelkező személyekre, sőt a csak ideiglenesen ott tartózkodó idegenekre is.²⁸⁷ A középkori lakosság többsége azonban mégis írásos végakarát hátrahagyása nélkül hunyt el. Ennek magyarázatát három tényezőben kereshetjük.

Az első és legfontosabb az íratlan szokásjog fentebb megfigyelt érvényesülése és széles körű alkalmazása volt.²⁸⁸ Különösen akkor volt ez elegendő, ha az örökségre számot tartó személyek, családtagok száma nem volt nagy, és a családi viszonyok sem voltak túlságosan bonyolultak. A néprajzi megfigyelések szerint a lakosság egy része még a szokásostól eltérő rendelkezések esetén is a szóbeliséget részesítette előnyben, és végakarátukat azzal akarták megörökíteni, hogy családtagjaik és ismerőseik előtt gyakran elismételték.²⁸⁹ A második indok a lakosság egy részének teljes vagyontalansága volt. Források hiányában nehéz megbecsülni annak a településenként is igen változó rétegnek a számarányát, akik semmilyen átörökíthető ingó vagy ingatlan vagyonnal nem rendelkeztek. Emellett helyenként és társadalmi rétegenként eltérő volt az az értékhatár is, ami fölött már szükségesnek tartották az írásbeli testálást. A harmadik indok az lehetett, hogy hirtelen érte őket a halál, és már nem volt idejük és módjuk a formai szabályok betartásával megtenni utolsó rendelkezésüket.

Mégis, amint azt az örökhagyók társadalmi helyzetének vizsgálatából látni fogjuk, nincs a középkori magánéletnek még egy forrástípusa, amely ilyen sokféle társadalmi helyzetű emberről adna életközeli képet, bemutatva azt a kört, amelyen belül társadalmi és üzleti kapcsolatokat tartottak fenn és vagyonukat

286 Gál 1926.

287 Vö.: Baur 1989. 113.

288 Részletesebben: Szende 2001/b 49–66.

289 Horváth J. 1999. 363–364.

szétosztották. A fenti három, az írásos testálás ellen szóló indok a városokban kevésbé érvényesült, mint akár a nemesség, akár a parasztság esetében. A városi lakosság körében elterjedtebb volt az írásbeliség ismerete, javaik számontartására és rendelkezéseik idejekorán történő rögzítésére nagyobb figyelmet fordítottak. Ráadásul a szabályozott kancelláriai gyakorlat és a város végrehajtást felügyelő szerepe miatt jóval nagyobb volt a valószínűsége, hogy az egyszer már elkészült iratot nyilvántartották és megőrizték.

A következőkben a végrendelkezőknek a városi lakosság egészéhez való viszonyát vizsgálom meg. Az abszolút számokról, az időbeli megoszlásról és a fennmaradás módjáról az előző fejezetben szoltam. Az alábbi néhány szempont vizsgálata arra is választ próbál adni, hogy a végrendeletekből az anyagi kultúrára levont következtetéseket mennyiben van jogunk általánosítani és kiterjeszteni.

Pozsony lakossága, mint az I. fejezetben utaltam rá, a 15. században mintegy 4300-5100 fő (más becslés szerint 4800-5600 fő) között ingadozott,²⁹⁰ ezzel Magyarországi viszonylatban a század első felében Buda és Kassa után a harmadik legfontosabb város volt. A fennmaradt végrendeletek számát tekintve viszont az első helyen áll, mivel Buda középkori levéltára elpusztult, Kassa pedig nem rendelkezett a pozsonyi *Protocollum Testamentorum*hoz hasonló városi könyvvel, hanem valószínűleg az eperjesihez közelebb álló gyakorlatot követett.

A feldolgozott több mint egy évszázad (a korai szórványos adatokat leszámítva) mintegy három generáció életét öleli fel. A város népessége ugyanis kb. 30-35 év alatt cserélődött ki teljesen, másként kifejezve: első gyermeke születésekor az apa átlagosan 30 éves volt.²⁹¹ A felnőtt lakosság 60%-os részarányával számolva (a kb. 5000 lakosból 3000 lehetett a felnőtt) a feljegyzett 883 testamentum a város lakóinak mintegy 9,8%-ától származik. A másik két várossal is összevethető 1495 és 1525 közti generációt figyelembe véve ez a szám még magasabb: a 312 fennmaradt testamentum 10,4%-os testálási arányt jelent.

Sopron népessége ennél kisebb volt: a 15. század eleji 4100-ról a Mohács előtti generációban, amikor a végrendeletek többsége keletkezett, mintegy 3000-3200 főre esett vissza. Az 1495 és 1525 közötti nemzedék tagjaitól 119 végrendelet maradt ránk. A fenti számítási módszer szerint 1800-1900 potenciális végrendelkezővel számolhatunk, így a ténylegesen testálókra 6,3%-os arányt kapunk. Számítási módszeremet, amelyet azért kellett kialakítani, mert az évenkénti halálázások számára semmilyen adatunk nincsen egyik vizsgált városból sem,²⁹² Sopronban a következő módon ellenőriztem: két különböző évből összevettem a végrendelkezők és az adózók névsorát, azaz az adójegyzékekben megjelöltem azokat az adózókat, akik a későbbiekben testamentumot hagytak maguk után. A két számítási mód meglepően azonos eredményt hozott; itt a városrészek szerinti lebontás mellőzésével csak a végeredményt idézem (5. táblázat).

290 Fügedi 1992. 49–50., Szűcs 1955. 43–44.

291 Granasztói 1982. 618. Ezt az adatot valószínűnek fogadom el, de források híján ellenőrzésére nincs lehetőség.

292 A történeti statisztikában a tíz év alatt elhalálozottak számához szokás viszonyítani az ugyanabban az időszakban testamentumot tévők arányát. Erre azonban még közelítő becslést sem lehet tenni a vizsgált időszakban.

5. TÁBLÁZAT. A VÉGRENDELKEZŐK ÉS ADÓZÓK SZÁMÁNAK ÖSSZEVETÉSE SOPRONBAN				
Év	Adózók	Végr. adózó	Csak végreendelő	Végrendelet az adózók %-ában
1424–27	822	32	2	4,1
1488	717	40	5	6,3

Az összehasonlítás tehát meglepően azonos eredményre vezetett: a példaképpen kiválasztott 1488. évi adójegyzékben szintén 6,3% volt azon adózók aránya, akik a későbbiekben testamentumot hagytak maguk után. Az arány az 1424–27-es adójegyzéket alapul véve, amikor jóval több adózóval és kevesebb testamentummal számolhatunk, még csak 4,1%-ot tett ki.²⁹³

Eperjes, amelynek végrendeleti anyagát a nyugat-magyarországi városokkal való összehasonlítás kedvéért vontam be a vizsgálatba, a Mohács előtti 30 évben testálók arányszámában a sopronihoz hasonló képet mutatott. A város a Kárpátok vonulatának lábánál, a Lengyelországba vezető egyik fontos kereskedelmi útvonal mentén helyezkedett el. Urbanizációját a IV. Béla által letelepített szász hospesek lendítették fel, az addigi fejlődést pedig I. Károly 1324. évi privilégiuma szentesítette, amelyben – Sopron 1277-es és Pozsony 1291-es kiváltságleveléhez hasonlóan – a király kivette a várost a megyésispán és a sárosi várnagy joghatósága alól.²⁹⁴ További előrelépést jelentett az 1347-es vámmentesség és a kiváltságok 1374. évi kiterjesztése,²⁹⁵ de a jóval jelentősebb Kassa és a mindössze 30 km-re fekvő, hasonló nagyságrendű Bártfa mellett a város csak korlátozott ütemben gyarapodhatott. Városfala 1402 után épült ki, lezárva és véglegesítve a belváros utcahálózátát.²⁹⁶ A másik két vizsgált helységhez hasonlóan Eperjes is a tárnoki városok közé tartozott, de közülük a legkésőbb fejlődött ki, 1518-ban pedig a Perényi Imre nádornak történt elzálogosítás akasztotta meg rövid időre fellendülését²⁹⁷ (7. ábra).

Népessége 1428-ban 2000 körül, az 1480-as években 2900–3000, a 16. század elején 2500–2700 között mozgott, ebből a magyar lakosság aránya 22–26%-ot tett ki.²⁹⁸ A századfordulós, 1600-ra becsült felnőtt lakosságszámot a 96 db, 1495 és 1525 között kelt testamentummal összevetve kerekén 6%-os testálási arányt kapunk, amely csak csekély mértékben marad el Sopron 6,3%-os eredményétől, mint ahogy a népesség 16. század eleji stagnálása (és a lakosság viszonylagos elszegényedése) is hasonló volt a két városban.²⁹⁹

A három városban tehát az 1525 előtti generációban legalább 10,4; 6,3, illetve 6% volt az írásbeli testálás lehetőségét kihasználó lakosok aránya. Ez természetesen, még a mintegy 10–20%-ra becsülhető forráspusztulást hozzáadva is, az összes városlakóknak csak kisebb részét jelenti. Mégsem jelentéktelen ez az ér-

293 A részletekre ld. Szende 1990. 70–71. és 108. 1. táblázat.

294 Iványi 1934. 85–88., uő: 1909. 218–225.

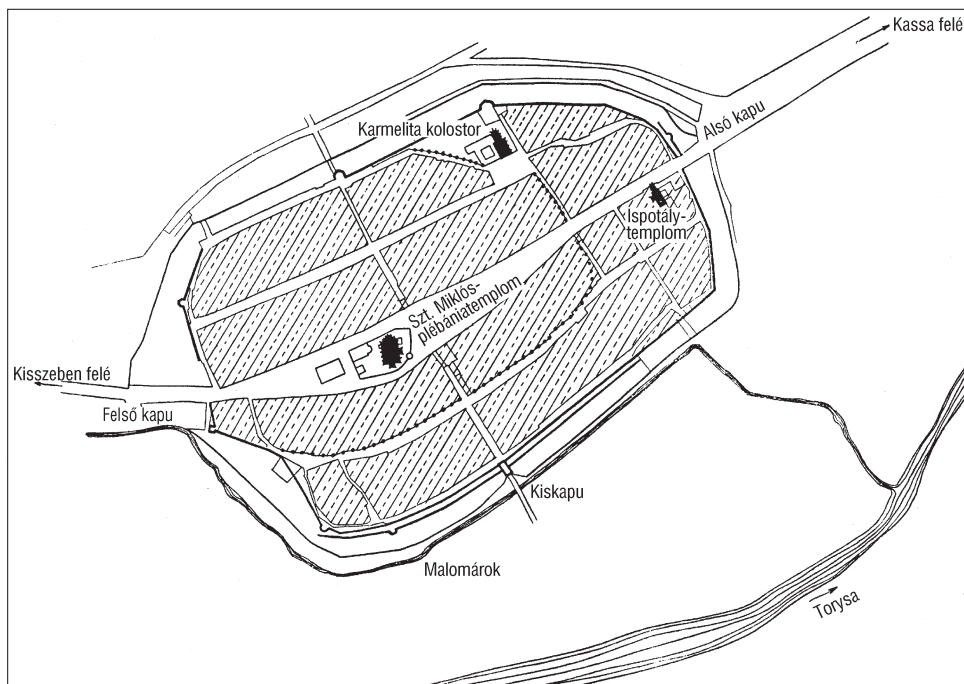
295 KMTL 188. (Kosztai László szócikke), Dejiny Prešova 1965. I. k. 58–107.

296 Mencl 1938. 97–101., MMűv. 70–71., Marosi Ernő tanulmánya. (Mencl térképének átrajzolásánál ferencesek szerepelnek a karmeliták helyén.) Vö.: Urbanová 2003/b 232. és 233. kép.

297 Szűcs 1955. 127–128.

298 Iványi 1934. 90–94., Iványi 1940. I. és IV. tábla a 375. és 395. oldalon.

299 Szűcs 1955. 128., Gácsová 1970. 359. skk., 377.

7. ábra. Eperjes alaprajza a késő középkorban. Mencl 1938. 98.

ték, ha meggondoljuk, hogy az újkori európai városokban sem volt magasabb a végrendelkezők aránya, és hogy ez a hányados nem áll távol a statisztikai mintavétel küszöbétől sem.³⁰⁰ Más középkori európai városok fennmaradt anyagát tekintve pedig kiemelkedőnek mondható: a közzétett számok alapján a pozsonyi több mint 10%-ot csak Toulouse-ban és Bécsben haladta meg jelentősen az egy generációra jutó testamentumok aránya, a jóval fontosabb Köln és Párizs pedig csak a kora újkori végrendeletek bevonásával érte el ezt az átlagértéket.³⁰¹ Az összehasonlításban még Sopron és Eperjes értékei is felülmúlják sok náluk jelentősebb városét (pl. Konstanz, Stralsund).³⁰² Ez megerősíti a korábban mondottakat, hogy a lakosság bizonyos csoportjai körében az írásos végrendeletkezés bevett szokássá vált, bár az évenkénti ingadozás elég jelentős volt.

Ez a 10,4; 6,3, illetve 6% azonban korántsem volt homogén csoportja a városi népességnek, családi állapot, foglalkozás, vagyonosság és lakhely szerint erős eltérések mutatkoznak, amelyeket az alábbiakban tekintünk át.

300 Az újkori végrendeletekről ld. az előző fejezetben idézett adatokat.

301 Baur 1989. 30–31. összeállítása alapján. Az összehasonlítást sajnos egyoldalúvá teszi a jelentős mennyiségű végrendeletet őrző Prága, Krakkó vagy a dalmát városok adatainak hiánya.

302 Baur 1989. 115. Konstanzra 1,33%-os értéket adott meg, de nem vonta le a kiskorúak számát. Ezért uo. az adózók számával összevetve megadott 4,16%-os arány közelebb állhat a valósághoz.

A végrendelezők megoszlása nem és családi állapot szerint

A nem és a családi állapot azok közé az alapadatok közé tartoznak, amelyeket az esetek nagy többségében magából a testamentumból ki lehet következtetni. A nemek szerinti megoszlást a 6. táblázat mutatja.

6. TÁBLÁZAT. A VÉGRENDELKEZŐK NEMEK SZERINTI MEGOSZLÁSA						
Város	Férfi		Nő		Házaspár	
	szám	%	szám	%	szám	%
Pozsony	539	61	339	38,4	5	0,6
Sopron	210	67	102	32,4	2	0,6
Eperjes	65	53,3	55	45,1	2	1,6

A férfiak aránya tehát Sopronban volt a legmagasabb, amit főleg a sok papi végrendeletnek köszönhetünk. A nők részesedése pedig Eperjesen mutatja a legnagyobb értéket. A házaspárok együttes testálása egyik városra sem volt jellemző, ehelyett Eperjesen néhány egymás javára tett kétoldalú örökösödési megállapodással találkozunk.³⁰³ A megoszlás – bár nem felel meg teljesen a lakosság valós arányának, amely valószínűleg kismértékű női többséget mutathatott – lehetségesse teszi a nemek szerint differenciált vizsgálatot és nem vonja kétségbe a megállapítások megbízhatóságát.³⁰⁴ Az eddig vizsgált európai városokban az igen nagy férfi többséget mutató Lübecken, Prága Újvárosán, Lüneburgon és Bécsen (20–25%), és a nők enyhe többségét hozó Kölnön és Mauternen (52,6, illetve 54,5%) kívül nagyjából a sopronihoz és pozsonyihoz hasonló, 30 és 40% közötti női részarányt jelentő adatokat találhatunk.³⁰⁵ Ehhez hozzátehetjük, hogy a női végrendeletek tartalma és szerkezete gyakorlatilag semmiben nem tér el a férfiak által hátrahagyottaktól, és arra sem találunk példát, hogy a nők végakaratát férjük vagy gyámjuk, vagy akár a városi hatóság különösebb mértékben korlátozta volna. A női testamentumok jelentős részaránya arra is felhívja a figyelmet, hogy a „gyengébbik nem” a családi vagyon felhalmozásához komolyan hozzájárult.

A teljes képhez azonban a családi állapot ismerete is hozzátartozik, mert például más társadalomszerkezetről és felfogásról árulkodik a férjes asszonyok, és ismét másról az özvegyek gyakoribb szereplése. Ezért ennek átekintésével folytatjuk vizsgálódásunkat. A testálók családi állapot szerinti megoszlása jóval nagyobb egyenlenségeket mutatott, és sok tekintetben eltért a városi lakosság egészére jellemző állapottól (7. táblázat).

303 Ezek a város *Jegyzőkönyvében* maradtak fenn. Ld. a 284. jegyzetet és Iványi 1909/c közlését.

304 Ld. alább, a női életterekről szóló alfejezetet.

305 Baur 1989. 63., ill. Krzenck 1999. 148. Stralsund kiugróan alacsony aránya (13% női végrendelező) külön magyarázatot igényelne.

7. TÁBLÁZAT. A VÉGRENDELKEZŐK CSALÁDI ÁLLAPOT SZERINTI MEGOSZLÁSA						
Családi állapot	Pozsony		Sopron		Eperjes	
	szám	%	szám	%	szám	%
Nőtlen férfi	57	6,5	60	19,3	12	9,8
Hajadon nő	8	0,9	–	–	2	1,7
Nős férfi	433	49,0	137	43,6	45	36,9
Férjes nő	195	22,0	63	20,0	15	12,3
Özvegy férfi	54	6,1	16	5,1	8	6,6
Özvegy nő	132	15,0	38	12,0	36	29,5
Bizonytalan	4	0,5	–	–	4	3,2
Összesen	883	100,0	314	100,0	122	100,0

A végrendekezéshez alapfeltétel volt ugyanis, hogy a testáló vagyonának teljes jogú birtokosaként léphessen fel, és ez a tény nagymértékben meghatározta az egyes családi állapotok előfordulásának gyakoriságát. Emellett egyik részük (főleg a papok, valamint az özvegyek némelyike) nem rendelkezett olyan közeli hozzátartozóval (házastárs vagy törvényes gyermek), akit főörökösként megnevezhetett volna, míg más részük a főörökös mellett vett számba más világi és egyházi kedvezményezetteket.

Az egyedülállók közül jóval többen voltak a nőtlen férfiak, mint a hajadon nők. Sopronban számukat a 34 végrendekező pap növeli meg, míg Pozsonyban az öt pap mellett a legkülönbébb foglalkozásúak: kereskedők, kézművesek, diákok, nemes urak szolgái voltak köztük. Eperjesen egy papon kívül diákok, kereskedők és gazdálkodók tartoztak ide. Hajadon lányok csak Pozsonyban és Eperjesen hagytak hátra testamentumot. Ezek egy apáca kivételével³⁰⁶ jómódú családok gyermekei voltak, akik fiatalabb korukban valamely ingatlant vagy értékes ingóságot örököltek meg, és így akartak gondoskodni visszajuttatásukról szüleik, rokonaik számára. A nemek közti különbség az egyedülállók esetében azt is valószínűsíti, hogy a házassági életkor a nők esetében alacsonyabb volt a férfiakénál. Ezért hajadonként ritkán kerültek abba a helyzetbe, hogy végrendekezhessenek, mert ha a megfelelő hozomány biztosítva volt, nem sokkal a nagykorúság elérése után férjhez mentek.

A legnépesebb csoport mindhárom városban a házasoké, ezen belül is a nők férfiaké volt, akik például Pozsonyban az összes testáló csaknem felét tették ki. A férjes asszonyok száma, bár a családon belüli öröklést biztosító szokásjog érvényesülése miatt a nők férfiakénak csak a felét éri el, mégis a két nyugat-magyarországi városban a második helyen áll. Eperjesen viszont eltérőek lehettek a végrendekezési szokások: az önálló családfőként nem tevékenykedő asszonyok közül itt jóval kevesebben érezték szükségét végakaratuk írásos kinyilvánításának. Ehelyett a felvidéki városban az özvegyasszonyoké volt a második leggyakoribb családi állapot: 4,5-ször annyian hagytak hátra utolsó rendelőt, mint a

306 PT 261r (1497).

feleségüket elvesztett férfiak. Ugyanez az arány Sopronban és Pozsonyban egyaránt 2,4:1 volt az özvegy nők javára.

Ez a jelenség a várható élettartam különbségei mellett ismét csak a házassági szokásokkal függött össze: az újraházasodás a férfiak körében nagyobb arányú volt, mint a nőknél, akik közül a szegényebbek gyakran nem tudtak; módosabb, önállóan is megélhetést találó társaik pedig nem akartak ismét az oltár elé állni. Sokszor éppen az elhunyt férj testamentuma állta útját az özvegy újránházasodásának, mert erre az esetre az örökség egy részének, vagy a gyermeke javai feletti gyámságnak az elvesztésével fenyegetett. A kézműveseknél viszont fordított volt a helyzet: a férjes asszonyok száma magasabb, az özvegyeké alacsonyabb volt a testálók között, ami a mesterségbe beházasodók számára nyújtott kedvezményekkel magyarázható.³⁰⁷

Foglalkozás, lakóhely és vagyoni helyzet

1. *Foglalkozás.* A végrendelkezők, illetve legközelebbi családtagjuk foglalkozása részben szintén kikövetkeztethető a testamentumokból: kézműveseknél gyakran megnevezik a mesterséget,³⁰⁸ ennek hiányában (főleg özvegyeknél) a tanúk nevéből vagy az átörökölt szerszámokból, nyersanyagokból, félkész- vagy késztermékekből következtethetünk. A papokról szintén feljegyezték rangjukat és javadalmaikat. Szintén megemlítették a testáló nemesi mivoltát, vagy ha egy nemes szolgálatában álló ifjúról volt szó. Megnevezték a mai szóval „világi értelmiségi”-ként kategorizált foglalkozások (jegyző, deák, orvos, iskolamester) képviselőit is.

Több a bizonytalanság a kereskedők esetében, ahol csak ritkán, főleg a közepes tételekkel üzletelő kalmároknál szerepelt a *kramer* vagy *institor* elnevezés, másoknál – így a nagykereskedőknél és a csak alkalmilag árusítóknál egyaránt – a családnév nem utalt a foglalkozásra. Itt a végrendeleten belül a megnevezett árufeleségek és a tartozik-követel rovat adatai, esetleg az üzlethelyiség (*laden*, *kram*, *gweib*) birtoklása lehetnek irányadóak, illetve külső források: városi és magán-számadáskönyvek, vámnaplók, egyéb oklevelek jöhetnek segítségünkre. A szőlőbirtokos, illetve gazdálkodó polgároknál szintén a termelésre vonatkozó utalások (szőlő és szántóföld, bor és gabona említése³⁰⁹), a városi bor- és gabonadézsma-jegyzékekben megadott értékek, valamint az *argumentum ex silencio*, azaz más foglalkozási adat hiánya döntötték el a testáló besorolását.³¹⁰ Mindezek után is maradtak kétséges esetek és bizonytalanságok, de ennek a társada-

307 Erről soproni példák alapján ld. Szende 1995/b 73–74.

308 A mesterségnév és a családnév ebben a korszakban kezd elválni egymástól, ezért gyakran ugyanaz a személy két néven is előfordult. Megfigyeléseim szerint az önálló családnév a gyakoribb mesterségeket űző (mészáros, szűcs, halász) és vagyonosabb kézművesek körében alakult ki először. Vö.: Mollay 1938. 8. és Szűcs 1955. 45–46., 107. jz.

309 Ez utóbbiakra ld. a IV. fejezet mezőgazdasági termékekről szóló részét.

310 Ha egy végrendelkező több foglalkozást is űzött, az adatbázisba mindegyiket felvettem, de igyekeztem megállapítani a megélhetés fő forrását. Az özvegyeket, feleségeket és hajadon lányokat – ha más, önálló tevékenységre utaló adatom nem volt – férjük, ill. apjuk foglalkozásába soroltam be.

lom és az anyagi kultúra szempontjából igen fontos jellemzőnek a figyelembevételétől nem akartam eltekinteni. Tekintsük át ezek után az egyes foglalkozási csoportokat (8. táblázat).

8. TÁBLÁZAT. A VÉGRENDELKEZŐK FOGLALKOZÁSI CSOPORTOK SZERINTI MEGOSZLÁSA						
Foglalkozási csoport	Pozsony		Sopron		Eperjes	
	szám	%	szám	%	szám	%
Kézműves	224	30,3	80	25,5	37	30,3
Gazdapolgár	390	44,2	151	48,1	31	25,4
Kereskedő	188	21,3	41	13,1	21	17,3
Pap, apáca	10	1,1	34	10,8	1	0,8
Értelmiségi	14	1,6	3	1,0	7	5,7
Nemes, katona	13	1,5	5	15,9	2	1,6
Bizonytalan	44	4,9	–	–	23	18,8
Összesen	883	100,0	314	100,0	122	100,0

Kézműves- vagy szolgáltató mesterséget Pozsonyban 224, Sopronban 80, Eperjesen 37 végrendelet hátrahagyója üzött. Számarányuk az összes végrendelezők között Pozsonyban és Sopronban (25,4, illetve 25,5%) kismértékben, Eperjesen jóval magasabb az iparosok városbeli arányánál, de ez utóbbi helyen a bizonytalan foglalkozásúak között valószínűleg több a gazdálkodó, ami a kézművesek hátrányára módosíthatja az arányt.³¹¹ Az iparos-végrendeletek Pozsonyban 39, Sopronban 23, Eperjesen 21 foglalkozási ág között oszlanak meg. Sopronban a legnagyobb arányban az élelmiszeripar van képviselve, a mészárosok (16 személy 14 családból) és a pékek (7 személy 6 családból) révén, ezt követik a bőrfeldolgozó-ipar mesterségei (8 tímár, 4 varga, 3 nyerges, 1 szíjgyártó), míg a ruházati- és textilipart 6 családhoz tartozó 7 szabó, továbbá 6 szűcs, 2 kalapos, 1 posztónyíró, és 1 takács képviseli. A kézművesek között a mészárosok voltak a legjobb anyagi helyzetben, őket követték a tímárok, a pékek és a szűcsök. Azok az iparágak fordulnak elő tehát a legnagyobb számban, amelyek a város és közvetlen környéke ellátásában a vezető szerepet vitték. A fém- és fafeldolgozó iparokhoz tartozó végrendelezők száma azonban mindenképpen alatta marad e mesterségek városbeli fontosságának. A magyarázat talán (a kivácok kivételével) az önálló céhszervezet hiányában keresendő. A luxusiparágak – például az ötvösség – hiánya elsősorban a közeli osztrák városok erős versenyére mutat.³¹²

Pozsonyban szintén a mészárosok közül végrendeleztek a legtöbben, szám szerint 28-an, akiknek legalább fele egyben a marhakereskedelemben és egyéb üzleti vállalkozásokba is bekapcsolódó kereskedő volt. Hasonló volt a helyzet a

311 Szende 1989. 109–116., Szűcs 1955. 45–50. Ld. továbbá a jelen munka I. fejezetében a kézműves-ségről mondottakat. Eperjesen Szűcs 128. adatai szerint 1428-ban 68 kézműves (16,7%), 1529-ben 96 kézműves (17,1%) szerepelt az adójegyzékekben.

312 Vö.: Szende 1997/d 20–22.

tímároknál (14, továbbá három irhatímár) és a szűcsöknél (14) is, ez utóbbiak sorából többen is felemelkedtek a második generációban a város vezető rétegébe, akik közül példaként az Aigner és a Rosentaler családot említhetjük. Valószínűleg szintén részben a külkereskedelem, de ezúttal az import indokolja a kalaposok nagyobb számát, akik bizonyára a hordószámra behozott félkész kalapok további feldolgozásával is foglalkoztak. Ezzel szemben a második leggyakoribb mesterség képviselői, a pékek (22) a helyi szükségleteket elégítették ki, csak úgy, mint a szabók (17). A halászok (21), akiknek nagy száma a Duna mellett nem meglepő, a helybeli piacra és exportra egyaránt dolgoztak. A kevésbé képviselt mesterségek közül feltűnő a textilkészítők kis száma (öt takács és két posztónyíró), és a nyolc kovácsot leszámítva a fémfeldolgozással is kevesen foglalkoztak: csak három ötvös és három önöntő van a testálók között. A szőlőtermelés nagyságához képest kevés a négy kádár is. A szolgáltató mesterségket öt fürdős, négy borbély és két korcsolyás képviselte.

Eperjesen viszont az „elvárható” öt mészáros és három vászonszövő, illetve -fehérítő mellett (ezt jóval többen üzték háziiparként, mellékfoglalkozásban) jelentős a hat kádár a testálók között, akik részint a helyi sörfőzők, részint a hegyaljai bortermelők számára is szállítottak. A kádárok – ellentétben a nyugat-magyarországi városokban lakó társaikkal – már Mohács előtt céhbe is szerveződtek Eperjesen, amit egy végrendeleti adomány (E. 100/2.) is tanúsít. A többi 18 mesterséget – amelyek talán az egy olajütő kivételével a legalapvetőbbek közül valók – egy-két végrendelező képviseli.

A végrendelezők legnagyobb része – ahogyan az mindhárom város társadalmának egészére jellemző volt – a *szőlőbirtokos*, illetve *gazdálkodó polgárok* közül került ki.³¹³ A főként bor-, illetve gabonatermesztésből és esetleg némi kiegészítő jellegű kiskereskedelemről vagy alkalmi munkákból élők aránya a testálók között Sopronban megközelíti az 50%-ot,³¹⁴ bár ez alacsonyabb a gazdapolgárok városi átlagánál. Pozsonyban a kereskedők nagyobb száma miatt a szőlősgazdák aránya ennél némileg kevesebb volt a város egészében és a testálók között is. Eperjesen a gazdálkodók (itt főleg a gabonatermesztés jön számításba) 25,5%-os részesedése jóval alacsonyabb a valóságosnál, ami inkább az írásbeliség iránti igény hiányára, és csak kisebb részben a vagyontalanságra vezethető vissza. Mellékjövedelem-forrásként (iparűzés, nagykereskedelem mellett) további 30% foglalkozott szőlőműveléssel.³¹⁵

313 Városaink közül tehát legfeljebb Eperjesre lehet igaz G. Jaritz osztrák polgári végrendeletek alapján tett megállapítása, miszerint „Az időszak legtöbb fennmaradt végrendelete mégis a különböző kézművescsaládok tagjaitól származik.” (Jaritz 1999. 329–330.), de itt is csak a bizonytalan besorolásokból adódó fenntartásokkal.

314 Kubinyi 1996. 70. figyelmeztet rá, hogy a budai adatok alapján a szőlőtulajdonosok mintegy 60%-a nem tudott a bortermeléséből megélni, hanem más kiegészítő munkákat, pl. szőlőkapálást is vállaltak. Ugyanilyen következtetésre jutott a 17. századi soproni hagyatéki leltárak szőlőbirtoklásra vonatkozó adataiból Kücsán 1999/b 392–394.

315 Ez a 80% is, amely a dézsmajegyzékeken alapul, inkább minimális érték, mert nem tartalmazza a javadalmas papokat, akik javadalmaik révén szintén jórészt szőlőbirtokokból szereztek jövedelmüket. Ld. még: Szűcs 1955. 54–56.

A *nagykereskedők és kalmárok*,³¹⁶ bár legtöbbjük bizonyos nagyságú szőlőbirtokkal is rendelkezett, és néhányuknak valamilyen kézművesmesterséghez is közük volt (mészárszéket birtokoltak vagy béreltek, Pozsonyban pályájuk kezdetén többen szűcsmesterséggel foglalkoztak), döntően üzleti tevékenységükből éltek. Közülük került ki a városi vezető elit legtöbb tagja: polgármesterek, bírók, kamarások, tanácsstagok. Részesedésük a testálók között magasabb volt, mint az adófizetők sorában, ami az írásbeli ügyintézéshez való affinitásukból és jelentős nagyságú vagyonukból könnyen érthető. E helyütt is ki kell emelni a kereskedő-asszonyok számos testamentumát Pozsonyból. Eperjesen is találkozunk több mint kéttucatnyi kereskedővel.

A *papok* városi jog szerinti végrendelkezéséről már a joggyakorlattal foglalkozó fejezetben megállapítottuk, hogy sokkal inkább függött az egyházi hatóságok (püspökség, káptalan) befolyásától, valamint a papoknak a helyi társadalomba való integrálódásától, testálható ingatlanok és ingóságok birtoklásától, mint a városban élő klerikusok abszolút számától. Sopronban a papi végrendeletek nagy száma (négy plébános, egy szerzetes és 29 javadalmas) tehát elsősorban a győri püspökségtől való függetlenedéssel, sőt esetenként szembenállással magyarázható, míg a másik két településen a klerikus-testamentumok aránya (Pozsony: tíz pap és egy apáca, Eperjes: egy pap) jóval alatta marad a papok városban betöltött szerepének.

A *nemesek* végrendelkezéséről – akiknek egy része nem lakott a városban, csak érdekeltségeik voltak itt – szintén szoltunk fentebb.³¹⁷ A Sopronban testáló nemesek részben a város kialakulásakor polgárosuló várjobbágyréteg leszármazottai, részben a határ túloldalán élő osztrák nemességgel családi kapcsolatba kerülő személyek (Pottendorfer, Traismaurer) voltak. Pozsonyban egyrészt a várban szolgálatot teljesítő, másrészt a környékbeli mezővárosokban birtokos, de városi ingatlannal is rendelkező nemesek végrendelkeztek.

A „*világi értelmiségiek*” annyira eltérő tevékenységekkel foglalkoztak (jegyző, deák, írnok, orvos, vámos stb.), hogy nehéz egységes csoportként értékelni őket. Talán az egyetlen közös jellemzőjük, hogy mindnyájan valamilyen természetes vagy jogi személy (város, harmincadhivatal) szolgálatában álltak. Kiemelésre érdemes az ide tartozók viszonylag nagy száma Eperjesen: diákok, egy iskolamester felesége, egy baccalaureus (talán szintén iskolamester)³¹⁸ és egy procurator sorolható ebbe a csoportba.

A végrendelkezők fogalalkozási megoszlása tehát minőségileg a városok közép- és felső rétegében előfordulóknak felel meg, de mennyiségileg nem tükrözi pontosan a lakosság összetételét. Nemcsak az anyagi helyzet befolyásolta, hogy hagyott-e valaki testamentumot. A legszegényebb rétegek (kapások, kontárok, napszámosok, szolgák stb.) természetesen – bár jogosultak lettek volna végrendelkezésre – mint sajnos szinte minden írásos forrás esetében, nem ra-

316 Mollay 1991/b 1–9., Szende 1997/c 41–44.

317 Az előző fejezet „Nemesek, parasztok és egyházi személyek végrendeletei a középkori Magyarországon” c. alfejezetében.

318 Laurentius Wolff de Schweidnitz, ld. a IV. fejezetben a könyvek tárgyalásánál.

gadhatók meg,³¹⁹ de az elegendő vagyonnal rendelkezők közül is inkább a mozgékonyabb, a szokásjogtól hamarabb elszakadó, szélesebb körű kapcsolatokkal rendelkező emberek fordulnak elő. Ezért nem éri el a városi átlagot a főként szőlőművelésből, illetve gazdálkodásból élő örökgyógyok aránya.

2. *Lakóhely.* A másik fontos dimenzió, amit a városi polgárság egésze és a végrendelkezők összehasonlításánál vizsgálnunk kell, a térbeli elem. Hol laktak a végrendeletek szerzői? Ezt időnként maguk is megnevezték a testamentumban, az utca, illetve városnegyed, vagy a szomszédok nevének megjelölésével. Az adójegyzékek, telekkönyvek és más, helyrajzi sorrendben felvett listák alapján azonban pontosabb választ adhatunk a kérdésre.³²⁰

Sopronban a lakóhelyeket 276 végrendelkező esetében lehetett azonosítani. A lakóhely szerinti megoszlásban mutatkozó egyenetlenségek érdekes fejlődést jeleznek:³²¹ a korai végrendeletek többsége a külváros 2. fertályában lakó személyektől származik, 1440 előtt belvárosi lakosoktól 16, a 2. fertálybeliektől 19 testamentum maradt fenn. Úgy tűnik tehát, hogy még a városi kiváltságok megszerzése után másfél évszázaddal is az egykori váralja tömörítette a mozgékonyabb elemeket, talán azért is, mert a legfontosabb távolsági kereskedelmi utak (Bécs és Pozsony felől) ezen a külvároson haladtak át, hogy a széles piac-terre vezetve kerüljék el a zárt belvárost.³²² A század közepétől már a belvárosi lakosok aránya a legmagasabb, bár egy részük (főleg a Templom u. és a Kolostor u. lakosai) csak életük végére jutottak belvárosi ingatlanhoz. Ebből az időszakból a 2. negyedből iparosok és szőlőbirtokos polgárok testamentumai maradtak fenn, majd az 1480-as évektől egyre inkább a papok képviselik a városrészt. Az 1., 3., és 4. negyed nagyobb telkei inkább a majorságok kialakulásának kedveztek, az ezeken bérllőkként élő kis egzisztenciák pedig nemigen végrendelkeztek. A 16. század fordulóján és első negyedében a belvárosnak szinte minden részéből (kivéve az Új utcai zsidóházakat) maradt fenn végrendelet.

Pozsonyban sajnos sokkal töredékesebbek az adataink. Bár a testálók gyakran meghatározták házuk helyét a szomszédok vagy az utca nevének megjelölésével, és V. Jankovič összeállítása alapján – amelyben a város középkori telekkönyvét és más tpográfiailag hasznosítható adatokat is feldolgozott – számos további végrendelkező lakhelyét azonosítani lehet, a még nem lokalizáltak így is többségben maradnak. Az eddigi vizsgálatok alapján a belvárosban 280, a külvárosban 50 végrendelkező házának helyét lehet megállapítani, az előbbieket pontosan, az utóbbiakat inkább csak utca vagy városnegyed szerint. A belvárosban jóformán minden utca és tér előfordul, legfeljebb a Fő tér és környéke, vala-

319 Brandt 1973. 12–13. Hasonló következtetésre jut, egyben az igen gazdag rétegek viszonylag kisebb számát hangsúlyozza Jaritz 1977/a 174–175.

320 Sopronra a legteljesebb: Dávid, kézirat. Hálásan köszönöm Dávid Ferencnek, hogy 1379-ig visszamenő kéziratába betekintést engedett. A külvárosi adószedési sorrendre: Mollay 1956. 32. Pozsony belvárosára: Jankovič, kézirat. Eperjesen tudtommal még nem készült ezekhez hasonló összeállítás.

321 Ld. részletesebben Szende 1990. 72–73., 1/a és 4. táblázat.

322 Holl 1979. 128.

mint a Szt. Mihály utca és a Dunával párhuzamos Lange Gasse emelkedik ki, ezek gyakorisága azonban főként hosszúságukkal magyarázható.

A külvárosok szórványos előfordulása sem ad sok alkalmat a differenciálásra: az egész vizsgált időszakban nagyjából egyforma arányban neveztek meg a testálók külvárosi lakhelyeket. A legtöbbször a Vödrici (*Wedricz*, 14 említés) és a Széplaki-külváros (*Schöndorfergasse*, 12 említés), valamint a 15. század végétől a Dunai-külváros (*Donauneusidel*, 9 említés) fordult elő, a többi 19 említés kilenc különböző utca vagy városnegyed neve között oszlott meg.

Nem szabad persze arról sem megfeledkezni, hogy számos testáló nem rendelkezett saját házzal, hanem bérlakóként élt Pozsonyban. A végrendeletekben tíz esetben említették ezt meg, megnevezve és adományban részesítve a szállásadójukat, de ez bizonyára csak az esetek töredékét jelenti. Bérlőkkel nemcsak a szegényebb testálók között kell számolnunk, hanem jómódú kereskedők, a városban rövidebb ideje vagy ideiglenesen tartózkodók szintén előfordulhatnak soraikban.

Eperjesen, bár házaik sorsáról, azok örököséről érthető módon igen gyakran külön is megemlékeznek, pontosabb elhelyezkedését nem tartották szükségesnek megemlíteni. Egyedül a nemesi származású Torday András (E. 21. sz.) írta meg, hogy az egyháznak adományozott háza *in circulo civitatis* helyezkedett el. Egyébként az 1424-es adójegyzékben feltüntetett kilenc negyed (amelyek közül öt egyértelműen nemcsak adózási egység, hanem földrajzi egység is volt)³²³ egyike sem szerepelt a testamentumokban helymeghatározásként.

3. *Vagyoni helyzet.* A végrendelkezők vagyonosságát tudjuk a legkevésbé megállapítani a testamentumok segítségével. A jogi szabályozás áttekintésénél már láttuk, hogy az egyes örökösök javára tett hagyatékok rendszerében nem volt szükséges a teljes vagyont felsorolni, és a gyakorlat is azt mutatja, hogy a főörökös(ök)nek jutó rész vagy néhány más tétel nagysága szinte mindig homályban maradt. Ezért legtöbb testálónál sem az összvagyont, sem az ingóságok, ingatlanok és készpénz részarányát nem tudjuk megállapítani.³²⁴ Hozzávetőleges következtetéseket levonhatunk, de ezek inkább az egyedi esetekre jellemzőek, statisztikailag nem értékelhetők.

A megoldást itt is más források bevonása jelentheti, amire Sopron adottságai a legalkalmasabbak. Itt az adójegyzékek nagyobb arányban és időben viszonylag egyenletesebb eloszlásban maradtak fenn, így a befizetett adóösszegek alapján meghatározhatjuk az egyes végrendelkezők vagyonosságát.³²⁵ Óvatosságra int azonban, hogy a végrendelkezés és a hozzá legközelebb eső adójegyzék dátuma között esetenként több év különbség is lehet, és hogy a számításokat csak a végrendelkezők kétharmadánál (206 esetben) tudtam elvégezni.³²⁶ Az összesített adatok szerint a végrendelkezők 17,2%-a fizetett az átlag alatti adót,

323 Iványi 1931. 79–92. A későbbi városrész-elnevezésekre (1465, 1551): Gácsová 1970. 351–352.

324 A pozsonyi anyaggal végzett ez irányú kísérleteim nem hoztak érdemleges eredményt.

325 A módszerről és az eredményekről részletesebben: Szende 1990. 72., 109: 3. táblázat és 119: 2. ábra.

326 Különösen fájó ez a hiány a nem adózó papság esetében, akik a legrészletesebb végrendeleteket hagyták hátra.

41,2%-uk az átlag és annak háromszorosa között adózott, az ennél magasabb összeget fizetők aránya 41,6% volt. Összességében a végrendelkezők az átlagos adónak mintegy 3,8-szeresét fizették, a két szélső érték 0,16 és 32,4 volt. A leg-erősebben azonban a középrétegek vannak képviselve, így a testálók köre nem tolódott el olyan mértékben a város legvagyonosabb polgárai felé, hogy az eleve értelmetlenné tenné az általánosítást.³²⁷

Pozsonyban sajnos a források hiánya nem teszi lehetővé ehhez hasonló elemzés elvégzését, az 1452 és 1501 közötti időszakról ugyanis egyetlen adójegyzék sem maradt fenn. A fentebb bemutatott foglalkozási megoszlás és a gazdasági fejlődés hasonlósága miatt a két város társadalmá összevethető egymással, de mint a tárgyi hagyatékok elemzéséből látni fogjuk, a mennyiségi különbségek igen jelentősek köztük. Pozsony vagyonos vezető rétegével a soproniak nem tudták felvenni a versenyt. Eperjesről szintén nem tudunk a sopronihoz hasonló adatsort összeállítani, mert az 1445-től kezdve viszonylag egyenletesen megőrzött adójegyzékek sora 1489-ben lezárul.

A legvagyonosabb testálók szinte kivétel nélkül a város vezetésében is részt vettek. Sopronban például a leggazdagabb 26 végrendelkező, illetve legközelebbi hozzátartozójuk közül csak öten nem voltak tagjai a belső tanácsnak. A testamentumot tevők köre azonban mégsem szűkült le az elite: a városi tanács tagjainak, valamint a valamilyen közigazgatási funkciót betöltő tisztviselőknek az aránya egyik vizsgált városban sem haladja meg a testálók között a 20%-ot.³²⁸

Bár a rendelkezésünkre álló forrásanyag a városi lakosság vagyoni, lakóhely és foglalkozás szerinti megoszlásának szinte teljes spektrumát átfogja, jelentős eltolódással kell számolni Pozsonyban az 1430, Sopronban az 1450, Eperjesen az 1480-as évektől fogva keletkezett, belvárosi középpolgároktól és a város vezető rétegétől, valamint Sopron esetében a papságtól származó végrendeletek javára. Az anyagi kultúrát illető következtetésem ezekre a csoportokra lesznek a leginkább jellemzőek, de ahol lehet, szeretném a városi társadalom egyes csoportjai közötti és a csoportokon belüli különbségekre is felhívni a figyelmet.

Családszerkezet és örökösödési szokások³²⁹

A végrendeletek mint a történeti demográfia forrásai?

Nem véletlen, hogy a végrendeletek nem számítanak a történeti demográfia hagyományos forrásai közé. Nyilvánvaló, hogy a végakarat írásba foglalásának nem az volt a célja, hogy teljes képet adjon az örökhagyó családjáról. Mégis,

327 Sopron egészének vagyoni koncentrációja (Granasztói 1980. 229., az 1459-es adójegyzékek alapján) a szélsőségek közti különbségek mellett a középrétegek jelentőségét mutatja, és ez eltér a korabeli európai nagyvárosoktól.

328 Baur 1989. 116. szerint Konstanzban a végrendelkezők 70–80%-a élete során tagja volt a tanácsnak.

329 Ez az alfejezet a Szende 1997/b tanulmányon alapul, kisebb módosításokkal. Eperjes részleteiből feldolgozását a Szlovák–Magyar Történész Vegyesbizottság konferenciakötetében fogom megjelentetni.

mivel azok a források, amelyeket általában a családszerkezet rekonstruálására szoktak felhasználni (anyakönyvek, népszámlálási iratok, személyekre lebontott adóívek) középkori és kora újkori városainkra vonatkozóan teljesen hiányoznak,³³⁰ nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az adatokat, amelyeket a testamentumokból ezzel a témával kapcsolatban összegyűjthetünk. A végrendeleteket leginkább a családokról készült fényképekhez hasonlíthatjuk: néhány családtag már elhunyt, mások még nem születtek meg, amikor a felvétel elkészült. Feladatunk tehát az, hogy a gyakran töredékes utalásokat összegyűjtsük, és megpróbáljunk ezekből a pillanatfelvételekből egy teljes képet, ideális esetben mozgófilmet rekonstruálni. Figyelembe kell természetesen itt is venni a végrendeletek jellegéből adódó hiányosságokat, főleg azt, hogy nem adja meg a benne szereplő személyek korát, és sokszor az sem világos, hogy a felsorolt családtagok közül kik éltek közös fedél alatt. Azt a rendelkezésre álló anyag is mutatja, hogy a család és a háztartás fogalma nem fedte pontosan egymást, de az eltérés mértékére nem mindig kapunk választ.

A végrendeletek demográfiai – vagy inkább genealógiai – célú felhasználására, a családra és az öröklésre vonatkozó jogtörténeti irodalmon kívül első sorban akkor került sor, ha a kutatás célja az egyes nevesebb családok közötti személyi kapcsolatok és összefonódások, például a Hanza-városok vezető kereskedői családi kapcsolatainak kimutatása volt.³³¹ Az utóbbi években megjelent feldolgozások már a családi életre, a családon belüli érzelmi kapcsolatoknak a végrendeletekben leszármazott jelenségeire is kiterjedtek. Meglepően nagy figyelmet szentelt ennek a témának több mint száz évvel ezelőtt a bécsújhelyi testamentumok elemzője is.³³²

A demográfiának a statisztikai reprezentativitás igényével kell a népesség vizsgált csoportját bemutatnia. Mint fentebb láttuk, a középkori Pozsonyból és Sopronból rendelkezésünkre álló végrendeletek a városi népességnek Pozsonyban a város teljes népességére vonatkozó becslésektől függően 9,8–10,4%-át, Sopronban 6,3 %-át, Eperjesen 6%-át képviselik csak, társadalmilag és gazdaságilag azonban a lakosság meglepően széles spektrumát fogják át.

Az egyes végrendeletek között természetesen óriási különbség lehet abban, hogy mennyire értékelhetők demográfiai szempontból. Általánosságban teljesen egyetérthetünk Horváth József következtetésével, amit a győri kora újkori testamentumok vizsgálata alapján vont le: „a testamentumok részletességét [...] leginkább a testáló családi körülményeinek bonyolultsága határozza meg”.³³³ Ha valaki csak egyszer házasodott, és ebből a házasságából születtek gyermekei, elég volt úgy rendelkezni, hogy mindent házastársára, illetve leszármazottaira hagy. Ellenben ha az illetőnek egymást követő házasságaiból maradtak hátra gyermekei, és még mostohagyermekai is voltak, a vagyont alaposan és körültekintően kellett megosztani. Mindenesetre a jogi kikötések miatt legalább a nukleáris család tagjait, illetve a családi állapotot és a gyermekek létezésének tényét

330 Fügedi 1985. 47–48., vö.: Granasztói 1982. 605–663., Opl 1998. 21–41.

331 Brandt 1978. 12–14.

332 Baur 1989. 205–220. és az itt idézett további irodalom. Bécsújhelyre: Staub 1895. 466–501.

333 Horváth 1995. 439.

fel kellett tüntetni. Hasonlóan részletes intézkedésekre volt szükség akkor is, ha valaki gyermektelenül halt meg. Az egyéb családtagokra vonatkozóan pedig – a szükségből erényt csinálva – azt állapíthatjuk meg, hogy gyakran önkényesnek tűnő megemlézésük az örökhagyó rangsorolásának, személyes választásának köszönhető, így a végrendeletek ahhoz is szolgáltatnak adalékot, hogy milyen volt a késő középkori városlakók családjukról alkotott szubjektív képe.

Felvetődhet az a kifogás is, hogy a végrendelet megszövegezése és a halál időpontja között komoly időbeli eltérés lehet, és ezért a testamentumok nem a teljes életpályát tekintik át, nem említenek később született gyermekeket, későbbi házasságokat. A pozsonyi források alapján azonban ezt az esetek többségében biztosan ki tudjuk zárni, mivel a *Protocollum Testamentorum*ban a legtöbb jegyző nemcsak a végrendelet eredeti keltezését (*datum*) másolta be a főkönyvbe, hanem a bejegyzés időpontját (*actum des Einschreiben*) is rögzítette, és a két időpont között általában csak néhány hét vagy hónap különbség van. Nagyobb eltérés akkor lehetett, ha zárandokút vagy hadba vonulás előtt született a végrendelet (ez a teljes anyagból alig tucatnyi esetet érint), vagy ha (főleg a korai testamentumoknál, a 15. század első harmadában) a leszármazottak csak jóval az örökhagyó halála után vitték el bemutatni a végrendeletet a városi hatóságoknak – ekkor azonban nem a végrendelkezés és a halál, hanem a végrendelkezés és a hivatalos jóváhagyás között volt időkülönbség. Az esetleges korábbi végrendeleteket az újabbak készítésekor, mintegy az érvénytelenítés megerősítésére, megsemmisítették, és erről a tényről az újabb végakarat szövegében néha meg is emlékeztek.

Család és családtagok

1. *Házasság és háztársaság.* A szabad, azaz a földesúr beleszólásától mentes párválasztás joga ugyanolyan sarkalatos eleme volt a városi kiváltságoknak, mint a szabad végrendelkezésé. A két kiváltság abban is közös volt, hogy nem az egyéni érzelmi szükségletek kielégítésére születtek, hanem a városok gazdasági és társadalmi érdekeit szolgálták azzal, hogy vagyont vonzottak a közösségbe, és lehetővé tették annak megtartását és felhalmozását.³³⁴ A végrendeletek tükrében ellenőrizni tudjuk, hogy ezek a városi jogszabályokban lefektetett elvek hogyan érvényesültek a gyakorlatban.

Az eljegyzésről, illetve a jegyesség körülményeiről, mivel az élet rendje szerint távol esett a végrendelkezés időpontjától, ritkán emlékeztek meg a végrendeletekben, csak a házasság alkalmából ígért hitbér (móring, *Morgengabe*) későbbi sorsáról, illetve utólagos teljesítéséről tettek említést gyakrabban.³³⁵ A városi jog érdekessége, hogy (Budához hasonlóan) a 15. században Pozsonyban a nő is adott férjének hitbért a hozományából.³³⁶ A környező városok, például Bécsúj-

334 Összefoglalóan ld. Herlihy 1985. különösen 112–130. (Domestic roles and family sentiments.) A városi jellegzetességekről ld. még: Uitz 1992. 25–26.

335 A móringadásról ld. Tárkány Szűcs 1981. 357–368., továbbá Dominkovits 1992. 5–19. A szokás hazai elterjedéséről polgári környezetben a középkori városainkban fennmaradt házassági szerződések összegyűjtésével kaphatnánk teljesebb képet. A jelen fejezetben, ahol elsősorban a demográfiai vonatkozásokra szeretnék koncentrálni, erre nincs módomban részletesen kitérni.

336 Mollay 1959. 282., 392–393., 397. tc.

hely mintájára fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy az ily módon lekötött ingatlanok, illetve pénzüsszegek általában a túlélő házaspár, majd örökösei teljes jogú tulajdonába mentek át. Ilyen értelemben rendelkezett róla a legkorábbi fennmaradt soproni szabályrendelet is 1402-ben.³³⁷

A legtöbb esetben a házasság megkötése előtt nem ejtettek szót az esetleges későbbi házastársról. A jegyességre vonatkozó ritka adat, hogy Chuncz Krieg pozsonyi borbély özvegye, Kunigunda, aki férje halála után bizonyos ideig önállóan gyakorolta a mesterséget, végakaratóban műhelyfelszerelése felét új vőlegényére hagyta. (A másik részt az özvegy unokahúga kapta – ez az általam ismert egyetlen eset a középkori Pozsonyból, ahol munkaeszközök nőkről nőkre öröklődtek.)³³⁸ Itt azonban nyilván újraházasodásról volt szó. Egy másik pozsonyi kézműves, Blasi Schneider a feldolgozás alatt álló kelméket hagyta menyasszonyára, Susannára.³³⁹ Egy soproni példát is idézhetünk, a városi elit egy tagjától: Gilig Eilinsgrab 1467-ben kelt végrendeletében Ógabona téri házát menyasszonyára, Annára hagyta, akivel szorosabb vagyoni közösségben lehetett, mert az a két ezüstpohár, amelyet a férfi bátyjától vett át zálogba, az asszony házában volt elhelyezve. A vőlegény ebben az esetben is özvegy volt, és nem is fiatal: már 11 évvel végrendelezése előtt betöltötte a polgármesteri tisztséget, annak ellenére, hogy 30 évvel korábban házasságtörésért vonta felelősségre a város bírāja.³⁴⁰

Nem volt ismeretlen a jegygyűrű adása sem, bár egyetlen példánk egy Pozsonyban lakó nemesasszonytól származik: Czobor Imre özvegye, Margit hagyta jegygyűrűjét (*gemehlring*) egy apácakolostorra. Szintén nemesi környezetben, Sági György özvegye, Margit végrendeletében olvashatunk az asszony esküvői ruhájáról: a Nagyságon levő „*vestes reaffernales* [sic!] *vulgo dicitur yegh ruha*” a gyóntatójához kerüljön, hogy ő azt más ingóságokkal együtt a végrendelező lelki üdvére fordítsa.³⁴¹

A házassági életkorról a végrendeletek nem adnak közvetlen információt. Mindenesetre azok a gazdasági és társadalmi elvárások, amelyeket környezetük támasztott a házasulandó ferfiakkal szemben: ingatlantulajdon vagy céhtagság a vőlegénynek, mindenképpen a késői házassodás felé billentették a mérleg nyelvét. A nőknél a menyasszony megfelelő hozománya volt a feltétel, biztosításának időpontjában pedig a lány távolabban vett családjának vagyoni helyzete volt a meghatározó.³⁴² Ezek az elvárások tükröződnek a pozsonyi, soproni és eperjesi végrendeletekben is. A hajadonoktól származó testamentumok jóval kisebb száma, mint fentebb láthattuk, valószínűleg a házasulandók közötti különbségre utal.

337 Házi II/1. 11–12. („Szabályrendelet a hozományról”). Bécsújhelyi példákrol: Staub 1895. 467.

338 PT 144r (1467), vö.: Szende 1993. 169–178., különösen 171.

339 Ld. bővebben a IV. fejezet textilekről szóló részében.

340 Házi II/1. 99–102., ill. 54–56.

341 PT 212v (1488), Házi II/1. 223–224.

342 Hohenberg–Lees 79–80. A magyar szakirodalomban: Granasztói 1982. 618–619. Opll 1998. 31. középkori német főnemesekre és 16. század eleji délfancia városiakra vonatkozó adatokat idéz. Az előbbieket szerint a férfiak átlagosan 30,5, a nők 22,1; az utóbbiak szerint a férfiak 24,5, a nők 21,9 évesek voltak első házasságkötésükkor.

A fejezet zárórészében részletesebben foglalkozom majd azzal a kérdéssel, hogy milyen szerepet játszottak a végrendeletek a házasság anyagi előfeltételeinek biztosításában, mennyiben könnyítették meg a családalapítást a végrendelezt követő nemzedék számára. Azt azonban már most is megállapíthatjuk, hogy a tisztességes hozomány biztosítása volt a legfontosabb útravaló, amellyel a család – nemcsak a szülők, hanem a rokonság jóval tágabb köre – hozzájárulhatott ahhoz, hogy egy lány felnevelése „tisztelességgel és hasznosan” („zu Eren und Nutz”) fejeződjön be. A hozomány nagysága nem mindig enged pontos következtetést az örökhagyók vagyonára, hanem meghatározott keretek között mozgott, de általában arányban állt a család vagyonosságával. A fiúk számára jóval ritkábban hagytak hasonló adományt, ez nem volt kötelessége a szülői háznak, csak önkéntes alapon került sor rá. Amint azt a tárgyi adományok vizsgálatánál is látni fogjuk, legtöbbször azok a fiúk részesültek a lányokéhoz hasonló ágynemű- vagy más háztartási felszerelés-adományokban, akiket papi pályára szántak.

A férjhezmenetel minden, egyházi kötöttségektől mentes nő számára életbevágóan fontos volt. A házasság volt az út minden más lehetőséghez és a javakkal való rendelkezéshez, nemcsak a szó jogi, hanem gazdasági és társadalmi értelmében is. Edith Ennen, a Hanza-városokról írva az ismert „*Stadtluft macht frei*” kitételt a nőkre vonatkozóan „*Heirat macht frei in der Stadtluft*” formában alakította át.³⁴³ Ezt a megfogalmazást az általunk vizsgált források is igazolják. A házasulandók társadalmi háttérét illetően a különböző foglalkozási csoportokon belüli, gazdasági alapokon nyugvó endogámia volt a legjellemzőbb. Ez nemcsak a kézművesek körében alakult így, hanem a kereskedőknél is.

Pozsony összekötő kapocs volt a délnémet, osztrák és magyar városok között, fontos láncszem abban a Nürnbergtől Budáig terjedő hálózatban, amit „dunai házassági piac”-nak is nevezhetünk, hiszen az itt élő németajkú kereskedőfamíliákat erős rokonsági szálak is összekötötték üzleti tevékenységük hatókörén belül. Csak egy jellemző példa: az egyik leggazdagabb pozsonyi polgár, Albrecht Gailsam, aki egy igen jelentős kereskedőtársaság (*Gesellschaft*) vezetője volt a 15. század második felében, és igen részletes testamentumot hagyott hátra 1483-ból, Hans Siebenlinder budai bíró unokáját vette feleségül. Feleségének felmenői között több bécsi és talán egy baseli polgár is volt; Gailsam egyik unokahúga pedig az ismert nürnbergi kereskedőcsalád, a Hallerek egyik tagjához ment férjhez. Gailsamnak végrendelete szerint komoly érdekeltségei voltak Bécsben, sőt egy ottani magánkápolnájáról is megemlékezett az Ágoston-rendiek Szt. Lőrinc-apácakolostorában. Számos magyar főnemesnek (Bánffy Miklósnak, Kanizsai Miklósnak és Jánosnak) nyújtott hitelt, illetve szállást és ellátást pozsonyi tartózkodásuk idején.³⁴⁴

343 Ennen 1980. 9. Az alapszállóige egyébként nem középkori eredetű, hanem a 19. századból származik. Erre H. Brunner nyomán Susan Reynolds hívta fel a figyelmet (Reynolds 1996. Introduction LIII.).

344 Albrecht Gailsam végrendelete: PT 194r–195r. A Gailsam családról és budai kapcsolataikról: Kubinyi 1966. 244–248., 273.

Az előkelőbb soproniak házassági kapcsolatai, a kereskedelmi érdekeltségnek megfelelően, inkább Bécs és Bécsújhely irányába mutattak. Nem véletlen például, hogy Christoff Grazer soproni mészáros és polgármester felesége, Anna, Gilig Vásl bécsújhelyi polgár lánya volt, hiszen a feleség családjában szintén voltak mészárosok, akik jó összeköttetést biztosítottak társuknak a távolabbi piacokon. Georg Tobler szűcs feleségének apja a néhai Mathes Furman bécsi polgár volt. Az asszony testamentumában részletesen kitért arra, milyen nehézségeik voltak, amikor férjével együtt Bécs város tanácsánál meg akarták szerezni az őt illető apai és anyai öröksézt.³⁴⁵

A család, elsősorban anyagi megfontolásokból, igen erős ellenőrzést gyakorolt tagjainak házassága felett. David Herlihy szavaival: „a nők forgalma [...] a tőke forgalmát is maga után vonta”.³⁴⁶ Számos végrendeletben a szülőknek gyermekeik javára tett adományai azzal a feltétellel voltak érvényesek, ha a lány vagy fiú „tisztességgel házasodik” („zu Ehren heiratet”). Ha a szülő már nem élt gyermeke házasságkötésekor, a házasulandóknak a rokonság, illetve a végrendelet végrehajtóinak vagy a városi tanács tagjainak hozzájárulását kellett megszerezniük. Ha valaki a család beleegyezése nélkül kötött házasságot, ezzel teljes örökségének elvesztését kockáztatta.³⁴⁷ Nemegyszer az özvegyen maradó asszonyok újraházasodását is szigorúan ellenőrizték: a pozsonyi Steffan Rieder például úgy rendelkezett, hogy újraházasodás esetén felesége veszítse el öröksége felét.³⁴⁸ Polgártársa, Hans Plantscher végrendeletében azt olvashatjuk, hogy ha felesége újra férjhez menne, és az asszony és új férje hanyagul kezelnék a hagyatékot, a város szokása és gyakorlata szerint („nach Stat Geprauch und Gewonhait”) a fiára eső részt vegyék el tőlük.³⁴⁹

Az óvatosság érthető is, hiszen a nők vagyunkközvetítő szerepe éppen az újraházasodásoknál volt a legfontosabb. Néhány végrendeletben a feleség hangsúlyozta is, hogy vagyona úgy szálljon az őt túlélő férjére, ahogyan ő örökölte előző házastársától. Wolfgang Prawn felesége, Anna például így rendelkezett: „szeretett férjemre, Wolfgang Prawnra hagyom házrészemet, avagy a fél házat, azzal a szándékkal, ahogyan megboldogult előző férjem rám hagyta”. Peter Kreitz pedig úgy adta tovább egyik szülőjét feleségének, Margrethnek, ahogyan ő előző feleségétől, Helenától örökölte.³⁵⁰

A házasságnak a végrendeletekből megismerhető képéhez tartozik az is, hogy a vagyon szétosztásával egyidejűleg a házaspár igen gyakran meglepően személyes hangon fejezték ki vonzalmukat egymás iránt, de a családon belüli konfliktusokról sem hallgattak. Feleségek és férfiak egyaránt gyakran hangsúlyozták, hogy „hűségesen együtt dolgoztak” („treulich miteinander gearbeitet

345 Anna, Christoph Grätzerin: Házi: II/1. 375–377., Helena, Georg Toblerin: uo. 414–415.

346 Herlihy 1985. 136.

347 Ezt a jogi megszorítást a Budai Jogkönyv is rögzítette: Mollay 1959. 345. §, ill. a tárnoki jogban is helyet kapott: Kovachich 1803. CXL. fejt., ld. még: Kubinyi 1966. 234. Soproni példa a tanács ellenőrzésére: Házi II/1. 239. (Mathes Dürniczer rendelkezése mostohalánya kiházásításáról).

348 PT 277.

349 PT 339r–340v (1512).

350 Anna, Wolfgang Prawnin: PT 112r, hasonló rendelkezést tartalmaz Michel Wohnner felesége, Anna végrendelete is: PT 116v, Peter Kreitz: PT 285v–286r.

haben”), hogy megélhessenek és vagyont halmozzanak fel a családban. Ennek hangsúlyozása azért is fontos volt, hogy megakadályozzák a rokonság beleszólását a rendelkezésekbe, de sokszor valóban kölcsönös szereteten és megbecsülésen alapuló kapcsolatokra utalnak. Barbara, Hans von Eger felesége például így írta le házastársát: „hű férjem, akitől soha semmi mást nem tapasztaltam, mint hűséget és szeretetet”.³⁵¹

Ellenkező érzelmekre ritkábban találunk példát: Heinrich Barbierer 1473-ban Pozsonyban kelt végakaratóban gyalázatos magatartása miatt kizárta feleségét az örökségből. Megbocsátott ugyan neki azért a „dögvészért”, amit rá és gyermekeire hozott, de javaiból semmit nem hagyott rá, mintha idegen lett volna.³⁵² A soproni Ulrich Loser orvos szintén megbocsátott végakaratóban feleségének, és még tíz fontdénárt is hagyott rá, ha az asszony visszaadja a férfi első házasságából származó gyermekektől orvul elvett javakat. Gilig Satler neje, Asanna is elengedte férje vétkeit, sőt saját rokonságának is megtiltotta, hogy a férfit a továbbiakban rágalmazzák.³⁵³

A nők férfiak, illetve a férjes nők végrendeleteinek többségében a házastársukra hagyott javak mértéke attól függött, hogy az hajlandó volt-e tisztességesen gondját viselni közös és mostohagyermeküknek, és hogy taníttatta-e őket. A pozsonyi Cristoff Popp szűcmester rendelkezése szerint feleségének kellett nevelnie a férfi első házasságából származó lányát. Ha azonban a két nő nem jönne ki egymással, a lány szolgáljon más családnál, és úgy keresse meg a kenyerét.³⁵⁴ Kuntz Frank pékmester így szólította meg feleségét: „Kérlek téged, szeretett feleségem, Anna, hadd ajánljam gondjaidba fiamat, Hansot. Ha pap lenne belőle, segítsd lehetőségeidhez mérten...”. Hans Neuhauser felesége, Appolonia kifejezetten iskolába küldést írt elő (*„sol es zu schuel lassen gen”*), hozzátéve, hogy ha a férje újra megházasodna, és a gyermek emiatt valamiben hiányt szenvedne, a végrendelet végrehajtói vegyék magukhoz. Kathrey Schwarzentalerin egy olyan gyermeket ajánlott második férje gondoskodásába, akit maga is mostohaként vett át első férje előző házasságából.³⁵⁵ Az egyházi pályára lépést külön adományokkal is ösztönözték, amelyeket azonban visszavontak és más kegyes célra rendelték, ha a kiválasztott ifjú mégsem követte a neki szánt életutat, vagy nem érte meg pappá szentelését. Az ilyen esetekben tehát nem annyira a személyes gondoskodás, mint az örökhagyó lelki üdve biztosításának egyik módja volt a fő szempont.

Az újraházasodások igen gyakoriak voltak, különösen a kézművesek körében, megerősítve azokat a szakmai kapcsolatrendszereket, amelyek az özvegy elhunyt férje körül kialakultak.³⁵⁶ A második vagy további házasságoknál az is gyakoribb volt, hogy a nők rangjuk alatt mentek férjhez, mint az első párválasz-

351 PT 44r, ld. erről: Baur 1989. 206–207., hasonló példák Bécsújhelyről: Staub 1895. 466–467.

352 PT 149v: *„Vergib ich durch Gots willen meiner hawsfrawn von wegen der töd so sy an mir und meinen kindt pegangen hat, und ist das mein entlichen willen und meinung das mein hausfraw noch wie frembter hin fyr nigcz mer zesprechen und noch erben scholl von meinem gütt...”*.

353 Ulreich Loeser: Házi II/1. 306–307., Asanna, Gilig Satlerin: Házi II/1. 281.

354 PT 288.

355 PT 144r (Bécsben hunyt el), Házi II/1. 136., Házi II/6. 309–311.

356 A rendszert bemutató, példaértékű, részletes esettanulmány: Keene 1994. 1–27. különösen: 8.

táskor. Azok az özvegyek, akiknek kisgyermekük voltak, még inkább készek voltak az újraházasodásra, mint gyermektelen társaik. A gyermekek gyakran az új férj számára is vonzerőt jelentettek, hiszen rendszerint az ő kezébe került az árvák vagyonának kezelése.³⁵⁷ Az özvegyen maradás mellett viszont az szólt, hogy sokszor a férj úgy rendelkezett: felesége csak addig élvezheti maradéktalanul közös vagyonukat, amíg nem házasodik újra. Ha az asszony feladta özvegyi állapotát, vagyonát azonnal meg kellett osztania gyermekeivel vagy az örökség egy részét egyházi célokra át kellett engednie.³⁵⁸

Említést érdemel az a tény is, hogy a 17–18. századi végrendeletekkel ellentétben az örökhagyók ritkán tértek ki korábbi házasságaikra. Leginkább akkor emlékeztek meg erről, ha előző házastársuk végakarataiból bizonyos pontokat még nem hajtottak végre, vagy ha a gyermekek érdekei megkívánták. Augustin Mischulber felesége, Affra így fogalmazott: „Továbbá amit az én néhai előző férjem, Ott Swann hagyott meg nekem, hogy hajtsam végre, azt meghagyom, hogy teljesítsék be azokból a javakból, amiket férjemre, Augustinra hagyok”.³⁵⁹ Ez a gondolkodásmód rengeteg információt megfoszt bennünket, még ha a mentalitástörténet szempontjából az is érdekes adalék, hogy a kor embere nem tartotta szükségesnek, hogy teljességre törekvően beszámoljon életéről, hanem hagyta az elmúltakat feledésbe merülni, hacsak nem voltak gazdasági következményei.

2. *Az előző generáció: adatok a szülőkről.* A végrendeletek igen ritkán tartalmaznak információt az örökhagyók még életben levő szüleiről. Pozsonyi és soproni forrásainknak egyaránt alig több mint 6%-a (54, illetve 19 végrendelet, lásd 10. táblázat) hivatkozik rájuk, Eperjesen ez az arány a 3%-ot is alig haladta meg (4 adat). Az esetek többségében még ekkor is valószínű, hogy a szülők külön háztartásban éltek. Az ilyen említésekben rendszerint a nők ruhadarabokat hagytak anyjukra, míg a férfiak bört örökölték apjukra. Ingatlanok (házak vagy szőlők) inkább olyankor kerültek a szülőkhöz, ha még nőtlen vagy hajadon gyermekek, esetleg frissen házasodott leányaik visszaszármaztatták az örökséget szüleikre.³⁶⁰ A viszonylag ritka hivatkozásokon belül kiemelkedik az anyjukat említő férfiak száma, akik között aránylag sokan nemesi származásúak voltak. Azt a kizárólagosságot azonban, amit Bécsújhelyen tapasztalni, hogy csak az anyák fordulnak elő és csak ingóságok örököseiként, a nyugat-magyarországi városokban nem láthatjuk.

357 Barron 1994. XIII–XXXIV., itt: XXIV.

358 Így rendelkezett pl. az egyik leggazdagabb pozsonyi polgár, Bartholome Scharrach is 1453-ban. (PT 69v–70r). A feleségére hagyott egy szőlőt és az egyik mészárszékét is, de csak addig, amíg az asszony özvegyen maradt. Wolfgang Pruckslegel kézművesmester végrendelete pedig azt a másutt is gyakori kikötést tette, hogy szerszámai csak akkor maradhatnak a feleségénél, ha az a szakmában házasodik újra (PT 353). Ld. még Staub 1895. 469–470.

359 PT 134r.

360 Pl. Pozsonyban Katharina, Zistlerin lánya, 1464. (PT 117v), Barbara, Wolfgang Wurmer lánya, 1467 (PT 132v), Wolfgang, Kuntz Peck fia, 1481 (PT 187r), Sopronban Anna, Thoman Fleischackerin (Házi II/1. 112–113.), Katherina, Blasi Werfenringin (Házi II/2. 13–14.). Sopronban hajadon lánytól nem maradt fenn végrendelet.

Néhány esetben a szülőkkel fenntartott kapcsolat eltartási szerződéshez hasonlított, amelyben ételt és a ház egy meghatározott részében szállást biztosítottak az idős szülőknek. Ennek jellemző kifejezése volt: „Úgy rendelkezem és azt kérem, hogy anyám a házban maradjon, oly módon, ahogyan most ott lakik.” Ulrich soproni mészáros nagybátyjának étkeztetésével bízta meg feleségét.³⁶¹ Az sem volt szokatlan, hogy esetleges későbbi konfliktusok forrásaira hivatkoztak: „Továbbá meghagyom, hogy apámat, Andre-t fiammal, Wolfganggal együtt lásák el étellel és ruházattal élete végéig tisztességes módon hátrahagyott javaimból. Ha azonban ő türelmetlen lenne, és kibírhatatlan a türelmetlenség miatt, akkor örökjáradékot kell neki adni a végrendelet végrehajtóinak tanácsa szerint.” Hans Hawser varga arról írt, hogy ha a fia nagykorúvá válva anyjával szemtelenül és méltánytalanul viselkedne, a végrendelet végrehajtói védjék meg az asszonyt.³⁶² Az idézett példák azt mutatják, hogy a leginkább az após, illetve anyós és a család többi tagja között számítottak konfliktusokra.

A felmenő rokonságra vonatkozó adatok kis száma összhangban van azokkal a korabeli elgondolásokkal, amelyeket a jogi és teológiai irodalom is képviselt és terjesztett, nevezetesen a férj és a feleség szerepének növekedésével a családon belül az idősebb generáció rovására.³⁶³ Ha a szülők túl is éltek nagykorúvá vált és így végrendelkezni képes gyermekeiket, akkor sem voltak már az esetek többségében meghatározóak az önállósult új nemzedék javainak újraelosztásában. A már korábban elhunyt szülők leginkább az egyháznak, a lélek üdvére tett adományokkal kapcsolatban fordulhattak elő, amikor azt az örökhagyó „ősei lelke üdvére” ajánlotta fel. Ebben szerepet játszhatott némi lelkiismeret-furdalás is, ha a gyermekek korábban elmulasztották teljesíteni szüleik végakarátát, amire számos példát és hivatkozást találunk a testamentumokban.

3. *A következő generáció: adatok a termékenységről és a gyermekekről.* A végrendeletekből nem lehet pontos statisztikát összeállítani a kutatott időszakban végrendelkezők családjában született gyermekekről, mert az örökhagyók gyakran csak általánosságban írtak leszármazottaikról. Ezenkívül azokat a gyermekeket, akik a szüleik életében haltak meg, szintén nem említették meg, hacsak ezeknek maguknak nem voltak gyermekeik (tehát az örökhagyó unokái), akiket a vagyon felosztásánál figyelembe kellett venni. Például a fentebb már említett gazdag kereskedő, Albrecht Gailsam testamentumában megemlékezett lányáról, Margaretről (Marusch) és fiáról, Ludwigról, míg másik két gyermekét, Jeromost és

361 Jeronime Wanusch végrendelete, 1480 (PT 181v–182r). Ld. még Gothart Hertel, 1466 (PT 121v) és Simon Vaszieher, 1464/68 (PT 144r) testamentumát. A soproni példa: Házi II/1. 134.

362 Hans Rechnitzer kereskedő végrendelete, 1467 (PT 135.), ill. Hans Hawser varga végrendelete, 1512 (PT 345r–346r). Hasonló rendelkezés olvasható még Hans Strobmer testamentumában (1481, PT 189v), ahol az örökhagyó utasítja feleségét, hogy viseljen gondot anyósáról, de ha „nem szenvedhetik egymást”, a feleség eltartási kötelezettségét megválthatja egy szőlő átadásával az anyósnak. Egy eperjesi asszony elszámolás terhe mellett hagyott pénzt a leányának, hogy tartsa el (DF 229550).

363 Opitz 1992. 139.

Ursulát, akiket más forrásokból ismerünk, nem említette meg, ők tehát bizonyára időközben elhaláloztak.³⁶⁴

A nagykorúságot megért gyermekek azonban, még ha már korábban illendő hozománnyal ki is házasították őket, szinte kivétel nélkül előfordulnak a végrendeletekben, legalább azért, hogy további igényeiknek elejét vegyék. A kis-korú gyermekeket pedig azért volt fontos megemlíteni, hogy gyámról, eltartóról gondoskodjanak számukra, illetve haláluk esetére utóörököst rendeljenek.³⁶⁵ (A magas gyermekhalandóságot nap mint nap megtapasztaló középkori szülők ezt a lehetőséget a modern ember számára alig felfogható tárgyilagossággal vetették szinte kivétel nélkül számításba.) A végrendelkezők az esetek mintegy 70%-ában utaltak arra, hogy gyermekeik még nem érték el a nagykorúságot, ennél többet azonban az életkorukról általában nem lehet megtudni. Említést érdemel viszont, hogy az általános európai gyakorlatnak megfelelően sok gyermeket apjuk végrendelete örökösként nevezett meg, még mielőtt megszülettek volna. Egyedül Eperjesre nem volt jellemző ez a gyakorlat.

Egyes esetekben még az is bizonytalan volt, hogy a feleség gyermeket várt-e egyáltalán. Egy példát arra is találunk, hogy egy asszony, Augustin Mischulber felesége, Affra szándékosan gyermekszülés előtt fogalmazta meg végakarátát: „gyermekemre hagyom, akivel terhes vagyok, Preller nevű reczistorff-i (récényi) szőlőmet, tehermentesen”, és néhány ingósága örököseként is a születendő gyermeket nevezte meg. A szülés valóban végzetesnek bizonyult az anya számára, mert hat és fél hónappal megírása után a végrendeletet bevezették a *Protocollum Testamentorumba*.³⁶⁶

Ez az eset arra is figyelmeztet, hogy a középkori családok esetében nem fedelkezhetünk el arról a sok árváról és mostohaként felnövő gyermekről, akik sohasem találkoztak szüleikkel. A teljesen elárvult gyermekek nevelésére a végrendelet végrehajtóinak joga volt gyámot vagy gyámokat kijelölni. Ezek a városi tanács és a polgármester szigorú felügyelete alatt, évenkénti elszámolási kötelezettséggel viselték gondját a rájuk bízott gyermekeknek. A nevelés ellenőrzésén túl a tanács természetesen az árvák vagyonának kezelését is felügyelte, amely mint városi adóalap is számottevő volt. Ily módon keletkezett például Hans Haberleiter végrendelete nyomán a kijelölt gyám, Jacob Joachim soproni polgármester számadása a Haberleiter-árvák vagyonának kezeléséről, amely a soproni mindennapi élet és a szőlőművelés rendjének egyik legértékesebb forrása.³⁶⁷

A gyermektelenek gyakoribb végrendelkezését indokolta, hogy ahol hiányoztak az egyenesági leszármazottak, fontosabb volt előre rendezni a vagyon sorsát, míg élő gyermekek esetében a törvényes öröklés rendje biztonságot jelen-

364 PT 194r–196v, vö.: Kubinyi 1966. 244.

365 Az utóöröklésről: Tárkány Szűcs 1981. 753. kiemeli, hogy a Tripartitum szerint (I. rész 113–120. címek) csak 12 éven aluli gyermekek esetében lehetett utóörököst rendelni, a gyakorlatban azonban bármilyen korú örökös után előfordult. Ez lehetett a helyzet a pozsonyi végrendeleteknél is.

366 PT 134.

367 Házi II/4. 351–392., vö.: Mollay 1941. 109–126., 153–172.

9. TÁBLÁZAT. TÚLÉLŐ GYERMEKEK SZÁMA CSALÁDONKÉNT POZSONYBAN, SOPRONBAN, EPERJESÉN ÉS BUDÁN ³⁶⁸									
Gyermek száma	Család		Fiúk		Lányok		Ismeretlen		Gyerekek összesen
	N	%	N	%	N	%	N	%	
0									
Pozsony	374	46,5							
Sopron	169	54,1							
Eperjes	59	55,7							
Buda	24	30,0							
1									
Pozsony	179	22,2	101	56,4	62	34,7	16	8,9	179
Sopron	62	19,8	33	53,2	20	32,2	10	16,1	62
Eperjes	23	21,7	15	65,2	8	34,8			23
Buda	28	35,0	15	54,6	13	45,4			28
2									
Pozsony	119	14,8	101	42,4	101	42,4	36	15,2	238
Sopron	48	15,4	24	25,0	24	25,0	48	50,0	96
Eperjes	9	8,5	12	66,7	6	33,3			18
Buda	13	16,2	8	30,8	18	29,2			26
3									
Pozsony	60	7,5	76	42,2	78	43,3	26	14,5	180
Sopron	21	6,7	15	23,8	23	36,5	25	39,7	63
Eperjes	3	2,8	2	22,2	7	77,8			9
Buda	5	6,3	8	53,3	7	46,7			15
4									
Pozsony	26	3,2	50	48,1	44	42,3	10	9,6	104
Sopron	10	3,2	12	30,0	17	42,5	11	27,5	40
Eperjes	1	0,9	2	50,0	2	50,0			4
Buda	6	7,5	13	53,3	11	45,0			24
5									
Pozsony	7	0,8	17	48,6	13	37,1	5	14,3	35
Sopron	1	1,1	10	–	–	–	5	100,0	5
Buda	2	2,5		100,0					10
>5									
Pozsony	4	0,5	16	48,5	17	51,5			33
Sopron	1	1,1	1	17,0	5	83,0			6
Buda	2	2,5	8	66,6	4	33,3			12
?									
Pozsony	35	4,5							kb. 70
Eperjes	11	10,4	kb. 10	kb. 50,0	kb. 2	kb. 10,0	kb. 8	kb. 40,0	kb. 20
Összesen:									
Pozsony	804	100,0	361	43,2	315,0	37,5	163		839
Sopron	312	100,0	85	35,0	89,0	32,6	99	19,3	273
Eperjes	106	100,0	41	25,0	8			36,3	74
Buda	80	100,0	62	53,5	53,0	46,1			115

³⁶⁸ A táblázat adatainak forrásai: Pozsony: Protocollum Testamentorum. Buda: Kubinyi 1966. 233. Sopron: Házi II/1. és II/2. Passim. Eperjes: a Függelékben feltüntetett végrendeletek.

tett. Mégis azoknak a végrendelezőknek, illetve házaspároknak a száma, akiknek egyetlen élő gyermekük sem volt, megdöbbentően magas: 45%, sőt Eperjesen az 55%-ot is meghaladta. Hogy ez az arány nemcsak a végrendelet mint forrás jellegéből következik, bizonyítja, hogy Kubinyi András a budai okleveles anyag családtörténeti-demográfiai vizsgálatánál is 45%-ot tapasztalt (9. táblázat).³⁶⁹

A gyermekek kis száma egy-egy családon belül, úgy tűnik, általánosan jellemző volt a vizsgált késő középkori városokban. A legtöbb pozsonyi házaspárnak csak 1-2 gyermeke volt az egyik házafél halálakor. A magasabb gyermekszámok, ha egyáltalán előfordultak, általában újraházasodásból származtak. Bartholome Scharrach, a 15. század közepének egyik legjelentősebb kereskedője († 1453) négy alkalommal nősült, de csak negyedik házasságából született egy fia és egy lánya, az első három feleség végrendelete nem említett gyermekeket.³⁷⁰ Mathes Meindel kereskedő nyolc gyermeke és Larencz Peck malomtulajdonos pékmester tizenegy gyermeke (ez a legmagasabb szám egy családon belül a vizsgált anyagban) egyaránt három egymást követő házasságból született.³⁷¹ Általában azt figyelhetjük meg, hogy a vagyonosabb családok, akik közé az előbb felsoroltak is tartoztak, hajlamosabbak voltak több gyermeket felnevelni. A budai polgárok esetében a városvezető elit túlsúlya a többgyermekes családok között még nyilvánvalóbb volt.³⁷² A gyermekek számáról, illetve nemek szerinti megoszlásáról a 9. táblázat tájékoztat. Az utóbbival kapcsolatban bizonytalansági tényező, hogy több alkalommal csak általánosságban „gyermekeim”-et vagy „két gyermekem”-et említett a végrendelező. Összességében a vizsgált 804 pozsonyi családban (ebben a számban a gyermektelenek is benne vannak), 361 fiú (43,2%), 315 lány (37,5%) és legalább 163, nem megjelölése nélkül említett gyermek fordult elő. Sopronban a 314 végrendeletből mindössze 143-ban esett szó gyermekekről: 85 fiú és 89 lány mellett legalább 99 gyermeket nemük, illetve nevük megjelölése nélkül, csak a „gyermekeim” kifejezéssel illeltek. Annak magyarázatát, hogy Sopronban miért volt olyan ritka a gyermekek részletezése, csak találgatni tudjuk. Talán a kisvárosi mentalitás, a „mindenki ismer mindenkit és úgyis tudják, hogy kiről van szó” egyik vetülete ez a gyakorlat.³⁷³ Eperjesen még kisebb volt az említett gyermekek száma, 106 értékelhető családban mindössze 74. Ez a másik két városétól eltérő örökösödési szokásokkal függhet össze – a kérdésre még visszatérek.

A részletezőbb pozsonyi végrendeletek még egy, a gyermekekhez kapcsolódó kérdés tárgyalását teszik lehetővé: a névadási szokásokét. Adataink ugyan itt is meglehetősen töredékesek: a csak általánosságban említett gyermekeket nem tudjuk figyelembe venni. Mégis az a kép, ami 341 fiúgyermek és 285 lánygyer-

369 Kubinyi 1966. 232–233.

370 PT 69v–70r, a feleségek végrendeletei: PT 7v, 23r, 50r.

371 Mathes Meindel: PT 98r–99v, Larencz Peck: PT 240v–241r.

372 Kubinyi 1966. 233. Hasonlóan kis, átlagosan négyfős családokat talált Granasztói György is Kassa 1549. évi összeírásában: Granasztói, 1982. 611., 2. függelék 1. táblázat, 650.

373 Szabó 1980. 42. modern néprajzi példákat hoz a gyermekek név nélküli említésére.

mek adataiból kibontakozik, néhány jellegzetességre felhívja a figyelmet. A férfi-nevek közül 54 különböző fajta fordult elő, míg a női nevekből csak 28-féle volt használatban. A fiúk esetében a leggyakoribb Hans (Johannes, Hensel) és Wolfgang (Wolff) túlsúlyát négy másik, szintén viszonylag gyakori név ellen-súlyozta: Márton (Mert), amely a helyi társaskáptalan patrocíniuma is volt, György (Georg/Jeorg), András és Mihály (Michel, a második legnagyobb plébá-niatemplom patrocíniuma), míg 30 férfinév csak egyszer vagy kétszer szerepel. Csábító lenne ezt a változatosságot a különböző helyekről származó bevándor-lók nagy számával indokolni, de a Hont megyei Alsónyék faluban megfigyelhe-tő hasonló névadási tendenciák kétséget támaszthatnak az ilyesfajta magyaráza-tok felől.³⁷⁴ A női neveknél a Margit (Margareth, Marusch) volt a leggyakoribb, ezt követte a Borbála (Barbara), a Katalin (Katherina), a Dorottya (Dorothea) és az Anna. Érdekes, hogy a Mária csak egyetlenegyszer fordult elő – ez a név ugyanilyen ritka volt a nemesség és a falusi lakosság körében is.

Nem volt bevett szokás a gyermekeknek szüleik keresztnévét adni: a feldol-gozott anyagban alig tucatnyi fiút neveztek apja, illetve lányt anyja után, habár az anya nevét nem mindig lehet megállapítani, például ha a végrendelkezőnek egy korábbi felesége volt. A szülők utáni névadás a parasztok körében még rit-kább volt, míg a nemeseknél gyakran előfordult, hogy a fiú az apja nevét kap-ta.³⁷⁵ A nagyszülők nevének ismételt előfordulását a későbbi generációkban for-rásainkból nem tudjuk megállapítani.

4. *A harmadik generáció: adatok az unokákról.* A városi demográfiával foglalkozó szakirodalomban immár hagyományossá vált a „harmadik generáció veszélyé-ről” beszélni, vagyis arról, hogy a városi családok többsége kihalt a harmadik nemzedékkel. Ezt a kifejezést F. Rörig vezette be a lübecki kereskedő-particiá-tussal kapcsolatban.³⁷⁶ Megfigyelését később számos középkori európai város-ban igazolták, többek között Budán is, ahol a töredékes okleveles anyagban 59 nagykorú leszármazott mellett csak nyolc unokát említettek meg.³⁷⁷ A pozsonyi végrendeletek megerősítik az általánosan elfogadott nézeteket, mert ezekben is igen ritkán említették meg a harmadik generáció tagjait. A vizsgált mintában a pozsonyi testamentumoknak mindössze 6%-a (51 db) tartalmaz utalást összesen 69 unokáról, Sopronban 21 végrendelkező 24 unokát, Eperjesen 6 testáló 11 uno-kát említett (10. táblázat). Említésre méltó, hogy Pozsonyban a nők (nagyanyák) mennyivel gyakrabban tettek említést unokáikról, mint a férfiak, míg Sopronban a nők lányunokáikat, a férfiak a fiúkat részesítették előnyben. Háromnál több nemzedékre egyetlen végrendelet terjedt ki: Katherina, Mathes Hueterin déd-unokájára („meiner andlein tochter”) is hagyott egy ágybetétet.³⁷⁸ Az unokák esetében a név és a nem megemléését még kevésbé tartották fontosnak, egysze-

374 Kubinyi 1994. 11., vö. Engel-Fehértói 246., itt is a János volt a leggyakoribb keresztnév.

375 Kubinyi 1994. 12., 31. jz.

376 Rörig 1958. 346.

377 Kubinyi 1966. 227., 2. jz.

378 PT 319r.

rúen „a fiam/lányom gyermeke(i)” elnevezéssel illették őket. Az unokákat általában utóörökösnek jelölték meg vagy kisebb értékű ingóságokat hagytak rájuk. Kivételes esetekben azonban jelentős részt is örökölhettek a családi vagyontól, mint például Hans Snebeis végrendeletében, aki fiát kitagadva unokájára hagyta az örökség felét.³⁷⁹

10. TÁBLÁZAT. SZÜLŐK ÉS UNOKÁK EMLÍTÉSE A POZSONYI, SOPRONI ÉS EPERJESI VÉGRENDELETEKBEN						
Örökhagyó	Rokonság	Szülő		Unoka		
		apa	anya	fiú	lány	ismeretlen
Férfi	Pozsonyban	11	22	14	9	9
	Sopronban	3	9	6	2	4
	Eperjesen	1	2	–	–	1
Nő	Pozsonyban	9	13	2	14	3
	Sopronban	2	6	1	7	4
	Eperjesen	1	–	7	3	–
Összesen	Pozsonyban	20	35	16	23	12
	Sopronban	5	15	7	9	8
	Eperjesen	2	2	7	3	1

5. Az *oldalági rokonság*. Az oldalági rokonok: testvérek, unokatestvérek, sógorok és sógornők jóval gyakrabban szerepelnek a végrendeletekben, mint a szülők vagy az unokák: szinte minden második örökhagyó megemlékezett róluk. Ez a gyakoriság azonban nem az együttéléssel, az esetleges kiterjesztett családszerkezettel, hanem az örökösödési szokásokkal függött össze, mivel ezek a rokonok szorosan beletartoztak az örökösödési rendszerbe, és különleges jogaik voltak az ősi vagyonnal kapcsolatban. A pozsonyi örökösödési szokások kifejezetten előírták az oldalági rokonság figyelembevételét. Főörökösként ugyan csak gyermektelen örökhagyóknál (özvegyek vagy egyedülállók, illetve egyházi személyek esetén) jöhettek számításba, nagyon gyakori kitétel azonban, hogy ha „a város szokása szerint” („nach dieser Stadt Gewonhait”) valaki a testamentumban említetteken kívül még megjelenne, és a rokonság tényét kellően bizonyítani tudja, annak a főörökös (általában a házastárs) köteles adni az örökségből. Jorg Weller bognár például azt írta, hogy „nővérem gyermekeinek vagy más közeli rokonoknak, akikről a város jogrendje szerint a végrendeletekben meg kellene emlékezni”, juttassanak hagyatékából.³⁸⁰ Eperjesen a „*debitum carnis*” kifejezéssel jelölték a testvéreknek járó részt. Máskor meghatározott összeget, leggyakrabban

379 PT 206r.

380 PT 404r: „so meiner swester kinder oder annder nahend freundschaft, die nach ordnung diser stat gerechtigkeit in gescheften zubedengken weren...”. Az 1549. évi kassai összeírás mindazonáltal arra engedett következtetni, hogy „az egyszerű család-háztartás mellett csak a főként oldalági rokonnal kiterjesztett formának volt némi jelentősége”: Granasztói, 1982. 617.

1 forintot különítettek el erre a célra. Ez az igen praktikus kibúvó – valószínűleg bécsújhelyi mintára³⁸¹ – a 16. század elején egy csapásra elterjedt a nyugat-magyarországi városokban, és hamarosan formulaszerűvé vált, csak az összeg változott a végrendelkező vagyonához mérten. Akik nem éltek ezzel a lehetőséggel, azok az oldalági rokonság beleszólási jogát igyekeztek azokra a javakra korlátozni, amelyeket a végrendelkező maga is közös felmenőiktől örökölt, ha pedig nem volt ilyen vagyონrész, a rokonságot teljesen kizárták az örökségből. Wolfgang Albringer pozsonyi jegyző felesége, Margaretha szinte dramatizálva írta le a jelenetet, hogy fivére odajött a betegágyához, és biztosította, hogy nem kér többet az örökségből, mint amit neki szántak.³⁸²

Ahol név szerint szerepeltek az oldalági rokonok, általában egy meghatározott ingatlannal (főleg szőlővel), készpénzzel vagy valamilyen ingósággal, főleg ruhadarabokkal vagy ötvöstárgyakkal, főleg ezüstserlegekkel vagy -övekkel elégitették ki őket, hogy ne emeljenek óvást a végrendelet ellen, illetve hogy tartásuk meg az örökhagyót jó emlékezetükben. Az ilyesfajta, személyre szóló ajánlásoknál gyakran feltételeket is szabott az örökhagyó: erkölcsös magaviseletet vagy bizonyos egyházi szertartások elvéggeztetését. Általában testvérek között volt jellemző „adomány” az adósságok elengedése, az adóslevelek visszaadása. Ezek az adományok egyben a rokonságon belüli szubjektív fontossági sorrendet is tükrözik. Találóa n jegyezte meg M. Mitterauer: „A családi kapcsolatok hálózata minden embernél más és más volt, és ezt nem lehet statisztikai módszerekkel meghatározni.”³⁸³

A gyermektelen végrendelkezők számára testvéreik gyermekei vagy unokatestvéreik adták meg a lehetőséget a gondoskodásra. Unokaöccseik taníttatására, illetve unokahúgaik kiházasítására gyakran ugyanolyan nagyságrendű összeget hagytak hátra, mint mások saját gyermekeikre. Ezt a „helyettesítő szerepet” fogalmazta meg többek között Cristoff Sailer kötélverő mester végakarata 1467-ben: „...feleségem, Ágnes gondjaiba ajánlom unokatestvéremet, Cristan-t, mint-ha gyermeke lenne (*an irs Kinds stat*), ahogyan megbízom benne, és azon kell lennie a végrendelet végrehajtói val együtt, hogy tanulmányokat folytasson, és Isten segítségével pap legyen a lelkünk üdvé érdekében”. (A személyes – habár nem anyagi – haszon szempontja itt sem maradt el...) ³⁸⁴

Általában véve a gyermekek kis száma indokolta, hogy az oldalági rokonok nagyobb mértékben bekapcsolódtak egy-egy család gazdasági életébe. Ez a rendszer valósult meg a befolyásos délnémet kereskedőcsaládoknál és kisebb léptékben a pozsonyi polgárság körében is. Másrészt viszont számtalan példát találunk arra is, hogy a házastársakon és gyermekeken kívüli rokonságot határozottan kizárták az örökségből, különösen a szerzett vagyonból, azzal az indokkal, hogy semmivel nem járultak hozzá annak felhalmozásához.

381 Staub 1895. 506.

382 PT 211v–212r.

383 Mitterauer–Sieder 1982. 27., kritikája a nem polgári családokat illetően: Kubinyi 1997. 96. o. 25. jz.

384 PT 145v.

A háztartás szerkezete

1. *Családszerkezet.* Miután megvizsgáltuk az egyes családtagok helyét és szerepét a családon belül, azt is érdemes röviden áttekinteni, kik és hogyan éltek közös háztartásban. Ahogyan M. Mitterauer és R. Sieder megfogalmazták: ahhoz, hogy leszámoljunk az ipari forradalom előtti „ideális nagycsalád” romantikus előítéletével, a múltbeli családok méretéről és szervezetéről kell minél többet megtudni.³⁸⁵ A végrendelkezők természetesen nem foglalkoztak közvetlenül családjuk szerkezetének bemutatásával, de sok esetben rekonstruálhatjuk azt a testamentumokban említett örökösök köre alapján. Teljes mértékben igazat adhatunk E. Isenmann véleményének, aki a végrendeleteket kulcsfontosságú forrásoknak tekintette a korabeli családfelfogás megismerésére. „A család, mint legfontosabb társadalmi meghatározó, az egyes emberek számára olyan nagy volt, amekkoráról a végrendelekben megemlékeztek.”³⁸⁶

Az általunk vizsgált forrásanyag megerősíti azt a képet, amely a közelmúltban kialakult a kutatásban a források jóval tágabb körének áttekintése után. A legjellemzőbb jelenség az egyszerű családok háztartások túlsúlya volt a pozsonyi polgárság körében is. A háztartások több mint 75%-a ebbe a típusba tartozott, azzal a fenntartással, hogy a szülők gyakran neveltek mostohagyermeket korábbi házasságukból, vagy hosszabb-rövidebb időre befogadták elárult rokonait. Az sem volt egyedi eset, hogy a férj halála után az anyáknak el kellett hagyniuk gyermekeiket, akiket aztán többnyire az apa oldalági rokonsága, esetleg egy azonos mesterséget űző barátja nevelt tovább. Peter List kereskedő például így rendelkezett menyével és unokájával kapcsolatban: „ha az lenne a helyzet, hogy fiam, Cristan List – Isten ne adja – korábban elhalálozik, mint Jorg fiam, akkor menyemnek, Cristan List feleségének egy hónapon belül ki kell költöznie a házból, és nem lakhat abban, az említett Cristan fiam gyermekeit pedig fiaim, az ő fivérei vegyék magukhoz”.³⁸⁷ Wolfgang Lachenperger végakarataiban viszont éppen ezt a szokást igyekezett megakadályozni: „Továbbá lányommal, Annával kapcsolatban azt akarom, hogy ha meghalnék, maradjon az édesanyjánál, és nem akarom, hogy a rokonaim elvegyék őt tőle, mert ő a természet szerinti anyja.”³⁸⁸ Az is előfordult, hogy a végrendelkező feleség vette ki a férj hátsköréből a gyermeket: „A gyermekeket ne hagyják volt férjemnél ...” – írta Martha Reysnerin.³⁸⁹

A szülők, főleg az anyák és gyermekeik ilyenfajta elválasztása nemcsak mai szemmel tűnik nehezen elfogadhatónak, de a korabeli jogban sem találunk rá indoklást. A magyarázatot talán a családi birtokpolitikában kereshetjük. A kis-korú gyermekek ugyanis apjuk halála után jelentékeny vagyont örökölhettek,

385 Mitterauer–Sieder 1982. 25–27., Granasztói 1982. 611–612.

386 Isenmann 1988. 291.

387 PT 33v. A gyermekek elhagyásának szokásáról ld. még: Herlihy 1985. 153.

388 PT 347. Egy érdekes bécsűjhelyi példa, ahol az örökhagyó férj felesége esetleges újabb házastársának is szabad kezét adott gyermekei nevelésére és vagyonuk igazgatására: Staub 1895. 482–483.

389 PT 407.

amelynek kezelését – ahogy számos testamentumban is olvashatjuk – nagykorúságukig anyjuk vagy a gyámságukkal megbízott személy végezte. A család tartatott attól, hogy az özvegy újraházasodásával az örökség kezelésébe „illetékelenek” is beleszólnak majd, és a gyermekek megszerzésével a családi vagyoni feletti ellenőrzést is jobban biztosítva látták.³⁹⁰ A való élet persze ennél az általános magyarázatnál sokkal összetettebb eseteket is hozhatott, ezért amennyiben a források engedik, érdemes lenne az egyes eseteket részleteikben külön-külön is megvizsgálni.

A kiterjesztett vagy többcsaládos háztartások száma viszont minimális volt a városokban. Fentebb a szülőkről szólva már feltűnt ritka előfordulásuk. Most hozzátehetjük, hogy három nemzedék tagjainak együttélése attól is függött, hogy a család életének mely szakaszához kapcsolódott. Pozsonyi példánk többségében a háromgenerációs családokban csak az egyik tovább élő szülő lakott együtt a fiatalokkal, de az irányítás a középső generáció kezében volt. Ez a modell sokkal elterjedtebb volt Nyugat- és Közép-Európában, mint a patriarchális nagycsalád, amelyben a legidősebb generáció játszotta a vezető szerepet. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a születéskor várható viszonylag alacsony élettartam és a késői házassági életkor mellett annak a statisztikai valószínűsége, hogy nagyszülők, szülők és gyermekek közös háztartásban éljenek, csak viszonylag rövid ideig állt fenn.³⁹¹

2. *Családtól a háztartásig: a háziszolgák.* Bármilyen méretű vagy jellegű középkori városról beszélünk is, egyetlen valamirevaló háztartás sem nélkülözhetette a háziszolgák, cselédek széles körű közreműködését. Jelenlétükkel magyarázható, hogy az alacsony gyermekszám ellenére viszonylag magas volt az egy háztartásban élők létszáma.³⁹² Habár munkájukat és kapcsolatrendszerüket szinte lehetetlen nyomon követni a legtöbb forrásban, a végrendeletek ehhez is szolgálnak adatokkal. Jóllehet, a városi társadalom kevésbé befolyásos tagjai – akik közé a cselédek, szolgáltók, dajkák is tartoztak – maguk nem készítettek végrendeleteket, de mások testamentumában gyakran előfordulnak örökösként, adósként, illetve esetenként pénzt is kölcsönöztek gazdáiknak vagy ismerőseiknek.

A háziszolgák legnagyobb „előnye” a gyermekekkel szemben az volt, hogy számtalan feladatot elláttak a városi háztartásokban (amelyeket a parasztcsaládokban rendszerint az idősebb gyermekek végeztek el) anélkül, hogy a család jövőjét bármiben befolyásolták volna. Bérükön felül nem formálhattak jogot a háztartás javaira gazdáik életében, sem pedig az örökségre megbízóik halála után. A testamentumokból nem tudunk az egyes háztartásokban szolgáló cselé-

390 Hasonló történt, bár nem a rokonság, hanem a város kezdeményezésére a soproni Haberleiter-árvák édesanyjának újraházasodásakor is, ahol az anya és külföldi férje helyett a tanács Joachim Jakab polgármestert bízta meg a két gyermek hagyatékának kezelésével és nevelésük felügyeletével. Vö.: Mollay 1941. 109–116.

391 Mitterauer–Sieder 1982. 33–35.

392 Ld. általánosságban: Herlihy 1985. 153–155. A nők szerepéről: Uitz 1992. 82–83. Az általunk vizsgált anyagban a „háztartási alkalmazottak” szinte kizárólag nők voltak. Amikor a *Diener* kifejezés férfiakkal kapcsolatban fordul elő, akkor az inkább kereskedők megbízásából tevékenykedő alkalmazottat, ügynököt jelent.

dek számára következtetni, mert rendszerint inkább a kiszolgált, régi cselédek-ről gondoskodtak, mint a családban még csak rövid időt eltöltött szolgálókról. A nagy számban szolgálatot vállaló fiatal lányoknak először bizonyítaniuk kellett hűségüket és megbízhatóságukat, hogy megkapják a várt vagy esetleg a belépéskor kikötött hozzájárulást hozományukhoz.

A hagyatékból rendszerint kisebb tételekkel elégitették ki őket. Az a 40 aranyforint, amit a Pozsonyban 1467-ben elhunyt dúsgazdag besztercebányai Niclas Jung hagyott szakácsnőjére, Ursulára, kivételesen jelentős összegnek számított.³⁹³ Gyakran adományoztak ruhadarabokat is a személyzet tagjainak. Anna asszony, aki Pozsony egyik legbefolyásosabb polgárának, Caspar Venturnak volt az özvegye, gazdaasszonyára (*Schafferin*), Marethra hagyta többek között egy ruháját, főkötőjét, köpenyét, bundáját és két ingvállat.³⁹⁴ Azáltal, hogy a korábban divatos és drága ruhadarabokat a szolgálókra és szolgálókra hagyták, az elit ízlését és szokásait is egyre alacsonyabb társadalmi rétegek felé közvetítették.

Néhány esetben a végrendelkezők szavaiból arról a szoros és bensőséges viszonyról is értesülünk, ami a fogadó család és az ott szolgáló lányok között fennállt: gyakran úgy nevelték őket, mintha édes gyermekeik lettek volna, egyfajta kegyes cselekedetként fogva fel ezt a kapcsolatot. Andre Lang neje, Dorothea, akinek az itt említett leányon kívül egy saját fia volt még, így írt: „szolgálólányomnak (*diern*), Margrethnek, akit gyermekségétől fogva neveltem, hagyok egy ágyat teljes felszereléssel, és egy szederjes ruhát”. Stephan Stamphaer szintén egy Margaretha nevű leánykát (*dirnlein*) említett, „akit a feleségem Isten akaratából nevel”, öt forintot hagyva rá.³⁹⁵ Hasonló gyakorlattal találkozunk Sopronban is, itt az ágynemű és háztartási felszerelés mellett alkalmanként kisebb házat vagy szőlőskertet is adtak szolgálóiknak. Kivételes esetben a szolgáló főörökössé is előléphetett, amint azt Mert Reich özvegye, Barbara rendelte: mindenét szolgálójára, Katherinára hagyta, hálából hosszú és hűséges szolgálataért.³⁹⁶ Ritkábban fiúk is nevelkedhettek ily módon egyes családoknál: Caspar Behem egy fiúról emlékezett meg, akit gyermekeként (*an khindt statt*) nevelt fel.³⁹⁷ Ezek a példák, melyeknek számát még tovább szaporíthatnánk, azt is mutatják, hogy a módosabb pozsonyi és soproni családok, más városok elitjeihez hasonlóan, a közösség egészének is szolgálatot tettek azzal, hogy létszámuknál nagyobb arányban neveltek fel és szocializáltak gyermekeket.

Azok a szolgálók, akik csak egy bizonyos életszakaszban, általában késői gyermekéveikben dolgoztak idegen családoknál, a házasságra készültek fel az-

393 PT 119.

394 PT 145.

395 Dorothea Langin: PT 160r, Stephan Stamphaer: PT 128v–129r. A „*durch Gottes willen*”, ill. „*pro Deo*” kifejezés más városokban is előfordul nevelt gyermekekkel kapcsolatban, pl. a bécsújhelyi végrendeletekben (Staub 1895. 512–513.) vagy az eperjesi *Registrum inquilinorum*okban, egyes háztartásfők neve mellett felsorolt lányoknál, ritkábban fiúknál, ld. pl. DF 228666, 228743, 228761 stb. Ezekben az esetekben keresztyervekekről is szó lehetett.

396 Házi II/1. 298., Házi II/1. 80., II/1. 107., további példák: uo. II/1. 63., II/1. 113., II/1. 148., II/1. 206., II/1. 286. stb.

397 PT 413r–414r.

zal, hogy tapasztalatot, és legalább minimális hozományt gyűjtöttek ez idő alatt: egy ágyat a hozzá tartozó ágyneműkkel és vászonneműkkel. (Ezekről a használati tárgyakról a IV. fejezetben részletesen szólok.) A kiházásítás forrásainkban használt terminus technicus, a „zu pett und tisch ausrichten” is ennek a kezdő készletnek a biztosítására utal. Az illő hozomány kiadása valószínűleg a szolgáló és a fogadó család közti megállapodásban is szerepelt, mert a végrendeletekben szinte törvényszerűen visszatér a hozomány adásának kötelezettsége, vagy az ahhoz tartozó ingóságok tételes felsorolása. Csak egy-egy példát említek: Wolfgang Vorster kereskedő felesége, Anna, így rendelkezett: „....továbbá meghagyom, hogy az én Wolfgangom [a férje] juttassa szolgálómat, Madelent, ágyhoz és asztalhoz, amint az illik”. Michel Wohner, aki szintén jómódú kereskedő volt, szolgálójának, Anndleinnek egy ágyat (matracot), egy nagypárnát, két lepedőt, egy takarót és két kispárnát juttatott.³⁹⁸

Ezeket a speciálisan nőkhöz kapcsolódó adományokat nem csak a családhoz tartozó lányok vagy a háztartásban dolgozó szolgálók kaphatták: barátok, ismerősök leányai, vagy éppen csak általánosságban megnevezett, a végrendelet végrehajtói által kiválasztandó „szegény hajadonok” (*arme Junckfraw*) is részesülhettek belőlük. A gazdagabb családok tagjai számára ennek a gesztusnak inkább szimbolikus jelentősége volt, a vagyontalan leányok esetében azonban „szociális védőháló”-ként működött a hozomány jótékonyági alapon történő biztosítása. Az ilyen célra hagyományozott tárgyak listájának összeállításakor egy új, önálló háztartás megalapozásának szándéka vezette az örökhagyókat. Ezek nélkül a javak nélkül nem léphettek volna az élet teljességét jelentő házasságra. Példáink mindenben alátámasztják D. Herlihy véleményét, aki a hozomány adományozását a késő középkorban „a keresztény jótékonykodás legfontosabb kifejezési formájának” tartotta.³⁹⁹ Ezzel szemben a kassai összeírás szerint a háztartásokat zömmel férfi munkaerő egészítette ki. Pozsonyban és Sopronban a szolgálólányok számának túlsúlya a forrásokban éppen a végrendeletek karitatív adományainak köszönhető.

3. *Országos perspektívák.* Áttekintésünk végén fel kell tennünk azt a kérdést, hogyan illeszkednek adataink és következtetéseink a hazai és az európai összképbe. Országos szinten nagyon kevés összehasonlításra alkalmas anyagunk van, és még kevesebbet értékeltek ki a fentiekhez hasonló szempontok szerint. A ritka kivételek közé tartozik Kubinyi András többször idézett tanulmánya a budai polgárok családi kapcsolatairól, és ugyanő elemezte demográfiai szempontból a Hont megyei Alsónyék falu teljes 16. század eleji lakosságának összeírását, amelyet fentebb a névadási szokásokkal kapcsolatban említettünk. Idekívánkozik még Granasztói György már idézett elemzése Kassa 1549. évi lélekszám-összeírásáról.⁴⁰⁰

A budai városi családok nagysága és szerkezete, amelyet oklevelek és birtokügyletekkel kapcsolatos iratok alapján lehetett rekonstruálni, mindenben

398 PT 128v–129r, ill. 154v. Az ágyneműk továbbörökítéséről ld. alább a IV. fejezetben írottakat.

399 Herlihy 1985. 142.

400 Ld. fentebb Kubinyi 1966. és Kubinyi 1994. Kassára: Granasztói 1982.

megegyezik a pozsonyi és soproni végrendeletekből levonható következtetésekkel. A kiscsaládok részesedése mindkét városban 70-75% felett volt, mintegy 8-10%-kal haladva meg a falun tapasztalható arányt. A háztartások nagysága között még jelentősebb a különbség. Alsónyéken 44 háztartásban 348 személy élt, az átlagos háztartásnagyság tehát 7,9 volt. Mintegy két évtizeddel később a Sopron megyei Keresztúron készült részletes összeírás szerint a falu 294 főnyi népessége 46 háztartásban élt.⁴⁰¹ Az átlagos háztartásnagyság tehát itt is nagyobb volt, mint a városokban, még ha a háztartási személyzetet beszámítjuk is. Bártfán például a házankénti lakószám 5,5–6,3 volt a 15. század végén, Kassán pedig az átlagos családnagyság (a vér szerinti családtagokat számítva) alig haladta meg a négyet.⁴⁰² Az eperjesi testamentumok alapján még kisebb családokat rekonstruálhatnánk. Itt azonban úgy tűnik, mások voltak az örökösödési szokások: a gyermekek csak nagykorúságuk elérése után örökölték, akkor viszont a teljes örökséget megkapták. Ezért jóval ritkábban kellett a leszármazottak öröklését a testamentum útján rendezni.

A városok és falvak közti nagy eltérést a termékenységi index különbözőségével magyarázhatjuk. Alsónyéken a családonkénti átlagos gyermekszám 4,7 volt, ami kivételesen magas termékenységet jelent, különösen a fentebb tárgyalt pozsonyi adatokkal összehasonlítva, ahol 804 végrendelkező háztartásában (ebben a számban a gyermektelenek is benne vannak, de a különböző időpontban testáló házastársakat összevonva számítom) mintegy 839 gyermek élt, az átlag tehát alig haladja meg a családonkénti egy gyermeket. Itt az arányokat a gyermektelen végrendelkezők nagy száma feltétlenül tovább rontja. A budai adatok, ahol átlagosan 1,4 túlélő gyermek jutott egy családra, közelebb állhatnak a valósághoz. A 17–18. századi soproni anyakönyvek házasságonként 3-4 keresztelést regisztráltak átlagosan, ami ismét csak igen alacsony reprodukciós arányt jelentett.⁴⁰³ Ezzel szemben a Hont megyei faluban a gyermekek aránya a népességen belül majdnem 60%-ot tett ki. Néhány csehországi település vizsgálata a harmincéves háború előtti időszakból a magyarországihoz hasonló, illetve azt kissé meghaladó értékeket eredményezett: a városi háztartások átlagosan 5,1–6,3, a falusiak 8,2 személyből álltak; az átlagos gyermekszám a városi családokban 2,2, a falusiakban 3-4 volt.⁴⁰⁴

Ezekből a számadatokból az következik, hogy városi környezetben a termékenység még a népesség szintentartásához sem volt elegendő. Drasztikusabban fogalmazva azt is mondhatjuk, hogy „a város felfalta lakóit”. A kérdés teljes körű vizsgálata nagyon messze vezetne: a régészeti adatok bevonásával, a feltárt temetkezések életkori összetételének elemzésével, sőt a városi lakáskörülmények és higiéniai viszonyok vizsgálatával kézzelfoghatóan is alá tudjuk támasz-

401 Fügedi 1985. 52. Az adat forrása: Hunyadi 1981. 159–172.

402 Gácsová 1972., ld. még: Fügedi, 1992. 50–51. további adatokkal a 16. század közepéről.

403 Kubinyi 1994. 10–11. és a 15–17. oldal táblázatai, ill. Kubinyi 1966. 232–234. Hohenberg–Lees 80. áttekintése az ipari forradalom előtti időszakban a városokban családonként öt gyermek születésével számol, akik közül átlagosan hárman érték meg a felnőttkort. Ez az érték adataink alapján kissé túlzottnak tűnik. Sopronra: Granasztói 1970. 324., uő: 1982. 628.

404 Fügedi 1985. 54–55.

tani a végrendeletekből kibontakozó kritikus képet.⁴⁰⁵ A városok tehát a falvakból érkező demográfiai utánpótlásra voltak utalva, hogy megelőzzék a népesség drasztikus csökkenését. Az újonnan érkezettek hamarosan a városi közösség demográfiai normáihoz is alkalmazkodni kezdtek.⁴⁰⁶

Az 1970–80-as évek számos úttörő jellegű tanulmánya után⁴⁰⁷ ma már történészek és néprajzosok is általánosan elfogadják azt az állítást, hogy a középkori Nyugat-Európa városaiban és falvaiban az egyszerű (nukleáris) családmódel volt a legelterjedtebb. Kevésbé eldöntött kérdés, hogy ez a megállapítás mennyiben érvényes Kelet-Közép-Európára. Milyen mértékben követték itt a keleti demográfiai sajátosságokat: a korai első házasságkötést és ezzel együtt a több generáció együttélését megvalósító nagycsalád modelljét vagy a nyugati rendszert, amelyben a késői házasság alacsony gyermekszámmal és az önállóan élő nukleáris család modelljének túlsúlyával kapcsolódott össze?⁴⁰⁸

A fenti adatok alapján csak részben tudunk válaszolni ezekre a kérdésekre. A legnagyobb hiányosság, hogy nincs adatunk a házassági életkorról, pedig a további különbségek is nagyrészt ezzel függenek össze. Amennyire a háztartásnagyságok alapján meg lehet ítélni, Kelet-Közép-Európa ebben a tekintetben is köztes területnek számított. A demarkációs vonalak azonban nem területi egységek között húzódtak, hanem a falvak és a városok társadalma között: az előbbi, úgy tűnik, közelebb állt a „keleti” modellhez (bár nem minden tekintetben felelt meg annak, például ami a különböző generációk együttélését illeti), míg az utóbbi inkább a „nyugati” fejlődési vonalat követte. Differenciáltabb képet kapnánk, ha több ismeretünk lenne a földesúri, illetve mezővárosokról, amelyek gazdasági és társadalmi tekintetben is átmenetet képeztek a falvak és városok között.

Felmerülhet az a kérdés is, hogy a szőlőművelés, mint az itt vizsgált városok és több más középkori magyar város fő gazdasági ága, mennyiben befolyásolta a családszerkezetet, ti. hogy a családi szőlőgazdaság művelése nem eredményezett-e a falusihoz hasonló feltehetően korábbi házasságkötést és népesebb családokat a gazdapolgárok körében?⁴⁰⁹ Amint ezt a későbbiekben bővebben kifejtem, a városi szőlőművelés erősen piacorientált, szinte a monokultúra szintjén specializált árutermelésével eltért a hagyományos agrárgazdálkodástól. Azt azonban nem tudjuk, hogy ez a tényező mennyiben befolyásolta a gazdálkodás módját és munkaszervezetét. Az a néhány számadáskönyv, amely a késő középkorból a szőlők műveléséről ránk maradt, éppen nem a gazdapolgárok, hanem a városi elit tagjainak vagy az ispotályoknak a szőlőskertjeiben végzett munkákról tájékoztat.⁴¹⁰ Ezekben természetesen a bér munka nagy arányú jelenlétét láthatjuk, de nem kapunk képet arról, hogy az „egyszerű” gazdapolgárok mennyiben

405 Vö.: Fehring 1987. 73–90.

406 Vö.: Kubinyi 1993/b 25.

407 Ld. Mitterauer–Sieder 1982. bibliográfiáit 45–47., 200–205. és Granasztói 1982. 609–615. kutatástörténeti áttekintését.

408 A nagyon sematikus leírt regionális demográfiai modellekről bővebben: Hajnal 1965., Mitterauer–Sieder 1982. 37.

409 Bácskai Vera felvetése disszertációról készített opponensi véleményében.

410 Házi II/4. és II/5. passim.

kövezték a hagyományos, családon belüli munkamegosztást, és ez együtt járt-e alacsonyabb házassági életkorral. Óvatosságra inthet, hogy – amint ez a telek-könyvekből is kiderül – a városi szőlőbirtok jóval mobilisabb ingatlanfajta volt, mint a parasztgazdaságok telki állománya, és ezért kevésbé volt alkalmas egymást követő generációk életfeltételeinek magától értetődő biztosítására. Szintén nagyobb volt a városi lakosság foglalkozási mobilitása, ami a különböző rétegekhez tartozók közti házasságokra is kiterjedt, és változatosabb életkori megoszlást eredményezett. Mindezek ellenére feltétlenül érdekesnek tartanám a jövőben egy külön tanulmány keretében foglalkozási csoportok szerint differenciáltan vizsgálat alá venni a kora újkori városi anyakönyveket, hogy a gazdaság-lakosság esetlegesen eltérő házassági és más demográfiai mutatóiról képet kaphassunk.

A részletes összeírások hiánya azonban jelenleg nem teszi lehetővé a városok, mezővárosok és falvak közötti összehasonlítást. Ezért más forrásokból, például bírósági jegyzőkönyvekből, levelezésből és nem utolsósorban a végrendeletekből kell majd a családnagyságra és családszerkezetre vonatkozó adatokat rendszerezve összegezni. A római Szentlélek-társulatba belépő magyarok legutóbb közzétett a családszerkezeti vizsgálata, amely kimutatta, hogy a nagyobb családok rendre a falvakból érkeztek az Örök Városba, például kitűnően alátámasztja az itt elmondottakat.⁴¹¹ A sok bizonytalan tényező ellenére világosnak látszik, hogy a kiterjesztett családtípusok csak a 18–19. század folyamán váltak jellemzővé Magyarországon, és akkor sem a történelmi hagyományok miatt, hanem gazdasági szükségéből.⁴¹²

4. *Családszerkezet és örökösödési szokások.* A fentiekben elmondottak a történelmi demográfia néhány kérdésére igyekeztek a források szabta korlátok közt választ adni. Ezeket a témákat azonban, különösen a végrendeletek elemzésekor, nem lehet elválasztani az örökösödési szokások problematikájától. Az egyik legkorábbi, úttörő jellegű történelmi-demográfiai tanulmányban Frédéric Le Play már általánosságban megállapította, hogy a házasság és a törvényes utódok hátrahagyásának lehetősége szorosan kapcsolódott a tulajdoni jogokhoz. Azt a később sokat vitatott következtetést is megfogalmazta, hogy az örökség megosztásának vagy meg nem osztásának gyakorlata és a családok szerkezete összefüggött egymással: az örökség megosztása az oldalirányban kiterjesztett családmódnak kedvezett, míg ahol nem volt szokásban a hagyatékot megosztani, a nukleáris család túlsúlyához vezetett.⁴¹³ A tulajdon és a háztartások szerkezete közti kapcsolat a fenti fejtegetésekben is időről időre felbukkant. Ezért vázlatos áttekintésem összefoglalásaként ezt az eddig másodlagos szempontot szeretném közelebről megvizsgálni.

A középkori polgárcsaládok jellegzetességei nagymértékben összekapcsolódnak a városi örökösödési szokásokkal, amelyek különösen abban különböz-

411 Csukovits 2000. 115–125.

412 Mitterauer–Sieder 1982. 25–44., további hivatkozásokkal. Szabó 1980. a nagycsaládi szerkezet korábbi megléte mellett hoz fel érveket.

413 Idézi és kommentálja: Granasztói 1982. 634–647.

tek a nemesség öröklési rendjétől, hogy a városokban a férfiak és a nők egyaránt örökölhették elhunyt házastársuk vagyonát, mégpedig a gyermekekkel azonos feltételekkel. Az országos szintű szabályozás, a tárnoki jog úgy rendelkezett, hogy a végrendelet nélkül elhalt személy vagyonát egyenlő arányban kell elosztani az özvegy és a gyermekek között. A másik lehetőség az volt, hogy a család tagjai vagyonközösségben maradtak, ahogyan például az egyik leggazdagabb pozsonyi kereskedő, Wolfgang Vorster is meghagyta: „...feleségem és összes említett gyermekünk minden ingó és ingatlan javainkat hűségesen együtt élvez-zék, és osztatlanul kereskedjenek (rendelkezzenek) vele nyereséggel vagy vesz-teséggel”.⁴¹⁴ Az ilyesfajta intézkedések természetesen a családi vagyon feldara-bolódását voltak hivatva megakadályozni.

Ha volt végrendelet, a fenti jogszabály volt érvényes az ősi javakra (*bona avitica vel paterna*), míg saját szerzett vagyonáról minden végrendelkező tetszése szerint dönthetett. A mindkét házaspár által az együttélés során közösen szerzett javak sorsába a másik házastárs is beleszólhatott, és óvást emelhetett a végren-delet ellen, ha nem kapta meg a neki járó részt.⁴¹⁵ Ez a rendszer azt jelentette, hogy a lányoknak és az özvegyasszonyoknak férfitársaikkal azonos öröklési jo-gaik voltak. A városi hatóságoknak szintén érdekükben állt, hogy elősegítsék a vagyon koncentrációját, illetve megakadályozzák az adóalap csökkenését, ezért igyekeztek elkerülni, hogy a vagyon a város joghatóságán kívül élő roko-nok kezébe jusson.

A pozsonyi városi jogkönyv nagyobb mértékben védte az ősi vagyont. Ha például nem volt egyenesági leszármazott, ezeknek a javaknak elvileg a család azon ágára kellett visszaszállniuk, ahonnan származtak, és elméletileg az özve-gyek sem birtokolhattak teljes jogon ingatlant.⁴¹⁶ Ezért kiskorú örökös esetén egy felnőtt utóörökös is meg kellett nevezni. Ez az egyik magyarázata az oldalági rokonok gyakori előfordulásának a pozsonyi végrendeletekben. A számos jogi megkötöttség ellenére maguk a végrendeletek a legjobb példák arra, hogy az emberek mindig megtalálták a szokásjogban rejtőző kikapukat, hiszen a va-gyon elosztása a valóságban sokkal változatosabb képet mutatott, mint azt a normatív források, a jogszabályok alapján feltételeznénk. A szokásjog ugyan-akkor más megoldásokat is előnyben részesíthetett: Eperjesen kiskorú gyermek-re ingatlant vagy értékesebb ingóságot szinte sohasem hagytak.

Az ingatlanvagyon szétszétásával és a hozomány biztosításával a rokonság-ban levő vagy akár idegen hajadonoknak az egyes végrendelkezők a fiatalok széles köre számára tették lehetővé, hogy kedvező feltételekkel házasodjanak meg. Másrészt az örökösödési szokásoknak köszönhetően az özvegyek (asszo-nyok és férfiak egyaránt) jó helyzetbe kerültek a házassági piacon, ami viszont (összehasonlítva a nemességgel vagy a parasztsággal) a házaspár közti na-

414 PT 209. „...mein hawesfraw und unser gemelte kinder all unser gueter vorund und ligund miteinander treulichen geniessen sullen und damit handeln zu gewin und verlust ungetailt”. Arról is rendelkezett, hogy a család tagjai azután is közösen tartoznak étkezni és dolgozni, miután a fiai már meghá-zasodtak.

415 Kovachich 1803.

416 Király 1903. 155–166.

gyobb korkülönbséggel, kisebb termékenységgel, a városi népesség csökkent ön-reprodukciós képességével járt. A nagy korkülönbséggel kötött, ezért általában rövid ideig tartó házasságok számos európai város példáján vagy akár „felemás párok” tipikussá váló ábrázolásán is kimutathatók.⁴¹⁷ Mindez összekapcsolható az ingatlantulajdonosok gyors változásának jelenségével is, amelyet telekkönyvekből, adójegyzékekből és más összeírásokból rekonstruálhatunk. Az ingatlanforgalom szabályozása ismét visszavezet a végrendeletek meghatározó jelentőségének hangsúlyozásához.

A városi és falusi házasodási modell közti alapvető különbségekre már utaltam. Annak hátterében, hogy ilyen jelentős eltérés volt a termékenységben és feltehetően a házasodási életkorban is, szintén a vagyonhoz való eltérő viszony állhat. A falvakban a fiatalemberek korán megházasodtak, hogy a gazdaságot átvehessék, és ebben feleségük is segítette őket. A városokban ellenben a férfiaknak először egzisztenciát kellett teremteniük (amely legtöbbször ingatlan-tulajdon szerzését is jelentette) ahhoz, hogy megházasodhassanak – vagy egy tehetős özvegyasszonyt vettek el, hogy a vagyonszerzés nehézségeit elkerüljék. Megfelelő források hiányában természetesen felelőtlenység lenne általánosságban azt állítani, hogy a parasztok fiatalon házasodtak, míg a polgárok és a nemesség felső rétege későn, ráadásul bizonyára számos kivétel volt a „szabály” alól. Az eddig feltárt demográfiai jelenségek azonban nem mondanak ellent ezeknek a leegyszerűsített megállapításoknak.

Az a tény, hogy végrendeletek nagy számban maradtak fenn Európa számos városának levéltáraiban, lehetővé teszi, hogy az eddiginél szélesebb körű regionális összehasonlító vizsgálatokat végezzünk a demográfia és a háztartástervezet kérdéseivel kapcsolatban is. Fenti, sok szempontból ideiglenesnek tekinthető következtetéseinket a jövőben biztosabb alapokon állva ellenőrizhetjük majd.

A város másik fele: a nők szerepe a magánéletben, a munkában és a közösségi szférában⁴¹⁸

A nők, a források és a történészek

Habár nyilvánvaló, hogy a középkori városok lakosságának mintegy felét a nők tették ki,⁴¹⁹ a lányok és asszonyok a közelmúltig a szobák, konyhák és kamrák falai mögé rejtőztek a történészek kíváncsi tekintete elől. Az utóbbi évtizedek-

417 Chwoyka 1996. 35–52., Kubinyi 1966. 226–232., Granasztói 1982. 629.

418 Korábbi változata angol nyelven megjelent: Szende 1998/c, rövidített magyar változata: Szende 2000.

419 A nők társadalomtörténetére vonatkozó első tudományos igényű kötet, Bücher, Karl: *Die Frauenfrage im Mittelalter* (Tübingen, 1910) c. könyve éppen annak a megfigyelésnek köszönheti a születését, hogy bizonyos városokban a nők száma jelentősen meghaladta a férfiakét. Habár ezt a megállapítást az újabb kutatások más megvilágításba helyezték (vö.: pl. Mitterauer 1984., ill. a szerkesztő bevezetőjét ugyanebben a kötetben), a női többség témája a városi demográfia egyik visszatérő kérdése maradt.

ben sok helyütt annál inkább az érdeklődés középpontjába kerültek, még ha ennek a tudományos pártatlanság látta is a kárát. A politikai motivációjú angol–amerikai feminista mozgalmak erős befolyása alatt az 1960–70-es évek történészei arra törekedtek, hogy minél több független, saját erejéből talpon maradó nőt találjanak az élet minden területén. A feminista indíttatású tanulmányok száma napjainkban sem csökken, de úgy tűnik, hogy a nemek szerepének figyelembevétele egyre inkább utat talált a megújuló hagyományos társadalomtörténetbe is.⁴²⁰

A vasfüggöny évtizedeken keresztül a nőkkel, illetve a nemekkel kapcsolatos történeti kutatások előtt is lezárta az utat Kelet-Közép-Európa felé.⁴²¹ A „nagyasszonyok” életrajzainak megírásán kívül a nők életének vizsgálata csekély visszhangra talált a magyar középkor kutatóinak körében. A közelmúltig úgy vizsgálták a falvak és városok társadalmát, mintha csupa semleges nemű lakosból álltak volna, és az összeurópai áttekintést ígérő nyugati munkák sem terjesztették ki érdeklődésüket erre a régióra.

Az indok, amiért a „komoly” történészek oly sokáig nem figyeltek fel a nőkre, részben a hagyományos vagy normatív források szűkösségében keresendő. Törvénykönyvek, krónikák, levelek és más irodalmi források igen kis számban maradtak fenn Európának ebben a szögletében, a meglévő anyag pedig gyakran nagyon kevés, és nem éppen tárgyilagos információt tartalmaz a nőkről. Ahhoz, hogy elfogulatlanul mondhassunk véleményt, a források tágabb körét kell figyelembe vennünk: az írott kútfők közül bírósági jegyzőkönyveket, adójegyzékeket, okleveleket, továbbá régészeti és képi forrásokat is, amelyek éppen a szobákba, konyhákba és kamrákba engednek bepillantást.

Az egyik legígéretesebb forráscsoportot, amelyet a nőkkel kapcsolatban kiaknázhathatunk, éppen az Európa-szerte szinte mindenütt megtalálható végrendeletek alkotják, amelyek nemcsak nőkről vagy nők érdekében íródtak, hanem nők által is. A végrendelkező nők a középkori női „szerzők” legszélesebb körét alkotják, akiknek megnyilvánulásaiban számos személyes elemet fedezhetünk fel, még ha számolnunk is kell a városi jegyző, az egyház vagy a rokonok befolyásával.⁴²²

Női életterek

A középkori emberek számára magától értetődő volt a nemek közötti munkamegosztás és a nemek hierarchiája. Ez a nők számára jól körülhatárolható, de nem feltétlenül állandó és megváltoztathatatlan helyet jelentett egy „döntően a férfiak által és a férfiak érdekében létrehozott társadalmi struktúrában”.⁴²³ De

420 A megszokott kutatástörténeti áttekintés vagy egyes, találmra kiválasztott művek idézése helyett ld. Stelzel 1994.

421 Ez a megállapítás nem vonatkozik a volt NDK-ra, ahol a korábbi német társadalomtörténeti iskolára alapozva Erika Uitz és több más kollégája példamutató módon foglalkozott a nők történetével. Ld. Uitz 1986. és Uitz 1992. A nők szerepéről Kelet-Európa gazdaságában több tanulmányt olvashatunk a *La Donna* 1990. kötetben.

422 Ld. erről részletesebben: Baur 1989. 12., 37., 181. és Szende 1998/b 85–87.

423 Keene 1994. 1.

még ha a gyengébb nemet kizárták vagy előnytelen helyzetbe hozták is az élet bizonyos területein, a lehetőségek széles köre maradt nyitva számukra. Ezért az alábbiakban pozitív oldalról közelítem meg a kérdést. A források adatait nem az autonómia vagy az emancipáció fényében szeretném megvizsgálni, melyeket anakronisztikus lenne a középkori embereken számon kérni,⁴²⁴ hanem azt szeretném áttekinteni, hogy hogyan, miért és milyen feltételek mellett járultak hozzá a nők városaink életének teljességéhez.

A végrendeletek elemzése a városi gazdasági és társadalmi élet csaknem minden összefüggésébe betekintést enged, amelyben a nők érdekeltek voltak. A testamentumok városonkénti számát és a végrendelkezők nemek szerinti megoszlását a II. és a III. fejezet 1. alfejezetében már megvizsgáltam, az alábbiakban pedig néhány, a nők helyzetét – és rajtuk keresztül az egész város társadalmát és gazdaságát – érintő kérdéssel szeretnék foglalkozni.

A modern történetírás szívesen csoportosítja a jelenségeket a magánélet, a hivatali szféra és a közösségi élet színterei köré. A végrendeletek jellege még inkább feljogosít erre a megközelítésre, mint sok más forrástípus. Ezeket a szövegeket ugyanis tudatosan úgy fogalmazták meg, hogy összegzését adják annak, amit a végrendelkezők mindezen területeken életükben véghezvittek. Ráadásul figyelembe kell venni, hogy a városi jogrendszer sokkal szélesebb körű jogokat biztosított a nők számára az ingóságok és ingatlanok öröklése és továbbörökítése terén, mint amelyben paraszti vagy éppen nemesi sorban élő sorstársaiknak a törvény betűje szerint részük volt.

A végrendeletekből a magánszféráról leszűrhető tanulságok egyik csoportja az előző alfejezetben tárgyalt demográfiára és családszerkezetre vonatkozik. Az ott felvetett kérdéseken túl a további kutatás számára azt is érdekes lehet megvizsgálni, kimutatható-e, hogy az alacsony gyermekszám és a falusiaktól eltérő gyermeknevelési szokások (a háztartási kisegítő személyzet bevonása) viszonylag több időt engedtek a városi nők egyes csoportjainak más tevékenységek számára is.

A nők nem utolsósorban a férfiakéval jórészt megegyező tulajdoni és végrendelkezési jogaik révén tudták betölteni a családok közti közvetítő szerepüket, amelyben a vagyon és a társadalmi előnyök átruházása egyaránt fontos szempont volt. Ezeket a jogokat természetesen nem az emancipáció jeleként kell értelmeznünk, hanem olyan adottságokként, amelyek biztosították, hogy a nők tartósan és igen jelentősen hozzájárulhassanak a család vagyonához és elismertségéhez.⁴²⁵

A vagyontörvénykezés folyamatát jól nyomon követhetjük a végrendeletekben. Elsőként azt vizsgáljuk meg, mely ingóságok adományozása kötődött az egyes nemekhez. Az ingóságokat az áttekinthetőség kedvéért tárgycsoportokba osztottam, melyeket részletesebben a IV. fejezetben ismertetek. Mint fentebb lát-

424 Kelly-Gadol 1984. 1–18. és több más, mérvadónak tekintett történész a klasszikus feminista szemlélet jegyében próbálja napjaink értékrendszerét számon kérni a középkori gondolkodásmódon.

425 Ennen 1980. 8–10., ld. még: Kroeschell 1992. 75–76., Pozsonyról: Király 1894. 103–105., 231–232., 401.

tuk, a női végrendelkezők aránya Sopronban 32,4, Pozsonyban 38,4%, Eperjesen pedig 45,1% volt, így minden, ezt meghaladó százalékos érték arra utal, hogy az adott tárgycsoport a nők végrendeleteiben az átlagosnál gyakrabban fordul elő (11. táblázat).

11. TÁBLÁZAT. AZ EMLÍTETT TÁRGYAK MEGOSZLÁSA A FÉRFI ÉS NŐI VÉGRENDELKEZŐK KÖZÖTT			
Tárgycsoport	Férfiak	Nők	Összesen
<i>Pozsony, 1414–1529</i>			
Ékszerek	183 (55,8%)	145 (44,2%)	134
Edények	256 (60%)	172 (40%)	428
Ruhadarabok	342 (36%)	612 (64%)	954
Ágynemű	173 (44,2%)	218 (55,8%)	391
Bútor és ágybetét	156 (51,5%)	147 (48,5%)	303
Bor	191 (64,3%)	106 (35,7%)	297
Könyvek	75 (89,3%)	9 (10,7%)	84
Fegyverek	102 (92,7%)	8 (7,3%)	110
<i>Sopron, 1393–1526</i>			
Ékszerek	65 (48,5%)	69 (51,5%)	134
Edények	155 (70%)	65 (30%)	218
Ruhadarabok	295 (65%)	155 (35%)	450
Ágynemű	124 (68%)	59 (32%)	183
Bútor és ágybetét	154 (77%)	46 (23%)	200
Bor	143 (78%)	40 (22%)	183
Könyvek	102 (96%)	4 (4%)	106
Fegyverek	45 (78%)	12 (22%)	57
<i>Sopron, papok nélkül, 1393–1526</i>			
Ékszerek	44 (39%)	69 (61%)	113
Edények	65 (50%)	64 (50%)	129
Ruhadarabok	160 (51%)	155 (49%)	315
Ágynemű	55 (48%)	59 (52%)	114
Bútor és ágybetét	75 (62%)	46 (38%)	121
Bor	85 (68%)	40 (22%)	183
Könyvek	10 (71%)	4 (29%)	14
Fegyverek	41 (77%)	12 (23%)	53

A könyvek és a fegyverek esetében a férfiak túlsúlya mindkét városban természetesnek mondható. A többi tárgycsoport esetében azonban komoly eltéréseket tapasztalhatunk. Pozsonyban a boron és az edényeken kívül, melyeket mindkét nembeli végrendelkezők nagyjából arányosan említettek, a többi tárgy-

csoport a nők testamentumaiban relatíve nagyobb számban fordul elő. A ruhadarabok és az ágynemű esetében pedig abszolút számban is több fordul elő a nők végrendeleteiben. Ezeknek a tárgyaknak az adományozásával a legkülönbözőbb társadalmi állású asszonyok és lányok tudták kifejezni megbecsülésüket rokonaik, barátaik vagy éppen szolgálóik felé. Sopronban más volt a helyzet: itt csak az ékszerekről rendelkeztek gyakrabban a nők, mint a férfiak. A ruháknál, az ágyneműknél és az edényeknél a testálók számaránya tükröződik az említésekben, a bútorok és a bor esetében azonban jóval a női végrendelkezők aránya alatti értékekkel találkozunk. Más európai városok polgárságának végrendelkezési szokásaival összehasonlítva a pozsonyi helyzet áll közelebb a tipikushoz, különösen ami a ruházatot és az ágyneműket illeti, melyek mindenütt a nőkhöz kötődtek gyakrabban. Sopronban az erősebbik nem szokatlan túlsúlya az öltözetek említésében részben a papság tagjaitól származó, igen részletes végrendeletek nagyobb számának köszönhető. Ha ezeket figyelmen kívül hagyjuk, az arányok erősen módosulnak és jobban megközelítik a pozsonyiakat. A nők csak a könyvek és a fegyverek esetében maradnak a testálási arányuk alatt; a bornál és a bútoroknál annak megfelelően, a többi tárgycsoportnál pedig afölött említették ezeket az ingóságokat. Különösen feltűnő (20%-os) a változás a nők javára az edények és az ágyneműk esetében, ha az egyházi személyekkel nem számolunk. A fémedények jelentősége a férfiak testamentumaiban Pozsonyban és Sopronban is meghaladja a külföldi városok átlagát.⁴²⁶

Ezek a számítások azt mutatják, hogy habár egyes tárgyakat funkciójuk szerint a család férfi vagy női tagjai használtak gyakrabban, ez nem jelentette feltétlenül azt, hogy ugyanők is végrendelkeztek előszeretettel ezekről a darabokról. Az eltéréseket általában nem a tulajdonjog különbségeivel magyarázhatjuk, hanem az adott tárgyak társadalmi értékével és reprezentációs szerepével. Kiemelésre kívánczik, hogy az öltözet darabjait, amelyek a leginkább alkalmasak voltak a társadalmi különbségtételre, a kivételes soproni helyzetet leszámítva, jóval gyakrabban testálták a nők, de a háztartás fejének más értéktárgyakkal kapcsolatban sem voltak kizárólagos jogai.

Az ingóságokkal ellentétben az ingatlanok semmiképpen sem kötődtek jobban az egyik nemhez, mint a másikhoz, ezért említésük gyakorisága még többet elárul a nők társadalmi helyzetéről, mint az amúgy is rájuk jellemző tárgyaké. A nők saját ingatlanvagyonára általában öröklésből vagy hitbérből származott. Ha a feleség hozományával jelentékeny vagyon került a közös háztartásba, az asszonynak még arra is joga lehetett, hogy férje rendelkezéseit felülbírálja. A vásárlásnál viszont a férj és feleség mindig együtt járt el. A mindkét városban érvényes jogrend szerint ha egy házasember ingatlant vásárolt vagy adott el, a telekkönyvbe második helyen automatikusan a feleség nevét is bevezették. Haláluk esetén ezeket a közösen szerzett javakat szinte kivétel nélkül egymásra hagyták, ahogy ezt a jogszabályok is előírták. A férfiak gyakran fogalmaztak úgy végrendeletükben, hogy azok a javak, amelyeket „kemény munkával közö-

426 Baur 1989. 222–223. Konstanztban a nők túlsúlya az ékszerek eladományozásában még szembe-tűnőbb. Másrészt Rath 1994. 415. arról ír, hogy a nemesfém tárgyak említése kivételesnek számított a nők körében, pedig a két város gazdasági létalapja ugyanaz volt!

sen szereztek meg” (*trewlich miteinander ererbait haben*), csakis feleségüket illesék, és a nők is tettek hasonló rendelkezéseket férjük javára. Ha azonban az ingatlan, illetve lakóház bármelyik házastárs felmenőitől származó örökletes birtok (*Leibgeding*) volt, másikuk csak újraházasodásáig használhatta az épületet, vagy egy meghatározott, legtöbbször az utcafronttól távolabbi részét.

A befektetési stratégiák mindkét városban a földtulajdont részesítették előnyben a készpénzzel vagy az értéktárgyak felhalmozásával szemben. A legfontosabb és legértékesebb ingatlanfajta, a szőlő, gyakorlatilag mentes volt a jogi korlátozások alól, hiszen különben lehetetlen lett volna igen munkaigényes megművelésüket biztosítani.⁴²⁷ Ezért a szőlőterületek vagy más ingatlanok megvásárlásával vagy megöröklésével a nők gyakorlatilag szabadon hozzájuthattak a gazdasági szempontból legfontosabb javakhoz, ezt csak gazdasági lehetőségeik korlátozták. A szőlővásárlás volt a legnagyobb hasznot hozó befektetés, amely például az özvegyek számára is biztosíthatta az önálló megélhetést hátralevő éveikre. A pozsonyi Barbara Potenpergerin esete, aki két házról, négy szőlőskertről és egy sáfrányoskertről rendelkezett, vagy Niclas Juding soproni polgármester felesége, Ágnes testamentuma, amelyben egy házról, öt különböző szőlőskertről, egy kis majorról, egy gyümölcsöskertről, szántóföldekről és két malomról olvashatunk, nem számítottak ritka kivételnek. Ezek az ingatlan javak, amelyek a nők kezében felhalmozódtak – hacsak nem hagyták őket egy egyházi intézményre (templomra, misealapítványra vagy kolostorra), amit sokkal inkább megtettek, mint férfi társaik – leggyakrabban a szűkebb család birtokában maradtak. A nők szerepéről a birtokok háramlásának folyamatában fentebb az újraházasodásokkal kapcsolatban már láttunk néhány példát, és még hosszan folytathatnánk a sort.⁴²⁸

Másfajta ingatlanokkal, úgy mint fürdőkkal, mészárszékekkel, üzlethelyiségekkel vagy malmokkal is többször találkozunk nők tulajdonában, de haláluk után többnyire férfiakra örökítették ezeket, mivel a tulajdonosnak egyben működtetnie is kellett a létesítményeket. A nők által birtokolt szőlőskerteket ezzel szemben gyakran leányaikra, unokahúgaikra vagy egyéb női örökösökre hagyták. Bárhogyan is alakult ezeknek az ingóságoknak a további sorsa, tény, hogy a nők birtokai számottevő részét alkották a városban felhalmozódott vagyonnak, és ezzel a város adóalapjának is.⁴²⁹

Ezek a szempontok és példák igazolják, milyen jelentős szerepet játszottak a nők a vagyon felosztásában a rokonok és más személyek között. Nem ez volt azonban az egyedüli módja annak, ahogyan a nők hozzájárultak családjuk megélhetéséhez. Áttekintésünket ezért annak vizsgálatával folytatjuk, hogy milyen kereső foglalkozások voltak nyitva a nők előtt. A tevékenységek köre meg-

427 Szende 1996. 153., ld. még: Landsteiner 1992. A nők Bécsújhelyen is a férfiakkal azonos jogen birtokoltak szőlőterületeket: Rath 1994. 402–403.

428 Pl. Anna, Michel Wohner felesége, bizonyos intézkedésekre (*teding*) hivatkozik, amelyeket az asszony apja hozott lánya végrendeletével szemben első férje halála után. Az asszony végrendeletében (PT 116v) visszavonta apja rendelkezéseit, és a javakat második férjére hagyta.

429 Uitz 1986. 467–468.

pően széles. A legtöbb családban nemcsak lehetséges, hanem szükséges is volt, hogy a férj és a feleség is kivegye a részét a megélhetési költségek fedezéséből.

Az első lehetőség a foglalkozási szférába való belépésre a fent tárgyalt ingatlantulajdonnal függött össze. Néhány esetben a birtok járadékokat hozó jövedelemforrás volt, más esetekben azonban a női tulajdonos aktív közreműködésére is szükség volt ahhoz, hogy az ingatlan bevételt termeljen. Még ha a nők nem is személyesen dolgoztak ezeken a helyeken, joguk és kötelességük volt, hogy ellenőrizték a tulajdonukon folyó tevékenységet. A mészárosok özvegyei például sikeresen vihatték tovább a vállalkozást legényeik segítségével. Bizonnyos esetekben a volt férjek azzal is kiemelték a mészárszékek fontosságát, hogy végakarataikban kikötötték: feleségük csak addig jogosult ezeket tovább működtetni, amíg megtartja özvegyi státusát. Nem akarták tehát, hogy az újrَاهázasodással ezek a bevételi források kikerüljenek a volt férj családjának érkékköréből. A mészárosok vállalkozásainak jövedelmezőségét az is növelte, hogy a távolsági marhakereskedelembé is bekapcsolódhattak. A nők gyakran hasznosították maguk a birtokukban levő halászhelyeket is, ahogyan ezt a Duna vagy a Fertő partján levő adományok mutatják. Fürdőkét és sütőházakat is örökölhettek a nők, sőt egy esetben a feleség nemcsak a kemencét kapta meg, hanem a fűtéséhez szükséges famennyiségről is megemlékezett a néhai férj.⁴³⁰

A nők által gyakorolt mesterségek részben olyan foglalkozások voltak, melyek a házimunka kiterjesztéseként értelmezhetők, mint például a kenyérsütés, kocsmatartás, a sörfőzés, valamint a szövés-fonás. Ezekben a tevékenységekben a ház asszonyát számtalan férfi és női háziszolga segítette, akinek szolgálatairól úrnőjük gyakran végrendeletében is megemlékezett. A felsorolt mesterségek a hagyományos paraszti munkamegosztásból kikerülve a városokban férfi mesterek által fenntartott céhek ellenőrzése alá kerültek. A határok azonban nem voltak merevek, mert ezek a tevékenységek számos nő megélhetését is biztosították. A pozsonyi péklegények 1433-ban kelt, és a bécsi hasonló egyesületre hivatkozó céhszabályzata például formálisan is lehetővé tette a nők belépését.⁴³¹ Számos nyugat-európai nagyvárosban pedig a péknőknek egy mester felügyelete alatt szabályos képzésben kellett részt venniük. A soproni szabályozásban más adminisztratív eszközökhöz folyamodtak: az 1541. évi közgyűlési jegyzőkönyv megtiltotta a papok gazdaasszonyainak, és más péknéknek (*miitelpeckin*), hogy titokban eladásra kenyeret süssenek.⁴³²

A posztókészítés, a nyugati termékek versenyé kövétékztében – melyeket mindkét városba nagy mennyiségben importáltak – jelentéktelen volt. A szabók azonban széles körű helyi keresletre számíthattak, és gyakran bevonták a feleségüket is a munkába.⁴³³ A ruházati mesterségek közül a szűcsöké is jó lehetőséget kínált a nők számára. Egyes esetekben a végrendeletek is tükrözik azokat az

430 Larentz Peck pékmester végrendelete, 1494., PT 241r, vö.: Szende 1998/b 87–89.

431 „Item von erst, wer der ist, es sey frau oder man, der in dy vorgenante czech chomen wil, der sol sich in kawffen mit wachs...”, ld. Király 1894. 428.

432 Szende 1995. 182.

433 A pozsonyi Blasi Schneider szabó például egyebek mellett hét vég posztót hagyott a menyasszonyára, amelyekből már elkezdte a ruhák kiszabását, és meghagyta neki, hogy folytassa a munkát. (PT 28r, 1436. szept. 19.) Vö.: IV. rész 72. jz.

előnyöket, melyeket a jó nyersanyag és a távolsági kereskedelembe bekapcsolódás lehetősége jelentett. Arra is találunk példát, hogy egy soproni szűcsmester, Wolfgang Kürsner özvegye, Barbara, akkor is tovább folytatta a mesterséget, amikor egy másik kézműveshez, Hans Wagner bognárhoz ment férjhez. Barbara unokahúga szintén kapcsolatban maradt a szűcsmesterséggel és a soproni szűcs céhvel, pedig egy vidéki kisnemeshez, Muzsaji Pető Jánoshoz ment feleségül. Szűcsök özvegyei sokkal tovább nyomon követhetők az adójegyzékekben is önálló háztartásfőkként, mint más néhai mesterek házastársai.⁴³⁴

Sok esetben, amikor a kézművesek özvegyei megörökölték a műhelyet férjüktől, egyúttal vissza kellett fizetniük a megboldogult adósságait is. Ezt a kötelezettséget nemegyszer a szerszámok és felszerelések eladásával tudták csak teljesíteni. Így a család nehéz gazdasági helyzete szinte lehetetlenné tette az özvegy számára, hogy volt férje mesterségét tovább folytathassa. Sajnos, a legtöbb esetben a szerszámokat nem sorolták fel tételesen a végrendeletben, hanem az ingóságok részeként magától értetődően örökölték tovább. A végrendeleteket az adójegyzékekkel összevetve azt láthatjuk, hogy a szegényebb mesterek többnyire nagyobb súlyt helyeztek a műhelyükre a végrendelezéskor. A műhelyek és szerszámok mellett a nyersanyagok és félkész termékek birtoklása, említése utal a legbiztosabban kézműves tevékenységre. Ezeket a tárgyakat általában családtagokra, gyakran a mesterséget tovább folytató oldalági rokonokra hagyták: fivérekre, nővérekre, sógorokra és sógornőkre. Legények jóval ritkábban fordulnak elő ilyen összefüggésben.⁴³⁵ Legtöbb esetben azonban a volt feleség szerepe a felszerelés ideiglenes megőrzésére korlátozódott, a későbbiekben le kellett mondaniuk ezekről a javakról egy férfi utóörökös javára.

Olyan hajadon lány, aki önállóan gyakorolt egy mesterséget, nem fordul elő a forrásainkban. Ennek az az oka, hogy egyik városban sem volt erős, exportra termelő kézművesség, amely a hagyományosan meglevő munkaerő-kínálaton és szervezeti kereteken túlmenő erőforrások mobilizációját igényelte volna. A két város és hátszáguk kicsi volt ahhoz, hogy komoly piacot jelentsen a luxusáruknak, míg a tömegtermeléshez szokott mesterségek (szövés, fémfeldolgozás) a nyugati termékek versenye miatt nem erősödtek meg.⁴³⁶

A középkori Európában általánosságban azt figyelhetjük meg, hogy a nők munkája a gazdaság legjövedelmezőbb ágazatában volt a legnagyobb arányú. Mint fentebb már szó volt róla, az általunk vizsgált nyugat-magyarországi városokban a szőlőtermesztés és borkészítés volt az az ágazat, ahová a legtöbb tőke áramlott, és a legnagyobb vagyon felhalmozódott. A bor volt a legfontosabb árucikk, amely a legkülönbözőbb élethelyzetekben pénzhelyettesítőként is működött. A bor gazdasági jelentősége a városi nők helyzetére is hatással volt. Egyrészt néhány szőlőskert birtoklása még magányos özvegyasszonyok számára is biztosítani tudta a megélhetést. Másrészt a szőlőművelésben szükség volt az olcsó női munkaerőre, ami lehetőséget adott a vidéki nőknek, hogy – habár kevéske pénzért – dolgozhassanak a városban. A szüret, szőlőkötözés vagy más

434 Házi II/1. 277–278., 416–417.

435 Vö.: Mitterauer 1984. 1–36.

436 Szűcs 1955. 73–74.

munkák idejére vidékről a városba sereglő nők sokasága az előmozdította az időszaki migrációt. Sok asszonynak volt kapcsolata a kapások céhéhez (*Hauerzech*) is, bár a hivatásos vincellérek általában férfiak voltak.⁴³⁷

A családi műhely termékeinek eladása mellett a kiskereskedelem számított jellegzetesen női tevékenységnek, itt az asszonyok száma felül is múlhatta a férfiakét. Viszonylag kevés tőkét igényelt, és a háztartási munka mellett is lehetett foglalkozni vele. Sok végrendeletben előfordulnak kisebb összegű, nők számára kifizetendő tartozások, amelyek házalók, kofák és más árus asszonyok tevékenységét tanúsítják. Bizonyos esetekben a nőktől vásárolt áruféleségeket is megemlítették, máskor a jellegzetes hangzása, gyakran rövidített formában használt visszatérő női nevek (például Ulreichinn, die alt Wagnerin, Peckin pey dem Spital) az ismeretségi körre épülő üzleti hálózat meglétét bizonyítják. Azok az asszonyok, akik árusbódékat vagy kisebb üzlethelyiségeket örököltek, már nagyobb mértékben kereskedhettek.⁴³⁸

A késő középkorban egyre több asszony kapcsolódott be a távolsági kereskedelembe is. Néhányan özvegyek voltak, akik még néhai férjük mellett szerezhettek jártasságot a kereskedésben, és megözvegyülve folytatták ezt a tevékenységet (például a pozsonyi Kristanin von Raab vagy a soproni Simon Zemper özvegye, Orsolya), mások viszont férjes asszonyként vittek önálló üzletmenetet (például Andre Polczl felesége; Barbara Potenpergerin; Anna, Gabriel Stengl felesége), akiknek saját ügynökeik voltak, és kapcsolatot tartottak fenn Bécs és Bécsújhely vezető kereskedőházaival. Ez a fajta tevékenység sokkal jellemzőbb volt Pozsonyra (a fentebb felsoroltak is mind pozsonyiak voltak), amelynek kedvező földrajzi fekvése jóval nagyobb lehetőséget adott az áruforgalom bonyolítására. A *Kauffrau* kifejezés ugyan nem jelenik meg forrásainkban mint önálló jogi kategória, amint az Lübeckben vagy más német városokban volt, de a városi jogszabályok a kereskedő-asszonyokat egyebek mellett Pozsonyban is bizonyos esetekben, például az adósságok szabályozásakor, különlegesen bírálták el.⁴³⁹ A kereskedőasszonyok által forgalmazott áruk listája tartalmazta a sót, posztóféléket, borokat, fűszereket, egy esetben pedig egy nagy tétel mogyoróról olvashatunk.⁴⁴⁰

A női munka egyik megkülönböztető jegye az volt, hogy a nőknek tevékenységeik rendjét életük különböző szakaszaihoz kellett igazítaniuk,⁴⁴¹ és persze azokhoz a lehetőségekhez, amiket lakóhelyük kínált. Mivel a nők munkáját szinte semmiféle jogszabály vagy cégstatútum nem védte, szinte rá voltak kény-

437 Landsteiner 1992. 66–67. és az ott idézett további osztrák irodalom.

438 A nők szerepéről a kereskedelemben hasznos áttekintés: Uitz 1992. 31–61. Olyan végrendeletek, melyekben soproni, ill. pozsonyi asszonyok üzlethelyiségek (*Laden, Kramladen*) tulajdonosaiként szerepelnek: Házi I/4. 25–26., I/5. 259–260., II/1. 33., II/1. 62

439 Nyugati példák: Ennen 1980. 15. A pozsonyi városi jogkönyv 15. cikkelye az átlagtól eltérően szabályozta azoknak a nőknek az adósságait, akik „*mer handl dan ir man*”. Ld. Király 1894. 385.

440 PT 101r–v (Barbara Potenpergerin, 1460), PT 110v–111r (Andre Polczlin, 1463), PT 141v (Anna, Gabriel Stenglin, 1471). Achaz Schadengast (PT 56v–57r) is megemlítette, hogy Elisabeth Hoslerin tartozott neki egy bizonyos összeggel 428 font mogyoróért (*walische nuss*), vö. az élelmiszerekről szóló részt a IV. fejezetben.

441 Hanawalt 1986. X–XI., Wiesner 1993. 41–81.

szerítve, hogy a legbiztosabb és legkedvezőbb tevékenységi formákat válasszák ki. A nők könnyen megszerezhető munkaereje fontos tartalékot jelentett a városi gazdaság húzóágazatai számára. Másrészt viszont a válságok is a nőket sújtották elsőként, a hanyatlás időszakában lehetőségeiket szinte azonnal korlátozták. Ezt láthatjuk az eperjesivel versengő bártfai vászonfehérítés példáján is, ahol a válság idején először a nőket zárták ki a vászon kereskedelméből.⁴⁴²

A lehetőségek és korlátozások finom mérlegelése jellemezte a városi nők társadalmi kapcsolatait is, és azt, hogyan kapcsolódtak be a közéletbe. A végrendeletekben tett adományok mögötti szándékok elemzésével arra is választ kaphatunk, milyen szerepet játszottak a nők a városi közösség életében. Habár a nőket ritkán tekintették jogilag teljes értékű polgároknak, és csak kivételes esetben neveztek egyeseket *Mitbürgerinnen*-nek, ha férjük a város elitjéhez tartozott, az asszonyok is jó viszonyt építhettek ki a helyi vezetőkkel. Ez nem egyszerűen felszínes érintkezést jelentett. Meglepő módon az előkelő asszonyok egy jól behatárolható csoportja a 16. század első évtizedeiben testamentumában is kifejezte polgári öntudatát azzal, hogy pénzt vagy más javakat hagyott „zu gemainer Stadt nutz und Eren”, azaz a város közösségének javára és tiszteletére.⁴⁴³ A színfalak mögött pedig a nők gazdasági tevékenysége és segítsége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy férjeik betölthessék sok elfoglaltsággal, de csekély díjazással járó városi tisztségeiket. A férfiak felszabadultak a foglalkozásukkal járó napi teendők terhe alól, és „az állandóan helyben lakó asszonyok közti kapcsolatrendszer olyan hálózatot jelentett, amely stabilizálta a társadalmat akkor is, amikor férfi tagjainak egy része távol volt”.⁴⁴⁴

A nők közötti informális, a családi kereteken túlnyúló kapcsolatrendszer meglétét bizonyítják az igen személyes jellegű hagyatékok is: mindenekelőtt ruhákat és ékszereket testáltak egymásnak. A városokba máshonnan bevándorló férfiak végrendeletei azonban azt is mutatják, hogy hosszabb időbe tellett, amíg stabil kapcsolatokat alakítottak ki új lakóhelyeiken: a frissen betelepültek alig emlékeztek meg nőkről szűkebb családjuk tagjain kívül. Példaként hozhatjuk fel Jacob von Brunn bécsi kereskedőt (PT 116r), aki négy pozsonyi templom javára is végrendelkezett, de egyetlen nőismerőst vagy nő üzletfelét sem említette. A nagyszombati Lienhart Pader, aki az egyik pozsonyi fürdő tulajdonosa volt, még csak meg sem nősült. Ellenpéldaként viszont az igen gazdag besztepcébányai Niklas Jungot hozhatjuk fel, akinek szakácsnéja és számos női adósa is volt. Ő tehát megalapozta egzisztenciáját, és bizonyos mértékig betagoledott a helyi társadalomba.⁴⁴⁵

Úgy tűnik, a városi elit mindkét helyen viszonylag nyitott volt. Még olyan, egyébként nem túlságosan előkelő mesterségek képviselői, mint a mészárosok, szűcsök, tímárok vagy nyergesek is kapcsolatokat tartottak fenn a város vezetői-

442 Általánosságban: Wiesner 1993. 103–107., a bártfai példa: Fejérpataky 1885. 193.

443 PT 292r–v (Dorothea, Thoman Peck polgármester özvegye, 1503), PT 300r–v (Dorothea, Philip Grislin, 1504), PT 311r–v (Margret, Peter Eisenreich polgármester özvegye, 1505/6.); PT 383v–385v (Katharina, Friedrich Voyt polgármester felesége, 1514/1519).

444 Az idézet forrása: Jacobsen 1988. 52.

445 Jacob von Brunn: PT 116r; Lienhart Pader: PT 95r, Niklas Jung von Sool: PT 119r–v.

vel, vagy maguk is közéjük tartoztak. A jó viszony természetesen feleségeik és özvegyeik társadalmi állásának emelkedéséhez is hozzájárult. A végrendelezés jelentette az utolsó lehetőséget, hogy ezt az életük során kivívott státust megörökítsék – többek között a temetés körülményeinek leírásával, amely, mint egy szűcs felesége fogalmazta: „legyen méltó a helyzetemhez”. A feltörekvő ambíciókat erősítették a kézművesek leányainak előkelőbb polgárokkal kötött házasságai, vagy ha a tehetősebb mesterek a városi vezető réteg leányai közül választottak feleséget.

A szegényebb lányok és asszonyok úgy is kapcsolatba kerülhettek magasabb társadalmi állású családokkal, ha hosszabb-rövidebb időre szolgálatot vállaltak náluk. Különösen magas azon kézművesfeleségek száma (például Pinterin, Schneiderin, Schusterin), akik gazdag özvegyasszonyok végrendeleteiben szerepelnek szolgálóként. Ez valószínűleg arra utal, hogy a férj munkája nem hozott elegendő bevételt, ezért az asszonyok a férj mesterségén kívül próbáltak a család megélhetéséhez hozzájárulni.

A férjhez menetellel az új feleség egyben azokkal a céhekkel és vallásos társulatokkal is kapcsolatba került, amelyeknek férje tagja volt. Bár az asszonyok nem lehettek teljes jogú tagjai ezeknek a társaságoknak, még egy másodrangú céhtagság is biztosította gazdasági, társadalmi és lelki biztonságukat.⁴⁴⁶ A végrendeletek sok részletet elárulnak arról, hogy milyen szerepet játszottak ezek a szervezetek a nők életében. A kézművescéhekben a céhtagok tanúskodtak a testamentum írásba foglalásánál. Gyakran megbízták őket a végrehajtással is, még ha a végrendelező asszony nem is hagyott semmit a céhre. A céhek felügyeleti szerepe akkor is fontos volt, ha az örökséget fel kellett osztani az örökösök között. A céhek pénzkölcsönzőkként is működtek, ilyenkor gyakran az özvegynek kellett a céh részére visszafizetnie a néhai férje által felvett összegeket.

A nők aktív szerepvállalására különösen a céhek társadalmi és vallási funkciói adtak nagy lehetőséget: részt vehettek a lakomákon, felvonulásokon, temetéseken. A céhekre hagyott pénzek és értéktárgyak általában szintén vallási célokat szolgáltak: misék mondására, misekönyvek és kelyhek készíttetésére, viasz vásárlására és hasonlókra kellett fordítani. A lélek üdvére szolgáló adományok elnyeréséért a kézművescéhek versenyben voltak a városban működő más vallásos társulatokkal, és a legtöbb esetben, úgy tűnik, az utóbbiak a nők körében népszerűbbek voltak. Pozsonyban és Sopronban egyaránt átlagosan minden harmadik asszony megemlékezett egy vagy több vallásos társulatról a végakaratában, és az ezeknek szánt összegek jóval felülmúlták a kézművescéheknek tett adományokat.⁴⁴⁷

A végrendeletek adatokkal szolgálnak a kegyes adományokban részesülő városi nők sorsáról is. A legszegényebbek természetesen szinte sohasem hagytak hátra végrendeletet, de gyakran előfordulnak gazdagabb férfiak és nők testamentumában. A módos testálók ilyen módon akarták viszonzni a már teljesített szolgálatokat, vagy a lelki üdvük érdekében később elvárt imákat és

446 Hanawalt 1986., Kowaleski-Bennett 1989. 12–13.

447 Szende 1998/b 94.

böjtöket. Persze a szegények sem alkottak egységes réteget a városok társadalmában. A „szorgalmas szegények” („fleissige Armut” K. Simon-Muscheid kifejezésével⁴⁴⁸), mint egyes kézművesek feleségei és özvegyei, napszámosok és szolgák, hogy csak a nőket említsük ez alkalommal, keményen dolgoztak a megélhetésükért. Ők integrálódtak a városi társadalomba, és így személyes kapcsolataikon keresztül örökölték pénzt és ingóságokat. A szegény rokonokra, ismerősökre hagyott javak legtöbbször ruhadarabok voltak, amelyeket gyakran a mindennapi (*tägliches, cottidianum*) jelzővel különböztettek meg. Ezekhez járultak szerényebb pénzösszegek vagy kisebb mennyiségű bor. Az adójegyzékek szerint a legkevesebb adót fizetők között a nők száma jóval meghaladta a férfiakét (az arány 3:1 vagy 4:1 volt legtöbb európai városban),⁴⁴⁹ a végrendeletekben pedig még többször szerepel a gyengébbik nem ilyen összefüggésben. A társadalom szempontjából igen fontosak voltak azok a kegyes adományok, melyek szegény lányok megházasodását tették lehetővé legalább a minimális hozomány biztosításával.

A szegények alsó rétege már feladta a reményt, hogy megálljon a maga lábán, és főleg jótékony adományokból éltek. Köztük is megkülönböztethetjük az ún. „házi szegényeket” (*Hausarmen*), akik családoknál laktak, és azokat, akik az ispotályokban találtak menedékre. A tisztességes, de teljesen vagyontalan embereknek ezek a csoportjai voltak a legideálisabb közvetítők abban a folyamatban, amelyben a végrendelkező anyagi gazdagságát az üdvösséget szolgáló spirituális tőkévé akarta átalakítani. Közbenjárásukért cserébe ételt és italt, posztót vagy évi egy-két alkalommal ingyen fürdőt (*Seelpad*) kaptak. Ezek az adományok nem tettek különbséget a férfiak és nők között, a gyengébb nem imái ugyanolyan hatékonyak lehettek, mint a férfiaké. Az itt említett csoportok jelentették a társadalmi elfogadottság alsó határát. Azok a prostituáltak és más, törvényen kívüli személyek, akik még imáikat sem tudták felajánlani a „szociális juttatások” ellenértékéért, gyakorlatilag visszafordíthatatlan marginalizálódásnak voltak kitéve.⁴⁵⁰

Tanulságok

A végrendeletek lányokra és asszonyokra vonatkozó adatainak kiemelésével nem az volt a célom, hogy elkészítsem a nők történetének egy eddig talán kevesebbet tárgyalt fejezetét, hanem hogy néhány jellemző jelenségre felhívjam a figyelmet, és megpróbáljam feltárni okaikat. Talán a legfontosabb kérdés ebben az összefüggésben, hogy mennyiben és miért különböztek a városi nők életfeltételei nemesi és paraszti társaikétól. A nők helyzetére vonatkozó vizsgálódást természetesen semmilyen rétegnél nem lehet a társadalom egészétől elválasztani, a városok esetében azonban a nagyobb mobilitás miatt jobban nyomon követhetjük a rövid és hosszú távú változásokat, mint a hagyományokhoz jobban ragaszkodó falusi gazdaságban. A nők helyzetének megítélésekor az egyik leg-

448 Simon-Muscheid 1993. 49.

449 Ennen 1980. 17., Uitz 1992. 82.

450 Vö.: Rath 1994. 417–420.

fontosabb szempont a tulajdoni és végrendelkezési jog alakulása, amely döntő befolyást gyakorolt a családszerkezetre és a demográfiai viszonyokra is.

A városi nőknek jóval kiterjedtebb jogaik voltak az ingóságok és ingatlanok feletti (vég)rendelkezésre és ezek öröklésére a késő középkorban, mint paraszti sorban élő társaiknak, sőt még a nemesasszonyok kezét is jobban megkötötték a jogszabályok. El kell ismernünk, hogy a magyar nemesség nőtagjainak gyakran sikerült kijátszaniuk az örökösödés korlátozásait, és például özvegyekként és gyermekeik gyámjaként gyakorlatilag a birtok teljes felügyeletét és igazgatását maguk láthatták el.⁴⁵¹ A városi társadalomban a nők hozzájárulása a család anyagi alapjaihoz mindenesetre arányaiban igen jelentős volt, és növelte erkölcsi megbecsülésüket is. A hagyomány szabályozó szerepével szemben, amely szinte áthághatatlan falakkal határolta be a vidéki nők mozgásterét, a városi nők olyan szervezetekbe: céhekbe, vallásos társulatokba kapcsolódhattak be (még ha legtöbbször nem is teljes jogú tagokként), amelyek társadalmi, gazdasági és erkölcsi biztonságot is adtak nekik. Ráadásul, a születés megszabta előjogok vagy jogfosztottság helyett a városi nőknek nagyobb lehetőségei – és nagyobb felelőssége is – voltak, hogy sorsuk alakulását saját kezük munkájával alapozzák meg.

Ezek a jelenségek indokolják, hogy a városokban a nyilvánosság gyakorolta ellenőrzés és a személyes presztízs érvényesülését is a nemek szerepének figyelembevételével vizsgáljuk. A Példabeszédek „derék asszonya” (Péld. 31.), akinek magatartását a középkorban is mintaadónak tekintették,⁴⁵² a férjének alávetve tevékenykedett. Ugyanígy a középkori közgondolkodás is sokkal inkább elfogadta és támogatta a nőknek azon tevékenységeit, melyeket férfiak – férjük, céhük, a városi tanács – tekintélye alatt végeztek, mint azoknak a sorstársaiknak az erőfeszítéseit, akik egyedül keresték megélhetésüket. A legjobb lehetőségeik azoknak a pároknak voltak, akik együtt dolgoztak, akár munkatársakként, akár eltérő foglalkozásokban. Edith Ennen már idézett állítása: „*Heirat macht frei in der Stadtluft*”⁴⁵³ forrásaink szerint gazdasági és társadalmi tekintetben éppúgy igaz volt, mint a jogi megítélést illetően.

Amint fent már utaltunk rá, a nők könnyen mobilizálható munkaereje komoly tartalékot jelentett a városi gazdaság számára. Ezért a nők munkájára és társadalmi helyzetére vonatkozó adatok – akár végrendeletekből, akár más forrásból származnak – hozzájárulhatnak ahhoz, hogy jobban megértsük a gazdasági és társadalmi folyamatokat városi és regionális szinten egyaránt. A nők számarányának a bevezetőben említett problematikájára visszatérve, a közelmúlt kutatásai nagyon kézenfekvő magyarázatot adtak a női többség kérdésében. Eszerint nem a nők nagyobb aránya volt a kiindulópont ahhoz, hogy számukra a városban több munkalehetőséget biztosítsanak, hanem éppen fordítva: a nők előtt megnyíló több munkalehetőség adta meg a kereteket ahhoz, hogy

451 További rendszeres kutatást igényelne annak bemutatása, hogyan igazgatták a nemesasszonyok a birtokot férjük távolléte vagy halála esetén. Kubinyi András véleménye szerint a nemeslányok nevelésének fontos eleme volt az, hogy felkészítsék őket erre a szerepre.

452 Schüppert 1986. többek között a Péld. 31. 10–31. parafrázisát elemzi Geiler von Kaisersberg prédikációjában (147–148.). Ld. még Uitz 1992. 68.

453 Ennen 1980. 8., Jacobsen 1988. 46–47.

egyre többen költözzenek be a városokba.⁴⁵⁴ Egy szakmán kívüli hasonlattal élve: a nők munkáját a levegőhöz hasonlíthatjuk: nélkülözhetetlen az élethez, tökéletesen kitölti a rendelkezésre álló teret, és csak akkor veszünk tudomást a létezéséről, amikor valami baj van körülötte.

A hasonlatot tovább folytatva: a különböző városoknak különböző légkörük volt, amit nem csak az időjárás pillanatnyi alakulása befolyásolt, hanem a jóval fontosabb éghajlati tényezők is. A társadalomtörténet nyelvére visszafordítva: nyilvánvaló különbségek voltak az egyes városok adottságai és erőforrásai között. Az Érchegységben a nők a bányászatban találtak munkalehetőségeket, Lyonban a textiliparban és később a nyomdászatban, Párizsban a selyemszövésben és az aranyfonal-készítésben, egyes svájci városokban a harisnyakötésben, Kölnben és Nürnbergben a kereskedelemben, és még hosszan folytathatnánk a sort.⁴⁵⁵ Ezek közül a tevékenységek közül egyik sem volt jellemző az általunk tárgyalt régióra, mint ahogy a nyilvános oktatás és a magasabb képzettséget megkívánó foglalkozások sem álltak nyitva a nők előtt. (A feltevés nem teljesen abszurd: Erika Uitz több késő középkori német városban talált női orvosokat, adóbeszedőket, jegyzőket...). De ha nem is tevékenykedtek önállóan, a nők Sopronban és Pozsonyban mégis számtalan olyan munkát végeztek, amellyel a család megélhetéséhez jelentősen hozzájárultak.

Úgy tűnik, a „*Heirat macht frei in der Stadtluft*” megállapítás itt talán még inkább helytálló volt, mint Európa bármely más régiójában. Gazdasági tekintetben ugyanis városaink átmeneti típusként értelmezhetők. Gazdasági alapjuk, a bortermelés a mezőgazdaság egyik ága volt. Mégis a bortermelés és -értékesítés módszerei éppúgy, mint a szőlőterületek különleges tulajdonjogi helyzete, az árutermelésre szakosodott gazdaság tipikus jegyeit mutatják. Ezek a tényezők a nők helyzetét is igen erősen befolyásolták. Még a nyugat-európai városokban is viszonylag nehéz volt és kivételnek számított, ha a nők megszerezhettek és tartósan működtethettek egy műhelyt vagy irányíthattak egy kereskedelmi vállalkozást – azaz ritkán juthattak a legfontosabb termelőeszközök birtokába. Ezzel szemben a vizsgált városokban általános volt, hogy a nők szőlőskerteket örököljenek vagy vásároljanak, műveljenek és végül tovább örökötsenek. A fő megélhetési források fölötti rendelkezés lehetősége a városi társadalom nőtagjai számára vonzó és elérhető jövő volt. Ezért, bár a független munkavégzés különböző formái csak korlátozottan jelentek meg, a nőket semmiképpen nem tekinthették a város alacsonyabb rendű felének.

454 Mitterauer 1984. 18.

455 A felsorolt példák forrásai: Ennen 1980. 12., Uitz: 1992. 65., Wensky 1984. 284–298.

IV.

A polgárok anyagi kultúrája a végrendeletek tárgyi hagyatékaik tükrében

A végrendeletek tárgya – tárgyak a végrendeletekben⁴⁵⁶

Az előző fejezetekben megvizsgáltam a végrendelkezés jogi feltételeit és a ténylegesen testamentumot hátrahagyó személyek körét, családi és társadalmi helyzetüket. Ebben a részben a végrendeletek tartalma kerül előtérbe, azon belül is a főként a testált ingóságok. Azon javak köre, amelyeket elvileg a testamentumokban megemlíthettek, minden értékkel bíró dolgot felölelt, csak arról nem írhattak, *de quibus non est commercium*, ami nem képezhette kereskedelmi forgalom tárgyát. A felsorolt javak lehettek jelenvalóak, vagy csak a jövőben keletkezőek is.⁴⁵⁷ A javak mellett különböző intézkedéseket is írásba foglaltak.

Különleges szabályok vonatkoztak a család ősi javaira (*haereditas avitica*), amelyeket a házastársak és az egyenes ági leszármazók örökölték. A szerzett ingatlanokra ugyanezek a korlátozások nem vonatkoztak. Ezen kívül a javaknak még egy csoportját emelték ki külön a jogszabályok: az ún. házfelszereléseket (*utensilia domus*). Mind a tárnoki jog, mind az ez alapján írásba foglalt városi jogszabályok felsorolnak ezen címszó alatt egy „alapkészletet”, amelynek a férj halála esetén a feleségre, a feleség elhunytakor pedig a férjre kellett öröklődnie „a nyolc szabad város joga szerint”. Mindkét fél egyetértésével azonban ettől eltérően is lehetett végrendelkezni.⁴⁵⁸ A „házfelszerelés” tartalmi vonatkozásairól a későbbiekben, az egyes tárgycsoportok elemzésénél lesz szó. Maga az a tény, hogy a jogszabály külön foglalkozott a személyes használatra szolgáló ingósá-

456 Ebben a fejezetben az egy forráson belüli adatok jobb elkülönítése érdekében a pozsonyi és az eperjesi testamentumoknál nem a levéltári jelzetre, hanem a feldolgozás során készített adatbázis számára hivatkozom (végrendelet száma/végrendeleten belüli sorszám), az eperjesieket mindig E betűvel is megjelölve. A Függelékben levő konkordancia segítségével a végrendelet száma alapján a PT folioszáma, illetve a DF szám visszakereshető. A soproni anyagnál, mivel az teljes egészében megjelent nyomtatásban, megtartottam a kiadás lapszámára való hivatkozást. A módszertani bevezető, valamint a ruházatra, az ékszerekre és ágyneműre vonatkozó részek megjelentek: Szende 2003. A 458. oldalon található grafikonokat nem közlöm újra.

457 Gál 1926, különösen a XLIV. fejezettől.

458 Kovachich 1803., Cap. CXXXII. Vö.: Harsányi 1909. 483.

gok öröklésével, azt mutatja, hogy a vagyonnak ezek a tételei nem elhanyagolható részét képezték a hagyatéknak.

Hogy végül is mi került be a végrendeletbe, az nem annyira a jogi megkötésektől, mint az egész aktus céljától függött. Az írásbeli végrendeletkezést az hívta életre, hogy az örökhagyók a jog szerint rokonaiknak járó javak mellett más, életükben fontos szerepet játszó személyeknek és intézményeknek, mindenekelőtt az egyháznak is juttatni kívántak vagyonukból. Az egyenes ági rokonokat illető javakat nem volt szükséges felsorolni, de biztonság kedvéért nem volt hátrányos. Azt is tudta ezzel az örökhagyó, illetve a hátramaradt rokonság bizonyítani, hogy a fent említett jogszabályokat milyen módon tartották be. A többi rokonnak és ismerősnek szánt hagyatékat azonban feltétlenül részletezni kellett. Társadalmi szempontból tehát a testamentum kifejezhette a szűkebb-tágabb közösségen belüli erőviszonyokat is, és lehetőséget adott a vagyon újraelosztására.⁴⁵⁹

Ha a végrendeleteket eredeti funkciójuktól eltérően, a korabeli anyagi kultúra vizsgálatára szeretnénk felhasználni, először a forrásbázisból adódó hiányokat kell számba vennünk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem a teljes tárgyi anyagot foglalták írásba. A legtöbb végrendeletben, főleg a vagyonosabbaknál, az ingóságok említése másodlagos volt a pénzüsszegek és az ingatlanok gondos részletezése mellett. A válogatási szempont elsősorban az ingóságok értéke volt. Az az alsó értékhatár, amit még figyelembe vesznek, örökhagyóként az illető vagyonossága és igény szintje szerint változott. Ezért azok a tárgyak különösen érdekesek, amelyek a különböző társadalmi helyzetű örökhagyóknál az értékelés határeseteit jelentették: egyesek „még” megemlítették őket, mások „már” nem. Kellő számú végrendelet esetén tehát társadalmilag árnyaltabb képet kaphatunk a városlakók anyagi kultúrájáról.⁴⁶⁰ A viszonylag nagyobb időbeli keresztmetszet pedig a tárgyak dinamikus mozgását teszi megfigyelhetővé. A vagyoni helyzeten kívül még sok minden befolyásolta például, hogy megemlítették-e egy tárgyat, vagy sem, hogy milyen kiterjedt az örökhagyó rokonsági köre, hogy milyen – főleg egyházi – intézmények javára miféle anyagi eszközök biztosítása volt a legcélszerűbb. Az ilyen adományokban „jámberság és üzleti ravaszság, közösségi cél vállalása és személyes dicsőségvágy” egyszerre nyilvánult meg.⁴⁶¹

Korlátot jelent az is, hogy a megemlített tárgyakat nem tudjuk minden esetben magunk elé képzelni. Az örökhagyó számára ugyanis csak az volt a fontos, hogy halála után a megadott leírás alapján ki tudják választani javai közül azt a tárgyat, amire gondolt. Reprezentatív adományoknál a tárgy anyagát és értékét hangsúlyozták, részletes leírásra azonban ritkán volt szükség. Gyakran még azonos kifejezésekhez sem lehet egy meghatározott tárgyformát rendelni, mert a szavak egy tárgytípus több változatát is jelölhették, és az örökhagyó túlértékelhette, vagy alábecsülhette egy-egy kifejezés használatával az ingóságát. Ebben a

459 Tárkány Szűcs 1980. 726.

460 Kubinyi 1985. 616–617., 633. Jaritz 1977/b 249., Jaritz 1980. 58.

461 MMűv 158. (Marosi Ernő tanulmánya).

kérdésben csak a tárgyi anyag és a képes ábrázolások segítségével hívásával lehet előbbre lépni.

A végrendeletek forrásértékét, felhasználásuk előnyeit vagy hátrányait azal is szemléltethetjük, hogy összevetjük keletkezésük körülményeit és tartalmukat egy másik, szintén az örökléssel kapcsolatban keletkezett forrástípussal, a hagyatéki leltárakkal. Az alapvető különbséget, amire minden további eltérés visszavezethető, az iratok létrejöttében jelölhetjük meg. A végrendelet a magánjogi írásbeliség terméke, amelynek létezése teljes mértékben az örökhagyó akaratától függ, és néhány alapvető formai szempont teljesítése mellett ő határozza meg a tartalmát is. A városi hatóság csak a hitelesítésben és adott esetekben a végrehajtásban játszott szerepet. A hagyatéki leltár ezzel szemben a hivatali írásbeliség keretei közt jött létre és annak céljait szolgálta az örökhagyó halála után, ennek akaratától teljesen függetlenül. Városi vonatkozásban a hagyatéki leltárak felvételét a hatóságok által kiküldött személyek végezték (többnyire két tanácstag), meghatározott utasítás szerint. Hagyatéki leltárat a végrendeletekkel párhuzamosan vagy annak hiányában is felvehettek.

A két, hasonló célú forrástípus tömeges megjelenése között jelentős időbeli eltérés tapasztalható. A leltárak készítése csak általában 200-300 évvel a testamentumok elterjedése után vált bevett szokássá, követve az írásbeliség további szakszerűsödését és differenciálódását. Ez például francia területen a 14. századot, néhány svájci és német városban a 15. századot, Angliában a 16. század közepét jelenti, míg Magyarországon és a legtöbb szomszédos országban az első elszórt példákkal a 15-16. században találkozhatunk. Nagyobb zárt sorozatokban, a végrendeletekhez hasonló „tömeges forrásként” viszont csak a 17. századtól kezdve maradtak ránk. Ezért a középkori vagyoni viszonyok feltárásában csak esettanulmányok formájában – vagy más forrásokkal együtt feldolgozva – tudjuk őket felhasználni. Társadalmi tekintetben – már amikortól kellő számban rendelkezésre állnak – a hagyatéki leltárak szélesebb kört fognak át, mint a testamentumok, de távolról sem a teljes lakosságot. A kérdés vizsgálata kívül esik a dolgozat kronológiai és tematikai keretein. Általánosságban csak annyit állapíthatunk meg, hogy az önálló háztartással nem rendelkező, háztartásfőként nem regisztrált lakosok kerültek el leginkább az összeírók figyelmét.

A történészek számára a hagyatéki leltárak legnagyobb előnye módszerességük lehet. Ideális esetben az összeírók az elhunyt teljes ingatlan- és készpénz-vagyonát, tartozásait és követeléseit, továbbá minden lényegesebb ingóságát feljegyezték. Ezért a kutatás három fő területen használta fel a leltárak adatait:⁴⁶² a mezőgazdaság történetében (a földtulajdon megoszlása, az egyes művelési ágak szerkezetváltozásai), a vagyonosság vizsgálatában (a vagyon összértékének nagysága és megoszlása) és az anyagi kultúra kutatásában.⁴⁶³ Mindhárom területen szükség van alapos forráskritikára, de itt csak a minket közlebről érdeklő harmadik témakörre térek ki. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a teljesre törekvés ellenére a leltárak sem tartalmazzák egy adott háztartás minden

462 Schuurman 1980. 21-30.; Baulant-Schuurman-Servais 1988. 9-39., Marthinsen 1996.

463 Az ilyen irányú felhasználás egyik kitűnő, a nyugati példákat jóval megelőző és a gyakorlati muzeológiába is átültetett példája: Askercz 1976. Vö.: Askercz 1999. 370-382.

egyes ingóságát. Nyilvánvalóan volt egy értékhatár, amely alatt a leggondosabb összeírók sem tüntették fel a tárgyakat, sok esetben pedig a gondossághoz is kétség férhetett. A könyvek összeírásánál például, amint azt a 17. századi soproni anyagból is láthatjuk, sokszor megelégedtek a darabszám és esetleg az értékre is utaló méret hozzávetőleges megadásával.⁴⁶⁴ A cserépedényekről, kisebb fatárgyakról sokszor még ennyit sem tudhatunk meg. Kihagyásuk a vagyon nagyságát érdemlegesen nem befolyásolta, de a háztartás teljességéhez hozzátartoztak volna. Ezenkívül előfordulhatott, hogy például a férj elhunytakor a feleség hozományát, amely ugyan a háztartás része volt, de nem került a vagyon többi részével felosztásra, nem leltározták fel.⁴⁶⁵

Az azonban kétségtelen, hogy az inventáriumok a tárgyak jóval szélesebb körét tartalmazzák, mint a testamentumok, és szerencsés esetben azt is megadják, mi melyik helyiségben volt. A különbségek érzékeltetésére három példát említek. Időrendben a legkésőbbi, és talán ezért a leginkább „tipikus” inventárium egy gazdag özvegyasszony, a néhai Hans Zirkendorffer soproni tanácsúr felesége, Barbara javairól készült 1503-ban a polgármester és egy tanácsbeli úr közreműködésével.⁴⁶⁶ Elsőként a borkészletet részletezték, utána a két hálókamrában álló bútorokat, beleértve az összeírást megelőzően lepecsételt ládák tartalmát is. Ezekben részben ruhadarabok és ezüstműk, részben azonban kevésbé értékes asztalterítők és kéztörölők, valamint régi fátylak és törött ezüstműk is voltak. A fegyverek (csupa szűrő- és vágófegyver) szintén az egyik hálókamrában kaptak helyet. Az edényeknek szintén nagy változatosságával találkozunk, mindenekelőtt az önneműket illetően, de a cserépedények közül is felsorolják a különlegesebb darabokat, a losticei poharakat (ld. alább, az edényeknél); igaz, számukat nem adják meg. A fakanalakat, továbbá kádakat, dézsákat, hordókat már csak általánosságban említették, utána pedig végképp elfogyott az összeírók türelme, és a „*was in ain haws gehort ungeverlich*” szavakkal fejezték be a leltárat. Ezután megbízták a gyámot (az asszony vejét), aki a három kiskorú árva nevében köteles volt gondoskodni a javakról.

A felsorolt ingóságokat tehát nem osztották fel azonnal. A leltár célja éppen az volt, hogy az értéktárgyakat egyben tartsa a gyermekek számára, ezért a háztartásban hamar elhasználódó darabokat nem érezték szükségesnek részletezni. A leltáron kívül fennmaradt egy-egy végrendelet Hans Zirkendorffertől és magától az özvegytől is.⁴⁶⁷ Ez utóbbi mindössze nyolc nappal a leltár előtt kelt, és fő intézkedése: a gyermekek gyámjának kijelölése, azonos a leltár végén írottakkal. Emellett azonban értesülünk az asszony számos adósságáról: egy külvárosi házról a Fővényverem utcában, amelyet vincellérjére hagyott, valamint öt kisebb

464 Lesestoffe 1994. passim.

465 Knittler 1997. 82–83.

466 Házi II/5. 138–140. A férj alig fél évvel korábban kelt testamentuma (II/1. 281–284.) szerint a feleség akkor várta az ötödik gyermekét, akit az apa szintén számba vett az örökösödésnél. Ennek alapján elképzelhető, hogy az asszony a szülésbe halt bele. A forrást szintén felhasználta Kubinyi 1985. 634.

467 Házi II/1. 292–295., a kiadásban a testamentum datálása (293. o. 1. jz.) téves, ugyanis nem István első vértanú decemberi ünnepével keltezték, hanem az *inventio Stephani protomartyrissal* (augusztus 3.), amely összhangban van az inventárium augusztus 11-iki dátumával.

tétel pénzhagyatékáról, amelyeknek kis értéke különösen az inventáriumban felsorolt számos ékszer és ezüstnemű ismeretében tűnik fel. Ezeken kívül eladományozott három különböző fekete női felsőruhát, amelyeket nem lehet egyértelműen azonosítani egyik, a leltárba felvett darabbal sem. A legvalószínűbb az, hogy ezeket a leltárkészítés során vagy már előtte átvették az örökösök. Inkább a volt férj testamentumával mutatható ki néhány egyezés, elsősorban egy türkizkőves gyűrű, és talán néhány, az akkor még Bazini Ferenc grófnál kintlevőségként regisztrált, értékes prémekkel bélelt felsőruházat esetében, és mindkettőben hivatkoztak bizonyos számadáskönyvekre is, ahová a férj üzleti ügyeit jegyezték fel. Néhány adat a férj testamentumában is található kereskedmi tevékenységéről (lóeladásról, halszállításról), az inventarium vagy a feleség végrendelete azonban egyetlen ezzel kapcsolatos tételt sem rögzített.

Második példaként az utolsó rendelkezését szintén Sopronban elkészíteni szándékozó Alföldy Bálint esetét idézem.⁴⁶⁸ A körülményes fogalmazást az indokolja, hogy a ránk maradt fogalmazvány inkább leltárnak tekinthető, habár a szöveg közepén szerepel a „*Testamentum*” szó. Az örökhagyó maga fogalmazott úgy, hogy amikor betegen feküdt, meglátogatták bizonyos „egyházi és világi urak”, akik figyelmeztették, hogy gondoskodjon a lelke üdvéről, valamint feleségéről és gyermekéről. Azért akarta számba venni, mi van, hogy azután tudja, mire mit hagyjon. Az irat tehát átmenet a végrendelet és a leltár között, és a hagyatkozás előkészítésére szolgált. Az elején az ingóságok felsorolása található (ágyneműk, bútorok, néhány láda tartalma: ruhák és ónedények, fegyverek, állatok, kősző és bor), valószínűleg az említett urak összeállításában. Ezt követi az előbb idézett „narratív” rész, majd a további javak, amelyeket Alföldy maga sorolt fel emlékezetből. Ezek között zömmel ingatlanokról: szőlőkről és házakról van szó, amelyek közül több Győr városában, illetve Győr megye területén feküdt. További ingóságokként csak azokról az egyébként igen jelentős értéket képviselő árukról emlékezett meg, amelyeket két győri házában halmoztak fel.

A tervezett testamentum valóban elkészült, de szövege nem maradt ránk. A leltárból pedig, bármennyire is részletes a fent felsorolt tárgycsoportokat illetően, elég sok minden hiányzik, ami egy Alföldyhez hasonló vagyoni helyzetű embernél elvárható lenne. Egyetlen ezüstneművel sem találkozunk, sem ékszerrel, sem edénnyel. A ruhadarabok közül is csak öt felsőruhát írtak össze, és nem említik a háztartás egyszerűbb tárgyait, cserép- és faedényeket (talán egy kőcserép kivételével), terítőket, törülközőket és hasonlókat sem, amiben a fent idézett leltár bővelkedik. Nem szerepel továbbá egyetlen tétel készpénz sem. Az érték tárgyakat lehet, hogy valamelyik másik házában tartotta, de egyszerűbb felszereléseknek mindenhol kellett lenniük. Ezeket nyilván azért nem sorolták fel, mert a tervezett testamentumban nem lett volna szerepük, nagy részük pedig eleve a feleség gondjaira volt bízva. A leltár tehát itt sem teljes, de hiányosságait más okok indokolják.

A harmadik példa Liebhart Egkenfelder pozsonyi jegyző inventárium, amelyet kivételes módon saját maga készített 1455-ben „*Vermerkt was ich, Lieb-*

468 Személyéről részletesebben: Szende 2002/b 29–59. Ld. a sókereskedelemtől is. A leltár szövege: II/1. 233–235.

hardus Egkenvelder, dy zeit stattschreiber zw Prespurck, pueher vnd vertigung hab” kezdettel.⁴⁶⁹ A kivételes műveltségű jegyző, akinek ingóságaira számos tárgycsoportnál, különösen a könyveknél részletesen kitérünk majd, már két esztendővel a halála előtt szükségét érezte javai, mindenekelőtt könyvei nyilvántartásának. Ezt a felsorolást követi egy ékesszóló latin formulával bevezetett végrendelet, amelyben a korábban felsorolt javakat, továbbá ingatlanait és a neki járó pénztartozásokat osztja el. Ez utóbbi tételek többletet jelentenek a leltárhoz képest, nem szerepel viszont minden egyes korábban említett ingóság, és a leírások is jóval rövidebbek. Lehet, hogy néhány tárgy időközben kikerült a háztartásból, vagy egyetlen életben maradt gyermekére – mint fő örökösre – szálltak. Nem tudni, hogy a leltár és a testamentum eredetileg egy dokumentumot alkotott-e, a városi végrendeleti könyvbe mindenesetre együtt vezették be őket.

Ez a három, részletesen ismertetett példa a középkori forrásaink között még ritkán előforduló leltárak készítésének három élethelyzetét mutatja be. Az inventárium mindhárom alkalommal kapcsolódott a végrendelezéshez is, és ez lehetővé teszi az ellenőrzést, a hiányok regisztrálását. Az első alkalommal a végrendeletileg szétszított javak hiányoznak a leltárból, a második esetben az örökhagyó több háza közül csak egynek a berendezését ismerhetjük meg és azt sem teljesen, a harmadik leltárnál pedig, amelyet maga a tulajdonos készített, a tárgyakhoz való szubjektív, személyes kötődés is befolyásolta a felsorolást.

A források teljességét meghatározó másik lényeges szempont, hogy az örökhagyó életének melyik szakaszában kényszerült örök búcsút mondani földi javainak. Sajnos, erre kizárólag közvetett úton, a családi körülmények, mindenekelőtt a gyermekek életkora és esetleg száma alapján következtethetünk. Más jellegű háztartással és persze más társadalmi kapcsolatokkal rendelkező egyedülálló férfi, egy fiatal házaspár, a középkorú, gyermekeket nevelő házastársak és a gyermekeit már kiházásított idősebb generáció.⁴⁷⁰ A képet tovább árnyalják a többszöri újraházasodások, amelyek révén fiatalabb férfiak és nők is jól felszerelt és bejáratott háztartás birtokába juthattak. A javak felsorolásánál az is fontos szempont volt, hogy háztartásfőként vagy „eltartott”-ként hagyatkozott-e valaki.

Néhány jellegzetesség már az itt felsorolt három példából is látható, bár mindhárom esetben élete derekán járó családfő volt a végrendelező. A soproni asszony és a pozsonyi jegyző emellett már házastársát is elvesztette, ezért a teljes háztartásról rendelkeztek. Míg azonban az előbbi a háztartás lényegi részét egyben akarta tartani gyermekei számára, a jegyző főbb ingatlanai mellett csak két rend ágyneműt, valamint a pince felszerelését hagyta fiára. Többi javait viszont, főleg a feleségétől maradtakat, szétszította, továbbá számolt azzal is, hogy a házát halála után eladják. Alföldy Bálint leltára talán a leghiányosabb, neki ugyanis élt még a felesége, gyermeke és rokonságának számos tagja. Ezek a családi helyzet okozta különbségek a végrendeleteknél természetesen még inkább befolyásolták az örökhagyók válogatási szempontjait.

469 PT 90r–93v, vö.: Spiritza 1967.

470 Blanton 1993. 5–20. ezt a jelenséget a „*rhythm of the domestic cycle*”, illetve a „*household social reproduction strategy*” kifejezésekkel írja le.

A végrendeletek nem a leltárak rövidített, válogatott kiadásai, hanem a vagydon más szempontból történt számbavételének eredményei. A leltárak módszeressége, objektívebb adatfelvétele és az alacsonyabb értékű ingóságok jóval gyakoribb előfordulása ellenére a testamentumok számos olyan tételt is tartalmazhatnak, amik az inventáriumokból kimaradtak. Mégsem ez „kompenzálja” leginkább a végrendeletek hiányosságait, hanem az, hogy ott a javak nem egyszerűen egy lista részei, hanem esetleges eredetük – és főleg további sorsuk – megnevezésével társadalmi kontextusba kerülnek.⁴⁷¹ Következtethetünk a tárgyak rangjelző szerepére, a testáló értékrendjében elfoglalt helyükre és arra, hogy eladományozásukkal az örökhagyó milyen személyes vagy társadalmi kapcsolatrendszer akart kiépíteni vagy megerősíteni.

A végrendeletek adatait a tárgyak oldaláról indulva tudjuk a leghasznosabban felhasználni. Leegyszerűsítve: a továbbiakban nem azt vizsgálom, hogy mi maradt ki a végrendeletekből és mi mindennel rendelkezhetek még a testálók, hanem azt, hogy ami megtalálható bennük, az milyen volt – hiszen azokkal a javakkal valóban rendelkeztek és valami miatt fontosak voltak a számukra. A testamentumok összességének tárgycentrikus vizsgálatával azután a háztartás egészére is következtethetünk, de megközelítően teljes képet csak számos más tudományág forrásainak és eredményeinek bevonásával kaphatunk.

Az alábbiakban a tárgyak funkciója szerint csoportosítva tekintjük át a soproni, pozsonyi és eperjesi középkori végrendeletekben (és esetenként hagyatéki leltárakban) megemlített ingóságokat. Számuk (2014, 3754, illetve 726 tétel, ami esetenként több darabot is jelentett) minőségi, leíró elemzésen kívül mennyiségi vizsgálatokra is alkalmat ad.⁴⁷² A tárgyak tárgycsoportonkénti megoszlása (12. táblázat) a személyhez kötődő, és egyben reprezentációra is alkalmas ingóságok túlsúlyát mutatja. Ez természetesen nem tükrözi az egyes tárgycsoportoknak a mindennapi életben, illetve a családok költségvetésében elfoglalt helyét. Például egy passauai háromtagú család a 15. század végén kiadásainak 80%-át költötte élelmiszerre, 9%-át öltözködésre, és csak a fennmaradó 11%-ot az összes többi vásárlásra,⁴⁷³ amelyek esetünkben a tételeknek több mint a felét teszik ki. Áttekintésemben a legszorosabban személyi használatú tárgyakból indulok ki, és a csoportokon belül a főbb típusokat mutatom be. A tárgyleírások után – az adatok részletességétől függően – a tárgyak és a társadalom kapcsolatát is igyekszem megvizsgálni, a tárgyak birtokosainak és örököseinek számbavételével. Az örökösök személyének elemzésére statisztikailag is értékelhető módon Pozsonyban és kisebb nagyságrendben Eperjesen van lehetőség, de itt is figyelembe kell venni, hogy a „természetes” örökösöket, azaz a rokonságot csak indokolt esetekben említették meg. Így inkább az ettől eltérő kedvezményezettek: a szolgák, barátok, az egyház és a vallási testvéreletek érdemelnek figyelmet.

471 Vö.: Jaritz 1999. 328–330.

472 Vö.: Szende 1990. Az anyag feldolgozása a dBASE III plus adatbázis-kezelő programmal történt. A jobb összehasonlíthatóság kedvéért a pozsonyi és az eperjesi források feldolgozását a soproniak mintájára végeztem el, ezért nem változtattam a korábban kiválasztott számítógépes háttéren. Az anyag egy részét a KLEIO adatbázis-kezelő programmal is feldolgoztam.

473 Jaritz 1980. 63. Vö.: Dirlmeier 260–290., 454–457.

12. TÁBLÁZAT. AZ INGÓSÁGOK EMLÍTÉSÉNEK TÁRGYCSOPORTONKÉNTI MEGOSZLÁSA								
Tárgycsoport	Sopron			Pozsony			Eperjes	
	szám	%	papok nélkül	szám	%	papok nélkül	szám	%
Ékszerek	134	6,6	113	339	8,8	330	34	4,4
Ruházat	450	22,3	315	954	25,6	931	220	30,4
Lábbelik	12	0,6	12	8	0,2	6	6	0,8
Szövetek	40	2,0	30	121	3,2	119	28	3,9
Ágynemű	183	9,0	114	391	10,3	371	107	14,8
Házt. textilek	33	1,6	22	19	0,5	14	13	1,8
Edények	220	10,9	130	428	11,2	399	99	13,6
Evőeszközök	35	1,7	25	53	1,4	51	14	1,9
Kegytárgy, -szobor	124	6,1	88	199	5,2	180	17	2,3
Bútor, ágybetét	212	10,5	121	303	8,0	282	17	2,3
Egyéb lakberendezés	16	0,8	12	13	0,4	11	13	1,8
Fegyver, lószerszám	57	2,8	53	116	3,1	116	21	2,9
Szerszám	43	2,1	33	143	3,8	125	3	0,4
Kézm. nyersanyag	11	0,6	9	62	1,6	62	6	0,8
Érme, tört nemesfém	23	1,1	23	20	0,5	18	–	–
Mg. termék, fűszer	205	10,2	139	343	9,7	334	65	9,0
Háziállat	67	3,3	46	94	2,5	93	29	4,0
Jármű	11	0,6	11	25	0,7	25	1	0,1
Könyv	106	5,3	12	84	2,2	68	17	2,3
Pecsét, oklevél	12	0,6	7	5	0,1	5	–	–
Nem értelmezhető	23	1,4	15	34	1,0	29	18	2,5
Összesen	2017	100,0	1334	3754	100,0	3569	726	100,0

A családon belül viszont érdekes adalékot jelenthet a különböző nemű és különböző nemzedékekhez tartozó örökösök megkülönböztetése.⁴⁷⁴ Sopronban több a leltárjellegű felsorolás, például amikor a javadalmas papok „elszámolnak” a beneficium felszerelésével, más esetekben pedig a testáló a végrehajtókra hagyja bizonyos darabok elosztását. Ez az összes említett tárgyak csaknem egynegyedét (23,2%) érinti, és ez a bizonytalansági tényező kétségesse teszi az örökösökre vonatkozó számszerű adatok megbízhatóságát (13. táblázat).

⁴⁷⁴ A nemzedék, mint vizsgálati kategória, jelentőségéről ld. általánosságban Herlihy 1974.; a pozsonyi anyagra vonatkozó, alább még többször idézendő, a disszertáció megvédése után készített feldolgozás: Szende 2001.

13. TÁBLÁZAT. A FŐBB TÁRGYCSOPORTOK ÖRÖKÖSEINEK SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA POZSONYBAN (P) és EPERJESEN (E)

Örökös	Ékszer		Ruházat		Edények		Ágynemű		Bor/Sör		Ingóság összesen*	
	P	E	P	E	P	E	P	E	P	E	P	E
Rokon	54,9	35,3	45,4	36,4	58,0	49,5	54,5	29,0	34,7	6,7	43,9	31,6
Szolga	1,7	–	16,3	10,0	1,1	–	16,9	10,3	1,3	–	8,4	6,2
Egyház**	15,0	41,2	8,4	28,6	11,9	26,2	4,6	3,7	31,0	3,3	14,7	21,3
Szegény	0,5	–	1,6	0,9	0,7	1,0	5,6	3,7	9,5	–	3,9	3,6
Papok	–	2,9	2,2	2,2	1,6	4,1	2,3	24,3	1,3	–	1,5	6,6
Barát	6,3	11,8	15,0	14,6	6,3	8,1	9,7	21,6	4,4	–	10,3	11,7
Üzl. cél***	15,7	5,9	4,3	4,1	11,0	9,1	1,8	6,5	11,4	90	9,3	13,8
Nem ism.	6,8	2,9	6,3	3,2	6,7	2,0	4,6	0,9	6,4	–	8,0	4,1
Eml. szám	339	34	954	220	428	99	391	107	292	30	3778	726

* Minden ingóság, a táblázatban nem részletezett tárgycsoportokat is figyelembe véve.

** A vallásos testvéreket és a céheket is beleszámítva.

*** Adásvétel, zálog, tartozás, értékesítés stb.

Ékszerek

Ez a tárgycsoport a személyes jelleg mellett első látásra nyilvánvaló értékhordozó is volt, hiszen az idesorolt ingóságok anyaga kivétel nélkül nemesfém, drágakő vagy gyöngy.⁴⁷⁵ Az egyes tárgytypusok gyakoriságát tekintve azonban mégsem állt vezető helyen egyik városban sem: Pozsonyban és Eperjesen az 5., Sopronban a 6. leggyakrabban említett tárgycsoport volt (12. táblázat). Ugyanezt a tendenciát lehetett Bécsben is megfigyelni.⁴⁷⁶ Ez egyben azt is jelenti, hogy a polgárság viszonylag kevés ékszerrel rendelkezett, hiszen ezeket okvetlenül tovább örökölték, vagy az egyháznak ajánlották volna, ha lett volna birtokukban – leszámítva természetesen a temetéskor a földbe került tárgyakat. A főbb típusok megegyeztek a nemesség által használtakkal, de számuk és értékük kisebb volt.⁴⁷⁷

A főbb ékszerfajták

Övek (Gürtel; cingulus/balteus). A leggyakrabban előforduló ékszertípus, Sopronban 52 alkalommal említettek összesen 65 darabot, Pozsonyban 189-szer fordult elő összesen 211 darab. Eperjesen ugyan csak 11 darab volt a vizsgált anyagban, de még így is ez volt a legnagyobb egységes csoportja a mindössze 34 tétellel je-

⁴⁷⁵ Az ékszerekre és a nemesfém edényekre vonatkozó végrendeleti tételek kigyűjtése: Spiritza 1968. A jelen munkában saját átírásomra és adatbázisomra támaszkodtam.

⁴⁷⁶ Jaritz 1977. 178.

⁴⁷⁷ Kubinyi 1985. 635.

len levő ékszereknek. Népszerűségét és használati értékét növelte, hogy nemcsak az öltözet része volt, amely a ruhát fogta össze, hanem – mint a táblaképek is gyakran mutatják – apró, később zsebben hordott személyes használati tárgyak: erszény, kés, kulcsok rögzítésére is szolgált. Ezenkívül kitűnő lehetőséget adott az elegancia és a jómód hangsúlyozására. A több mint másfél méter hosszú övek az egész késő középkoron keresztül divatosak voltak.⁴⁷⁸ Az övek általános elterjedtségét mutatja, hogy a tárnoki jognak a „házfelszerelés”-re (*De utensilibus domus*) vonatkozó felsorolása is tartalmazza: „*unum balteum argenteum sive deauratum*”.⁴⁷⁹ Ez természetesen csak az „alapkészlet” volt, egy személy birtokában jóval több öv is lehetett.

Az övek anyaga szinte kivétel nélkül ezüst, legalábbis ami a vereteket illeti. Néhány bővebb leírásból (II/5. 139–140.) a használóra utaló „*frawen gurtel*”, illetve „*mannsgurtel*” kifejezésen kívül a hétköznapi (*taglichs*, 193/18.) vagy ünnepi (*balteus solempnis*, 161/7.) jelleget is megállapíthatjuk. Felépítés szempontjából két típust lehet szétválasztani.⁴⁸⁰ Az egyik a lemezes öveké (*plechene*, *geplecht* – II/1. 257., 290.), ahol textíliát külön nem említettek; ez a kifejezés elsősorban Sopronra volt jellemző. A másik a csatokkal vagy boglárokkal (*mit spangen*, illetve *spenglein*) díszített, általában nemesebb textilanyagokra (selyem, atlasz) felvarrtaké.⁴⁸¹ Ezek aranyozott ezüstdíszítményekkel, díszes kapsokkal és a kapsokról lelógó aranyozott láncszemekkel (például II/1. 303., 619/11.) is készülhettek. Ennek a típusnak egy különleges képviselője volt a pozsonyi Zeller pék hagyatékában felsorolt arannyal átszőtt alapon, aranyozott betűkkel és veretekkel díszített (*auf gulden parten mit puchstaben und sechs spangen vergoldt*) ezüstöv.⁴⁸² Más esetekben a „*parten*” nem a veretek alapjául szolgáló szélesebb szövetsíkot jelentette, hanem egy keskeny szegély lehetett. Ilyenkor a leírásban nem az *auf*, hanem a *mit* előljárószó szerepel (*mit rotguldein parten*, II/1. 136. – *mit roten parten*, II/1. 288., *mit gulden portten*, 680/37., 38.) vagy lehetett láncos (*kettlate*) is. A nagyszámú pozsonyi adat alapján a textíliák színei is rangsorolhatók. Leggyakoribb a vörös volt (18 előfordulás), ezt követte a kék (12) és a fekete (9), míg a barna/lila, a zöld és a fehér jóval ritkább. Ezeket az adatokat majd a ruhadarabok színeinek gyakoriságával együtt tudjuk elemezni.

Az ékszerek közül a legtöbb értékadat is az övekre vonatkozik, mert az ideiglenesen mellőzhető darabokat könnyen zálogba tették. A zálogösszegek figyelemre méltó eltérést mutatnak a vizsgált városokban. Sopronban általában 3–6 aranyforint között mozogtak, egy 9 aranyforintot érő női öv (II/1. 102.) már rit-

478 Ilyen övet tartalmazott például a stájerországi scheiflingi kincs is: Gothik 1982. 314. Vö.: Fingerlin 1971. 348.

479 Kovachich 1803. cap. CXXXII.

480 A két fő típus elkülönítése a 15. századtól a nemesi anyagban is nyilvánvaló: Radvánszky 1895 (repr. 1987), 62., 129.; MMűv 240. (Kovács Éva tanulmánya).

481 Az ilyen övszalagok (párták) anyagáról és szövésének technikájáról jelenleg a jól konzervált londoni Temze-parti lelőhelyekről kaphatjuk a legjobb képet. Ld. Crowfoot et al. 1992. 130–144., az övcsatokról és -veretekről ugyanezen lelőhelyekről: Egan–Pritchard 1991. 35–60., 124 ff, 162 ff. Megjegyzendő, hogy a bemutatott ásatási anyagban nem az ezüst, hanem a réz és az ön különböző ötvözetek voltak a leggyakoribbak.

482 *Protocollum Actionale*, fol. 356. = Ziegler 1999. 321.

kaságnak számított, és még inkább az volt Hans Kolbat nejének, Ilonának 24 aranyforintot érő ezüstöve, amely egy arasz hosszúságú megkötővel rendelkezett (II/1. 418.). Pozsonyban az átlagos zálogösszeg az övekre 10–15 aranyforint volt, amit gyakran egyetlen darabért fizettek. Ennél azonban jóval értékesebb darabok is előfordultak: Ulrich Wyder nagy ezüstöve 28 aranyforintot ért (193/30.), Blasi Schneidernél 40 aranyforintra becsült öv szerepelt (59/18.), Paul Wintperger nagykereskedő mintegy féltucatnyi öve pedig összesen 153 aranyforint értéket képviselt (486/24., 30., 31., 32.). A fenti zálogösszegek természetesen alatta maradnak a tárgyak valódi értékének,⁴⁸³ amelyet leginkább hosszúságuk, illetve súlyuk határozott meg, hiszen a nagyobb anyagráfördítés növelhette leginkább értéküket. Mégis, az itt megadott árak messze meghaladják azokat a határértékeket, amelyeket a tőlünk nyugatabbra fekvő városokban normaként megszabtak.

Gyűrűk (Ring, Vingerl anulus). Szintén gyakori személyes ékszer, Sopronban 30 alkalommal 66, Pozsonyban 53 említésben összesen 83 darab szerepelt, Eperjesen három említéssel találkoztam. Az összes többi ötvöztárggyal ellentétben kisebb méretük miatt ezek kevés kivétellel aranyból készültek. Ha mégis a kisebb értékű fém fordul elő,⁴⁸⁴ akkor általában többet (három esetben is négy darabot) birtokoltak belőle. A részletesebb leírások alapján különböző színű drágaköveket (gyakorisági sorrendben: zafír, türkiz, smaragd, rubin) foglaltak beléjük. Egy esetben a leírás aranyozott réz foglalatot említ (II/5. 139.). Az egyik gyűrűn, amelyet neve szerint (*dawmring*) a hüvelykujjon viseltek, írás is volt (uo.).⁴⁸⁵ Ez a ritka típus Pozsonyban (503/15.) és Eperjesen is előfordult, az utóbbi helyen *anulus pollicisként* nevezték meg (E. 104/12.). Érdekes még a soproni Otto Meller abroncsokból sodrott (*raifflohn gewundtnen*) gyűrűje (II/1. 378.), amelyet a Boldogasszony-templom plébánosára hagyott, hogy árából misét mondjon.

Külön szólunk a szintén aranyból készült pecsétgyűrűkről (*petschadring*). A középkor végére a legtöbb polgárnak, illetve családnak volt saját pecsétje, ezt esküdként vagy tanúként való szerepléseik is szükségessé tették.⁴⁸⁶ A soproni végrendeletek között mégis csak összesen hat alkalommal említ ilyen négy örökhatyó. Ezekből is két-két darab megegyezik, mert Lienhart Vossenperger neje Valentin Schwingenhammer feleségére hagyta két pecsétgyűrűjét, aki ezeket Hans Mairnak örököltette tovább. További két esetben olvashatunk pecsétéről. Ez a kis szám talán azzal a ravatalképeken is megörökített szokással függ össze, hogy az elhunytat pecsétgyűrűjével az ujján temették el, így akadályozva meg a pecsét illetéktelen kezekbe jutását. A Pozsonyban említett kilenc pecsétgyűrű szintén csak töredéke a pecséttel rendelkező polgárok számának. Az egyetlen is-

483 Egy pecsétgyűrű esetében (II/1. 196.), amely négy aranyforintot nyomott, a zálogösszeg 3 aranyforint 60 dénár volt, az eltérés tehát 310 dénárt számítva egy aranyforintra (1481) 20%.

484 A londoni leletanyagban szintén megtalálhatók az aranygyűrűk, továbbá a réz és óntövezetek. Ezüstgyűrű csak elvétve fordult elő. Egan–Pritchard 1991. 325–338.

485 A Hans Zirkendorfer özvegye által felsorolt gyűrűk valószínűleg megegyeznek azokkal a darabokkal, amelyekkel néhai férje végrendelete szerint (II/1. 283.) Bazini Ferenc gróf tartozott a családnak.

486 Tompos 1973.

mert ellenpélda Michael Meichsner (839.), aki két darabot is felsorolt. Pozsonyban a *petschadringek* egyharmada ezüsből készült, ezt talán a fehér fém nagyobb keménysége magyarázza. Az eperjesi testamentumokban egyetlen pecsétgyűrű sem fordult elő, más gyűrű is összesen négy darab, amelyek mindegyike ezüsből készült. Az egyetlen, Pozsonyban megemlített jegygyűrűről a családszerkezettel kapcsolatban már szoltunk.

Párta (*Partten*, *Pertel*; *mitra*). Gyakori női fejdísz volt a *párta*. A soproni végrendeletekben 13 darab fordult elő, Pozsonyban 21, Eperjesen kettő. Értéktörző funkciójuk miatt az esetek felében férfiak testamentumában szerepeltek, de ebből viseletükre nem lehet következtetni. Pozsonyban azt figyelhetjük meg, hogy ha férfiak testamentumában szerepelt a *párta*, azt leggyakrabban nőrokonaira hagyták, míg a nők férfiakra és nőkre egyaránt testálták ezeket a fejékeket. Mindkét nyugat-dunántúli városban gyakran örökítették egyházakra is a pártákat, hogy értékes anyagukat újra felhasználva kegytárgyakat készítsenek belőlük.

A párták egy része az öveknél leírt bogláros típust követte, aranyozott ezüstveretekkel, Sopronban egy esetben tiszta aranyból is (II/1. 374.). Hasonló megnevezés (*gulden partten*) előfordult Pozsonyban is (689.), és a mindössze két, Eperjesről említett fejék (itt a *mitra* kifejezést használták rá) egyike is aranyból vagy esetleg aranyszállal átszőtt szövetből készült. A másik, még gyakoribb csoport a szövetalapra felvarrt gyöngyös pártáké (*perlen parten*), amelyek gyöngydíszét előszeretettel applikálták aztán miseruhákra, humeraléokra. Arányuk Sopronban és Pozsonyban is meghaladta a 60%-ot. A későbbi évszázadokban a két típus kombinációjából kialakuló gyöngyös-bogláros párták terjedtek el az egész ország köznemesi viseletében.⁴⁸⁷

A nem *párta* néven említett más gyöngyös fejékek (Sopronban *widel*, *khron*, Pozsonyban *krancz*, *kraws*) talán nem fogták teljesen körbe a fejet. A gyöngyös díszítésmód a melldíszeknél (*brustuck*) és ruhaszegélyeknél (*preis*) is elterjedt. Ez utóbbi általában párosan fordul elő, ezért valószínűleg a ruhaújjak szegélyét, a mandzsettát jelentette.

Nyakékek (*Halssgoller*) és *láncok* (*Khetlein*). Nyakékek és láncok kisebb számban, főleg a vizsgált időszak második felében fordulnak elő, anyaguk arany, ezüst, gyöngy egyaránt lehetett. A többi ékszer típus: *csatok*, *boglárok* (*Gesperr*) szorosan az öltözkéhez tartozott. Vagy a ruhadarabokkal együtt említették őket, vagy azoktól elválasztva, önmagukban örökítették őket tovább. Ebben az esetben más kapta a ruhát és más ez ezüstgombokat és -csatokat. Eperjesen az összes ékszer- említés negyede tartozott ebbe a körbe: öt alkalommal gombokat, háromszor ruhakapcsokat vagy csatot testáltak a ruháról leválasztva.

Szintén az öltözet kiegészítői voltak a különböző *erszények* és *pénzeszacskók*, amelyek a zsebek hiányát pótolták. A pénz mellett minden apró használati tár-

487 Mojzsis 1985. 185–205.

gyat ilyenekben tarthattak,⁴⁸⁸ és az erszényké selyem- vagy bársonyanyagukkal, gyöngyös díszítésükkel maguk is jelentős értéket képviseltek. Általában az övről lógtak le,⁴⁸⁹ de viselhették nyakban is őket (*Halspewtl*, II/1. 137.). Különleges darab lehetett az az ezüstveretekkel díszített erszény, amelyet Ulrich Wyder pozsonyi mészáros születendő gyermekére hagyott (193/16.), és 12 aranyforintért volt zálogban a testálás idején. Az egyszerűbb darabok, mint például a Mert Hengst szíjgyártó (528/23.) és az András irhatímár birtokában levők, csupán bőrből készültek. Az előbbinél a benne levő pénz képviselte az igazi értéket, az utóbbinál a kidolgozás is érdekes lehetett, a kilenc darabból kettő ugyanis kifejezetten nők számára készült (*frawenpewtel*). A divattal, illetve a hajviselettel lehe-
tett összefüggésben a nyakláncok kis száma, és a fülbevalók és karkötők teljes hiánya. A nyakláncokon vagy öveken levő medaillonokkal, keresztekkel a kegy-
tárgyak között foglalkozunk majd.

Az *ékszerek értékét* szinte kizárólag anyaguk jelentette, a művészi kivitelt olyannyira nem becsülték meg, hogy gyakran a legszebb darabokat is beolvasztásra szánták.⁴⁹⁰ Az ékszerek egy része, a később tárgyalandó fémedényekkel és kegytárgyakkal együtt, helybeli munka lehetett. Ötvösmesterek szép számmal ismeretesek mindhárom városból. Ezüstműk azonban a nyugatról behozott áruk között is szerepelnek, különösen a délnémet (nürnbergi) ötvösség termékei érkeztek növekvő számban Magyarországra a késő középkorban. Az átalakítások viszont szinte biztosan helyben készültek.⁴⁹¹ Az ezüstövek díszítményeit többnyire kehelyé kellett átalakítani, néhány esetben árukat fordították misemondásra.

A viseletet is kiegészítő övek mellett az ékszerek közt az aranygyűrűk voltak az igazi teauráló tárgyak. Lienhart Vossenperger neje, Veronika például 13 db (II/1. 303.), Hans Felzhalben javadalmas pap 8 db (II/1. 328.) aranygyűrűvel rendelkezett, míg 4-5 db több polgár birtokában is volt.

Az ékszerek tulajdonosai

Az ékszerek birtoklásában mutakozó egyenlőtlenségek sarkítottan tükrözik vissza a város lakosságán belüli vagyoni különbségeket, amit Sopronban az adójegyzékekkel való összevetésen keresztül figyelhetünk meg.⁴⁹² Az adójegyzékekből azonosítható 37, ékszerről rendelkező személy közül senki sem fizetett az átlag alatti adót, míg majdnem felük (49%) az átlagos adó ötszörösénél is többet fizetett. Ezek az eltérések a foglalkozásokban is megmutatkoznak. Az összes ékszeremléteseknek csak 18%-a származik iparosoktól, és ha az ezek 40%-át birtokló mészároscsaládokat leszámítjuk, ez az arány 12%-ra csökken. Az ezüst és arany ékszerek tehát egy elég szűk felső réteg reprezentációs eszközei voltak.

488 Boockmann 1986. 107., 168. ábra, Egan–Pritchard 1991. 342–357.

489 Kuenringer, Kat.-Nr. 783., ld. a IV/1. képen a háttérben levő asszony tarsolyát.

490 MMűv 159. (Marosi Ernő tanulmánya).

491 Toranová 1997. 28. Ld. még Toranová 1983. és Csatkai 1939.

492 Vö.: Szende 1990. 110. 6/a táblázat.

A javadalmas papok mindegyike szintén rendelkezett több-kevesebb ékszerrel, ezek a rövid leírások alapján megegyeztek a világi emberek által birtokoltakkal.

Pozsonyban, ahol adójegyzékek csak kis számban állnak rendelkezésre, a végrendelkezők foglalkozása szolgálhat támpontul. Ebben a városban valamivel nagyobb hányaduk testált ékszereket, mint Sopronban (20%, illetve 17,8%). A 178 ékszert említő pozsonyi végrendelkező nagyjából egyenletesen oszlott meg a főbb foglalkozási csoportok között. 35, illetve 37%-uk volt kereskedő, illetve kézműves, akik zöme azonban szőlőbirtokkal is rendelkezett. A csak szőlőjükből élők aránya 21%-ot tett ki, a maradék 7%-on a papok, nemesek, katonák és jegyzők osztoztak.

Az ékszerek birtoklása azonban a valóságban sokkal változatosabb képet mutatott. A legegységesebb szokásokat e téren a szőlősgazdáknál láthatjuk. A 37 személynek több mint a fele, szám szerint húszan csak egyetlen ezüstövet említettek, beigazolvva ezzel a tárnoki jog fent idézett kitételét. Négyen 2-3 övet soroltak fel, nyolcan az öv mellett egy-egy más ékszerről is szóltak. A kézműveseknél előforduló ékszerek változatosabbak voltak, és számuk is meghaladta a szőlősgazdák átlagát. Nem volt ritkaság a két, esetleg három öv, és párták, gyűrűk, csatok is gyakran szerepelnek testamentumaikban. Ez a készlet már komolyabb személyes reprezentációt tett lehetővé, de nem lépett túl azon a mennyiségen, amit az örökhagyó és családja egy-egy jelesebb nap alkalmával maga hordani tudott. Sopronhoz hasonlóan a mészárosok itt is kiemelkedtek a többi mesterség képviselői közül: a kézművesek által felsorolt ékszerek 44%-át ők birtokolták, ez egyben az összes városbeli említések 18%-a volt. Nem lehet persze egyértelműen megvonni a határt a mészárosok és a mészárszékkal is rendelkező, de elsősorban távolsági kereskedelemmel foglalkozó polgárok között. Ez a felfelé igazodás sok egyéb mellett ékszereik birtoklásában és továbbörökítésében is megmutatkozott.

A nagykereskedőkre, a város vagyonos vezetőrétegére az volt a jellemző, hogy jóval több ékszert birtokoltak, mint amennyi személyes szükségletükre kellett. A háztartásaikban felhalmozott nemesfém tárgyak már legalább annyira szolgálták a teaurálást, mint a reprezentációt. Többször fordult elő három vagy annál is több öv, továbbá több aranygyűrű, és a gyöngyös ékszerek legszélesebb skálája is náluk volt megtalálható. Az arányok érzékeltetésére csak néhány példát említek: Stephan Walich (288) 4 aranygyűrűt, egy pár gyöngyös szegélyt (kézelőt), 12 aranyozott ezüstgombot és egy aranyozott pártát sorolt fel. Mert Gailsam felesége, Helena (607) három övről és 13 aranygyűrűről rendelkezett, amelyek közül egyet rubint ékesített. Talán a legváltozatosabb készletről Paul Wintperger (486) írt, aki hat ezüstgombot, két gyöngyös kézelőt, két gyűrűt, öt övet és egy pártát említett. A felhalmozással járt együtt az is, hogy ezeket a tárgyakat gyakran tették zálogba. Ilyesfajta említésekkel a kereskedőknél többször találkozunk, mint bármely más foglalkozási csoportnál.

Ínkább a gyűjtés, mint a kincsfelhalmozás szándéka vezethette a híres bibliofil Liebhart Egkenfelder városi jegyzőt (183.), aki három öve és egy gyűrűje mellett hat különböző ékkövet: egy-egy jaspist, kalcedont, fosszilis halfogat (*natter zunge*, „kígyónyelv”), vérkövet, lila követ (*prawn stain*) és kristályt sorolt fel. Lehet, hogy ezek az alább még tárgyalandó könyvgyűjteménnyel együtt egy

olyan kollekció részét képezték, ami a fejedelmi udvarok *Kunst- und Wunderkammereivel* állítható párhuzamba?⁴⁹³

A testamentumokban felsorolt darabok száma messze alatta marad a valószínűségben a városban birtokolt ingóságok számának. Az egyes társadalmi csoportok közti különbségek azonban a forrásadottságok szabta korlátok között is értelmezhetők. Érdekes lenne az ékszeremlések számának változását hosszabb kronológiai sorban is követni, de adataink zöme a 15. század második feléből és a 16. század elejéről származik. Így inkább egy már stabilizálódott hierarchikus rendről beszélhetünk, amely szerint – erős általánosítással – a nagykereskedőkre három, a kézművesekre két, a szőlősgazdákra egy ezüstöv említése volt a jellemző.

Figyelemre méltó továbbá, hogy a Sopron és Pozsony gazdaságát sújtó, az 1460-as évektől kimutatható visszaesés az ékszerek birtoklásában nem tükröződött, a lakosság a már kialakult normáktól nem tért el, sőt inkább fokozta ilyen irányú kiadásait. A 16. század elejére fölerősödött az a tendencia, hogy egy-egy személy kezében egyre több ékszer összpontosult. Ez nemcsak Sopronban és Pozsonyban, de Alsó-Ausztriában is megfigyelhető.⁴⁹⁴ Ezért is korlátozták az ottani luxus-rendtartások, hogy a polgárok, a kézművesek, illetve a szolgák milyen értékű arany- és ezüstműt hordhattak magukon. A kevésbé tőkeerős magyarországi városokban ilyen megszorításokról nincs tudomásunk.⁴⁹⁵

Eperjesről az adatok kis mennyisége miatt nem tudunk a fentihez hasonló, társadalmilag differenciált képet adni. Ékszereket mindössze 18-an említettek, akik közül öten űztek valamilyen mesterséget és nyolcan foglalkoztak kereskedelemmel. A legfeltűnőbb jelenség a két másik várossal összehasonlítva az ékszerek választékának korlátozottsága, az önálló ékszerek helyett a ruhára applikált díszítmények testálása. Összességében azt láthatjuk, hogy az ékszerek – és általában a nemesfém tárgyak – előfordulásának gyakorisága összefüggésben áll az adott helység vagyoniosságával, de a helyi hagyományok, viseleti és reprezentációs szokások hatása sem elhanyagolható. Ebben a tekintetben Sopron és Pozsony között inkább mennyiségi, míg a két nyugat-dunántúli város és Eperjes között minőségi különbségről beszélhetünk.

Külön tanulmányt érdemelne a polgárság és a nemesség által birtokolt, illetve említett ékszerek összevetése. A mágnásokkal való összehasonlítás eleve értelmetlennek hat: az 1500 aranyforint súlyú láncot, számos gyűrűt és számolatlan más ékszert birtokló Gergellaki Buzlay Mózes udvarmestert⁴⁹⁶ és hasonló vagyoniú társait nehéz egy lapon említeni a polgársággal. Ugyanez a helyzet a nemesség felső rétegével, akiknél a fennmaradt testamentumokból és hagyatéki leltárakból többször is 1000 aranyforintot meghaladó ékszerkészletről értesülünk, amelyben az egyes darabok értéke is gyakran elérte a 200–300 aranyforin-

493 A köveknek és a megkövesedett őslatti maradványoknak mágikus bajelhárító szerepet is tulajdonítottak. Fritz 1982. 257. főurak tulajdonából példákat hoz díszes foglalatba tett megkövült halfogakról is.

494 Kuenninger 585. (G. Jaritz tanulmánya).

495 Jaritz 1977/b 256., Szende 1997/d 16–17.

496 Podmaniczky oklevéltár II. 170–178.

tot. Nagyobb értékük mellett a nemesség ékszerei változatosságukkal is eltérnek a polgárok által birtokoltaktól. A forgók, mellédíszek, boglárok, láncok számtalan gyönggyel és ékkövekkel díszített példányáról olvashatunk az arisztokrácia és a középnemesség körében. A kismemesekkel más lehetett a helyzet, de ezek végrendeletei olyan ritkák és semmitmondók, hogy érdemi összehasonlításra nem adnak lehetőséget.⁴⁹⁷

Az ékszerek örökösei

Pozsonyban az ékszerek több mint a fele a családban maradt (54,9%), és a rokonságon belül is a szűkebb családot részesítették előnyben (13. táblázat). A kedvezményezettek többsége a következő nemzedékhez tartozott, ezen belül a fiúknak és lányoknak csaknem azonos arányban juttattak, bár az anyák gyakrabban adtak lányaiknak. Az unokák generációjában már mindenképpen a lányoké volt az elsőbbség, és az oldalági rokonok közül is az unokahúgokat részesítették előnyben. Eperjesen a ritkán felsorolt ékszereknél az egyházak és vallásos testvérületek mögött (41,2%) háttérbe szorultak a rokonok (35%), akik között viszont a nők voltak többségben (az egyetlen ékszert öröklő férfirokon Georg Cromer mostohafia, Stephan Grauscher volt, E. 81/4.). Sopronban a rokonok aránya alig érte el a 25%-ot, ez bizonyára alatta marad a valós öröklési szokásoknak.

Az egyházi kedvezményezettek között Sopronban és Pozsonyban a templomok oltárai, főleg egyes mellékoltárainak javadalmi voltak többségben – már ahol megemlítették őket. Gyakran előfordult ugyanis (főleg Pozsonyban), hogy csak az ékszerekből átalakítandó tárgyat (kehely, gyöngyös miseruha) nevezték meg. Itt nyilvánvalóan az a szempont dominált, hogy a világi vagyontárgyat valamilyen jól látható, reprezentatív egyházi vagyontárggyá alakítsák át, amely „magasabb szinten” szolgálja egykori tulajdonosa lelki üdvét és hírnevét. Egyes ékszereket híres zarándokhelyekre hagytak (Sopronból háromszor említették Mariazellt, egyszer Altöttinget; Pozsonyból Rómát és Aachent)⁴⁹⁸ Eperjesen viszont, a másik két várossal ellentétben, a vallásos testvérületeknek hagyott ékszerek voltak többségben (kilenc tétel, szemben a négy templomra, kolostorra és ispotályra hagyott darabbal). Külön érdekesség, hogy kivétel nélkül mindegyik tárgyat a Krisztus teste céh örökölte, habár más hagyatékokkal kapcsolatban összesen mintegy másfél tucat helyi és környékbeli vallásos testvérületet neveztek meg az eperjesi végrendelkezők. Ez az adalék megerősíti a kutatásban a *Corpus Christi Fraternitasok* presztízseről kialakult képet.⁴⁹⁹

A többi örökös között barátok vagy távolabbi ismerősök az átlagnál ritkábban szerepeltek; szolgák, szolgálók, gazdaasszonyok csak elvétve fordultak elő;

497 Kubinyi 1985. 628–630., Kubinyi 1999/b 338.

498 Vö.: Csukovits–Majorossy 2003 (sajtó alatt).

499 Legutóbb: Kubinyi 1999/a 350. Megjegyzem, hogy Pozsonyban, ahol a Krisztus teste céh várospolitikai szerepe igen jelentős volt, csak egyetlen tárgyi hagyaték (egy köpeny, Mert Leinbater feleségének tartozása fejében, 9/7.) illette ezt a testvérületet. Ezzel szemben a jelen kötetben nem tárgyalt készpénzadományokból gyakran részesültek.

szegények és az ispotály gondozottai pedig még ritkábban. Az ékszerek nem tartoztak a tipikusan jótékonykodásra fordítandó tárgyak közé, a hagyatkozás során – ha olykor átalakítva is – megőrizték az anyagukból adódó reprezentatív jellegüket. Ugyanakkor eladásra a többi ingóságnál jóval gyakrabban szánták az ékszereket, hiszen ezek mindig könnyen piacra dobhatóak voltak, és gyakran kerültek zálogba is (elsősorban zsidókhoz), ahonnan az örökösöknek kellett kiváltaniuk azokat.

Ruházat

Az öltözködés a külső reprezentáció legnyilvánvalóbb eszköze volt, első látásra megmutatta viselője társadalmi és vagyoni helyzetét, becsvágyát és igényességét. A különböző szabású és színű ruhadarabok szimbólumrendszerét a korabeli szemlélő azonnal értelmezni tudta.⁵⁰⁰ A modern kutatás számára a ruhadarabok és viselésük sajátosságainak megismerése a hozzájuk tartozó néhány ránk maradt ékszer kivételével csak az írott és a képi források segítségével válik lehetővé. Az öltözet kutatásakor a többi tárgycsoporthoz képest szokatlan forrásbőséggel állunk szemben, amit kellő kritikával kell párosítanunk. A forrás szerzőjének szándékát szem előtt tartva tudjuk valóságértéküket, illetve az esetleges szándékos torzításokat megítélni.⁵⁰¹

A rendszabások, öltözködésre vonatkozó előírások a normatív-didaktikus források közé tartoznak, ahol a leírt állapot a szövegek szerzőinek (fejedelmek, városi tanácsok) célját vagy vágyait tükrözik, nem pedig a valóságot. Ilyen jellegű források a vizsgált középkori magyar városokból nem maradtak ránk.⁵⁰² A ruhadarabok képi ábrázolásai, amelyeknek skálája az illuminált kéziratoktól a falfestményeken és táblaképeken át az alakos sírkövekig terjed (1–4., 6., 13. kép), szintén különböző szándékkal készülhettek. Lehetek idealizálók, azaz pozitív vagy negatív irányban elfogultak – ekként a prédikációkkal vethetők össze – vagy lehetek elbeszélő, illusztráló jellegűek, amelyek inkább a krónikákkal és hasonló elbeszélő forrásokkal állíthatók párhuzamba. Végül a leginkább reális, legkevésbé tendenciózus források közé tartoztak az árszabások, leltárak és az általunk elemzendő végrendeletek. Jellegükben leginkább a régészeti leletek és a ránk maradt korabeli tárgyak rokoníthatók velük.

Ideális esetben lehetőség van a leírt, lefestett és megtalált darabok azonosítására. Az elnevezések és az ábrázolt formák egyeztetése azonban gyakran

500 Az utóbbi évtized mértékadó összefoglalása, elsősorban nyugat-európai példák alapján: Piponnier–Mane 1997. Kelet- és Közép-Európáról csak a korai újkorra áll rendelkezésre átfogó összefoglalás: Turnau 1991., ahol többek között a magyarországi történeti muzeológiai anyag áttekintése is megtalálható, ezért arra a későbbiekben csak különleges esetekben hivatkozom. Magyarországról legutóbb, bőszeges történeti-néprajzi anyaggal, nemcsak falusi példák alapján: Flórián 2001. Itt szeretném megköszönni Flórián Máriának a viselettörténeti részhez fűzött gondolatébresztő megjegyzéseit.

501 Jaritz 1989., Jaritz 1993., Jaritz 2000., Kühnel 1992.

502 A legközelebbi, összehasonlításul felhasználható ilyen jellegű forrásokról: Eisenbart 1962.

nehézségekbe ütközik, a korabeli szóhasználat nem volt mindig egyértelmű.⁵⁰³ A végrendeletekben megemlített ruhadarabok részletes bemutatását és értékelését mégis igen fontosnak kell tartanunk, mert mindhárom városban ez volt a legtöbbször előforduló tárgycsoport. Sopronban a 450 említés az összes ingóságok 22,4%-át tette ki, Pozsonyban a 964 említés 25,6%-ot jelentett, míg Eperjesen a 220 előfordulás a felsorolt ingóságok 30,4%-ának felelt meg (12. táblázat). A nagy számok a mennyiségi elemzés megalapozottságát is alátámasztják.

Felsőruházat

A *kabát/felsőruha* (*Rock; tunica*).⁵⁰⁴ – A legáltalánosabban használt elnevezés (14. táblázat) férfi-, női- és gyermekfelsőruhára egyaránt. A felsorolásokban egy személy több (akár 3–5) ilyen ruhadarabról is rendelkezhetett. Általában ujjas, bélelt, elől gombokkal vagy kapcsokkal ellátott ruhadarab volt. Létezett hétköznapi és ünnepi, férfi és női változata is, de ezeket a jelzőket sajnos csak ritkán írták le. Szabása, bélése viselője igényéhez igazodva változott. A késő középkorban a viszonylag szűk, a test formáját követő és hangsúlyozó szabás volt a jellemző. A hosszúság és a szabásvonal változása jobban érintette a férfiak, mint a nők számára készült darabokat.⁵⁰⁵

Anyaga könnyebb vagy nehezebb posztó volt, ritkábban bársony. Több esetben prém- vagy bársonybélést vagy -szegélyt is említenek a testamentumok, néha a gallért külön kiemelve. A pozsonyi adatok alapján a legáltalánosabb bélésanyag a rókaprém volt, emellett a nyúláször, a mókus és ritkán a nyest fordult elő. A pozsonyi és soproni viseletben a bélés a *rock* általános tartozéka lehetett, mert a testálók gyakran inkább hiányára hívják fel a figyelmet a *rauch* szóval. Az eperjesi végrendelkezők viszont csak ritkán soroltak fel bélelt ruhákat (*tunica subducta*), szőrméről pedig egyszer sem tettek említést. Helyette a különböző csatokat, kapcsokat, függőket (*fibula, nodulus, monile*) részletezték, azt a benyomást keltve, hogy ezek itt fontosabbak voltak, mint a másik két városban. A *rock* hosszúságára konkrét adat nincs, de rövidebb lehetett, mint az alább részletezett *mantel*, mert azt többször átalakíthatták *rock*ká, míg fordítva ez nem fordul elő.⁵⁰⁶ Kicsinyítőképzős alakban (*rokchlein, reckhel*) is előfordul. Értéke a felhasznált szövettől és bélésanyagtól függően 1–6 fontdénár, illetve aranyforint között mozgott, de legalábbis a zálogösszegek között az alacsonyabb értékek voltak a gyakoribbak. Mindkét nembeliek viselték, és férfi és női végrendelkezőknél egyaránt előfordult. Sopronban viszonylag többször említették férfiak, Pozsonyban

503 Jaritz 1980. 55. – tanulságos példát hoz: egy korneuburgi végrendeletben *seidel*ként szereplő ruhadarabot a városi könyvbe való átiráskor *rock* néven jegyezték be.

504 A névmegjelölések a végrendeletek szóhasználatán alapulnak, nem etimológiai célzatúak. Néhány latin és német szó összevetésére Kőszegi Boldizsár javadalmas pap mindkét nyelven fennmaradt végrendelete (II/1. 326–327., III. III/6. 294–295.) ad alkalmat: *rock = tunica; pelz = pelliceum; plab = flaveus; pecherel = piccarium*. Vö.: Mollay 1989. 143. 51. jz. A többi megféleltetés értelem szerinti, különböző forrásokból származik.

505 Varjú é. n./b 488–489., Bildwörterbuch 211–212.

506 Házi II/4. 387. (Joachim Jakab számadása).

14. TÁBLÁZAT. AZ EGYES RUHAFÉLÉK EMLÍTŐINEK MEGOSZLÁSA NEMEK SZERINT									
Ruhaféle	Említések száma			Férfi említők			Női említők		
	S.	P.	E.	S.	P.	E.	S.	P.	E.
Rock	108	128	82	40	66	15	22	95	35
Mantel	47	160	49	15	28	4	23	103	31
Schaube, Suba	35	43	11	25	26	10	1	4	1
Kursen, pelz	22	69	23	7	8	5	8	43	14
Seidel	8	11	1	4	4	1	–	7	–
Joppe	21	33	3	15	29	3	1	1	–
Hosen	19	26	4	16	21	3	–	–	–
Hazigk	4	10	2	2	6	2	1	2	–
Kurzel	–	19	–		2	–	–	13	–
Gugel	6	4	2	5	4	1	1	–	1
Janko	–	3	1	–	2	1	–	1	–
Wamms	–	1	–	–	1	–	–	–	–
Dolman	–	2	1	–	1	1	–	–	–
Ärmel	3	14	2	1	2	–	2	11	2
Prustl	–	2	–	–	1	–	–	–	–
Haube	12	11	4	7	5	3	3	5	1
Hut, pirret	7	13	4	3	9	3	–	4	1
Slayr	35	138	5	11	10	1	14	83	3
Phait	32	68	4	9	13	1	8	44	3
Padphait	8	6	–	4	3	–	1	3	–

és Eperjesen azonban egyértelműen a nők túlsúlya figyelhető meg. Ez összhangban van azzal a külföldön is gyakran megfigyelhető jelenséggel, hogy a női végrendeletekben gyakrabban és nagyobb számban fordulnak elő ruhadarabok. Sopronban a részletező papi testamentumok okozzák az eltérést.

A ruhákkal együtt kell megemlékezni a hozzájuk kapcsolható, cserélhető *ruhaujjakról* (*ermel, manicae*), amelyek a női öltözet kiegészítői voltak. Segítségükkel új ruha vásárlása nélkül is követhették a hölgyek az új divatáramlatokat és színeket, felhívva magukra a figyelmet. Nem véletlen, hogy a késő középkori táblaképek Mária Magdolna attribútumaként – a még éppen eltűrt szabadosság szimbólumaként – ábrázolják az extravagáns ruhaujjakat.⁵⁰⁷ Anyaguk általában könnyebb és értékesebb volt a ruhák posztófajtáinál: selyem, bársony, damaszt, cendely fordult elő a leggyakrabban. A színek közül, amelyek a képi ábrázolá-

507 Bildwörterbuch 279–280. Vö.: Rath 1995. 489–503.

15. TÁBLÁZAT. AZ EGYES RUHAFÉLÉK EMLÍTŐINEK MEGOSZLÁSA SOPRONBAN				
Ruhaféle	Összes	Férfi		Nő
		világi	pap	
Rock	108	43	30	35
Mantel	47	15	6	26
Schaube	35	22	11	2
Kursen, pelz	22	6	5	11
Seidel	8	3	5	–
Joppe	21	10	10	1
Hosen	19	13	6	–
Hazigk	4	3	–	1
Gugel	6	2	4	–
Ärmel	4	2	–	2
Haube	12	3	5	4
Hut, pirret	7	6	1	–
Slayr	35	11	1	23
Phait	32	6	8	18
Padphait	8	2	4	2

sok szerint eltértek maguktól a ruháktól, a zöld és a lila (szederjes)⁵⁰⁸ volt a leggyakoribb. Ezek a 15/16. század fordulója vezető divatszíneinek tekinthetők. Különleges darab lehetett Sági György özvegye, Margit magyarul megnevezett *yedgh ruhája*, amelynek árát lelke üdvére rendelte (II/1. 224.).

A „vendégujjak” említésében a pozsonyiak jártak elől, itt nyolc asszony és két férfi összesen 12 párról hagyatkozott. Sopronból hárman négy párat említettek, Eperjesről összesen két adatunk van, az egyik egy hagyatéki leltárból. A három városban nyilván ennél jóval több elegáns ruhaujj volt használatban, amelyeket talán azért is örökítettek tovább ritkábban, mert gyorsan kimentek a divatból. Egy esetben oltárterítővé alakították a szóban forgó darabot. Az előfordulások eltérései az egyes városok között még a fenti körülményeket figyelembe véve is jellemzően mutatják a reprezentációs kedv és lehetőség különbségeit.

Szintén a női ruhák kiegészítője volt a ruha alól kilógó uszály (*flueg under ainen frauenrokh*) amelynek a vizsgált anyagban egyetlen soproni említésével találkozunk (II/5. 139.).

A *köpeny* (*Mantel; mantellum, pallium/palleum/palla*)⁵⁰⁹ hosszú, gyakran ujjas felsőruha, amelyet a teljes vizsgált időszakon keresztül férfiak és nők végrendeletei-

508 A német szövegekben *prawn*, ami jelen esetben nem a barnával, hanem a lilával azonosítható. Ld. a színek elemzésénél.

509 Kubinyi 1999/b 337–338. a *pallium*ot az 1543-tól adatolható magyar „mente” latin megfelelőjeként azonosítja.

ben egyaránt megtalálunk, de Pozsonyban és Eperjesen a nők voltak többségben. Gyakran még a kortársaknak is nehéz volt a *Rockt*ól megkülönböztetni. A szabásbeli eltérésre utalnak a *frawenmantel*, illetve *mannsmantel* kifejezések. A nők köpenyei általában hosszabbak voltak, míg a férfiaknál a késő középkorban a rövidebb szabás is elterjedt. Hivatali öltözkékként is használatban volt, ahol hosszúságával tekintélyt és méltóságot kölcsönzött viselőjének.⁵¹⁰ Bővebb, harang alakú, talán ujjatlan változata volt a főleg nők által említett *glockenmantel*, míg utazáshoz a Sopronból adatolható (II/1. 181.) *raismantel* használatos.⁵¹¹

A *mantel* a *rock*nál ritkábban fordult elő, általában egy végrendelkező csak egy-két darabot említett. Ennek ellenére nemcsak ünnepi viselet volt: az egyik leggyakoribb jelzője a *teglichs/cottidianum*, azaz mindennapos használatra szolgáló. Különlegesebb alkalmakra szolgált a „legjobb” köpeny, míg Veit Vischer felesége, Dorothea *Sonntagsmantel*jéről emlékezett meg (788/50.). A *rock*ká átalakítható darabok alapján a *mantel* ezeknél hosszabb volt, szintén posztóból készült, de prémbéléséről csak igen ritkán olvashatunk. Gyermeknek számára hat rőf kellett hozzá, felnőtteknek több. Értékéről kevesebb adatunk van, mint a *rock* névvel illetett ruhadarabok esetében, és ezek kiegyensúlyozottabb képet mutatnak: 3–5 aranyforint közötti összegekkel találkozunk, míg egy szabólegény hagyatékában 3 aranyforintért szerepelt *manteltuch* (113/5.). A felhasznált szövetet egyébként ritkán említették, így a textilfajták választéka korlátozottabbnak tűnik, mint a *rock* esetében.

Eperjesen, ahol ez a ruhadarab a végrendelkezők számára képest a legelterjedtebb volt, ismét a kapcsok és láncok meglétére vagy hiányára hívták fel rendszeresen a testálók a figyelmet (*cum/absque monilibus/pendulis*). Bélést csak egyetlen esetben említettek.

A *díszköpeny* (*Schaube*) térden alul érő, többnyire ujjas felsőruha; néhány esetben ujjatlan, palásyszerű is lehetett (2/a kép). A hasonló elnevezés ellenére eredete és szabása eltért a magyar subától, a *schaube* egy elől nyitott, bővebb szabású öltözet volt, széles, szögletes gallérral és bő ujjakkal.⁵¹² Nehezebb szövetfajtából készült, gyakori például a kamelot (csemelet), és minden esetben szőrmével bélelték, amelyek közt mindhárom városban a rókaprém dominált, míg Sopronban a nyestprém is elég gyakori volt. Sopronban kevés kivételtől eltekintve csak férfiak említették, köztük is nyolc pap. Pozsonyban és Eperjesen szintén kevés nő végrendeletében találkozunk vele. A polgárok közül vagyonosabbak és szegényebbek egyaránt rendelkeztek ezzel a ruhadarabbal. Nyugat-Európában a

510 Bildwörterbuch 166–167. A manapság használatos bírói, rektori stb. talárok is ennek a ruhadarabnak a késői példái.

511 Bildwörterbuch 90 (*Glocke* címszó), (II/1. 103., PT 262/11., 267/16., 348/6., 381/22.), Bildwörterbuch 207. (*Reisekleidung* címszó). Az útiruhák lényegében a zarándokok öltözkéivel voltak azonosak.

512 Balogh 1948. 13–19. A szabáshoz: Endrei 1989. 97–98. és Bildwörterbuch 220–221. Az északnémet területeken egyazon *Schauben* kétféle ujnyílás volt: az egyik vállnál, a másik a ruhaujj végén, így palást- és kabátszerűen egyaránt viselhető volt. Ld. Jaacks 1982. 223. Egy 1551-es adat is megkülönbözteti a „*more Germanico*” szabást, vö.: Mollay 1982. 510–511., aki nyelvészeti alapon érvel a „*suba*” és a „*schaube*” különböző eredete mellett.

15. század első harmadában jelent meg, és a 16. század végéig uralta a férfiviseletet, mint a német reneszánsz tipikus férfiöltözeke. Pozsonyból egy 1422-es előfordulást leszámítva (91/2., PT 43r) 1467 után fordult elő, Sopronban a század utolsó negyedétől említették.

Eperjesen többnyire a *suba* vagy *schuba* névalak volt használatos, ami kétséggé teszi az azonosítást a nyugat-magyarországi városokban használatos *schaube*-val. Az előfordulások 1480 utánra datálhatók, de itt jóformán nincsenek is korábról végrendeletek. A fentebb mondottak után nem meglepő, hogy ennél a ruhafélénél is az ezüstkapszokat (*cum fibulis argenteis*) hangsúlyozták. A nemesség körében használatos *suba* is bizonyára ezt a „magyaros” szabást követte, ami a kora újkorban nagyobb arányban fordult elő női felsőruhaként, sőt ugyanazt a darabot nők és férfiak egyaránt viselhették.⁵¹³ Megbízható értékeadataink csak Pozsonyból vannak, ahol 6 és 11 aranyforint közötti összegekkel a *schaube* a felsőruhák között a legnagyobb értéket képviselte. Szövetválasztéka nagyobb volt a *mantelénál*, de kisebb, mint a *rock* esetében.

A *bunda* (*Kursen*, *Pelz*; *pellicium*, *mastruga*) hosszú, bő, szőrméből készült felsőruha. A két, azonos forrásokban párhuzamosan használt német elnevezés között a különbség a szabásban lehetett. A *kursen* talán jobban kidolgozott volt, a *pelz*nél a szőrme-jelleg dominált.⁵¹⁴ Az egész vizsgált időszakban előfordult, a 15. század végétől kezdve gyakrabban említették, mint korábban. Anyaga változatosabb és értékesebb volt, mint a *rock* és *schaube* béléseként felhasznált prémeké. Sopronban az üregi nyúl hátprémje,⁵¹⁵ róka, nyest és a legnagyobb számban a szürke mókus fordult elő. Pozsonyban a róka és a nyúl volt a leggyakoribb. A felhasznált állatok egyes testtájai is különböző értékkel bírtak: a forrásainkban többször megnevezett hátprém kevésbé volt értékes, mint a hasi szőrme.

Sopronban a *schaubenál* ritkábban említették, a másik két helyen azonban a bundaféleségek voltak a gyakoribbak. Férfiak és nők egyaránt használhatták, sőt Pozsonyban és Eperjesen a *rock*hoz hasonlóan a nők nagyobb száma figyelhető meg az említésekben. A tulajdonosok neve mellett női használóra utal a *frawenkursen* kifejezés is. Érdekes módon ezeknél a ruhadaraboknál a leggyakoribb jelző a „régí” (ezért ellentéte, az „új” is többször előfordul). Ez arra utal, hogy a bundák időtállóak voltak, hiszen különben nem örökítették volna tovább őket, és a divat változásai sem befolyásolták volna használhatóságukat. A „régí” darabok örököseire még visszatérünk. A bundák értékéről sajnos nincs sok adatunk. Egy nyúlprémmel bélelt darab 3 fontdénárt ért (802/39.), míg a vagyonos kereskedő Ulrich Wintperger bundáinak összértéke 70 aranyforint volt (486/22.).

513 Kubinyi 1999/b 337–339., az egyik, Kubinyi által is felhasznált főúri végrendeletben szereplő subák: Détshy 1998. 38. A néprajzi irodalom szintén nem oldotta meg teljesen a nevek és szabások egyeztetését: „Az időben egyre közeledve a jó néhány névvel jelölt hasonló ruhafélék és szabástípusaik egyeztetése egyre nehezebb.” A paraszti viseletben már egyértelműen a szőrmével kifelé viselt „palástszerű szőrmeköponyeg” értelemben honosodott meg, így vizsgálja elterjedését a néprajzkutatás. Magyar Néprajz IV. 674–679.

514 Bildwörterbuch 152. (*Kursen* címszó), 189–190. (*Pelz* címszó).

515 Mollay 1989. 19., vö.: Mollay 1941. 166., 59. jz.

A *mellény* (*Seidel*) valószínűleg ujjatlan, az esetek egy részében szőrmével bélelt, posztóból készült, elől nyitott felsőruha. Hosszúsága változó volt, a derékig érőtől a térdet borító szabásig többféle változatban készült. Sopronban mindössze négyen említették, kizárólag férfiak, Pozsonyban azonban a 11 darabból hét nőknél fordult elő. Az egyetlen eperjesi adat 1466-ból nem lehet mérvadó. A *seidel* elsősorban osztrák területen volt divatban.⁵¹⁶ Így érthető, hogy a nyugat-magyarországi városokban is megjelent, Eperjesre viszont csak elvétve jutott el. A Sopronban élő Weiteni Orbán javadalmas pap 1400-ban négy darabot sorolt fel, köztük egy *raisseidelt* (úti mellény) is. A legkésőbbi soproni adat 1436-ból való, a legutolsó pozsonyi említés 1444-ből, tehát 15. század közepére nálunk is kiment a divatból. Helyét később a hosszabb *schaube* vette át. Anyaga, bélése a *schaube*hoz volt hasonló, de változatosabb színekben készült. Kivételes darab lehetett a pozsonyi Ulrich Schneider rókaprémmel bélelt, vörös *seidel*je, amely 15 aranyforintot ért (51/5.).

A *zeke* (*Joppe, joppa*) és a *nadrág* (*Hosen, caligae*) rövid, szűk, testhez simuló felsőruha, és a még két külön szárból összevarrt, páronként említett harisnyaszerű nadrág. Együttes tárgyalásukat indokolja, hogy az esetek többségében – Pozsonyban 26 említésből 24-nél, Sopronban 16 végrendelkező közül 9-nél – összetartozó együttesként fordulnak elő. A *joppe* mellett más rövid felsőruha is kiegészíthette a nadrágot, erre Eperjesen találunk jó példákat. Az első előfordulás a „klasszikus” párosítást mutatja. A kivégzett brassói András diák javai között⁵¹⁷ a nadrághoz illő két felsőruha a „*dolman cum gallerio*” és a „*suppica*” lehetett (89/13.), míg a Tamás mészáros által unokaöccsére, Gergelyre hagyott kék nadrág kiegészítője egy kék hacuka (*hasucca*) vagy egy zöld csuklya (*capuccium*) volt (E. 55/1., illetve 55/6.).

A zeke-nadrág együttes adta a felsőruházat késő középkori megrövidülése után a legtöbb alkalmat a kor férfiainak, főleg az ifjabbaknak, hogy a divatot naprakészen követhessék.⁵¹⁸ Ezt a 15. századi képi forrásaink is visszatükrözik, amelyeken a szerelmes, táncoló ifjakat ábrázolták előszeretettel ilyen öltözékben (3. kép).⁵¹⁹ A ruhadarabok anyaga is a divatosságra törekvést igazolja: damasztból, selyemből, bársonyból, atlaszból, kamelotból készültek a zekék, a nadrágok szöveteként leggyakrabban a *pernischt* („veronai”) említették. A két darab egybetartozását az 1525. évi soproni árszabás is bizonyítja (II/6. 394.). Volt, amikor a *hosen* anyaga a *rocké*val egyezett meg (II/1. 201.), de gyakoribb volt, hogy a *joppe* értékesebb materiából készült. A nadrágok szabásáról tájékoztat Peter Göckerl sopro-

516 Bildwörterbuch 234–235. A néprajzi irodalom a „mellény” kifejezést más értelemben, felső ujjas alatt viselt rövidebb, ujjatlan ruhaféle megnevezésére használja, amelynek eltéréjét a hazai férfidivatban a 18. századra teszi: Flórián 1998. 191–208.

517 Vö.: Iványi 1912.

518 Piponnier–Mane 1997. 63–70., 86–89., Bildwörterbuch 27–28. (*Beinling* címszó), 124–125. (*Joppe* címszó).

519 A teljesség igénye nélkül néhány példa: a budai Táncsics M. u. 24.-ben feltárt falfestményen (Gerevich 1971. Plate 113., 298. kép), a budapesti ezüstlelet páros ruhakapcsain (Vattai 1955. 211.), táncoló párok a bécsi Tuchlauben 19.-ben feltárt, 1400 körülről származó falfestményen, Kuenringer, Kat-Nr. 95. e.

ni pék testamentuma, amikor egy pár „*wyenn hosen mytt dem gesäss*”-ről rendelkezik, tehát az üleprészt külön kellett a szárahhoz illeszteni (II/1. 400.). A nadrág a lábfejet is borította, ezért bőrtalppal látták el.⁵²⁰ Ez magyarázza Lienhart Steirer soproni varga végrendeletének azon kitételét, hogy Urban Unger más lábbelik mellett 3,5 solidus összeggel tartozik neki „*für ain par hosen*” (II/1. 350.).

Színben általában nem egyeztek meg, hanem kiegészítették egymást, például piros nadrág és fekete zeke, vagy kék nadrág és vörös zeke fordult együtt elő. Nagy kár, hogy csak ritkán értesülünk a színekről, hiszen a táblaképeken látható fiatal férfiak ábrázolásait izgalmas lehetett volna egybevetni az írásos adatokkal (3. kép). Kuriózumnak számíthatott Czobor Ferenc sárga nadrágja és kabátkája (*leib rockhl*), amelyeket a pozsonyi Szt. Sebestyén testvérületre hagyott (745/7–8.). Még érdekesebb talán az az említés, amelyben a szintén pozsonyi Leopold Pheffer különböző színű darabokból összeállított („*eingetaills*”) nadrágzeke együtteséről olvashatunk (767/20–21.). A táblaképeken igen gyakran a világi hívságok szimbólumaként ábrázolt viselet elterjedése ellen hiába léptek fel a hatóságok Európa-szerte, a nagyvilági allűröket űző ifjúság mégis használta.⁵²¹ Jellemző módon a szóban forgó darabok is a pozsonyi férfi bécsi szállásadójánál voltak a végrendelezés idején elhelyezve.

A nadrág és a zeke elterjedése minden bizonnyal szélesebb körű volt, mint ahogyan az a végrendeletekből kitűnik. Az 1525-ös soproni árszabás háromféltől különböztetett meg: a damaszt- vagy selyemnadrág és zeke kétszer annyiba került (4 sol. den.), mint a közönséges polgári változat (*gemain purger hosen und joppen*). Külön kategória volt a parasztok számára közönséges szürkeposztóból (*von einfachem groben tuch*) készült párosítás.⁵²² Egy tisztos polgár átlagos készletét mutatja Liebhart Egkenfelder testamentuma: a tudós jegyzőnek három pár nadrágja volt, egy régi vörös, egy fekete és egy hétköznapi kék. Úgy gondolhatnánk, hogy ezek a szűk, testre szabott ruhadarabok nem voltak mindig alkalmasak a továbbörökítésre. Ennek ellenére bármilyen férfirokon, szolgál (inas, vincellér) és papok, főleg gyóntatók is szerepeltek az örökösök között.

Ritkasága ellenére – vagy talán éppen azért – említést érdemel egy másik dolmányféleség, a *wams*. Német nyelvterületen igazából ez szokott a nadrághoz kapcsolódni, osztrák területen azonban a *joppe* elnevezés volt az általános. A három vizsgált magyar városban egyedül Pozsonyban említették egyetlen alkalommal: Pangraz Rutnstock mészáros hagyta a hozzá tartozó nadrággal együtt fivérére, Wolfgangra (1527, 833/55.). Ez a ritkaság is azt mutatja, hogy nyugat-magyarországi városaink anyagi kultúrája szóhasználatában és tárgyi világában is erősen kapcsolódott a szomszédos osztrák területekhez.

A *hacuka* (*Hazigk, hasucca*) könnyű felsőkabát⁵²³ kamelotból vagy posztóból. Első adatunk Pozsonyból 1490-ből, Sopronból 1492-ből, Eperjesről 1503-ból van, és a

520 Varjú é. n./a 344.

521 A viselettörténeti szakirodalomban ez a viselettípus *Mi-parti* néven ismeretes. Vö.: Bildwörterbuch 170–171. és Mertens 1983.

522 Házi II/6. 394., 400.

523 Endrei 1989. 84. a szó (és a ruhadarab) lengyel eredetéről ír. Hasonlóképpen vélekedik a lengyel Turnau (1991. 20.), aki analógiaként említi a cseh *hazukat* és a belorusz *gazukat* is (uo. 120.

nyelvészeti érvek is csak 15. század végi meghonosodására utalnak. Később sem terjedt el túlságosan (Sopronból négy, Pozsonyból tíz, Eperjesről két említés). Az osztrák viselettörténet nem ismeri ezt az elnevezést, bár a nyelvészet a német eredetű szavak között tartja nyilván.⁵²⁴ A ruhadarab a magyar dolmányhoz hasonlíthatott, az 1524-es soproni árszabásban is az egyrétegű, béleletlen dolmánnyal (*ainfach tolma*) azonos volt az ára.⁵²⁵ Férfiak viselhették, főleg a polgárság vezető rétegeiben – ha nők említették, akkor is férfiakra hagyták. Anyaga nehezebb posztóféle, kamelot vagy *lundisch* („londoni”) volt, két esetben rókaprém béléssel. A színek között kék, lila, fekete, fehér, májszínű fordul elő, és van egy sárga említésünk is (Pozsony, 533/21.). Érdekesek a hímezett (*ausgenaitt*) példányok Sopronból (210/20.) és Pozsonyból (656/16.) is.

A *dolmány* (*dolman*) korszakunkban még ritkán előforduló felsőruha, a nemesség körében is csak a 16. század elején kezdett elterjedni.⁵²⁶ Mindössze két magyar nemzetiségű végrendelkező említi: Pozsonyban Czobor Ferenc két vörös színű dolmánya a Szt. Sebestyén testvérület vagyonát gyarapította (745/4., 5.), Eperjesen pedig a kivégzett András diák javai közt vettek lajstromba egyet (E. 89/12.). Ugyanő birtokolt egy másik, a 16. századtól népszerű, főleg nők által viselt felsőruhafajtát, a subicát (*suppica*, E. 89/13.) is. Erről a nadrágokról szólva már megemlékeztünk.

A *janko*, a későbbiekben *janker* vagy *jankedli* néven ismert, férfiak által viselt rövid kabátka volt, bajor–osztrák eredetű elnevezése elsősorban a Nyugat-Dunántúlról adatolható az újkorból. Kapuvárott magyar neve az „ümögbáttya” volt, mert az inggel együtt viselték.⁵²⁷ Forrásainkban csak Pozsonyban találoztunk három említésével elszórtan a teljes időszakból.

Alsóruházat, vászonnemű

A *női mellény*, *pruszlik* (*kurzel*, *prustl*) – közül a *prustl*t csak a pozsonyi Thomas Ebersperger felesége, Barbara említette két példányban (776/93., 100.). Szabásáról nincs adatunk; az egyik darab zöld volt, a másik vászonból készült. Szintén vászon: a középfinom *reistein* vagy a finomabb *welhsch* volt az anyaga annak a kizárólag Pozsonyban előforduló női ruhadarabnak, amit *kurzel*, *kutzel*, *khitzel* néven emlegettek, és talán az ujjasokkal állíthatók párhuzamba. Főleg szolgálók-

és 160.). A magyarországi középkori latinság szótára (vol. IV. 244.) „(hosszú dísz)ruha”-ként határozza meg, szinonimaként a *pallium*ot is felsorolva. Fenti adataink alapján a *pallium* inkább a *Mantel* megfelelője lehetett.

524 Mollay 1982. 301–302. „hazai latin, illetve korai újfelnémet eredetű”-nek tartja. Az 1525. évi soproni árszabás (II/6. 389. skk.) alapján állapította meg, hogy „a hacuka a hazai városi német polgárság, ezen belül a patríciusi réteg férfi- és nőtagjainak viselete volt”. Azt a véleményét, hogy nők is viselték volna, a testamentumok nem támasztják alá.

525 Házi II/6. 394., 400.

526 Turnau 1991. 17–22., Magyar Néprajz IV. 641–643. (Flórián Mária tanulmánya). Vö.: Kubinyi 1999/b 337., ahol Dombai Dávid 1504-ben kelt testamentumából idéz egy dolmányt.

527 Uo. 650., Mollay 1982. 330.

ra vagy a baráti körben levő lányokra hagyták.⁵²⁸ Hasonló anyagból, de bizonyára ujj nélkül készültek a kötények (*furtuch*), amelyek pozsonyi és soproni asszonyok ruháit egészítették ki, a derekat összeszorító fűzővel (*miderel*) és a hajban való szalaggal (*pinde*) együtt. A női viseletnek ezek a ritkább elemei így már átvétnnek bennünket a vászonruhák, fehérneműk világába.

Az *ing* (*Phait, toga*) ujjas alsóruha, általában finomabb vászonból, gyolcsból készült, de selyem- és pamutanyagú is előfordul. A végrendeletekben persze nem az átlagos egyszerű ingeket említik elsősorban, hanem a különlegesebb darabokat. Ezt mutatják a megkülönböztető jelzők is, amelyek részben az inggel együtt hordott felsőruhára utalnak (*joppenphait, seidelphait*), részben a használat módjára. A különböző néven említett ingféleségek szabása és viseleti módja eltérő lehetett, ahogyan azt a szóösszetételek jelzik (*niderphait, unterstas-phait, prustphait, achselphait*). Különösen az utóbbi kettő, az ingmell és az ingváll szerepel sűrűn a hagyatékokban, gyakran ugyanaz az örökhagyó említette párban őket. Az ingváll fehértől eltérő színekben (fekete, vörös) is előfordult.

Az önmagukban nem túl nagy értéket képviselő ingeket azért is említették gyakrabban, mert a kelengye fontos részei voltak. Az öröklők között szolgálok, szegények, egyházi javadalmak jóval gyakrabban előfordulnak, mint más ruhafeleségeknél, tág teret engedve a jótékonyáságnak, a gondoskodásnak, vagy éppen a társadalmi elvárások teljesítésének. Sopronban a férfiak és nők nagyjából azonos arányban soroltak fel fehérneműket, de az ing említése általában az átlagos adó kétszeresénél kevesebbet fizetőkre jellemző, az ennél magasabb értékek esetében hagyatéki leltárról, vagy különleges, aranyhurkokkal díszített selyemingről volt szó. Pozsonyban az említők nagy többsége nő volt. Eperjesen viszont meglepő módon mindössze négyszer fordul elő ing a testamentumokban, további hat alkalommal pedig az „összes fehérnemű”-ről, vagy „vászonnemű”-ről rendelkeztek. Ezt egyetlen örökös, általában közeli hozzátartozó kapta, a kelenye biztosításában a végrendeletek itt nem játszottak fontos szerepet.

A *fürdőing* (*Padphait, Padhemd, Padmantel*) az ingek különleges csoportjához tartozik. A fürdőben használták. Szintén vászonból készült, két esetben aranszegélyes hosszú alsóruhák voltak, amelyek a nyilvános fürdőkbe járáshoz kapcsolódtak. Valószínűleg az anyag finomsága miatt hagyták gyakran egyházi célokra, karinggé vagy éppen oltárterítővé kellett a rendelkezések szerint átalakítani. A fürdők ellen egyébként elhangzó erkölcsi kifogások ilyenkor nem jöttek számításba.

Fejfedők

A *csuklya* (*Gugel, capucium*) fejre húzott, gyakran hosszú nyúlvánnyal (*zipfel*) ellátott fejfedő, ami legtöbbször gallérszerűen a vállat is borította. Alsó-Ausztriában és Stájerországban divatja a 14. században tetőzött, 1400 után főleg utazáshoz vagy vadászathoz viselték. A magyar városokban szűkebb körben a férfiak

⁵²⁸ Az ujjas (kitli) a népi öltözködésben is különböző változatokban terjedt el, vö.: Magyar Néprajz IV. 612–613., a kötényről uo. 662–663.

az egész késő középkor folyamán használták. Viselete olyannyira jellegzetes lehetett, hogy az egyik soproni végrendelkező, Dorottya asszony férjét is „Gugelziph”-nek nevezték (II/1. 299–301.). Egyébként is a legtöbb adatunk, szám szerint hat Sopronból való, Pozsonyban négyen, Eperjesen ketten sorolták fel, zömmel férfiak. Általában élénk színekben (zöld, vörös) fordult elő. A *gugel* ábrázolását láthatjuk a soproni bencés (volt ferences) templomban levő térdelő férfiszobron, amely a 15. század első feléből származik. (4. kép).⁵²⁹

A *fejfedő* (*Haube*) esetében ismét egy gyűjtőnévvel van dolgunk, amely a selyem-, vagy aranszegélyes női főköttöt és a férfi süveget egyaránt jelenthette. A jelzőkből úgy tűnik, hogy mégis inkább a kucsmaszerű, prémből készült darabokat nevezték így, a szőrmék között pedig nyest, coboly, mókus egyaránt lehetett. A kalaptól a jobban fejhez simuló formája különböztette meg, férfiak és nők egyaránt említhették.

A *kalap* (*Hut, Pirret, pileus*) tartós anyagokból: szőrméből vagy posztóból (*vilczhuet*) készült fejfedő.⁵³⁰ A férfiviselet részeként rangjelző szerepe volt, a polgári viselethez az ábrázolások szerint a 14. századtól tartozott hozzá. Sopronban csekély értéke miatt ritkán említik, hét adatunkból öt egy kalaposmesternek adott megrendelésekből származik. Pozsonyban értékesebb, nyestprém kalapok is előfordultak. Eperjesen szintén jelezhette a társadalmi hovatartozást, *pileus civilis* néven (E. 90/7.), aminek a soproni *Bürgerhuert* felelt meg, Cristan Geberth pedig bársonykalapot hagyott unokáira (E. 121/5.).

A *fátyol, főköttő* (*Slair; bepolum, velamen*) selyemből, vagy finom vászonból készült fejfedő, gyakran aranszegéllyel. Értékét anyaga mellett hosszúsága határozta meg: az hogy hány rét szövetből készült, és így a hölgyek homloka felett hányszor lehetett redőzni. A fátylakban kifejthető luxus a ruharendtartások egyik kedvelt célpontja volt: a stájer városokban nem volt szabad 6 rétnél hosszabb fátylat viselni,⁵³¹ míg a felső-magyarországi városokban a nem előkelő rangú nőknek az arany- vagy ezüstszegélyes fejfedők használatát tiltották.⁵³² Az értékesebb fátylak teauráló funkciót is betölthettek, egy személy birtokában akár 20 db is lehetett, amelyeket a testamentumok tanúsága szerint zálogba is adhattak. A legfontosabb azonban a mindennapi használat volt, a fátylak és főköttők elengedhetetlen tartozékai voltak az asszonyok viseletének.

Adataink között 2–10 rét (*-fach*) fátylak szerepelnek, az átlag a 4–6 rét volt. A redők száma nem kizárólag a vagyoniasság és előkelőség függvénye: az egyetlen tízrétű fátylat Cristan Smid kovácsmester felesége, Katherina (198/12.) hagyta a férjéről gondoskodó mestertárs feleségére. A különlegesebb darabok közé számítottak a Csehországból behozott fátylak, ezek jelzőjeként a gyártási helyre

529 Jaritz 1978. 36., Bildwörterbuch 92–93. Az északnémet területeken szintén a 14. században volt divatban, ld. Hasse 1979. 56. A donátorszobor: *Pannonia Regia* IV. 54. tétel, 279–281. és *Kincseink* 6. (2. tétel).

530 Kinézetére egy épen maradt példány alapján: Kuenringer, Kat-Nr. 773/b Endrei 1989. 88.

531 Jaritz 1978. 36., a redőzésről: Bildwörterbuch 72–73.

532 Demkó 1892. 242.

utaló *glattawer* is előfordul. A pozsonyi Niclas Welser felesége, Agnes viszont saját maga szőtte fátyolról tett említést (656/16.). Különleges darab lehetett a soproni Lienhart Hofmair felesége, Barbara aranszegélyes selyemfátyla, amit az úrnapi játékok fényének emelésére hagyott (II/1. 342.).

A tulajdonosokon végigtekintve Sopronban meglepően magas a férfiak aránya, de ők is minden esetben nőkre (vagy az egyházra) örökítették ezeket a fejedőket.⁵³³ Pozsonyban a fátylak inkább a nők testamentumaira jellemzők. Legáltalább olyan fontos tartozékai voltak a kelengyének, mint az ingek, hiszen a férjes családi állapotot is a fej bekötése jelezte. Az öröklők között ezért itt is kiemelten szerepeltek a családhoz vagy a baráti körhöz tartozó hajadonok (lány, unoka, unokahúg, szolgáló) vagy ismeretlen „becsületes szegény leányok”. Mindezek ismeretében meglepő, hogy Eperjesen ismét csak azt tapasztaljuk, amit az ingeknél: a fátylak sem voltak meghatározó darabjai az örökségnek, mindössze három asszony említett összesen öt darabot, és a másutt oly fontos redőzésről egy szót sem ejtettek. Ennek ellenére itt sem a viseleti, hanem a végrendelkezési szokások különbözőségéről lehet szó. Az eperjesi testamentumok adatait ugyanis közvetlenül összevethetjük helybeli képi forrásokkal: a Szt. Miklós-plébániatemplom főoltárának táblaképeivel, amelyek a névadó szent, illetve Szűz Mária születését ábrázolják (1. és 6. kép). Az itt jelenlévő asszonyokat egytől egyig olyan, többszörösen redőzött fátylakkal ábrázolta a művész, mint alsó-ausztriai társaikat.⁵³⁴

Lábbelik

A ruhákkal ellentétben lábbelik a legritkébb esetben fordulnak elő a végrendeletekben, részben csekély értékük miatt, részben azért, mert a méretbeli problémák és a gyors elhasználódás miatt nem volt praktikus tovább örökíteni őket. A soproni adatok között 12, Pozsonyban 8, Eperjesen 5 alkalommal említettek lábbeliket. „Valódi” hagyományozással kizárólag csizmák (*Stivel*, *Styfal*) esetében találkozunk, mindössze háromszor, alacsony társadalmi állású személyeknél (leszámítva azt az esetet, amikor Czobor Ferenc, ruhadarabjaihoz hasonlóan, a Szent Sebestyén testvérületre testált egy pár lábbelit, amit magyarul, *zischmak*ént nevezett meg). A pozsonyi Hans Muschinger kovács felesége bátyjára hagyott egy pár csizmát (658/5.), a szintén pozsonyi Peter Hosch szolgájának adott egy pár „jó csizmát” (13/10.), egy félcsizma (*halbstivel*) pedig a soproni Jeronimus Siebenbürger egyik szolgájának jutott osztályrészül. Szolgák ellátására más

533 Nem használhatók fel tehát annak a szokásnak az igazolására, amit a bécsi udvari kártya és Galeotto Marzio is megörökített: hogy kalapjuk alatt néha a férfiak is viseltek valamiféle vászonkendőt. Vö.: Endrei–Zolnay 1986. 159., Gáborján 1998. 209–218.

534 Legutóbbi közlése: Toranová 1998. 380., 382. A képen jelen levő asszonyok (szolgálók, szomszédok) gazdag öltözte az ábrázolt esemény fontosságának hangsúlyozását is szolgálta, és gyakran nem állt arányban az illetők rangjával és vagyonosságával. Ezért az ilyen forrásokat az egyes társadalmi rétegek öltözetének bemutatására csak kellő kritikával lehet felhasználni. A ruhadarabok használatára pedig csak a mintakönyvek és ábrázolási konvenciók általánosító szerepének, valamint a mesterek és alkotásaik mobilitásának figyelembevételével, kellő óvatossággal következtetünk.

adományokat is tettek: rendelkeztek a munkabérből elmaradt lábbelik megvásárlásáról, a soproni Andre Nachtwachter pedig jobbágyának vetetett két pár csizmát.

A szolgákéhoz hasonló volt a szegények lábbelivel való ellátása is. Erre a pozsonyi Andre Schonpach testamentumában látunk példát, aki a szegény asszonyoknak *damenschuht*, a férfiaknak pedig *puntschuht* vásároltatott (89/7a, 7b). Ez utóbbi kifejezés az osztrák szakirodalomból is ismert 'Bundschuh' néven, és egy darab bőrből kiszabott, bőrszíjjal megkötött bocskorfélét jelentett.⁵³⁵ Általában a paraszti viselet jellegzetes elemeként tartják nyilván, de a városi szegények lábbelijeinek bizonyára nem sokban különböztek a parasztokétól. Ugyanez az egybeszabott bocskorcipő a két évszázaddal korábbi soproni régészeti anyagból is azonosítható volt,⁵³⁶ érdekes példáját adva az azonos régióból származó régészeti és írásos forrásanyag összekapcsolásának.

A lábbelik említésének másik csoportja a leltárszerű felsorolásokat tartalmazó testamentumokból származik. Ilyen volt Eperjesen, a kivégzett András diák javai közt említett *sotulares* (saru, E. 90/13.), vagy a szintén eperjesi Jorg Cromer felesége, Ursula testamentumának végrehajtásáról szóló feljegyzés. Itt a „fiúnak” (*knabe*) vettek három pár cipőt egyenként 6 magyar denárért és egy csizमत 13 denárért (E. 91/4., 8., 9., 10.).

Más alkalmakkor azért említettek meg cipőket, mert tartoztak az árával, mint a pozsonyi Thomas Haindl Bernard sutornak (647/32., 33.). Tíz soproni említés – szintén hasonló összefüggésben – két varga: Lienhart Steirer és Erhard Schimel testamentumában maradt fenn. Már elkészített, de még ki nem fizetett lábbeliket sorolnak fel. Vevőkörük a polgármester és a polgárok mellett a város jobbágyfalvait (Balf, Kópháza, Bánfalva) is felölelte. Áraik némileg magasabbak az 1525. évi árszabásokban megadottaknál, de nem érték el az 1532. évi értékeket (7. kép).⁵³⁷

Átalakítások és egyházi öltözetek

A ruhadarabok sem kerülhették el azt a sorsot, ami a legtöbb értékes anyagból készült tárgyra várt: az átalakítást. Magától értetődő volt ez sok esetben, amikor a ruhák különböző nemű és korú örökhagyók és örökösök között cseréltek gazdát. Egyszer *mantel*nek *rockká* való átalakításáról olvashatunk, ami bizonyos kurtitáson kívül alábélelésből is állhatott, másszor *férfirock*ból készítettek női ruhát (II/1. 321.). A leggyakoribb azonban a miseruhává, esetleg más egyházi öltö-zetté való átalakítás volt.

⁵³⁵ Bildwörterbuch 40.

⁵³⁶ Mocskonyi 1997. kül. 349. és 355. A cikk Mocskonyi Melinda azonos témájú, az ELTE Középkori és Koraiújkorai Tanszékére benyújtott szakdolgozatán alapul, amely bővebb leírásokat és illusztrációkat tartalmaz.

⁵³⁷ A lábbelik áaira vonatkozóan ld. az 1525. évi árszabást: Házi II/6. 392., 398–399., a vargákra és készítményeikre: Mollay 1987. 305–307.

A *miseruha* (*Messgwandt; casula*) a leggyakrabban említett liturgikus öltözet. Sopronban a már meglévő miseruhák papok vagy saját misealapítványt fenntartó módosabb polgárok testamentumaiban fordultak elő. Egy másik csoportjukat újonnan vásárolták vagy készítették. Az összes említéseknek kb. egyötödét világi rendeltetésű ruhadarabokból (*rockból* vagy *schaubeből*) alakították át, és az új miseruhák egy részénél is a szövet már a végrendelkező birtokában volt. Az átalakítás gyakorlatát a fennmaradt gótikus miseruhák is igazolják: anyaguk megfelel a világiak drága öltözékeinek: bársony, arany virágokkal díszített damaszt, kamelot, tafota, atlasz fordul elő.⁵³⁸ Az új darabokat is figyelembe véve a fehér-től a lilán és a sárgán át a kékig minden szín megtalálható, a liturgikus előírásoknál is nagyobb változatosságban. A palástszerű öltözékek összefogására nemefém csat szolgált (II/1. 178.).

Pozsonyban, ahol sokkal kevesebb volt a papi végrendelet, a miseruhák nagy többsége jogi meghatározás szerint a „jövőben keletkező” javak kategóriájába tartozott. A végrendelkezés idején már meglévő darabok egy része zálogban vagy letétként került a testálókhoz, akik kereskedéssel is foglalkoztak. Kisebbségi hányaduk már régebb óta szolgáltatta a családi reprezentációt, mint például Friedrich Voyt polgármester fekete színű miseruhája, amelyen a címer (*wappen*) valószínűleg a család jelvénye volt (802/23.).

Az átalakítandó ruhadarabok között a *schaube* és a *rock* mellett a díszes női vendégujj (*ärmel*) is szerepelt. Az anyagok és színek a soproniakéhoz voltak hasonlóak. A megrendelők gyakran kitértek a *casula*-keresztekre is, amelyeknek gyöngyös vagy aranyfonállal átszőtt díszítést írtak elő. Más esetekben csak a készíttetés anyagi fedezete állt rendelkezésre, az az évi szőlőtermés vagy éppen néhány halászháló eladásából.

A miseruhák értéke jóval meghaladta a világi rendeltetésű ruhadarabokét. A legalacsonyabb ár öt aranyforint volt, de gyakran fordítottak 20-30 aranyforintot a készíttetésre, sőt Caspar Ventur pozsonyi nagykereskedő özvegye, Anna, 60 aranyforintért vásároltatott a Szt. Márton-plébániatemplom számára *casulát* (283/1.). A kedvezményezettek között Sopronban a Szt. Mihály-, Pozsonyban a Szt. Márton-plébániatemplom vezetett, ahol a különböző mellékol-tárok javadalmainak adakoztak. Emellett azonban sok adományt kaptak a végrendelkezők származási helyén vagy korábbi lakóhelyén levő templomok: Győr, Leopoldsdorf, Magyaróvár, egy Selmezbánya melletti falu és Galicz (Szakolca, Nyitra m.) fordult elő ebben az összefüggésben.

Eperjesen ismét csak a nyugati városoktól gyökeresen eltérő kép tárul szemünk elé. A testamentumokban egyetlen dalmaticával és két *casulával* találkozunk csak, ketten pedig karinget, illetve szerzeteseknek kámzsát készíttettek. Igen sok ruhadarabot, főleg köpenyeket (*pallium*) hagytak viszont vallásos testvérületekre, a felhasználás módjának megjelölése nélkül.

Nem kevésbé lehettek díszesek a *karingek* (*karrokh*), *miseingek* (*alben*) és *vállkendők* (*Umbral; humerale*), amelyeket szintén a javadalom alapításakor készíttettek a módosabb polgárok, majd a javadalmas papok egymás között örökítették

538 Jaritz 1978. 37., Boockmann 1983, 88.

16. TÁBLÁZAT. AZ EGYES SZÖVETFÉLÉK EMLÍTÉSÉNEK GYAKORISÁGA									
Szövetfajta	Ruhának megvarrva			Szövetként			Összesen		
	S.	P.	E.	S.	P.	E.	S.	P.	E.
Walisch	10	29	–	2	–	–	12	29	–
Harras	6	26	6	–	3	–	6	29	6
Pernisch	7	15	1	1	4	–	8	19	1
Lundisch	6	5	2	2	–	–	8	5	2
Perighamer	1	–	–	2	–	–	3	–	–
Akoleysch	2	5	1	–	–	–	2	5	1
Prukisch	2	1	–	–	–	–	2	1	–
Schwabisch	1	–	–	–	–	–	1	–	–
Münicher	1	–	–	–	–	–	–	–	–
Harberger	2	–	–	–	–	–	2	–	–
Newhauser	–	–	–	1	–	–	1	–	–
Olmuntzer	–	–	–	1	–	1	1	–	1
Rezisch	1	–	–	–	–	–	1	–	–
Achisch	–	1	–	–	2	–	–	3	–
Pehemisch	–	2	–	–	–	2	–	2	2
Brunner	–	–	–	–	3	–	–	3	–
Frankfurter	–	–	–	–	1	–	–	1	–
Polonus	–	–	1	–	–	–	–	–	1

tovább. Ezek között Sopronban és Pozsonyban gyöngyökkel, flitterrel díszített, arannyal kivarrt darabok is voltak.

Ruhaanyagok

Az áttekintett ruhadarabok szabásukon kívül anyagukkal és színükkel jellemezhetőek, és jellemezték maguk is viselőjüket. Sajnos azonban a szövetek említése nem volt általános. Főleg akkor került rá sor, ha a szóban forgó ruhadarab azonosításához nyújtott segítséget, vagy ha kiemelkedő értéket képviselt. A kelméket vagy fajtájuk, vagy – főleg a posztók és vásznak esetében – tipikus gyártási helyük szerint nevezték meg. A helynevek azonban nem feltétlenül jelentik azt, hogy a kelmét tényleg az adott városban szőtték, hanem máshol előállított hasonló minőségű áru is lehetett. Csökkenti az összehasonlítás lehetőségét az is, hogy az ábrázolások alapján csak igen ritkán lehet azonosítani a kelmék fajtáját. A szövetekről nyújtott áttekintésben figyelembe vesszük a még feldolgozatlan formában továbbörökített kelméket is (16. táblázat).

A felsőruhák anyagaként megnevezett posztók közül az olcsóbb morva-szi-léziai, illetve délnémet szövetek származási helyei ritkán fordulnak elő, de ilyen kelméket tételezhetünk fel a rőfönként 45–85 denár közötti árú *tuechok* esetében.

A leggyakoribb fajtamegjelölés mindhárom városban a *harras* volt. Ez az eredetileg Arras városában, később flandriai vagy esetleg osztrák⁵³⁹ területen is készített könnyebb gyapjúsövet az egész vizsgált időszakra jellemző, bár Eperjesen csak 1510 után említették. A drágább *pernisches* („veronai”) posztó, amelynek rőfönkénti ára 1,5 dénárfont volt,⁵⁴⁰ szintén mindegyik városban előfordult. Az angorakecske szőréből készített *schamlot* (kamelot, csemelet) posztót Pozsonyban és Eperjesen a 15. század közepétől, Sopronban az 1480 utáni testamentumokban említik, de egyébként már régebb óta ismert volt Magyarországon. A rőfönként 240–255 dénárba kerülő *lundisch* vagy *lindisch* (londoni, angol kikötőkből behajózott) gyapjúsövetek viszont csak a 15. század végétől terjedtek el, első végrendeleti adatunk Pozsonyból 1495-ből, Eperjesről 1503-ból, Sopronból 1504-ből van.⁵⁴¹

A többi posztómegjelölés a német (*münicher*, *zawsich*, *harberger*, *frankfurter*, *achisch* = aacheni, *perikhamer* = bergheimi), morva (*neunhawser*, *brunner*, *olmuntzer*) flandriai (*prukusch* = brügge-i), itáliai (*acoley* = aquieleiai) posztókészítő központok felé mutatnak.⁵⁴² A többi kelmefajta közül a bársony és a damaszt volt a legelőkelőbb, szinte kizárólag nemesi származású vagy a nemességgel kapcsolatban álló személyek említik. Az atlasz és a tafota ritkán, miseruhává váló átalakításokkal kapcsolatban fordul elő, míg a szintén ritka selyem felső- és alsóruha anyaga is lehetett. A bélések anyaga általában a *zendel* (cendely) volt.

Az ingfélékhez használt vászon a *walisch* (*welhisch*), azaz olasz néven szerepel, de valószínűbb, hogy ennek délnémet utánpótlásához jutottak hozzá a nyugat-magyarországi városok lakói.⁵⁴³ Csak egyszer említenek olmützi (*ollmuntzer*) vásznat, kétszer pedig sváb sávolykötéses vásznat (*zwiulich*). Közepes minőségű vászonnéfélé volt a Pozsonyban előforduló *reisten*, finomabb a *synabasch*. Mindezek az elnevezések csak a soproni és a pozsonyi forrásokból adatolhatók, Eperjesen egyszer sem fordulnak elő importált vásznak. Ez igazolja a gazdaságtörténetnek a helyi vászonszövés és -fehérítés jelentőségéről tett megállapításait. Eperjes ugyan mindig is elmaradt a termelésben Bártfa mögött, amely féltékenyen őrizte uralkodói monopóliumát ebben az iparágban, de teljesen sohasem tudott leszámolni ellenfelével.⁵⁴⁴ A helyi gyártásra mutat az is, hogy a ruhának vagy ágyneműnek feldolgozott vászon mellett gyakran említik Eperjesen rőf- vagy végszárra is. A fehérített (*alba*) vagy a nyers (*cruda*) vászon feldolgozatlan formában a testálók csaknem 10%-ánál előfordult, akik egy kivétellel mind nők voltak. A megadományozottak listája első látásra meglepő lehet: egyetlen tétel jutott egy rokonnak, a fennmaradó vásznak több mint egyharmadát papok, gyóntatók kapták; egyharmadát templomok és kolostorok, a többit pedig el kellett adni a testáló lelke üdvére. Úgy tűnik, itt a vászon nem mint nyersanyag, hanem mint pénz-

539 Endrei 1989. 226. a magyar „haraszt” elnevezéssel azonosítja, de csak a 17. századtól adatolja.

540 Pickl 1966. 104–107., soproni árszabás 1460–63: Házi II/6. 211–212.

541 A viszonylag kevés adatból levont következtetéseket megerősíti Pach 1971, különösen 26.

A *lundisch* árusítására már utal a II/6. 211–212. árszabás, amelyet Házi J. 1460–63-ra keltez, de csak az írástípus és néhány áradat alapján (uo. 216.). Ld. még Endrei 1975. 123–131.

542 Kovács 1902., Pickl 1966. 77., Endrei 1989. 64–66.

543 Pickl 1966. 103.

544 Vö.: Szűcs 1955. 239–243.

helyettesítő árucikk volt fontos. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a másik két városban – nagyobb tételekben – a boradományokkal kapcsolatban is.

A vászon mellett más szövetek is előfordulnak a végrendeletekben feldolgozatlan formában. Az egyes fajták felsorolásánál ezeket is figyelembe vettük, de érdemes röviden kitérni a hagyatkozások hátterére is. Számos alkalommal említettek kereskedelmi áruként forgalmazott posztókat, de sohasem túl jelentős tételben. A komoly kereskedők ugyanis külön számadáskönyveket vezettek, és csak utaltak ezekre a végrendeletekben. A testamentumokba főleg alkalmi üzletek kerültek be, vagy az, ami a számadások tartozik/követel rovataiból véletlenül kimaradt. Ezek közül a legnagyobb mennyiség a Sopronban végrendelkező Alföldy Bálint által említett 50 vég *perckhaimer* és 100 vég *lőweni* posztó volt (II/1. 235.), a szintén soproni Mert Koch pedig 23 vég posztó átvételét nyugtázta Jacob Siebenburgernek, 115 Aft értékben. A pozsonyi adatok közül a legnagyobb értéket, 42,5 aranyforintot az a hat és fél vég posztó képviselte, amivel a Szentgyörgyi grófok deákjának, Jacob Werbartnak tartozott Michael Tront (237/4b). Hans Eylausmrock posztókereskedő két üzletfelét említette, akiknek összesen másfél vég brünni posztóval tartozott (252/2,3). Paul Wintperger kereskedő két vég schamlott posztóval maradt hátralékban 11, illetve 12 aranyforint értékben (486/26a, 67.). Mindezek a tételek, amelyek sorát hosszan folytathatnánk, messze alatta maradtak a határszáron bonyolított komolyabb üzletek értékének, a testamentumok csak kiegészíthetik a vámnaplókból, kötelezvényekből és számadáskönyvekből nyert adatokat.

Érdekes adalékot jelentenek a szabók végrendeletei, amelyek az éppen munkába vett nyersanyag-készletet sorolják fel. Blasi Schneider pozsonyi szabó például 9 vég posztót és 11 vég *chindl* vásznat hagyott *seiner jungfrawen Susanne*-ra, aki feltehetőleg a jegyese volt (59/8–13.).⁵⁴⁵ A szabók szívesen adtak maradék szöveitekből a rászorulóknak javára is, mint például Simon Schneider felesége, Katharina, aki egy vég lódent említett (201/13.). Két véggel hagyott ugyanebből a szövetből 1406-ban a szegényeknek az egyik legkorábbi soproni végrendelkező, Mert Agendorfer (II/1. 13.), és hasonlóan rendelkezett fél évszázaddal később Wolfgang Joachim (II/1. 94.) Az évezredes múlta visszatekintő lóden egyébként is csak a szegények öltözetéhez volt használatos, becsületes polgár nem végrendelkezett volna róla saját ruhái közt.

A felsőruhák (*Rock, Schaub*) gyakran voltak prémmel béelve, amit a lakások gyenge fűthetősége is indokolt.⁵⁴⁶ A polgárság és a plébániai papság körében elsősorban a rókaprém terjedt el. Pozsonyban többször említették, mint az összes más szőrme felét együttvéve. Még a városi jegyző hivatali öltözete is rókaprémmel volt béelve.⁵⁴⁷ Közép-Európa nyugati részén, Konstanzban ezzel szemben a rókaprém olyan közönségesnek számított, hogy egyetlenegyszer sem fordult elő a végrendeletekben.⁵⁴⁸

545 Vö.: Szűcs 1955. 60. Uo. a 139. jegyzetben Susannát tévesen a szabómester feleségének (*hawsfrawen*) írja.

546 Jaritz 1977/b 254., a nem anyagi szempontokról ld. Jaritz 1993/b 25.

547 Ortway II/3. 190.

548 Baur 1989. 235–236.

Gyakori volt még a szintén helyben vadászható üregi nyúl málja és gereznája is. Az importált nyest-, coboly- és hermelinprémek, amelyek Konstanzban lépten-nyomon előfordultak, Magyarországon csak a városi elit és a tehetős nemesség öltözkését díszítették. A legértékesebb prémekből nem teljes bélések, hanem gallérok, szegélyek, kézelők vagy fejfedők készültek (2/a. kép). Az utóbbira példa a pozsonyi Albrecht Gailsam két cobolyprém fővege (*zobleins hewblein*, 400/10., 20.). Hasonlóról emlékezett meg az eperjesi Gregorius Fillach felesége, Caritas is (E. 43/9.).

A ruhadarabok színei

17. TÁBLÁZAT. AZ EGYES SZÍNEK GYAKORISÁGA A RUHÁZATBAN						
Szín	Sopron		Pozsony		Eperjes	
	szám	%	szám	%	szám	%
Fekete	57	34,0	106	30,4	2	1,7
Szederjes	36	21,4	60	17,2	29	24,6
Kék	24	14,3	82	23,5	29	24,6
Vörös	14	8,3	32	9,1	18	15,3
Zöld	11	6,6	35	10,0	25	21,2
Fehér	9	5,3	13	3,7	5	4,2
Szürke	7	4,2	11	3,2	–	–
Sárga	3	1,7	3	0,9	–	–
Egyéb	7	4,2	7	2,0	5	4,2
Összesen	168	100	349	100	118	100

Az öltözet egyes darabjainak bemutatásakor mindig igyekeztem kitérni a jellemző vagy éppen kevésbé tipikus színekre. Most ezek összesítéséből vonnék le néhány további tanulságot (17. táblázat). A színek előfordulásából levont következtetéseink sokkal megbízhatóbbak, mint a szövetekről tett megállapítások, mert a testálók jóval gyakrabban említették az egyes ruhadarabok színét, mint megkülönböztető jellemzőt. A soproni és pozsonyi öltözetek 37%-ánál, az eperjesieknek pedig 57%-ánál nevezték meg a színt, és ha az előbbi két helyen felsorolt fehéreneműket nem számítjuk, amelyek színét fölösleges lett volna megnevezni, ott is 50% körüli arányt kapunk. A színvilágot illetően tanulságos lehet a képi forrásokkal való összevetés is, amelyre a szöveteknél csak korlátozottan van lehetőség. A színek gyakoriságának elemzésére azért is érdemes figyelmet fordítanunk, mert itt nemcsak gazdasági megfontolások, de a divatáramlatok is szerepet játszottak. A színek szimbolikus jelentését szintén bizonyos mértékben figyelembe vették. A kék, elsősorban a világosabb árnyalatok, a tisztaságot (ezért is fordul elő olyan gyakran Szűz Mária ábrázolásánál), a vörös a hatalmat, a zöld a reményt, a sárga viszont a csalárdságot jelképezte.

A 15. századra az udvari viseletre jellemző élénk, telt színek a polgárság körében is korlátozás nélkül elterjedtek.⁵⁴⁹ A testamentumokban mégis a *fekete szín* volt a leggyakoribb mindkét nyugat-magyarországi városban, Pozsonyban a ruhák 30, Sopronban 34%-a volt fekete. Minden felsőruha, de különösen a hosszú *rock*, *mantel* és *schaube* színeként fordult elő. Méltóságteljes, ünnepélyes külsőt kölcsönzött viselőjének, és ezt a túlzásba vitt színpompával szemben az egyház is népszerűsítette.⁵⁵⁰ A korábbi testamentumokban, a 15. század közepéig főleg a módosabb polgárok és a papok viseletében volt gyakori, de a 15. század végétől viselete „demokratizálódott” és vagyoni helyzettől függetlenül minden polgárnak legalább egy fekete felsőruhával illetett rendelkezni. Annál meglepőbb, hogy Eperjesen mindössze kétszer említettek fekete ruhadarabot (mindkétszer *tunica* néven). Fekete színű ruhák gyakran szerepeltek más középkori városi végrendeletekben is. Arányuk Konstanzban 40%, az alsó-ausztriai kisvárosok közül Korneuburgban 41%, Tullnban 26% volt.⁵⁵¹ Hasonlóan fontos volt ez a szín a 17. századi ruszti hagyatékokban is.⁵⁵² Az ezzel egykorú győri testamentumokban azonban, Eperjeshez hasonlóan, ritka volt a fekete.

A *kék szín* Eperjesen a leggyakoribb, Pozsonyban a második, Sopronban a harmadik helyen állt. Ilyen színű szövetből mindhárom városban mindenféle hosszú és rövid felsőruha, néhány alkalommal pedig nadrág is készült. A kék öltözékek elterjedését elősegítette, hogy a színezőanyag, a festőcsüilleng könnyen hozzáférhető és viszonylag olcsó volt. A kék ruhadarabokat társadalmi különbség nélkül mindenki viselte, értéküket anyaguk határozta meg.

A harmadik szín, amely szintén mindhárom városban a gyakoribbak között volt – Eperjesen a késsel azonos gyakorisággal az első, Sopronban a második, Pozsonyban a harmadik helyen – a forrásokban *prawn*, illetve *brunaticus* néven fordult elő. Ezt a jelenkori német jelentés alapján hagyományosan „barná”-nak szokták fordítani.⁵⁵³ Sűrű előfordulása és felhasználásának módja azonban kétségeket támaszt ezzel az értelmezéssel szemben. Az ausztriai források a legcsúnyább színnek tartják,⁵⁵⁴ ennek ellenére az összes fentebb felsorolt ruhadarab előfordult ebben a színben, és tulajdonosaik társadalmi helyzete sem volt rossznak mondható. Sopronban például (a vagyoniilag nem értékelhető papoktól eltekintve) egy sincs, aki az átlagos adó kétszeresénél kevesebbet fizetett volna.

A *prawn* vagy *brunaticus* színű ruhadarabok között a különféle hosszú vagy rövid felsőruhák mellett a divatos öltözet kiegészítői: vendégujjak, fátylak és egy uszály (*flueg*) is előfordulnak. A legbiztosabb támpontot mégis a miseruhák és más egyházi öltözetek adják:⁵⁵⁵ a liturgia színei között a barna nem szerepel,

549 Összefoglalóan: Bildwörterbuch 135–136. (*Kleiderfarbe* címszó), továbbá az alább idézett irodalom.

550 Piponnier–Mane 1997. 71–74., Hasse 1979. 56., Pickl 1966. 104–105.

551 Jaritz 1993. 459–468., különösen a 465–466. o. grafikonjai.

552 Németh E. 1994. 92.

553 Így értelmezi A magyarországi középkori latinság szótára is. (Vol. I. Fasc. 3., Bp., 1989. 359.), és ezt az értelmezést követtem magam is a soproni anyag feldolgozásánál (Szende 1990. 80–81.), bár már akkor is feltűnt a „barna” szín gyakorisága és negatív megítélése közötti ellentmondás.

554 Jaritz 1977/b 255.

555 Házi II/1. 185. „lego pro fraternitate sacerdotum meum bonum superlicium capucium brunatici coloris”, Pannonhalmi Rendtörténet III. 706. „casula cum floribus spissis brunatici coloris”.

annál inkább a vele rokonítható lila. Ennek korabeli magyar megnevezése a *szederjes* volt, amit több 15–16. századi szójegyzék összeállítója is a *brunedus*, *brumaticus*, *braun* kifejezésekkel azonosított.⁵⁵⁶ Mindezek alapján úgy érzem, nem megalapozatlan a ruhák színeként szereplő *prawn*, illetve *brunaticus* kifejezéseket „lila”-ként értelmezni. A szederjes színű ruhák egyébként a 17. századi győri végrendeletekben is a leggyakoribbak voltak (2/b kép).⁵⁵⁷

A többi szín Pozsonyban és Sopronban viszonylag alacsony, 10%-ot nem meghaladó arányban fordult elő, Eperjesen jelenlétük jóval gyakoribb, különösen a *zöld színé* (21,2%). Igen sokféle ruhadarab: hosszú köpenyek, rövid mellények és csuklyák, valamint vendégujjak készültek zöld kelméből. Pozsonyban kiemelkedik a nő tulajdonosok száma, és kifejezetten nő viseletre szolgáló ruhadarabok megnevezése: *frawenmantel*, *frawenrock*, *ermel*, *prustl* fordult elő zöld színben. Sopronban a zöld ruhák szinte kizárólag a legelőkelőbb polgárok birtokában voltak.

A *vörös szín* használata jobban specializálódott: egyrészt hivatali-reprezentatív öltözékek színeként a városi szolgálatban levő férfiak használták, másrészt miseruhákat készítettek vörös anyagból (Pozsonyban hét, Sopronban három alkalommal). Divatszínként nadrágok és zekék esetében fordult elő. Ezzel szemben Eperjesen zömmel egyszerű *tunicak* voltak vörös színűek – amelyekből per sze egyházi célokra is örökítettek. Sopronban a vörös színű ruhadarabok tulajdonosai között többen álltak kapcsolatban a nemességgel.

A *fehér* és *szürke szín* használatának a testamentumok szerint nem volt kialakult gyakorlata. Ahány előfordulás, annyiféle ruhadarabot neveztek meg, a fátyoltól a nadrágon át a miseruháig. Eperjesen a szürke szín nem fordult elő. Még ritkábban, esetlegesen fordultak elő mák-, máj-, cseresznye- vagy vasszínű ruhák. Ezek az elnevezések majd a 16–17. század leltáraiban válnak igen elterjedté.⁵⁵⁸ Eperjesen öt alkalommal találkozhatunk a *novi coloris* vagy *newfarbe* kifejezéssel, amelynek magyarázata egyelőre ismeretlen.

Az egyik legritkábban említett szín a *sárga*, ez összhangban van a külföldön is hozzá kapcsolódó negatív képzetekkel, amelyek azonban főleg a sápadt, fakó sárgára vonatkoztak.⁵⁵⁹ Három pozsonyi és három soproni előfordulása azonban (ebből az egyik miseruhává átalakítás) cáfolja az ilyen nézetek kizárólagosságát.⁵⁶⁰ Az is lehet, hogy itt ragyogó, élénk sárga, az arannyal rokonítható árnyalatú ruhákról volt szó – ezt forrásainkból sajnos nem tudjuk eldönteni.

A két példát A magyarországi középkori latinság szótára is hozzá, az értelmezés módosítása nélkül.

556 Glosszárium 635. A példák között a Schlägli szójegyzékre (1405 k.), a Schlägli glosszákra (1430 k.) és Pesti Gábor *Nomenclaturájára* (1538) hivatkozik.

557 Horváth J. 1996. 18. A lila színt a 14–15. század fordulójáról származó dijoni források is vezetők divatszínként mutatják be (Piponnier–Mane 1997. 89.), de kétséges, hogy van-e összefüggés az itteni és a száz évvel későbbi magyarországi előfordulások között.

558 Radvánszky 1879–1896. kül. II–III. k.

559 Jaritz 1977/b 257. 18. jz. Bildwörterbuch 135–136.

560 Pozsonyban: 533/21 *hasocke*, 745/7 *hosen*, 745/8 *leib rockl*, az utóbbi kettő Czobor Ferenc tulajdonában, Sopron: 129/30 *schaube*, 139/8 *rock*, 139/8a az előbbiből átalakítandó *messgewand*.

A sárga szín főnemesi környezetben való előfordulására: Kubinyi 1985. 636. 151. jz.

A ruhadarabok értéke

Az öltözékek értékének összegéről csak ritkán, az esetek körülbelül 5–8%-ában szerzünk tudomást. Az említésre méltó öltözékek értéke 1 és 12 lb. den. (illetve aranyforint) között mozgott. Ennél jóval olcsóbbak voltak a kalapok, amelyeknek ára egy kalaposmester végrendeletében maradt fenn (II/1. 394.). Az átlagnál jóval többbe kerültek viszont a miseruhák, amelyek készíttetésére Sopronban akár 10–12, Pozsonyban 30–60 aranyforintot is hagyhattak. Az egyetlen adat, ahol egy házaspár ruháinak összértékét megadják, Eperjesről való, ahol 1522-ben Hans Perle és Sophia Melczerin összesen 74 aranyforint értékű ruhakészletet hagyott hátra (123/5–14.).

A számszerű értékmegjelölés helyett mindhárom városban gyakoribb az értékjelző kifejezések (hétköznapi, ünnepi, régi, új, jó, legjobb stb.) használata, amelyekkel nemcsak az adott ruhadarabot, hanem az azt öröklő személyt is minősítették. Liebhart Egkenfelder például a feleségéről maradt „legjobb” fátylat menyére, a „második legjobbat” gazdaasszonyára hagyta (183/105., 106.). A „hétköznapi, régi” öltözékeket sokszor szolgálkra, távoli rokonokra vagy ismerősökre hagyták, akiknek fontosabb volt, hogy egyáltalán gondoltak rájuk, mint hogy mekkora értéket örökölték.

A ruhák nem tartoztak a teauráló funkciót is betöltő tárgyak közé, a meglévő darabokat folyamatosan használták, zálogba keveset, többnyire csak a nemesfém tartozékokkal rendelkezőket tették. Kézizálogként zsidók is elfogadták a ruhákat, a pozsonyi Veit Vischer például fátylakat adott zálogba egy zsidó hitellelzőnek. Idekapcsolódik (bár nem testamentumról van szó) az a soproni eset is, amikor Handel soproni zsidó két ünnepre használt *tunica*-ért, egy *pallium*-ért és egy fátylóért adott nyolc dénárfont hitelt, amely valószínűleg jóval alatta maradt a tárgyak valós értékének.⁵⁶¹ Gyakoribb volt, hogy egy-egy ruhadarabot a végrendelező halála után kisebb (2–5 aranyforint összegű) tartozások kiegyenlítésére használtak fel. Általában megfigyelhető, hogy a ruhadarabok tökemegőrző funkciója az alacsonyabb társadalmi rétegeknél fontosabb lehetett, mint az előkelőbbek számára, hiszen sok szegény embernek ez volt az egyetlen pénzzé tehető ingósága.⁵⁶²

A ruhadarabok tulajdonosai

A társadalom és az öltözködés kapcsolata szintén megvizsgálható a források alapján. Sopronban a végrendelezők 40%-a (125 fő), Pozsonyban 32%-a (278 fő), Eperjesen 50%-a (62 fő) sorolt fel ruhadarabokat, tehát mindhárom városban a viselet nyújtja a legtöbb lehetőséget ahhoz, hogy a város anyagi kultúráját dif-

⁵⁶¹ Házi I/7. 285–286. Az önmagában jelentéktelen pénzügy emléke azért maradt fenn, mert a ruhák tulajdonosa, Johann Hamer felesége, Dorothea, két ünnepnapra visszakérte a ruhákat (tehát itt is nehezen nélkülözhető darabokról volt szó!). Amikor a zsidó várandós felesége az ünnep elteltével vissza akarta venni a zálogtárgyakat, az adós asszony kalapáccsal és karddal rátámadva halálosan megsebesítette.

⁵⁶² Vö.: Simon-Muscheid 1997. 67.

ferenciáltan mutathassuk be.⁵⁶³ A ruhadarabok birtoklása az ékszerekénél jóval kiegyensúlyozottabb képet mutat. Sopronban a 71 meghatározható vagyónú személyből nyolcan az átlag alatti adót fizettek, az átlag nyolcszorosa felett fizetők száma pedig 14 volt. Pozsonyban minden társadalmi csoport nagyjából valós számarányának megfelelően (kézművesek 29%, kereskedők 25%, szőlősgazdák 36%, egyéb 10%) képviselteti magát a ruhadarabokat említők között. Kiemelésre érdemes a szőlősgazdák magas aránya, ami más tárgycsoportoknál nem figyelhető meg. Eperjesen ugyanakkor azok említették a legtöbb ruhát, akik valamilyen mesterséget űztek vagy kereskedelemmel foglalkoztak, a csak földművelésből élők aránya alacsony volt.

A gazdagok viseletének jellemzői közül a végrendeletekből csak az anyagokat és a díszítést lehet megismerni, az esetlegesen eltérő szabást alig. Itt a bársonyról és damaszttról, továbbá a prémekről elmondottakra utalok vissza, mert forrásaink alapján főleg az anyagokban megtestesülő értéket ismerhetjük meg. Többen megállapították általánosságban, hogy a polgárság a nemesség öltözködését igyekezett a maga lehetőségei szerint követni, de a ruhák formai változatairól keveset tudunk.⁵⁶⁴ Kivétel ez alól a fentebb részletesen tárgyalt suba, illetve *Schaube*. Az utóbbi, úgy tűnik, férfiak által viselt, németes szabású polgári ruhadarab volt, szemben a nemes férfiak és nők ruházatához tartozó subával. A suba példáján a polgári és a nemesi viselet értékkülönbségeiről is képet kaphatunk. A polgárok 6–11 aranyforint értékű subáit a főurak és a középnemesek viseletéhez tartozó darabok is sokszorosán felülmúlták. „A jelek szerint nem volt lényeges különbség az arisztokrácia és a nemesség ruházata között” – állapította meg Kubinyi András a nemesi testamentumok alapján, mindkét rétegből 60–70 aranyforint értékű subákról talált adatokat. Ugyanezek a főurak szolgálíknak 1,5 aranyforintot érő subákat adtak.⁵⁶⁵

A végrendelkező polgárokénál jóval elnagyoltabb képet kapunk a szegények öltözködéséről, mert ők csak passzívan, a felruházásukat szolgáló kegyes hagyatékok kedvezményezettjeként szerepelnek a végrendeletekben.⁵⁶⁶ Ezért ezzel a témával alább, a ruhadarabok örököseiről szólva foglalkozom.

A viseletet érdemes a nemek szerinti bontásban is megvizsgálni. A középkorban a férfidivat sokkal változékonyabb és sokrétűbb volt, mint a női, mivel a férfiak felsőruhájának hossza a deréktól a bokáig változhatott, míg nők esetében erkölcsi tabuk és egyházi előírások korlátozták a divat szeszélyeit.⁵⁶⁷ A divat változását persze csak némi késéssel követte az elnevezések változása, a testamentumok esetében pedig a régi ruhadarabok említése és a konzervatív terminológia együttesen több évtizedes eltérést is eredményezhetett. Mindezek ellenére a végrendeletekben használt kifejezések tükrözik a férfidivat nagyobb változatosságát és a divat alakulását is. A nők és férfiak által egyaránt használt

⁵⁶³ von Brandt 1973. 25., Varjú é. n./a 346.

⁵⁶⁴ Kubinyi 1985. 633–635., vö.: Kubinyi 1990. 51–67.

⁵⁶⁵ Kubinyi 1999/b 338–340.

⁵⁶⁶ Házi 1939. 154–156., Jaritz 1978. 38.

⁵⁶⁷ Legutóbb ld. Sutton 1998. 8., 6. és 8. jz. A férfidivat nagyobb változatosságára a magyar kutatás is korán felfigyelt: Varjú é. n./b 402.

felsőruhák *rock*, *mantel*, *seidel* és *kursen* néven fordulnak elő, míg a férfiak ezeken kívül *joppet*, *wamsot*, *dolmányt*, *hacukát*, *jankot* vagy *schaubet* is viselhettek, továbbá *gugelt* és kalapot is csak a férfiak hordtak. A csak nőkre jellemző ruhadarabok elsősorban a kiegészítők közül kerültek ki: vendégujjak, kötények, szalagok, ingvállak voltak ezek.

A divat változásaira vonatkozóan számos különféle rövid felsőruha 15. század végi megjelenését emelném ki. Nyomon követhető az is, hogy ezek mellett divatba jött a 16. század végéig meghatározó jelentőségű hosszú díszköpeny, a *schaube*, ami felváltotta a 15. század közepén a használatból kiszoruló félhosszú *seidelt*.

A ruhadarabok örökösei

A ruhadarabok továbbörökítésének lehetőségei széles skálán mozogtak, a használati érték mellett figyelembe véve társadalmi rangjelző funkciójukat is.⁵⁶⁸ A ruhaadományok a rokoni és társadalmi kapcsolatok ápolása szempontjából talán még fontosabbak is voltak, mint az anyagi szükségek betöltése vonatkozásában. Ezért sem lehet egyértelmű összefüggést találni az említett ruhák száma és az örökhagyó vagyonossága között. A testamentumok a legritkább esetben törekedtek a teljes felsorolásra, többnyire annyi és olyan ruhadarabot említettek, amennyit a kedvezményezettek kielégítése megkívánt.

A rokonok a ruhák személyes jellege ellenére nem voltak többségben a testamentumokban említett ruhák örökösei között egyik városban sem – de itt sem feledkezhetünk meg forrásaink töredékes voltáról (13. táblázat). Többet árul el a nemek és generációk szerinti megoszlás, amelynek általános tendenciái megfigyelhetők mindhárom vizsgált helyen. A ruházat az a tárgycsoport, amin a legszélesebb kör: az örökhagyó szüleitől az unokáig négy nemzedék tagjai osztoztak, de persze nem egyenlő arányban. Általában a női végrendelkezőket jobban foglalkoztatta a ruhadarabok szétosztása, mint a férfiakat, és a rokonok szélesebb skáláját vették számításba. Az anyák főleg leányaikra hagytak ruhákat, az apák körülbelül egyenlő arányban említettek fiúkat és lányokat. A gyermekeknél is gyakrabban fordultak elő ebben az összefüggésben az örökhagyóval azonos nemzedékhez tartozó mindkét nembeli testvérek, és az unokahúgok is ugyanolyan sok darabot kaptak, mint a leányok. Az ő esetükben nehéz meghatározni, hogy életkorban melyik nemzedékhez álltak közelebb. A szülők, illetve az unokák nemzedékét szinte kizárólag női végrendelkezők tartották fontosnak megemlíteni. Egyébként a testálók nemcsak velük azonos nemű örökökre hagyhattak ruhákat: apák egyaránt örököztettek fiaikra és leányaikra, és kisebb számban anyák is hagytak ruhadarabokat fiaikra. Ez arra utal, hogy a megadományozottak nem mindig személyesen viselték a rájuk hagyott öltözékeket.

Az azonos nemzedékhez tartozók – férfi végrendelkezők esetében fivérek, nőknél zömmel leánytestvérek – választása tükrözheti azt, hogy ekkoriban már figyelembe vették a divat változását, és a könnyen „elavuló” darabokat nem

⁵⁶⁸ Jaritz 2000. 246–251., Jaritz 1980. 58.

hagyták a jóval fiatalabb családtagokra. Ezt figyelhetjük meg többek között a női ruhák vendégújjai vagy a *glockenmantel*ek és az új szabást követő rövid felsőruhafélék esetében is. A ruházat más darabjait, ahol a „régí” jelző gyakrabban előfordul, hosszabb távú használatra szánták, ezek reprezentációs értéke azonban kisebb volt.

A távolabbi ismerősök és barátok, akiknek nagy része szintén valószínűleg a végrendelkező kortársa volt, az átlag fölött kaptak ruhákat.⁵⁶⁹ Az ilyen módon tovább örökített öltözetek egyes esetekben személyes emlékként, kedves baráti figyelmességként értelmezhetők, másszor arra szolgáltak, hogy „kifogják a szel” az akadékoskodók vitorlájából, akik esetleg megnehezítették volna a végrendelet végrehajtását. Sokszor előkelő, reprezentatív ruhadarabok kerültek a családon kívülre, például a hosszú díszköpenyeket előszeretettel hagyták papokra, akik egyházi funkciójuk vagy a személyes barátság jogán is kiérdemelhették a testáló figyelmét. Az egyházra mint intézményre hagyott darabok aránya azonban alatta maradt az átlagnak. Az ilyen célú hagyatékok részben átalakítandó, részben eladásra szánt darabokból álltak. Eperjesen ismét kiemelkedő a vallásos testvérületek és kézművescéhek szerepe: a 220 ruhaadomány csaknem negyedét (51 darabot) ők kapták. Ezen belül ismét a Krisztus teste céh volt a leggyakoribb (21 említés), de tucatnyi más testvérület is előfordult.

A szegényebbek: szolgálók, sáfárnők és az ispotály gondozottjai sem maradtak ki a felsorolásokból, sőt az átlag kétszeresének megfelelő arányban részesültek a ruhákból. A több nemzedéken át használt, régiesebb szabású öltözetek is gyakran náluk kötöttek ki.⁵⁷⁰ Ezek mellett sokszor igen intim ruhadarabok: alsó- és felsőingek kerültek szolgálókhoz vagy elszegényedett rokonokhoz, szűk nadrágok pedig inasokhoz, szolgálkhoz. Találunk azonban arra is példát, hogy ha ura túl előkelő darabot szánt szolgálójának, inkább eladatta azt a végrendelet végrehajtóival, és az árát kapta meg a kedvezményezett. Az adott öltözet ugyanis nem felelt meg a szolga társadalmi rangjának, ezért nem volt célszerű „természetben” átadni neki. Ezt tette például a pozsonyi Steffan Haberler, aki egy 8 aranyforintot érő nyestprém *schau*be árát hagyta szolgáljára (511/6.).

Az ispotály gondozottainak általában darócposztót (*lodent*) vetettek, és ilyet kapott a soproni Jeronimus Siebenbürger szolgálja is (II/1. 103.). A lodenből felsőruhát (*rockot* vagy *mantelt*) készítettek. Sóvágó Vince a temetésekor a ravatalára borított posztót hagyta a szertartás végeztével egy szegény emberre (II/1. 316.). Többször szántak nekik összegeket ingek készíttetésére is. Saját ruháikat a vagyonosok ritkán hagyták névtelen szegényekre, inkább eladás utáni árukat kellett a nincstelének javára fordítani. A kegyes adományok közé tartoztak a szegény leányok kiházasítására hátrahagyott fátylak és ingek, gyakran kisebb-nagyobb pénzösszegek társaságában. A fátylak viszont társadalmi helyzettől függetlenül fiatal lányoknak szóló adományok voltak, hozományuk részeiként.

⁵⁶⁹ Az „átlag” kifejezés ebben az esetben az adott társadalmi csoport részesedését jelenti a szóban forgó tárgycsoportból. Pozsonyban például a barátok az összes tárgyak 10%-át kapták. A ruhákból való több mint 16%-os részesedésük tehát felette volt az átlagnak.

⁵⁷⁰ Varjú é. n./a 346–347.

Országos jellemzők és helyi sajátosságok

A három város anyagának összehasonlítása alapján elkülöníthető, hogy az öltözködési szokások közül melyek voltak országosan is jellemzőek, és hol találkozhattunk regionális sajátosságokkal. A pozsonyi adatok bevonása sok tekintetben árnyalta a soproni végrendeletek feldolgozása alapján kialakított képet, főleg egyes ruhaféleségek és textíliák megjelenésének idejét illetően. Pozsonyban általában hamarabb megjelentek az új, divatosabb formák és anyagok, illetve több olyan ruhaféleség is előfordult, ami Sopronban nem.

Az eperjesi testamentumok elemzése azonban sok mindenben a nyugat-magyarországi városokétól gyökeresen eltérő eredményeket hozott, és megmutatta, hogy a soproni és pozsonyi megfigyeléseknek csak egy részét lehet országosan általánosítani. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a tapasztalt különbségek egy része az eltérő végrendelkezési gyakorlatból származhat: abból, hogy más-más ruhadarabokat és azoknak más-más jellemzőit tartották említésre méltónak. Néhány esetben szerepet játszhat az eperjesi testamentumok kisebb száma is, ami miatt egyes darabok előfordulásának kisebb volt a valószínűsége. A legtöbb eltérés azonban másként is magyarázható.

Azonosak voltak a drágább külföldi alapanyagok (*harras, pernisch, lundisch*), de eltérések mutatkoztak az olcsóbb posztók származási helyében. Ezeket nem érte meg távolabbról szállítani, hanem a közelebbi gyártási helyekről: a nyugati határszélen délnémet, osztrák, cseh, északkeleten lengyel területről importálták. Még világosabb az eltérés a fehérneműk esetében: Pozsonyban és Sopronban külföldi vásznat használtak, míg Eperjesen a helyi termékek elégitették ki a szükségleteket.

A felsőruházat egyes elemei közül az általánosító jellegű kifejezések (*rock/tunica, mantel/pallium, pelz/mastruga*) mindhárom városban egyformán gyakoriak voltak, talán csak a *pallium* tűnik fontosabbnak Eperjesen, mint másutt. Eltérően emlékeztek meg viszont a testálók ezek díszítéséről. Eperjesen nagy hangsúlyt fektettek az ezüstcsatokra és -boglárookra, amelyeket általában a ruhától elválasztva másnak örökítettek tovább. Egy kassai adat alapján ott hasonlóan fontosnak tűnik az ezüst ruhadíszek (gombok, palástkapcsok) szerepe.⁵⁷¹ A másik két városban ezek a nemesfém tartozékok sokkal kisebb jelentőségűek voltak. Nehéz eldönteni, hogy a nyugat-dunántúliaktól eltérő díszítettség eltérő szabást is jelentett-e az eperjesi hosszú felsőruháknál. A *schaube* mellett megtalálható *suba* névalak viszont valószínűleg két különböző ruhadarabra utalt. A rövid kabátkák, zekék esetében jelentős eltérést nem lehet kimutatni a három város anyagában. Említésre méltó viszont, hogy a délnémet, osztrák területeken nem adatolható ruhadarabok és szabások (hacuka, dolmány, suba) a viszonylag kisszámú forrásanyagban is megtalálhatók voltak Eperjesen.

571 Margaretha, Johannes Weisser városi tanácsstag özvegyének testamentuma, 1472. Kassa Város Levéltára, Libri civitatis maiores H III/2. pur. 2. f. 69. b, idézi: MMűv I. 160. (Marosi Ernő tanulmánya). A kassai testamentumoknak az anyagi kultúra szempontjából történő feldolgozása kívül esik jelen kötet keretein, de a jövőben, az eperjesi anyag ismeretében, mindenképpen fontos lenne visszatérni rá.

A fehérneműk említésénél alapvető különbségeket tapasztaltunk: ezek a darabok Eperjesen szinte alig fordultak elő. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ott kevesebb inget használtak, csak mint helyi alapanyagból házilag előállított termékek kevésbé jöttek számba a továbbörökítésnél.

A fejedők közül szintén igen ritkán fordult elő Eperjesen fátyol, pedig ez a nyugat-magyarországi városokban meghatározó szerepet játszott. Kelengyeként vagy baráti ajándékként számos pozsonyi és soproni asszony sorolta fel részletesen, alsó-ausztriai társaikhoz hasonlóan. Feltevésként megfogalmazhatjuk, hogy Eperjesen mások lehettek a kelengyeadási szokások, több mindent készíthetett maga a menyasszony, vagy a rokonság nem a végrendeletek útján gondoskodott a hozománynak erről a fontos eleméről. A kelengye kérdésére az ágy-neműről szóló alfejezetben is visszatérünk még.⁵⁷²

Más szokásokkal találkozunk a miseruhák testálásával kapcsolatban is: Sopronban és Pozsonyban részletesen leírták, hogyan készüljön az ornátus, gyakran megnevezve egy átalakítandó felsőruhát vagy a díszítéshez felhasználandó ékszert. Eperjesen csak az egyháznak vagy vallásos társulatoknak szóló ruhaadományokról olvashatunk, a felhasználás módját nem kötötték ki.

A ruhák színvilágát tekintve Eperjesen elsősorban a fekete szín ritkaságát kell kiemelni. Hasonló megfigyelést tett a 17. századi győri magyar lakosok testamentumainak feldolgozója is, aki ezt a temetkezési szokásokkal próbálja magyarázni („Talán feketében temetkeztek?”).⁵⁷³ Az eperjesi példa alapján, ahol a többségi német lakosság mellett a soproninál vagy a pozsonyinál jóval jelentősebb magyar (és szlovák) kisebbség élt, felmerülhet a színhasználat és a nemzetiségi megoszlás összefüggésének lehetősége is, amit erősíthet a zöld szín hasonlóan magas gyakorisága is mindkét helyen. A feltevés bizonyításához azonban mindenképpen széles körű további vizsgálatokra lenne szükség.

A végrendeletek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a polgárság viselete országsszerte azonos alapelemekből állt, de ezek az elemek eltérő anyagokban, színekben és díszítéssel jelentek meg, és más-más hangsúlyt kaptak a nyugati határszélen, illetve az ország északkeleti részén. Az eltérésnek egyaránt lehetett az oka a földrajzi távolság és az etnikai különbözőség, a német, illetve a magyar anyanyelvű népesség eltérő aránya.

Eddigi adataink alapján csak nagy óvatossággal próbálhatjuk meg elhelyezni a vizsgált városok viseletét az európai palettán. A kontinens maga is megosztott volt, az írásos és képi forrásokban is igen gazdagon dokumentált angol-francia-németalföldi viselet formájában és elnevezéseiben is erősen eltért a délnémet és osztrák területek lakóinak ruházatától. Pozsonyban és Sopronban is erősen érvényesült ez utóbbi területek viseletének hatása. Egy-két kivétellel (*hacuka*, *janko*, *dolman*) azonos elnevezésekkel találkozunk, a *schaube* pedig a hangzásbeli hasonlóság ellenére nem a magyar subával, hanem a délnémet területen megjelenő *schaube*val állt összefüggésben.⁵⁷⁴ Az eperjesi viselet jobb elhelyezésé-

572 A kelengye összeállításának változatairól ld. Magyar Néprajz IV. 745–756.

573 Horváth J. 1996. 18.

574 Varjú Elemér ezzel ellentétes nézeteit Balogh Jolán már 1948-ban kétségbe vonta (Balogh 1948. 16–19.).

hez többet kellene tudni a környező városok, valamint a szomszédos lengyel és a kereskedelmi utak révén ide kapcsolódó erdélyi területek lakóinak ruházkodásáról is.

Ágynemű és egyéb lakástextil

Ennek a tárgycsoportnak a hagyományozása több végrendeletben is igen előke-lő helyet kap. Míg az öltözék kifelé reprezentálta viselője anyagi helyzetét, az ágynemű a család és a szűkebb baráti kör előtt tette ugyanezt.⁵⁷⁵ Mindhárom vá-rospan a leggyakrabban testált ingóságok között találjuk az ágyi öltözeteket: Eperjesen 14,8%-kal (107 db) a ruhák után a második leggyakoribb tárgycsoport volt, Pozsonyban 10,3%-os részesedéssel (391 db) a harmadik helyen áll, Sopronban 9%-os aránya (183 db) az ötödik helyet jelentette (12. táblázat). A leg-több testamentumban, ahol ágyneműk szerepelnek, 3-4 tétel fordul elő együtt, tehát általában egy teljes ágy felszerelését felsorolták. Ez a következő darabok-ból állt:

Lepedő (Leilach; linteamen). – Anyaga általában vászon, sőt a finomabbakat akár papi karinggé is át lehetett alakítani (II/1. 178.). Pozsonyban legtöbbször a „reisteins” anyagmegjelölés fordul elő, ez a közepes minőségű vászonféleség ko-rábban a kötények anyagaként szerepelt. A pozsonyi Andre Irher viszont kivé-telesen egy pár „von tuch” készült új lepedőt vetetett Stephan Hueter lányának, Marethnak (107/22.). Jóval finomabb volt a pozsonyi Larencz Mischingertől a nyitrai püspökre hagyott két *bissus*-lepedő (567/5.). Egy, a pozsonyi ispotály gondozottai javára tett rendelésből (89/10.) arra van adatunk, hogy egy pár le-pedőhöz kilenc rőf anyagra volt szükség.

A lepedők lehettek „közönségesek” vagy csíkosak, néhány esetben a hozzá-juk tartozó hímzett vagy más színű, például kék lepedőszélről is említés törté-nik.⁵⁷⁶ A lepedők Pozsonyban és Sopronban is szinte kivétel nélkül párosával fordultak elő, az egyik közvetlenül a derékaljra volt terítve, míg a másik a taka-ró vagy dunyha alá került, és fej felőli végét ráhajtották a takaróra. Ezt a szoba-belsőt ábrázoló képeken (főleg a Keresztelő Szt. János, Szűz Mária és Szt. Miklós születését ábrázolókon)⁵⁷⁷ gyakran megfigyelhetjük (6. kép). A hagyatéki leltárak vagy az ingóságokat leltárszerűen felsoroló végrendeletek mindkét városban háztartásonként 8–12 db lepedőt sorolnak fel, ez a fenti módon végezve az ágya-

575 Jaritz 1977/b 261. A történeti-néprajzi irodalom csak a legutóbbi időben fedezte fel az ágynemű vizsgálatában rejlő lehetőségeket. A Magyar Néprajz IV. kötete sem a lakásbelsőnél, sem a textí-liákkal kapcsolatban nem tárgyalja. Zentai Tünde kötete (Zentai 2003.) kéziratomban lezárása után jelent meg, eredményeit már nem volt alkalmam hasznosítani.

576 Vö. a jóval gazdagabban díszített darabokat nemesi környezetben: Radvánszky 1879–1896. 29–31.

577 Például a kisszebeni főoltáron vagy a Lippáról származó táblaképeken (MNG). Eperjesről a fen-tebb már említett „Szt. Miklós születése”, illetve „Szűz Mária születése” táblaképekre utalnék.

zást egyszerre 4–6 (vagy ha egy rend váltással számolunk, 2–3) ágy megvetéséhez volt elegendő.⁵⁷⁸

Eperjesen ezzel szemben 21 alkalommal összesen 25 lepedő fordult elő, tehát legtöbbször egyesével említették őket. Tévedés lenne azonban ebből az adatból másféle ágazási szokásokra következtetni. Az örökösök köre ugyanis itt jelentősen eltért a másik két városétól: 12 alkalommal egyházi személyeknek (pap, gyónató, sekrestyés, harangozó), több más esetben a temetési költségek fedezésére vagy lelkük üdvére hagyták ezt az ágyneműt. Ahol használati tárgyként örökítették át (lánynak, szolgálónak, barátnőnek), ott továbbra is két vagy több darab szerepelt. A kegyes adományoknál ismét a tárgyak pénzhelyettesítő funkciójával találkozunk: a helyben szőtt vagy fehérített vászonból készült egy-egy lepedő kiváltotta azokat a kisebb pénzösszegeket, amelyeket másutt a temetéssel összefüggésben adtak az egyház képviselőinek.

Nagypárna, párna (Hauptpolster, Polster; pulvinar, pulvinar capitale). – Általában egy ágyhoz egy darab tartozott, de Pozsonyban előfordult kétszeres mennyiség is. Christoph Popp felesége, Rosina pedig tíz darabról rendelkezett (630/18.). Huzatuk szintén lehetett csikos vagy sima, Eperjesen különösen gyakori volt a *cum tectura* vagy *cum supraductura* megjelölés. Külön csoportot képeztek az ülő vagy díszpárnák, amelyeket bőr, bársony vagy selyem borított.

Kispárna (Kuss; cussinus). – Szinte minden ágy elengedhetetlen tartozéka volt, egy-két darab tartozott egy fekhelyhez, Pozsonyban a kettő a gyakoribb, de négy is többször előfordult. Eperjesen a hosszú (*oblongus*) kispárnák fordulnak elő sűrűn, amiket a táblaképeken is megfigyelhetünk. A nagypárnához hasonlóan nemcsak gyakorlati célokat szolgáltak, hanem az ágyat is díszítették, főleg a bőrrel és a selyemmel bevont darabok. Ez utóbbiak megbecsültségét mutatja, hogy a soproni Steffan Barbierer neje, Margaretha, a Boldogasszony-templom szentsírjának díszítésére ajánlotta fel vörös selyem kispárnáját (II/1. 320.).

Takaró (Gulter, Deck, Khoczen; tectura). – Az ágy tartozékai közül a legszembevetőbb, és így a reprezentációra is jó alkalmat nyújtott. Ezzel a rókaprém, selyem-, és tafotatakarók tulajdonosai éltek is. Jóval szerényebbek voltak az ispotályban a szegények számára készített pokrócok, és ilyet hagyott a pozsonyi Hans Ebner a Szt. Lőrinc-templom mellett működő plébániai iskolára is (679/18.). Eperjesen csak egyszer fordult elő, amikor Ursula Cromerin hagyott lányára egy csergét (*tegnum de sergo*).

Dunyha (duchna, federpett; plumatica). – A takaróval váltakozva minden teljes ágyfelszerelésben megtalálható egy-egy darab, további jelzők nélkül. Az utóbbi, viszonylag ritkán előforduló német kifejezés egyértelműen utal arra, hogy tollal volt töltve, de ez a dunyhánál sem zárható ki. Eperjesen kizárólag a latin elneve-

578 A váltó ágynemű mennyiségét illetően a hagyatéki leltárak vizsgálatától pontosabb eredményt várhatunk, mert ott szerencsés esetben összevethető a háztartásban levő ágyak száma a felsorolt ágyneműk mennyiségével.

zés volt használatban, ami szintén tollal töltött dunyhát jelentett. Itt különösen nagy számban és gyakran párosával örökítették tovább, amivel kényelmesebb, melegebb fekhelyeket lehetett kialakítani. A tollat a nagy számban tartott libák szolgáltatták.⁵⁷⁹ A későbbiekben, ahol mód nyílik rá, érdemes lesz összevetni a hálókamrák fűthetőségét és a használt ágynemű mennyiségét, illetve minőségét az egyes városokban. A dunyháknál is szinte természetes volt, hogy huzattal együtt testálták őket,⁵⁸⁰ ezért inkább csak hiányukról (*absque/sine supraductura*) emlékeztek meg. A különböző huzatok simák vagy csíkosak lehettek.

Egyéb textíliák. – Ezen összefoglaló név alatt két olyan csoportról kell megemlékezni, amelyek szintén a szobabelső és a hozomány fontos részei voltak.⁵⁸¹ Az asztalterítők (*tischtuech, mensalia*) és asztalkendők az ingekhez és a lepedőkhöz hasonló vászonból (*walisch*) készültek. Díszítésükről a pozsonyi testamentumokból tudjuk meg a legtöbbet: a legkülönbözőbb vagyoni állású testálók említettek hímzett darabokat. A nem túl módos, gyakorlatilag munkaképtelen kovács, Cristan Schmid felesége, Katherina selyemmel kivarrott asztalterítőről írt (198/13.); Wenczla Eysner beneficiátus egy hímzett asztalterítő mellett egy padra való terítőt (*pantuch*) is hagyott javadalmára (156/27., 31.); a leggazdagabb polgárok közé tartozó Albrecht Gailsam szintén két hímzett terítőt adott leányának, Maruschnak (400/62.). Sopronban egy csíkos darab fordult elő, és egy „asztalterítőre való csillag” (*ayn sterer auf ayn tischtuech*, II/1. 266.). Általában egy háztartásból csak egy-egy terítőt említettek, de például a pozsonyi Christoph Popp felesége, Rosina, aki ágyneműkkel is bőven ellátta leányát, öt asztalterítőt hagyott rá. Az asztalterítők Eperjesen sem ritkák a testamentumokban: hat alkalommal összesen tíz darab fordult elő. A latin kifejezés, a *mensale* jelenthet oltárterítőt is, bár csak egy esetben van szó egyházi örökösről. A két csoport között egyébként sem lehetett nagy különbség, ugyanazok a darabok szolgálhattak egyházi és világi célokat is. A kéztörölőkről (*handtuech*) szegényesebbek információink, csak pusztán létükről értesülünk.

Az ágyneműk és textíliák tulajdonosai

A késő középkor egyik apró, de nem jelentéktelen vívmányaként tartják számon a személyre szóló külön ágynemű megjelenését, amely kényelmi és higiéniai szempontból is fontos volt.⁵⁸² Gyakorlatilag minden testáló rendelkezett tehát tovább örökíthető ágyneművel, de nem mindenki emelte ki ezeket a darabokat a hagyatékából. A viszonylag nagyszámú ágyneműt Pozsonyban 141, Sopronban 52, Eperjesen 37 végrendelkező említéséből ismerjük. A teljes létszámhoz képest tehát a nyugat-magyarországi városokban minden hatodik, Eperjesen csaknem minden harmadik testáló hagyatkozott ágyneműkről is.

579 Alltag 268. (idézi Antonio de Beatis 1517–18. évi németországi utazásának élményeit, aki gyakran 400 libát is látott együtt).

580 Demkó 1892. 240.

581 Demkó 1892. 227.

582 Alltag 266–268.

A hagyományos felfogás szerint az asztali edények mellett az ágyneműk képviselték az új háztartásba átvihető ingóságot,⁵⁸³ ezért is volt a becsületes hozománnyal kiházasítás terminus technicus: „zw pett und tisch ausrichten”.⁵⁸⁴ A jó minőségű, tollal vagy gyapjúval töltött ágynemű több nemzedéket is kiszolgált, családon vagy szűkebb ismeretségi körön belüli továbbörökítése több volt, mint anyagi kérdés. Ezért is szerepelnek a szegényebb örökhagyók mellett a legnagyobb vagyonúak is hasonló súllyal. Sopronban az ágyneműk említése az átlag és annak háromszorosa között adózókra volt a legjellemzőbb. Sok javadalmas pap is intézkedett ágyneműjéről javadalma, volt gazdaasszonya, szolgálója vagy rokonai javára. Felsorolásaikból az derül ki, hogy egy javadalom 2-3 rend ágyneművel rendelkezett.

Az ágyneműk örökösei

Az örökösök között az említett családi vonatkozások miatt a rokonok állnak az első helyen, ezek közül is a következő generációkra (gyermekek, unokahúgok, unokák) hagytak a legtöbbet (13. táblázat). Már működő háztartások javára (például házastársak egymásnak) csak nagyon ritkán hagytak ágyneműt, akkor is inkább díszesebb, selyemmel, bőrrel bevont párnákat. Az apák és anyák egyaránt a lányaikat részesítették előnyben fiaikkal szemben. Az azonos generáción belüli oldalági rokonok közül főként fiú- és leánytestvéreket találunk, akik valószínűleg az örökhagyónál fiatalabbak voltak. Ezenkívül jegyesek fordultak még elő. A nők nagy figyelmet szenteltek unokahúgaiknak és leányunokáiknak is. Arányukat tovább növelné a külön nem részletezett „házfelszerelés”-ek figyelembevétele.

A legnagyobb esetszámmal rendelkező pozsonyi mintán azt is megfigyelhetjük, hogy az örökhagyók nemükről függően a rokonok más-más csoportját részesítették előszeretettel ágynemű-adományban. A férfi végrendelkezők összesen 97 esetben hagytak ágyneműket rokonaikra, ebből 46 adomány leányuk, 23 fiuk számára szolt. Az a tény, hogy a mindkét nembeli gyermekek voltak többségben a kedvezményezettek között, arra mutat, hogy a gyermekek jövőjéről való anyagi gondoskodás az apák feladata volt – akár életükben, akár végrendeletükön keresztül. A női örökhagyók más gyakorlatot követtek. A leggyakoribb örökösök: leányaik (30 eset) csoportját szorosan követték az unokahúgok, akik esetleg egyben keresztlányaik is voltak (24), majd a leányunokák és az unokaöccsök (11-11), és csak ezután a fiúk (10). Az oldalági rokonok a második generációban is előfordultak, az örökhagyó leánytestvérének unokái személyében. Ezek a számok azt mutatják, hogy a nők nemcsak leányaikra gondoltak (különösen ha még az apa is életben volt), hanem a rokonok tágabb körére, így erősítve a családi összetartást látszólag egyszerű, mindennapi eszközökkel.⁵⁸⁵

583 Ez a felfogás a 13. században még a valóságot tükrözte, vö.: Hasse 1979. 40.

584 Az ágy és ágynemű szerepel az első helyen Hanns Paur 1475-ben Nürnbergben kiadott egy lapos nyomtatványán is, amely a házasulandók legfontosabb szükségleteit gyűjti össze rajzban, egy másik képmezőben pedig a kézműves edény társaságában a kéztörölő is szerepel. Vö.: Alltag Abb. 245.

585 Hasonló következtetésre jut a douai végrendeletek alapján az ingóságok számos csoportjának vizsgálatakor Howell 1996. 37.

A rokonokat követik a rangsorban a szolgálók (ritkábban a szolgálók), akiknek kiházásításához nagy segítséget jelentett egy-egy ilyen adomány. Hasonló megfontolásból hagytak egy-egy darabot mások gyermekeire vagy szolgálóira. A kapcsolatok pontos hátterét (keresztgyermek, szomszédság, gyermekkori barátság, távoli rokonság, szolgálatért elmaradt járandóság) legtöbbször csak sejteni lehet. Pozsonyban többször szerepeltek az ágyneműkkel kapcsolatban fogyatékosok is: Thomas Peck özvegye, Margaretha több darabot adott zálogba egy vak posztónyírónőnek (Plintschererin, 691/4.), egy-egy párnát örökölt a vak Erhartin (635/34.) és a bolond Siglin gyereke (29/27.). Név szerint nem említett „szegény, becsületes hajadonok” is sokszor örökölték ágyneműket – az ilyen hagyatékok egyértelműen a lélek üdvére szolgáló kegyes adományok sorába tartoztak.⁵⁸⁶

Az ágyneműk birtoklása, használata és továbbörökítése a három városban sok hasonló vonást mutatott. Különbséget jelentett Pozsonyban az egy-egy ágyhoz tartozó kis- és nagypárnák nagyobb száma, míg Eperjesről a tollas dunyhák nagyobb bőségét regisztrálhattuk. Eltérés mutatkozott a lepedők számában is, amit azonban nem a használat, hanem a hagyatkozási szokások eltéréseivel magyarázhatunk. A két nyugat-magyarországi városban inkább használati cikként kezelték az ágyneműket, míg Eperjesen – főleg a helyben készített vászonból varrott lepedők – pénzhelyettesítőként, értékciikként is számba jöttek az utolsó számvetéskor.

Edények

A soproni és pozsonyi végrendeletekben a második leggyakrabban említett tárgycsoport volt az edényeké (11,2, illetve 10,9%), Eperjesen pedig a harmadik helyen állt (13,6%). A pozsonyi 428 tétel mintegy 800 edényt foglalt magába, a soproni 218 említés összesen több mint 460 tárgyat jelentett, az eperjesi 99 hagyatéknak csaknem 200 darabról rendelkezik (18. táblázat).⁵⁸⁷ A nagy számok mellett ennél a tárgycsoportnál van a legkedvezőbb lehetőség arra, hogy az írásos adatokat a régészeti és az iparművészeti tárgyi anyaggal összehasonlítsuk, figyelembe véve a különböző formák, anyagok és funkciók kombinációjának lehetőségeit.⁵⁸⁸

586 Herlihy 1985. 142. a hozomány céljára szolgáló adományokat egyenesen a „késő középkori keresztény jótékonykodás legfőbb kifejeződése”-nek nevezi. Ld. még Szende 1997/b 81–83., 93.

587 Pozsonyban a 368 tételben szereplő 706 szám szerint említett edény mellett 60 esetben nem adták meg a pontos darabszámot, itt igen gyakran két vagy több edényre utalhatott az örökhagyó. Ezért a 800 darab csak a minimális számot jelentheti. Sopronban ugyanezek a számok: 200 említésből 436 darab, 18 esetben hiányzott a darabszám; Eperjesen 89 említésből 175 darab, tíz esetben hiányzott a darabszám.

588 Ezt a munkát a kedvezőbb kutatási feltételek miatt elsősorban Sopronban tudtam elvégezni, így ebben az alfejezetben a szokásosnál nagyobb mértékben támaszkodom ottani eredményeimre. Vö.: Szende 1997.

18. TÁBLÁZAT. A FONTOSABB EDÉNYFAJTÁK EMLÍTÉSE ÉS DARABSZÁMA A HÁROM VÁROSBAN						
Edényfajta	Sopron		Pozsony		Eperjes	
	említések száma	darab	említések száma	darab	említések száma	darab
Pohár	42	83	108	225	11	12
Csésze	5	5	6	7	–	–
Kupa	7	11	30	54	1	2
Kanna	23	85	46	149	19	74
Tál, tálka	21	126	29	134	18	52
Tányér	4	24	4	18	3	14
Palack	5	9	2	2	–	–
Üst	2	6	5	15	3	11
Kanál	18	111	27	270	11	43
A dőlttel szedett értékek a minimális számot jelentik.						

Asztali edények

A *pohár* (*pecher*; *piccarium*)⁵⁸⁹ a végrendeletek és az ábrázolások egybehangzó adatai alapján a leggyakrabban előforduló ivóedény. Sopronban 83 darabot sorolt fel 42 testáló (az összes végrendelkezők 13,5%-a), Pozsonyban 225 darabról rendelkezett 108 személy (12,8%), míg Eperjesen csak 12 darabot említett 11 végrendelkező (9%). Értéküknek megfelelően legtöbbször ezüstből, ritkábban üvegből készületeket említettek. Az ezüstpohár – a fentebb tárgyalt ezüstövekkel együtt – szerepelt a tárnoki jogban meghatározott „házastársi keret”-ben, tehát azok között a javak között, amelyeket az egyik házastárs halála után kötelezően a másik örökölt. Ez a kikötés legfeljebb négy darabra volt érvényes – a jogalkotók tehát ezt vették átlagosnak, de feltételezték, hogy ennél több is lehetett egy háztartásban.⁵⁹⁰

Bár a *pecher* szó többféle formát is jelölhet, az ábrázolások és a régészeti leletek⁵⁹¹ alapján is a jelző nélküli említések esetében a magas, karcsú, „gótikus” pohár formára kell gondolnunk (8. kép). Ez a típus, amely a tágabb értelemben vett Közép-Európában mindenütt elterjedt, az Itáliában a 13. század második felétől használatos üvegpohár forma fémmásolata lehetett, ahogy azt az északnémet *sulvern glas*⁵⁹² kifejezés is mutatja. A felülete legtöbbször sima volt, esetleg a pereme körül futott körbe gyöngysordíszes vagy más mintájú szegély. Adataink

589 A Kállai Lőkös Jánosné által 1462-ben Odoardus Angelonis sókamarástól örökölt javak jegyzékében a *piccarium*ot a lábassal is azonosítják, de soproni adataink között a tárgyak ezüstanyaga kizárja ezt. A fenti oklevelet idézi Marosi E. MMűv. 160.

590 Kovachich 1803. CXXXII. tc., 226–227.

591 Vattai 1955. 207–208., MMűv 741. (Kolba Judit tanulmánya).

592 Hasse 1979. 17.

között is viszonylag kevés a díszítésre vonatkozó kifejezés. Ilyen a *gemyndelte pecher* (*Mündelbecher*), ami „szájazott”, általában négylevelű lóhere formában ívelt szájú poharat jelent. Sopronban négy esetben, Pozsonyban hétszer említettek, ezek közül kétszer lábakon állt (635/21., 776/20.). A másik forma a *geraifelt pecher* ami „pántoltat, abroncsosat” jelent; csak Sopronban fordult elő két alkalommal.

A harmadik kifejezés a *schinpecher*, amit az „egybejáró pohár”-ral (*Haufenbecher*) azonosítottam. Ez esetben nem a karcsú gótikus formára, hanem alacsonyabb, csészeszerű, hengeres oldalú pohárra kell gondolni.⁵⁹³ Az elnevezés előtagja, a *schin-* a pohár szája körül körbefutó, általában aranyozott, domborműves díszítést jelentette.⁵⁹⁴ Azonosításomat alátámasztja, hogy a három soproni *schinpecher* említés mindegyikében 2-3 darabot soroltak fel, amelyek egy összetartozó egységet képezhettek. (A többi pohárfajtánál legtöbbször csak egyről írtak.) Pozsonyban, ahol jóval gyakoribb volt ez a megnevezés (16-szor fordult elő) szintén általában 2-4 darabot említettek együtt, de néhányszor egyesével is előfordult. Itt talán különálló, hengeres formájú darabokról, vagy egy korábbi készlet más-más helyre került részeiről volt szó. Hasonló, egymásba illeszthető poharak voltak az *eingeschobens* jelzővel illetett ezüstpoharak, amelyek egyike fedéllel is rendelkezett, csakúgy, mint néhány magában álló pohár.

Figyelmet érdemel még a soproni adatokból egy kóstoló pohárka (*khostpecherel*, II/5. 139.) és egy németalföldi (*nyderlendisch*) ezüstpohárka (II/1. 396.), Pozsonyból pedig két „pikkelyezett” (*geschupfte*), azaz cápás díszítésű darab (486/37., illetve 731/34.), amelyek a legvagyonosabb testálók birtokában levő „modern”, a 15. század végén divatba jövő poharak voltak. Egyedi darab, talán emléktárgy lehetett a *tibi soli* feliratú, belül aranyozott pohár, amelyet a pozsonyi Larenz Mischinger hagyott Hans Han plébánosra (567/13.), éppúgy, mint polgártársa, Jacob Haytewr *schinpechere*, amit arra rendelt, hogy a Szt. Mihály-templomban húsvétkor igyanak belőle (732/52.).

A soproni Mert Sighart özvegye, Dorothea asszony végrendeletében négy különlegesen díszített ezüstpohárról emlékezett meg: pereg, vörös címerpajzsban pereg, fehér címerpajzsban húsvágó bárd, illetve egy félhold és két vörös csillag volt rajtuk látható. A díszítések a színekből kiindulva valószínűleg zománcozottak (*gesmelczt*, II/1. 288–89.) voltak. Ezek a jelek, címerképek, a megrendelőre, illetve a tulajdonosra utalnak. A felsorolt jelek több polgári címernek is alkotórészei voltak, sőt mindegyikük megegyezik egy-egy soproni polgárnak az 1520-as években használt címerével.⁵⁹⁵ A végrendelet azonban 1504-ben kelt.

593 Dexel 1962. 68., 315. kép: Franz Sickingen Haufenbechere nyolc összeillő darabból állt, hasonló forma előfordult a budapesti ezüstleltében is: Vattai 1955. 207. Mollay Károly „esztergályozott serleg”-nek értelmezte: Mollay 1988. 319.

594 Lexer 1986. 184. „*schin*’ = *Streifen zum flechten*”. Vö.: Toranová 1991. 170.

595 Tompos 1973. 296., 298., 302. – A pereg Peter Göckel pék, a húsvágó bárd Wolfgang Fleischacker, a félhold és két csillag Michel Pullendorfer címerében fordul elő. Annak eldöntése, hogy 15–20 évvel korábban is használták-e ezeket a címereket, és hogy kapcsolatban álltak-e a végrendelező Dorothea asszonnyal vagy néhai férjével, Mert Sighart városbíróval, további levéltári kutatást igényelne.

Hasonló jellegű díszítésekről vannak adataink Pozsonyból is, három különböző testálótól: perec (783/29.), ökörfej (638/4.), illetve szarvas (833/46.) formában, de nem tudni, vésett, domborított vagy más technikával készültek-e.

Más anyagból alig említenek poharakat: Sopronból két üvegpohár került be a testamentumokba, Pozsonyban egy sem, és Eperjesről is csak más jellegű írásos bizonyítékkal rendelkezünk az üvegpoharak használatáról.⁵⁹⁶ Ezek mellett néhány igen előkelőnek számító, a királyi udvarban is használatos, a morvaországi Lošticeből származó sómázás kőcserép edényt sorolnak fel Sopronban (*gleser loschytzer*, II/5. 140.), és esetleg az *altes stain* kifejezés (II/1. 233.) is erre vonatkozik.⁵⁹⁷ Pozsonyban ugyanennek az árunak a kereskedelméről találunk egy adatot: Larenz Hunger kereskedő tartozott lošticei poharakért Hans Blantschernek 4 aranyforint és 1 dénárfont értékben (714/19. a) (9. kép).⁵⁹⁸

Az eperjesi adatok sajnos szinte semmit nem tesznek hozzá a másik két város forrásaiból kialakult képhez. Itt a testálók jóval kisebb része említett poharakat, és akkor is – Georg Cromer kivételével – csak egy-egy darabot, míg Sopronban a személyenkénti 2-3, Pozsonyban pedig a 4-5 darab sem volt ritkaság. A testamentumok hiányosságait ismerve nehéz egyértelműen kijelenteni, hogy Eperjesen ilyen kevés volt az ezüstpoharak száma. Mindenesetre, mint nyilvánvaló értékhordozó tárgy, bizonyára nagyobb szerepet kapott volna a hagyatkozásnál, ha többet birtokoltak volna belőle.

Az ezüstpoharak értéke igen tág határok, 2 és 32 aranyforint között mozgott (mindkettő zálogösszeg volt), ami a sok különféle formai változat ismeretében könnyen érthető. Az egy háztartáson belül említett legnagyobb darabszám 12 volt, a pozsonyi Thomas Ebersperger kereskedő özvegye, Barbara sorolta fel ezeket 1514-ben (776. sz. – férje 12 esztendővel korábban csak két egybejáró pohárról emlékezett meg). Az özvegy vagyona azonban messze meghaladta a pozsonyi átlagot, ahol a háztartásonként öt darabnál nagyobb mennyiség már kivételesnek számított.

A *csésze* (*Schal*) nagyrészt ezüsből készült, alacsony, öblös ivóedény volt. Ritkán, vagyonos polgárok hagyatékában említik: Sopronban öt, Pozsonyban hat személynél fordult elő. Formájáról, díszítéséről és értékéről kevés adatunk van: a soproni Mert Koch csészéje belül aranyozott volt (207/14.), a pozsonyi Jacob Romer edénye *mit gulden hirssen* volt díszítve és 6 aranyforintot ért (349/5.), Augustin Mischulber csészéje ugyanott 9 dénárfontért volt zálogban (547/21.).

A *serleg/kupa* (*Koph; czyphus/cuppa*) félgömb alakú, mélyebb csésze formájú, asztali folyadéktárolásra és ivásra is használatos. Több esetben fedéllel (*lid*) is ellá-

596 1511-ben Nagymihályi György deák házában, „ahol bort szoktak kimérni”, egy eperjesi polgár felesége állítólag összetört egy üvegpoharat. ld. Iványi 1931. 1045. sz., idézi: Kubinyi 1992. 232.

597 Holl 1990. 227–235. az összes középkori magyarországi lelőhely felsorolásával. A másodikként idézett kifejezés Alföldy Bálint hagyatéki leltárában edények között szerepel.

598 Az egyik leggazdagabb lelőhely, ahonnan 76 ilyen edénytöredék került elő, éppen Pozsony: Polla 1979. 132–134., Taf. IX. A töredékek nagy száma szintén arra utal, hogy a poharak kereskedelmi áruként lehettek jelen. Vö.: Holl 1990. 234–235.

tott edények. Sopronban hét végrendelkező összesen 11 darabot, míg Pozsonyban 30 testáló 54 darabot sorolt fel. Eperjes itt is alig képviselteti magát: csak Gregorius Fillach özvegye, Caritas említett két ezüst *ciphust*.

A kupák formájáról és anyagáról a legtöbb adatot a másik két városhoz képest jelentős mennyiséget felvonultató Pozsonyban találjuk. A fából készült változatokat a 13. századtól a 16. századig használták.⁵⁹⁹ Az említésre érdemes darabok különleges, dekoratív csomós (*knorrett*), gombos (*mit pugklen*) vagy hullámosan erezett (*fledrein*) anyagból, valószínűleg puszpángból készültek. Egy ilyen jellegzetes darab öt év különbséggel kétszer is előfordult: először az idősebb, majd az ifjabb Jacob Aigner testamentumában (731/18., illetve 755/19.). Gyakoribb volt azonban az aranyozott ezüst, esetleg réz használata, sőt egyetlen kivételként Wolfgang Dorner egy pár aranykupával is rendelkezett. Néhányszor a szokásostól eltérő formákat is megneveztek: Pangraz Rutnstock kupája kehelyre hasonlított (*koph als ain kelich*, 833/48.), Ulrich Puchleré pedig egy velencei pohárra (*als ain Venedig glas*, 602/31.). Ugyanő említett egy madarakkal díszített kis kupát is (*kopffel do vogel aufsten*, 602/30.), Hans Biberger pedig egy húsvétkor használatos darabról emlékezett meg (613/7). A legkülönlegesebb darab, amelyet nem lehet pontosan tudni, hogy melyik ivóedény-féleséghez soroljunk be, a drágakőgyűjteményével kapcsolatban is kiemelt Liebhart Egkenfelder birtokában levő, tengeri kagylóból készült darab volt (*mermuss zu ainer trinkassach* 183/82.).⁶⁰⁰ A pozsonyi jegyző tehát nemcsak természettudományos érdeklődését és könyvtárát tekintve tartott lépést a kor műveltségének élvonalával, hanem a díszedények legújabb divatját is követte.

A fémből készült darabok értéke a 10 dénárfontot, illetve aranyforintot mindig meghaladta, sőt a soproni Wolfgang Rauch aranyozott kupája 30 aranyforintért volt zálogban (160/28. b), és ugyanennyit ért a pozsonyi Niclas Gutgesell hasonló edénye is (40/6). Nem véletlen tehát, hogy mindhárom városban szinte kizárólag olyanok birtokában találjuk meg, akik kellő vagyonnal rendelkeztek, és affinitást mutattak az érdekes, reprezentatív tárgyak iránt.

A *kanna* (*Kandel*; *cantera*) általában önből készült asztali folyadéktartó edény, amely viszonylag gyakori tétel volt a testamentumokban. Pozsonyban 46 személy legalább 149, Sopronban 23 végrendelkező legalább 85, Eperjesen 19 testáló legalább 74 darabról tett említést. (A darabszámok mindig az alsó határértéket jelentik, mert több esetben csak az „összes kanna, kicsi és nagy” összefoglaló kifejezés szerepelt.)⁶⁰¹

A szűkszavú említésekből nem derül ki, hogy a körte formájú testtel és ívelt, tölcséres nyakkal rendelkező típusról (10. kép), vagy a felfelé kissé keskenyedő egyenes, vagy ívelt oldalú formáról (a céhkannák legáltalánosabb típusa-

599 Holl 1966. 55., 61. Vö.: a serleg címszóval Mollay 1982. 493–496., 20. kép.

600 Vö.: Toranová 1997. 31.

600 Vö.: Toranová 1997. 31.

601 Holl 1996/b jórészt a jelen kötet megírásához felhasznált soproni források alapján veszi sorra az önművesség készítményeit, támaszkodva a Szende 1990. tanulmányra. Ezért megállapításai közül főleg azokat idézem, amelyek a korábbi dolgozatomban kifejtettektől eltérő véleményt képviselnek.

19. TÁBLÁZAT. A KANNÁK NAGYSÁGÁNAK GYAKORISÁGA			
Nagyság	Sopron	Pozsony	Eperjes
Sechshalbkandel	–	1	–
Vierhalbkandel	–	2	–
Dreyhalbkandel	3	3	–
Pintkandel	9	12	8
Dreiseitlckandel	–	2	4
Halbkandel	16	12	29
Seitlckandel	13	5	3
Achtelkandel	2	1	–
Összesen	43	38	44

hoz hasonló darabokról) volt-e adott esetben szó. Mivel a délnémet és osztrák területen a 15–16. században ez a típus terjedt el jobban, és Magyarország központi területein is ismert régészeti anyagból,⁶⁰² így a végrendeleti adatok mögött is talán többnyire ezt a hengeres testű ónkannatípust valószínűsíthetjük.⁶⁰³ A kannák formájára vagy díszítésére utaló kifejezések igen ritkák, szinte kizárólag Sopronban fordultak elő. Egy esetben szerepelt (II/1. 198.) hasas (*pauchatt*) kanna. A kannák többsége díszítetlen (*ebene*) lehetett, míg az *ausgrabenn kchandel* kifejezés (II/1. 259.) bemélyített, vésett díszű edényre utalt.

A kannák legfontosabb jellemzője nem is a formájuk, hanem a méretük volt, amely a bor mérésére használatos űrmértékrendszert követte (19. táblázat). Sajnos adataink igen hiányosak, gyakran éppen a legtöbb kannát együtt megemlítő testálók nem részletezik a méreteket. Sopronban és Eperjesen a kannák mintegy feléről, Pozsonyban alig több mint egynegyedéről derült ki a mérete. Az adatok ezért inkább tájékoztató jellegűek, feltételezve, hogy a nem részletezett darabok nagysága is hasonló módon oszlott meg. A legszélesebb méretválasztékkal Pozsonyban találkozunk. A legnagyobb méret, a *sechshalbkandel*, tehát a 6 iccés nagyság Bogdán István számításait alapul véve legalább 4 liternek felel meg, más számítások szerint az 5 litert is elérhette.⁶⁰⁴ Ez egyetlen esetben fordult elő, Hans Muschinger kovács özvegye, Katherina hagyta a pozsonyi kovácscéhre, tehát valószínűleg céhkanna volt (658/18.).

A *vierhalbkandel*, ami a pint kétszeresét és a *dreyhalbkandel*, ami a pint másfélszeresét jelentette, szintén elég ritka volt. A leggyakoribbak a pintes (*pintkandel*) és az iccés (*halbkandel*) kannák voltak, 0,65–1,6 literes nagyságuk mindennapi családi használatot feltételez. Figyelemre méltó az iccés kannák nagy

602 Holl 1987. 318–320. (Toronyalja, Miklós Zsuzsa ásatása).

603 Dexel 1962. 61–62. Az űrmértékedények is inkább ívelt, balluszerre emlékeztető testűek voltak. Uo. 69–71.

604 Bogdán 1991. 204–208., Dányi–Zimányi 1989. 20–21. Sopronra a Bogdánénál nagyobb értékeket ad meg: 1 pint 1,82, illetve 2,41 liternek felelt meg. Az általam feldolgozott adatok alapján nem tudok a vitában állást foglalni.

száma Eperjesen. A meszelyes (*seitelkandel*) kanna, amellyel a *cantharus quartalis*, *fertlkandel* és *zwoächteinkandl* elnevezések is azonosíthatók, főleg Sopronban volt jellemző. A legkisebb méret, az *achtelkandel* (a pint egynolcada) pedig csak a nyugati határszél városaiból adatolható forrásainkban. Ennek nagysága nem érte el a 2 dl-t, ezért lehetséges, hogy nem bor, hanem más folyadékok vagy italok tárolására szolgált.

A kannák többsége nem volt hitelesítve, bár a mindennapos használat során borkimérésre is használták őket. Hiteles mértékek (*halb- und seitelmasskandel*) csak egy soproni hagyatéki leltárban szerepelnek (II/1. 266.). Pozsonyban és Sopronban is előfordult egy-egy alkalommal a *schenkhkhandel*, amit üzleti célú borkimérésre is használhattak.⁶⁰⁵ Eperjesen, ahol a sör volt az elterjedtebb, hasonló jellegű edényről nem hagyatkoztak. Itt említék még két mérőedényt, két vékát (*canistrum*), amelyeket az Eperjesen kivégzett András brassói diák javai között írtak össze (E. 89/9.).

Ónkannák szinte minden olyan testamentumban előfordultak, amelyben a háztartási eszközöket részletezték, különösen Sopronban és Eperjesen. Egy-egy végrendelező átlagosan 3-4 darabot osztott szét, különböző örökösöknek, de ritkán adta meg a pontos számot, ha ugyanarra hagyta a teljes készletet. A Sopronban egy háztartáson belül említett legnagyobb szám nyolc darab volt, Eperjesen 13, Pozsonyban 14. Megjegyzendő azonban, hogy a legnagyobb számok nem a leggazdagabbak végrendeleteiben fordultak elő: Pozsonyban Leonhart Winkler feleségénél, Margarethnél (678/13.), illetve Christoph Popp szücs özvegyénél, Rosinánál (630/4., ő az ágyneműk részletezésében is élen járt). Eperjesen szintén egy kézműves, Andre Binder felesége, Gertrud (E. 88. sz.) birtokolta a legtöbbet, szám szerint 13-at. A háztartás alapkészletéhez tartozott a pintes, az iccés és a meszelyes kanna; ezekből, különösen az utóbbiból, a szükségletek szerint többet is beszerezhettek.

A kannák túlnyomó többsége ónból volt, de néhány esetben ezüsből készült darabokról is olvashatunk. Az *opherkendl* néven Sopronban egyházi személyekkel vagy adományokkal kapcsolatban fordultak elő, a miséken voltak használatban. Valószínűleg hasonló céllal készítettett a pozsonyi Peter Kreytz is két ezüstkannát (615/29.). Pozsonyból azonban néhány igen vagyonos polgár háztartásából ismerünk világi rendeltetésű darabokat is. Az ifjabb Jacob Aigner barátjára, Friedrich Voyt polgármesterre hagyott egyet (755/20.), Thomas Ebersperger özvegye, Barbara visszaadta leányának azt, amelyet tőle kapott, Pangraz Ruthnstock pedig feleségének adott egy ezüstkannát, amelynek súlya 2 márka és 3 latot (mintegy 572 g-ot) nyomott. Példáink azt is mutatják, hogy ezeknek a ritka és értékes daraboknak a továbbörökítése nemcsak anyagi, hanem érzelmi kérdés is volt.

A *palack* (*Flasche*) szűk szájú, folyadéktartó edény. Ónból és üvegből egyaránt készült, de anyagát gyakran nem nevezték meg. Valószínűleg utazáshoz használták, kisebb bormennyiség szállítására. A kannáknál felsorolt méretváltozatok

605 Vö.: Holl 1992. 43–55.

közül csak az iccés és a meszelyes (*halbflasche*, ill. *seitlflasche*) fordul elő, az is csak Sopronban, ahonnan a legtöbb említés (9 db 5 személynél) származik. Pozsonyban csak ketten sorolták fel (a sokat utazó Albrecht Gailsam és egy másik kereskedő özvegye), Eperjesen senki sem. A palackokat az ún. pincetokban (*futtrall*, *keller*) helyezték el és szállították, amint azt Alföldy Bálint (II/1. 233.) és Barbara Zirkendorfferin (II/5. 140.) hagyatékában láthatjuk. Egy ilyen tokba való lapos ónpalack került elő a közelmúltban Hahótról (Zala m.), amelynek segítségével megismerhetjük egy korábban csak írásos forrásokból ismert tárgy valódi formáját.⁶⁰⁶

A *tál/tálka* (*Schüssel*; *scutella*) széles, vízszintes peremű, közepén öblösen bemélyedő edényfajta. A kannákhoz hasonlóan viszonylag gyakori tétele a testamentumoknak, és nagyjából ugyanazok a végrendelkezők említik mindkét fajtát. Pozsonyban 29 személy mintegy 134 darabot, Sopronban 21 testáló 126 darabot, Eperjesen 18-an 52 darabot soroltak fel. A városok nagyságához és a testálók számához képest tehát Sopronban találjuk róla a legtöbb adatot.

A közepes és kisebb tálak mindennapos személyi használatra szolgáltak, míg a nagyobbakban az ételt hordták fel az asztalra.⁶⁰⁷ Ilyen különleges kínálótál lehetett a *fischplatt* is. Az étkezési kultúra fejlődésével minden asztalnál ülő személynek külön fémtállal, vagy tányérral terítettek, nagyobb vendégvárás vagy lakodalom esetén pedig kölcsön is kértek edényeket. Sopronban Alföldy Bálint királyi harmincados házában volt a legtöbb, szám szerint 20 (156/23.), de a tíz alatti számok voltak a jellemzőbbek. Pozsonyban is csak három testálónak volt 12, 13, illetve 16 tálja, de az átlag itt is ennél kevesebb, négy körüli mennyiség volt. Eperjesen szintén 13 tálról rendelkezett Gertrud Binderin, aki kannákból is a legnagyobb készletet birtokolta. A legtöbb testáló azonban itt mindössze 2-3 darabról emlékezett meg, a 12 – mint az étkészletek alapszáma – csak később jött divatba.

A tálak leginkább ónból vagy fából készültek, de az utóbbiakat csekély értékük miatt legtöbbször nem sorolták fel (12. kép). Kivétel ez alól Wenczla Eysner pozsonyi javadalmas pap, aki hat fatálat hagyott az általa vezetett javadalomra (156/43.). A már többször említett Rosina, Christoph Popp özvegye pedig 13 óntálja mellett három réztálról (*messen schussel*) is megemlékezett. Az óntálak anyagát – mint általában más óntárgyakét is – beolvasztással is értékesíthették. Ennek érdekes példája Thomas Haindel pozsonyi pap, aki „törött és nem törött” óntálait hagyta „gazdaasszonyára”, aki egyben gyermekei anyja is volt (647/7.). Érthető tehát, ha a szép számú egykori tárgyi anyagból mára csak mutatóba maradt egy-két darab. Egyesek szerint a soproni késő középkori óntálak egyetlen megmaradt példánya az a darab, amely Szalay Ágoston gyűjteményéből került a Nemzeti Múzeumba, de Holl Imre nem osztja ezt a vélekedést (11. kép).⁶⁰⁸

606 Holl 1996/a 245–246., a tárgytypus részletes ismertetésével, valamint 102–103. tábla.

607 Hasse 1979., Dexel 1962. 63.

608 Holl 1987. 327–328., 21–22. ábra., Holl 1996/c 256., Abb. 13. Kuncz Ruedl salzburgi mester műveként határozza meg.

A *tányér* (*Teller, plat, scheibe; discus, talare*) a tálnál laposabb és általában kisebb méretű asztali edény. Pozsonyban és Sopronban négyen, Eperjesen hárman említették. A tálakhoz képest ritkán fordult elő, és szinte minden egyes alkalommal más kifejezést használtak rá. A megállapodott terminológia hiánya is csekély elterjedtségére mutat, tehát az óntányér még egyik városban sem szorította ki teljesen a fából készült változatokat. A fémtányér kezdetben elődjének, a sima kerek vagy négyszögletes falapnak a formáját utánozta,⁶⁰⁹ és formája a 15. század folyamán sem vált igazán anyagszerűvé.⁶¹⁰ Egyes kutatók szerint a *scheibe* volt a szögletes változat.⁶¹¹ A Pozsonyban testáló Wolfgang Mautner egy külön dobozban tartotta ezeket (*puxen mit zynscheiben*, 813/3a). Anyaga miatt külön említést érdemel az az ezüsttál (*discus argenteus*), amelyet az eperjesi Albert kőfaragó birtokolt, és a sóvári szerzeteseknek adott a kolostor teteje kijavításának költségeire (E. 107/2.).

Egyéb asztali edények elvértve fordultak csak elő. A soproni Barbara Zirken-dorfferin hagyatékában szerepelt a legrészletesebb leírás: *ain gross saltzwass, darin ettlich klaine saltzessel* (II/1. 140.).⁶¹² Hasonló célt szolgálhatott az Eperjesen feljegyzett *salaria* (E. 88/11.) is. Az asztalon állhatott a szintén Sopronból adatolt ecetesedény (*essichvessel*), valamint a Pozsonyban egy nem túl előkelő polgárnál, Hans Sawrasch szűcsmesternél feljegyzett asztaldísz (*tischprunk*, 606/11.).⁶¹³

Konyhai és más edények

Az *üst* (*Kessel, caldare*) nagyméretű, öblös konyhai edény, amely ritkán fordult elő a testamentumokban. Pozsonyban öt személy összesen 15 darabot sorolt fel (ebben azonban benne van az ismét csak Rosina Poppin által említett 11 darab, amely minden bizonnyal a háztartás teljes készletét felölelte, 630/13.). Sopronban két személy birtokában levő hat darabról értesülünk, Eperjesről pedig hárman összesen 11 darabot soroltak fel (nem számítva a *crater* néven nevezett ónedényt, amely valószínűleg inkább az asztali edényekhez tartozott, talán a bor behűtésére használták). Hasonlóan ritkák voltak ezek a fémedények a bécsi polgárság körében is.⁶¹⁴

Az üstök anyagáról egyedül Eperjesről értesülünk, itt mindegyikük ónból készült. Ugyanakkor az északnémet területen rézből és bronzból készült változataik terjedtek el széles körben. Az anyagok eltérése talán a használat eltérő módjára is utal: az ónból készült üstök inkább tárolásra, semmint főzésre voltak használhatók. A soproni példák többsége káposztásüst (*krautkessel*) volt, egy feltehetően igen nagy méretű edény, amelyben a legelterjedtebb zöldségféle főzé-

609 Dexel 1962. 63.

610 Holl 1987. 326–327. (Salgó várából).

611 Holl 1996. 80. (D. Nadolski: *Altes Gebrauchs-Zinn. Leipzig, 1983. 45. alapján*).

612 Ld. Holl 1996. 82. leírását.

613 Ez a kifejezés a német párhuzamok alapján a díszedények összefoglaló neve is lehet, vö.: Schildhauer 1992. 77.

614 Jaritz 1977. 149. Ezen tárgyak kis számának okát nem annyira azok értéktelenségében látom, hanem abban, hogy ezeket a funkciókat más anyagból, például cserépből készített edények látták el.

sét végezheték,⁶¹⁵ a pozsonyi Peter Diemetter tímár üstje pedig a cserzéshez volt szükséges (855/28). Emellett az eperjesiek két alkalommal sörfőző berendezést (*brasium*) is említettek (E. 105/3., 118/8.).

A *dézsák* és *fatálak* (*Poting, Tretschaff, Schaffel*) a fából készült, zömmel szüretelésnél és a borászatban használatos nagy edények. Sopronban csak hagyatéki leltárakban fordultak elő, Pozsonyban tízen végrendelkeztek is róluk. Minden szőlőbirtokos család háztartásában nagy számban voltak ilyen faedények, formájuk az újkorig megőrződött.⁶¹⁶ Az elnevezésekből a borkészítés munkamenetét is rekonstruálhatjuk: különböző tárolókádak (*furdring poting, uberwerf poting*), cefrézőkád (*maispoting*), taposókád (*tretschaff*) voltak használatosak. Eperjesen – érthető módon, hiszen nem bortermelő vidéken feküdt – ezeket a faedényeket nem említették. A pince felszerelését a tölcsér és a hosszúnyakú korsó (*angster*) egészítette ki, amelyet Sopronban kétszer, Pozsonyban egyszer említettek.

Az *egyéb konyhai eszközök* rövid áttekintése segíti teljesebbé tenni a középkori városi háztartásról alkotott képünket. A ritka említések nagyrészt a tárgyak csekély értékével magyarázhatók, egyébként minden háztartásban szükség volt rájuk.⁶¹⁷ A *mozsarak* (*morser, mortarium*) valószínűleg gyakorlati hasznosságuk mellett komoly súlyuk miatt képeztek kivételt: Pozsonyban heten, Sopronban négyen, Eperjesen ketten végrendelkeztek róla. Érdekes módon nem beolvasztásra szánták, hanem zömmel a rokonságnak juttatták ezeket a konyhai kiegészítőket. A viszonylag sok fennmaradt példány tanúsága szerint kissé ívelt, hengeres testüket bordák díszítették. Ezek 1500 előtt függőlegesek, a 16. századtól inkább széles vízszintesek voltak,⁶¹⁸ és általában bronzból öntötték őket. Adataink között csak három pozsonyi testáló nevezte meg mozsara anyagát, ami mindhárom esetben vörösréz (*kupher*) volt, egy alkalommal vastörővel (*schtos-sell*, 623/13.).

A sütő- és főzőalkalmatosságok közé tartoztak a lábasok vagy *serpenyők* (*phanne*), amelyek a háztartást a teljesség igényével felsoroló testálónknál (például Pozsony: Rosina Poppin, 630/14.; 5 db, Eperjes: a Geberth házaspár, E. 121/20.) vagy hagyatéki leltárakban fordultak elő. Kivételt képezett a vagyonos pozsonyi Jorg List felesége, Anna, aki azért említett egy serpenyőt, hogy a bolond Siglin gyermekére hagyja (29/28.). Hasonlóan karitatív szándékkal – két szegény hajadon megsegítésére – emlékezett meg egy zsírosbödönről (*schmalzhafen*) egy pozsonyi özvegyasszony (848/10.). Ezeken kívül néhány vasból készült rostély és nyárs sorolható még ide.

A *mosdótál/medence* (*Peck; pelvis*) legtöbbször sárgaréz lemezből (*messen*) domborított, függőleges oldalú, vízszintes peremű széles tál. Pozsonyban kilenc, Sop-

615 Az edény használatához nyújtott néprajzi párhuzamokat Kücsán Józsefnek köszönöm.

616 Mollay 1941. 156., Storno 1940. 356–357., 366.

617 Askercz 1999. áttekintése is jórészt az itt felsorolt sütő-főző eszközöket sorolja fel, de jóval nagyobb formai változatosságban.

618 Dexel 1962. 55.

ronban és Eperjesen három alkalommal említették. A mosdóedények a szoba berendezéséhez tartoztak, a Mária, vagy Keresztelő Szt. János születését ábrázoló táblaképeken az ágy végében, egy kis asztalkán van a mosdótál elhelyezve (1. kép), egyébként esetenként a padlón, a szoba sarkában vagy egy kis falifülkében állt.⁶¹⁹ Az igényes munkával készült mosdófelszerelést a kézmosó vizet tartó hordó (*handfass*, II/1. 198., *topp*, Ep. 121/19.) egészítette ki, ez csak elvétve fordul elő a végrendeletekben. Egy Hans Schmidt nevű soproni kovács pedig egy *mässene gyesskandl*-ról, azaz mosdásnál használt sárgaréz kiöntös kannáról végrendelezett (II/1. 353.), és hasonlót birtokolt Wenczla Eysner pozsonyi javadalmas pap is (156/36.). A mosdóedények formai változatairól az ábrázolások és a fennmaradt példányok alapján is képet kapunk.⁶²⁰

Az edényfajták áttekintése után próbáljuk meg egy középpolgár-háztartás fémedénykészletét összeállítani: 1-2 ezüstpohár, 4-5 ónkanna, 10 ón- vagy fatányér, 5-10 óntál, 1 réz mosdótál, 1 bronzmozsár és 1 réz- vagy bronzüst. Ez a felsorolás inkább az alsó határt jelenti, jobb módúaknál az ezüstpoharak vagy az ónkannák száma két-háromszorosa is lehetett az itt megadottnak, a vasból készült fazekakra és serpenyőkre pedig csak kivételesen vannak adataink. Ezt láthatjuk Rosina, Christoph Popp pozsonyi szűcsmester özvegye testamentumában, aki a kevésbé értékes fémekből készült edények bőséges sorozatát hagyta leányára. Háztartásában szerepelt 14 ónkanna, 13 óntál, 12 óntányér, 3 rézmedence a hozzájuk tartozó réz vizezhordóval, 3 réztál, 1 rézkarika (*messen krantz*, talán edényalátét), 2 vörösréz mozsár, 11 üst és 5 serpenyő – ugyanakkor csak egy ezüstpohara volt.

A főbb edényfélések, asztali és konyhai felszerelések köre, amely a késő középkorban alakult ki – amint azt a német kutatás is megállapította⁶²¹ – a korai újkor folyamán is jellemző maradt, a változások inkább a mennyiségben, a használat módjában és egyes ritka típusok rövid ideig tartó feltűnésében mutatkoztak meg.

Evőeszközök

A *kanál* (*Löffel*, *coclear*) a háztartási fémedénykészlet, pontosabban a „családi ezüst” elmaradhatatlan kiegészítője. A 15–16. század folyamán a rövid, fa előképeket követő formák terjedtek el,⁶²² széles, lekerekített végződéssel és ívelt nyéllel, bár a mindennapos használatra továbbra is inkább a fakanalak szolgáltak (12. kép). A végrendeletekben ezüst-, vagy jóval ritkábban ezüstveretekkel díszített fakanalakat soroltak fel. A tárnoki jog előírásai szerint 12 darab ezüskanál tartozott a házastársak között öröklődő házfelszereléshez⁶²³ – itt tehát elméletileg már egy tucat alkotta a készletet. A valóságban ennél kisebb és

619 Dexel 1962. 65–66. A képekre a 93. jegyzetben említetteken kívül ld. Englisch-Jaritz 1976. 28–29., 11–13. kép.

620 Vö.: Müller 1997. 251–262. Ld. még: Holl 1996. 82., a réztálak figyelembevétele nélkül.

621 Mohrmann 1996. 167–178.

622 Gömöri 1979. 10. kép. 6.

623 Kovachich 1803. 227.

nagyobb számok is előfordultak, nagy változatosságban. Pozsonyban 27 örökható mintegy 270 darabról, Sopronban 18 végrendelkező 111 darabról, Eperjesen 8 testáló 43 darabról rendelkezett, az egy főre jutó darabszám tehát 10, 6,2, illetve 5,4 volt.⁶²⁴ A szélső értékek 1 és 29 között mozogtak: egyetlen kanalat hagyott Sopronban az egyébként jómódú Niklas Schneiderknecht Mert Sighart polgármester lányára, Marthára, aki talán a menyasszonya volt (II/1. 192.), míg a pozsonyi Helena, Mert Gailsam felesége 29 darabot osztott szét 1/3–2/3 arányban férje és fia között.

A Sopronban felsorolt kanalakból 84 volt teljes egészében ezüst, míg Pozsonyban a 257 ezüstkanál mellett csak egyetlen tételben szerepelt hét veretes fakanál (662/19.). Ezeknél a díszítések a nyélen, illetve a nyélre húzva helyezkedtek el,⁶²⁵ sőt a nyelet aranyozhatták is. Az evőkanalak között tokban tartott erezett anyagú fakanállal (*fladern loffel*) is találkozunk (II/1. 413.). Az a hat vaskanal, amelyeket a háztartási felszereléseket igen részletesen felsoroló Rosina, Christoph Popp szűcs özvegye említett meg, inkább a konyhai, mint az asztali felszereléshez tartozott (630/15.). Hasonló darab a pozsonyi nyugati külváros régészeti kutatásakor is előkerült.⁶²⁶

A tizesével vagy tucatjával emlegetett kanalaknál az ezüstpoharakhoz hasonlóan nyilvánvaló ezek értékőrző funkciója. Ha egy-egy darab nem is volt túl értékes (a kerepesi leletben talált kanál 35 grammot nyomott),⁶²⁷ 10–12 darab már akár fél kg ezüstöt is tartalmazhatott, így nem csoda, hogy vagyonos örökhatók is megemlékeztek róla. Friedrich Voyt pozsonyi polgármester felesége, Katherina kanala 1–1 aranyforintra értékelte (780/49.). Ennél jóval drágábbak lehetnek azok az emberalakos (talán apostolfigurás) és címeres díszű kanalak, (*silbrein loffl obn mit dem ordtn und manndl*), amelyeket Zeller pék hagyatékában vettek leltárba.⁶²⁸ A kanalakat öröklők köre városonként eltérő: Eperjesen zömmel egyházi személyek és intézmények (gyóntató, ispotály, oltáralapítványok), Pozsonyban szinte kizárólag világiak (rokonok, tanúk, végrehajtók, városi vezetők), míg Sopronban mindkét csoport képviselői részesültek ezekben az adományokban.

A kés (*Messer, cultellus*) sokféle célra felhasználható vágószerszám, így a legszélmélyesebb használati tárgyak közé tartozott. A férfiak tokban vagy tarsolyban állandóan maguknál hordták, sőt gyakran a nőknek is övükről lógott le.⁶²⁹ Azért is fordul elő kevés a végrendeletekben, mert reprezentatív jellegét csak a nyélre erősített veretek fokozhatták. A soproni említések felénél a kés (bizonyára a

624 Néhány testamentumban nem kapunk pontos számot, másoknál pedig feltételezhetjük, hogy nem végrendelkeztek minden, a birtokukban levő darabról, ezek az adatok csak hozzávetőlegesnek tekinthetők. Mégis, a bizonytalanságok ellenére, arányaikban érzékeltetnek valamit a három város eltérő gazdasági potenciáljából.

625 Dexel 1962. 69.

626 Hasonló vaskanalakat említ egy eperjesi városi számadáskönyvből Kubinyi 1985. 641., 187. jz. Régészeti előfordulása: uo. 189. jz., ugyanez Pozsonyból: Polla 1979. 210.

627 Kralovánszky 1955. 190–193. Ez a kincslelet is egy ötvös hagyatéka volt, aki az elrejtett tárgyakat nyersanyagként akarta újból felhasználni.

628 Toranová 1997. 32–33. a német analógiák alapján azonosítja az emberfigurákkal díszített kanalakat az ún. „apostolkanalakkal”.

629 Ezt mutató ábrázolás: Toranová 1997. 29. 1. kép.

nyél) anyaga vörösréz (*kupfer*), Pozsonyban szinte kivétel nélkül ezüstveretes késekről hagyatkoztak. Sopronból kiemelésre méltó egy ezüstveretes *fursneidmesser* (II/1. 311.), ami a tálalásnál használt széles, bárdszerű szeletelő kés lehetett.⁶³⁰ Pozsonyból ismét Liebhart Egkenfelder hozza a legérdekesebb példákat: egy hosszú parasztkés, egy csontvágó vagy vadászkes és egy drágakövekkel (*mit parillen*) kirakott ezüstveretes kés volt a birtokában (183/67., 69., 90.).

Külön említendők a kereskedelmi céllal behozott, nagy tételben továbbított kések, amelyek véletlenszerűen, az örökhagyó halála idején függőben levő kereskedelmi vállalkozások miatt kerültek be a végrendeletekbe. Ebbe a kategóriába tartozik a pozsonyi Stephan Gruenpader testamentuma: a kalmár arról emlékezett meg, hogy unokaöccsénél Bécsben 3800 kést hagyott hátra. Talán nem véletlen, hogy ez az adat 1442-ből, a pozsonyi kereskedelem virágzásának idejéből való (84/10.).⁶³¹ Kereskedelemmel kapcsolatos a késekre vonatkozó egyetlen utalás az eperjesi testamentumokból is, amely szerint Gertrud Binderin tartozott Georg Kramernak 1/2 aranyforinttal kések (*cultelli*) fejében (E. 102/3.).

Az étkészlet harmadik fő eleme, a villa, polgári körökben személyre szólóan csak a 17. századtól terjedt el nagyobb mértékben. Előtte főleg édességekhez, tálaláshoz használták. Az általunk elemzett forrásokból teljesen hiányzik,⁶³² de például a pozsonyi nyugati külváros ásatásából nyolc különböző méretű példányát publikálták.⁶³³

20. TÁBLÁZAT. A FŐBB EDÉNYFAJTÁK MEGOSZLÁSA ANYAGUK SZERINT									
Edényfajta	Ezüst			Ón			Réz/Bronz		
	S.	P.	E.	S.	P.	E.	S.	P.	E.
Pohár	84 ¹	225	12					1	
Csésze	5	7							
Kupa	11	54 ²	2					1	
Kanna	2	5		85	149	74	1		
Palack				9 ³	2				
Tál, tálka ⁴				134	126	52		3	
Tányér			1	41	27	12			
Mosdótál							9	12	3
Mozsár							4	8	2
Összesen ⁵	102	291	15	269	304	138	14	25	5

¹ Ezenkívül 2 db üvegpohár; ² Továbbá 2 db aranykupa; ³ Továbbá 1 db üvegpalack; ⁴ Nem számítva a fatálat és -tányérokat; ⁵ Csak az itt felsorolt edényfajták. A dőlttel szedett értékek a minimális számot jelentik.

630 Dixel 1962. 310. 311. kép (*Vorlegemesser* néven).

631 Vö.: Kováts 1902., a kések kereskedelméről: Kubinyi 1973/b 189–193.

632 Vö.: Benker 1978. 12 skk., Alltag 1986. 212–213., Szende 1997/b 17.

633 Polla 1979. 301., Tab. XXXII.

Az edények anyaga és tulajdonosai

Az edények anyagai közül (20. táblázat) a legértékesebb az ezüst volt. Tisztán aranyból készült, világi rendeltetésű tárggyal az ékszereket kivéve csak egyetlen esetben találkozunk, a kupáknál. Az ezüstitárgyak, bár néhány kupát és kannát kivéve kisebb darabok voltak, a háztartás legértékesebb részét képezték. Nem is mindenki engedhette meg magának ezt a fényűzést. Sopronban csak az átlagos adó kétszeresénél többet fizetőkre volt jellemző, de ezen belül is kiugrott a legnagyobb vagyonúak száma. Érdekes az iparosok által birtokolt ezüstpoharak számbavétele: az összes említés 21%-a volt náluk, de ha a leggazdagabbakat, a mészárosokat leszámítjuk, csak 11% az arány.⁶³⁴ Ezzel szemben a városi lakoságnak lényegesen kisebb részét kitevő papság az ezüstpoharaknak több mint egynegyedét birtokolta. Pozsonyban a kézműveseké volt az ezüstpoharak 38%-a, amelyek közül minden második volt mészáros háztartásában. Eperjesen mindössze 12 ezüstpohár fordult elő a testamentumokban, és ebből is csak ketőnek a tulajdonosa: egy molnár és egy sörfőző űzött valamilyen mesterséget, míg hatan kereskedők voltak. Az értékes ezüstkannák és -kupák közül Sopronban egyik sem ismert iparos végrendeletéből. Pozsonyban 31%-uk (54-ből 17 db) volt olyan polgárok kezében, akik valamilyen mesterséggel is foglalkoztak, bár inkább kereskedésből éltek. Köztük is a mészárosok álltak a vezető helyen 14 birtokolt darabbal. Eperjesen a poharakon kívül csak egy ezüstedény, egy tál fordult elő mesterember, Albert *lapicida* testamentumában (E. 107/2.).

Sokkal inkább jellemző anyag volt a polgárság egészére a „szegények ezüstje”, az ón. Bár már a 12. század elején működő Theophilus presbyter is leírta az ónkancsók készítését, az ón forrasztását és a kiöntőcső öntését (87–89. c). Ennek az anyagnak az elterjedése a 15. századtól kezdve öltött csak nagyobb méreteket. A leggazdagabb ónérclelőhelyek Közép-Európában az Érchegységben voltak, így a gyártás központja is Nürnbergben, valamint a szász és cseh területeken helyezkedett el.⁶³⁵ Nem jelentéktelen azonban a felső-magyarországi városok, valamint Buda és Pozsony ónedénygyártása sem.⁶³⁶ Sopron iparát egy időben 2-3 ónöntő képviselte a 15. és 16. század folyamán.⁶³⁷ (Az edények anyagának megítélésében azonban óvatosságra int a budai Dísz tér 10. sz. ház kútjából előkerült kanna [10. kép] összetétele: ez csak 42% ónt tartalmazott, a többi része ólom volt.⁶³⁸) Az ónöntők legjellemzőbb terméke a kanna volt, a mesterség elnevezésére is felváltva használják a *Zinngiesser* és a *Kannengiesser* kifejezést.

A könnyen, gyorsan, nagy tömegben elkészíthető, mindennapos használatra való óntárgyak a 16. század elején szinte minden háztartásban helyet kaptak. A 17. századra megnövekedett számú hagyatéki leltárak elemzéséből láthatjuk, hogy az ónedények folytatták hódító útjukat: már egy átlagos háztartásban is

634 Szende 1989. 112.

635 Vö.: Kellenbenz 1987. 235–258., kül. a 237. és 238. o. térképei.

636 Németh G. 1983. 5–6.

637 Csatkai 1937. 27., Holl 1987. 316., Holl 1996/b 72–74., 85–86.

638 Gy. Duma: Ergebnisse der Metalluntersuchung, in: Holl 1966. 85–87.

annyi volt belőlük, mint száz évvel korábban a leggazdagabbaknál.⁶³⁹ Végrendeleti említéseik azonban társadalmi és gazdasági helyzet, valamint nemek szerint is egyenetlenül oszlottak meg. Kezdjük az utóbbi szemponttal (21. táblázat).

21. TÁBLÁZAT. AZ ÓNTÁRGYAK BIRTOKOSAI NEMEK SZERINT				
Város	Férfi		Nő	
	említés	darab	említés	darab
Sopron	57	162	17	73
Pozsony	55	85	40	163
Eperjes	13	21	58	119

A férfiak testamentumában említett óntárgyak aránya egyedül Sopronban haladja meg a nőkéét. Itt elsősorban a javadalmas papok végrendeletei befolyásolják az arányokat, mert ők nemcsak nagyszámú, de szinte leltárszerűen részletes testamentumokat hagytak hátra, amelyben a javadalom óntárgyainak felsorolása fontos helyet kapott. Pozsonyban és Eperjesen már a nők javára billen a mérleg, különösen ami a darabszámot illeti. A férfiak, akik közt többségben voltak a nőtlenek vagy az özvegyek, ha említettek is óntárgyakat, általában csak egy-két darabot soroltak fel, vagy általánosságban emlékeztek meg ön-neműikről. A nők viszont gyakran teljes készletekről rendelkeztek, edényfajták szerint elkülönítve. A hagyományosan működő háztartásokban az ónedények, a háztartás más, kevésbé reprezentatív tárgyaival együtt a nők gondjaiba és rendelkezése alá tartoztak.

Foglalkozás szerint leghatározottabban ismét csak a kézműveseket tudjuk elkülöníteni. Arányuk Sopronban a legalacsonyabb, ismét csak a javadalmas papok részletező testamentumai miatt. Pozsonyban és főleg Eperjesen viszont jóval nagyobb részt kaptak az ónedények említésében, mint amennyire a városi társadalomban, illetve a testálók között szerepeltek (22. táblázat). Eperjesen ará-

22. TÁBLÁZAT. A KÉZMŰVESEK SZÁMARÁNYA AZ ÓNTÁRGYAK BIRTOKOSAI KÖZÖTT							
Város	Összes			Ebből kézműves			Kéz-művesek %-aránya
	említés	darab	?*	említés	darab	?	
Sopron	74	235	3	20	47	1	20
Pozsony	95	248	28	33	99	22	40
Eperjes	71	140	9	30	80	3	57

* Említés, ahol a darabszámot nem nevezték meg.

639 Askercz 1999. 379. 100 darab, 1600–1624 között felvett soproni hagyatéki leltárban összesen mintegy 3200 ónedényt, ezen belül 514 tányért, 1115 tálat és 990 kannát és 230 palackot számolt össze, a háztartásonkénti átlag tehát 32 darab, ami nagyjából megfelelt a 16. század eleji értékek felső határának.

nyuk annál is inkább szembetűnő, mivel az ezüstedényeket említők közül úgy-
szólván teljesen hiányoztak. A mesterségek szerinti megoszlás viszonylag
egyenletesnek mondható, kivéve a mészárosokat. Hiányoznak ugyanis az óntár-
gyakat felsorolók közül a jómódú, a távolsági kereskedelembe is bekapcsolódó,
a pozsonyiakhoz hasonló mészárosok, illetve mészárszék-tulajdonosok, akik
például ott az ezüstpoharak említésében élén jártak. Ha mégis felsoroltak óntár-
gyakat, akkor különleges darabokról volt szó, mint például Albrecht Gailsam
esetében, aki egy pincetokért tartozott egy bécsi ónöntőnek, illetve négy nagy tá-
lat hagyott lányára, Maruschra (400/17. és 61.). A főleg helyi szükségletre dol-
gozó, szerényebb vagyonú mészárosok viszont nem maradtak ki a sorból.

Sopronban a vagyoni helyzetet is alaposabban megvizsgálhattuk. Ebben az
esetben a javadalmas papok kihullanak a rostán, mivel ők az adójegyzékekben
nem szerepeltek. Az eredmény összhangban van a másik két városban a kézmű-
ves középpolgárok arányából levont következtetéseinkkel: az ónedényeket emlí-
tők köre zömmel az átlagos adó háromszorosánál kevesebbet fizetőkre korláto-
zódott.⁶⁴⁰ A 2 és 3 közti adóindexűek jelentették azt a csoportot, amelyik már
rendelkezett ezüstedényekkel is, de az óntárgyak is értékesek voltak számukra.
Az ennél vagyonosabbak az ónedényeket már nem tartották említésre méltónak,
bár bőven rendelkeztek velük, ahogy azt két hagyatéki leltár (Hans Zirkendor-
ferin, II/5. 138–140. és Alföldy Bálint II/1. 233–235.) bizonyítja.

„Alapszinten”, a mindennap használt edények kategóriájában szinte nem
volt eltérés a városi vezető réteg és a szegényebb polgárság háztartásai között.
Az egyes csoportok értékrendje azonban igen sokban különbözött egymástól,
ami abban is megnyilvánult, hogy mely edényféléseket tartottak említésre
méltónak. Az igazi vagyoni különbségek a státusszimbólumnak számító nemes-
fém tárgyak és más, nehezen hozzáférhető darabok, mint például a kókuszhéj-
vagy kagylóserlegek birtoklásában és ezek kifinomult használatában mutatkoz-
tak meg.⁶⁴¹

Az ezüstedények az egész vizsgált időszak alatt végigkísérik a polgári ház-
tartások vagyonosodását. Az ónedényeknél viszont az időtényező is szerepet
kapott, amit eddig nem hangsúlyozott a hazai kutatás. A végrendeletek tanúsá-
ga szerint az ón használata a többi fémhez, illetve ötvözethez képest viszonylag
későn terjedt el. Az első biztos végrendeleti adatok ónedényekről Pozsonyban
1454-ből, Sopronban 1474-ből, Eperjesről 1479-ből vannak, az igazi fellendülés
az óntárgyak említésében pedig Sopronban az 1480-as, Pozsonyban az 1490-es,
Eperjesen pedig az 1500-as évektől tapasztalható.

A többi anyag előfordulása az edények esetében az ezüsthöz és az ónhoz
képest elenyésző (vö. a 20. táblázattal).⁶⁴² A sárgaréz (*messing*) és a bronz mosdó-
tálak, -üstök, illetve -mozsarak anyagaként szerepelt kis számban. Kivételnek
számít a pozsonyi Thomas Ebersperger özvegye, Barbara által említett aranyo-
zott rézpohárka és kupácska (*pecherel*, illetve *kopffel*, 776/61., 82.). Mindegyikük

640 Ld. Szende 1990. 10/b táblázat.

641 Vö.: Mohrmann 1988. 184–187.

642 Askercz 1999. ezzel szemben a 17. század eleji soproni hagyatéki leltárakban a vas-, sárgaréz és
vörösréz edények nagy változatosságát találta.

importáru lehetett,⁶⁴³ helyi készítésükkel foglalkozó mesterekről nincs tudomásunk (leszámítva a bronz keresztelőmedencék és -harangok öntésével foglalkozó iparosokat). A faedények messze jelentőségükön alul vannak képviselve, ezek megismerését néhány szerencsés lelet mellett⁶⁴⁴ (12. kép) elsősorban a képi forrástól várhatjuk. Az üveg jelenléte a végrendeletekben szintén elenyésző, és a régészeti anyagban is esetleges és töredékes.⁶⁴⁵ Ezért szinte lehetetlen mennyiségi becslést adni jelenlétéről és teauráló szerepéről. A cserépedényeket illetően a kőcserépről elmondottakra utalnék vissza, részletesebben pedig alább, a tárgyi anyagról szóló alfejezetben foglalkozom velük.

A felsorolt asztali edényfajtáknál nehéz eldönteni, hogy használati vagy díszedényekről van-e szó. A kérdést talán nem is helyes ebben a formában feltenni, mert a vizsgált időszak még éppen megelőzi a használati és díszedények reneszánsz korban történt határozott szétválását.⁶⁴⁶ A korábbi korszakban mindkét feladatot a szokásos háztartási eszközök formájára elkészített tárgyak látták el, amelyek a használaton túlmenő funkciókat, a reprezentációt és a teaurálást anyaguk és mennyiségük révén tudták betölteni. Csak a vizsgált korszak végén, vagy még később, jelentek meg az extrémítások: az egzotikus, túldíszített, használatra sokszor alkalmatlan művészi alkotások. Főleg az ivóedényeknek alakult ki a pusztá célszerűséget meghaladó, az esztétikai dimenzióba tartozó sokfélesége. Az általunk vizsgált korszakot a polgárság anyagi kultúrájában az ezüstpohár „fémjelezte”, amely célszerű formája mellett is elsősorban biztos pénzbefektetés, tőkeképző tárgy volt.⁶⁴⁷ Az ezüstöt több tulajdonsága is alkalmassá tette erre a szerepre: nemcsak olcsóbb, de keményebb és tartósabb is volt az aragnál. A különleges, zömmel Velencéből importált üvegek már jóval ritkábbak voltak a polgári környezetben. Ezek státusszimbólum szerepét növelte, hogy bár igen sokba kerültek, mégis rendkívül sérülékenyek voltak, tehát biztos befektetésre, teaurálásra aligha bizonyultak alkalmasnak.⁶⁴⁸

Az edények örökösei

Mindezek után érthető, hogy miért hagytak olyan sokszor ezüstneműeket egyházi célra. Az ezüstpoharakból általában kelyheket, továbbá úrmutatókat, misekereszteket, füstölőket készítettek, míg más alkalommal árukat fordították misemondásra. Az egyháznak szóló adományoknál ezért nem használati tárgyként, hanem mindig értékhordozóként vagy nemesfém-alapanyagként szerepelnek ezek az edények. Mutatja ezt az is, hogy bár az egyházra jelentős számú ezüstpoharat hagytak, a javadalmak ingóságai között kizárólag ónedényekről olvashatunk.

643 Dixel 1962. 65., 121.

644 Sopronból pl. Gömöri 1979. 234–236., 11–12. kép, Pozsonyból pl. Polla 1979. XXXVII– XXXVIII. tábla.

645 Ld. összefoglalóan: Gyürky 1991.

646 Dixel 1962. 56.

647 Jaritz 1977/b 260., Vattai E. véleménye, aki a budapesti ezüstlelet poharairól szólva kizárólag használati jellegüket hangsúlyozza, ezért egyoldalúnak tekinthető.

648 Szende 1997/d 18.

Az ezüstök mintegy 10–15%-át eladásra szánták a pozsonyi és soproni polgárok tulajdonából (13. táblázat). Ugyancsak sok ezüstedény volt zálogban zsidó és keresztény hitelezőknél, míg más anyagúak közül – az általunk vizsgált iratok szerint – egyetlenegy sem. Eperjesen viszont óntárgyakat is széles körben értékesítettek, árukat egyebek mellett temetésre, misealapítványokra, illetve általánosságban a testáló lelke üdvére szánták. László fürdősz özvegye, Borbála például minden önneműjét temetési költségei fedezésére rendelte (E. 70/6–10.), a *providus* Barlabasch pedig arról írt, hogy egy bizonyos halárusnétól zálogban volt nála egy „nagyobb értékű ón tál” (*scutella maiori valoris*, E. 63/1.). Bizonyos, az eperjesi Szt. Miklós-plébániatemplom javára hagyott ónedények esetében, ahol a pontos célt is megnevezték, talán inkább másodlagos felhasználásra, mint értékesítésre gondolhatunk. Ilyen adományokat tettek az új orgonára (E. 75/20., 21., 102/2., 115/13., 14.), az üvegablakokra (E. 23/1., 2., 35/2., 3., 66/2., 3.) és a nagy harangra (E. 102/2.). Sopronból és Pozsonyból nincsenek párhuzamok ezekre a rendelkezésekre. Csak más helységekből származó adatok alapján lehet a későbbiekben bizonyítani, hogy itt valóban az edények ón nyersanyagát használták-e fel a mondott célokra.

A legjellemzőbb mégis az edények személyre szóló, leginkább rokonságon belüli továbbörökítése volt. A rokonok aránya az örökösök között jóval meghaladja a ruhák vagy az ágyneműk hasonló számadatait. A „családi ezüst” fogalma, a megszerzett értékek védelme és felhalmozása ennél a tárgycsoportnál talán még jobban megfigyelhető, mint az ékszerek esetében. A kedvezményezettek között is nagy többségben a szűkebb családi kör tagjai: a házastársak mellett döntően a mindkét nembeli gyermekek fordultak elő. Fiú- és lánytestvérek ritkán örökölték az edényekből; az oldalági rokonok közül az unokahúgok, valamint férfi végrendelkezőknél a fivérek részesültek ezekből a tárgyakból. A generációk egymáshoz viszonyított aránya is az edények kettős – használati és tezauráló – szerepét tükrözi. Az azonos nemzedéken belül örökölt tárgyak aránya nem éri el a ruhákét, de magasabb az ágyneműkéénél és a bútorkénál. A következő nemzedéknek jutott a legtöbb, míg a szülők és az unokák generációja csak elvétve részesedett ezekből a javakból.

Néhány javadalmas pap nem feledkezett meg hűséges gazdaasszonyáról sem (ez félig-meddig a család fogalomkörébe tartozott), más szolgák vagy szolgálók azonban szinte sosem örökölték az edényekből. A családon kívül álló barátok, ismerősök két igen eltérő jellegű csoportnál: az egyedülálló, illetve a széles ügyfélkörrel és aktív társadalmi kapcsolatokkal rendelkező örökhagyóknál kaptak nagyobb szerepet. A szolgák részesedésének aránya alig haladta meg az 1%-ot.

Edények a tárgyi anyagban

A 15. század Európa-szerte az életkörülmények javulását, a városokban a polgári jólét konszolidálódását hozta.⁶⁴⁹ Az edények esetében ez részben régebben is használt, részben új anyagok (ón, üveg, mázas cserép, kőcserép) magasabb szín-

⁶⁴⁹ Hasse 1979. 39., Dixel 1962. 55.

vonulási felhasználását jelentette. Ez azonban nem járt együtt a hagyományos anyagok (mázatlan cserép, fa) azonnali és automatikus kiszorulásával, ahogyan azt az írásos forrásokkal vagy kizárólag iparművészeti tárgyakkal foglalkozó kutatók gyakran eltúlozzák.⁶⁵⁰

Ezt az egyoldalúságot segít elkerülni, hogy a testamentumokból levont következtetéseinket Sopronban és Pozsonyban is összevethetjük a régészeti leletegyüttesek feldolgozásával.⁶⁵¹ Ezeknek az edényfajták szerinti összetétele jelentősen eltért az írásos anyagokból megismertektől. A jelen kötet keretei nem teszik lehetővé a régészeti anyag teljes áttekintését és részletes összehasonlító elemzését. Ezért számszerű adataimban főleg az anyagi kultúra vizsgálata szempontjából talán legrészletesebben feldolgozott soproni leletegyüttesre, a Fabricius-ház késő középkori szemétközlőrének anyagára támaszkodom.⁶⁵²

A régészeti anyag túlnyomó többségét a főzőedények tették ki. Közülük is a teljes mennyiség mintegy 60%-át a főzőfazekak jelentették, ezeken belül is a közepes nagyságú (2–2,5 l), erősen igénybe vett, kormozódott darabok voltak a leggyakoribbak. A fazekak mintegy 5%-át Ausztriából importálták, és a külföldi áru hatással volt a helyi készítmények formájának (viszonylag karcsú test, legömbölyített perem) kialakítására is. A 15. század második felétől elterjedő mázas fazekak aránya azonban nem érte el az 5%-ot. Ennek a jelenségnek a magyarázatára még visszatérünk.

Az asztali kerámia a teljes anyagnak alig 15%-át tette ki. Ezeknek is mintegy kétharmada ivópohár volt, a magas, karcsú ún. gótikus pohár típusából (8. kép, jobb oldali), amely a kelet-közép-európai késő középkori városi lelőhelyek „vezérleletének” számít. Ezek készítésénél a fazekasokat nem kötötték annyira a gyakorlati szempontok, mint a főzőedények esetében, így számos regionális változat alakulhatott ki, és különböző műhelyek termékei is megfértek egymás mellett a piacon. Pozsonyban például a redukált égetésű (szürke) magas, karcsú poharak voltak a legjellemzőbbek, míg Sopronban ugyanennek a formának a vörösré égetett változata volt többségben. Díszített poharak vagy más ivóedények viszont igen ritkán fordultak elő a vizsgált régészeti anyagban, pedig az Sopron Fő terének egyik legelőkelőbb házából, módos polgárok háztartásából származott (8. kép, bal oldali). Az asztali edényekhez tartozhattak a folyadéktároló edények: korsók és kancsók is, amelyek nem túl nagy számban (a vizsgált együttesben 4%-os arányban) fordultak elő, és főleg helyi műhelyek mérsékelt díszített készítményei voltak, csak úgy, mint a csak elvétve előforduló tálak és tányérok.

650 Pl. Jakó 1957. 385. „A kolozsvári háztartásokban a tartós fa- és fémedények mellett egészen eltörpül ‘czierep mwnek’ száma.”

651 Sopronra ld. Holl Imre és Gömöri János ásatási beszámolóit, valamint a következő jegyzetben idézett feldolgozást. Pozsonyra ld. Polla 1979.

652 Gömöri János ásatása, 1971/72. Ezúton is köszönöm az ásatónak, hogy az anyagot feldolgozásra átadta. A teljes elemzés (Szende 1989/b) eddig nem jelent meg, a legfontosabb következtetéseket Szende 1997. 196–202. tartalmazza. Szintén itt találhatók meg a bizonyító adatsorok és a vonatkozó szakirodalmi hivatkozások.

A régészeti és az írásos adatok egybevetésével tovább pontosíthatjuk következtetéseinket az egyes edénytípusok és anyagok szerepéről a polgári háztartásban. Mindenekelőtt feltűnő, hogy minden edényfajtának megvolt a „saját” anyaga: a tálak ónból, a kupák és csészék ezüstből, a mosdómedencék rézből, a mozsárok bronzból, a tányérok fából, a fazekak, lábosok, fedők és nagyobb korsók cserépből készültek. Ugyanarra a célra két különböző anyagból készült edényfajtával alig találkozunk. Ez alól látszólag csak a poharak jelentenek kivételt, amelyek ezüstből és cserépből egyaránt gyakran előfordultak. Ha azonban visszagondolunk az ezüst-edényekkel kapcsolatban tett korábbi megállapításunkra, hogy azok elsősorban tökefelhalmozásra és reprezentációra szolgáltak, magyarázatot adhatunk erre a jelenségre. Ünnepi alkalmakon azonban mégis az ezüstnemű került az asztalra, így díszített, minőségi kerámiára nem volt olyan nagy szükség.

A városi kerámiaanyag egysíkúsága, ami különösen az egykorú falusi leletanyag díszítettségével összehasonlítva tűnik fel, nem igénytelenségre vagy szegénységre, hanem másfajta szemléletre és életmódra utal. A késő középkori városi háztartásokban sokrétűbben, differenciáltabban tudták kielégíteni az edényekkel szemben támasztott különböző gyakorlati és reprezentációs igényeket, mint a falvakban, a legmegfelelőbb anyagot és formát választva minden célra. Nem véletlen például, hogy mihelyt a fémedények általánosan elterjedtek a városi háztartásokban – mint alább látni fogjuk, ez a folyamat Kelet-Közép-Európában jóval később és lassabban zajlott le, mint a kontinens északnyugati részén –, a „fémszerű” redukált égetésű, grafitos kerámiát gyártó műhelyek termelése erősen lecsökkent. A fazekasműhelyek fokozatosan átkerültek a falvakba, átadva helyüket a városokban a kőcserép- és porcelángyártásnak.

Forrásainkban tetten érhetjük annak a folyamatnak néhány mozzanatát, amelynek során a kerámiaedények helyét átvették más, „piacképesebb” anyagok. Az edények két fő csoportja, a konyhai és az asztali edények közül a változások, új áramlatok, elsősorban az utóbbiakat érintették, hiszen ezek egy tágabb ismeretségi kör felé reprezentálták a ház urának vagyonosságát. A viszonylag ritkásan bútorozott szobákban a falipolcokon vagy a ritkábban előforduló pohárszékeken elhelyezett nemesfém ivó- és tálalóedények szó szerint a berendezés fénypontjai voltak.⁶⁵³ A saját teríték megjelenése az asztalokon – hasonlóan a korábban említett saját ágynemű birtoklásához – szintén újdonságnak számított a késő középkorban (13. kép), a személyre szóló étkezés pedig csak később, a 16–17. század folyamán csatlakozott a terítékhez. A teríték kibővülése ugyan csak a legvagyonosabbaknál jelentette a nemesfém vagy akár az óntárgyak számának jelentős növekedését, mert többnyire fatányérok és cseréppoharak kerültek az asztalokra. Mindenesetre az étkezési kultúra átalakulása hosszabb távon minden szinten éreztette hatását, az egyéniség szabadabb megnyilvánulásának lassú tudatosodásában éppúgy, mint az ön-, majd a porcelántányérok, illetve a kőcserép és üvegpoharak iránti kereslet növekedésében. Ezzel szemben a konyhában a ház népe évszázadokon keresztül nagyjából változatlan körülmények között végezte munkáját.

653 Dixel 1962. 55.

Edények a három városban és másutt

Az egyes edénytípusok vizsgálatánál azt láttuk, hogy alapjában azonos fajtájú, formájú és anyagú edények fordultak elő a három városban, csak Eperjesről hiányzott az egyébként sem túl gyakori csésze és palack. Az edényfélék gyakorisága és jelentősége azonban korántsem volt azonos. Az ezüstneműek, amelyek a nyugat-magyarországi városokban gyakorinak számítottak, Eperjesen csak elvétve fordultak elő. Ugyanakkor a pozsonyi említések száma is többszörösen meghaladta a soproniakét: a mennyiségi és minőségi eltérések az ékszerekhez hasonlóak, és nagyobbak, mint a ruházat vagy az ágyneműk esetében. A megfigyelt különbségek egy része a végrendelkezési szokások eltéréseinek tudható be, más részük azonban a tárgyi kultúra, az igényszint és a vagyoniosság különbségeit tükrözi.

A pozsonyi polgárok jobb anyagi helyzete a felsorolt edénykészletben is megmutatkozott. Az ezüstneműk, főleg az ezüstpoharak és -kupák száma jóval nagyobb volt, míg az ónedényeket ritkábban említették, bár Pozsony fontos ónműves központ is volt. Az ónedények a testálók számához képest Eperjesen kapták a legnagyobb hangsúlyt, ahol olyan jellegű adományokra is felhasználták őket, amire a másik két városban az ezüstneműket szokták. Az értékes, reprezentatív, illetve az egyszerű, mindennapi használatra szolgáló edények említése közti jelentős különbségek, ha kissé sarkítva is, de igen plasztikusan mutatják be, milyen komoly eltérés volt a három város tőkeerős és igényes polgárságának számában.

Az alsó-ausztriai városok és Bécs anyagának feldolgozói nagyjából a nyugat-magyarországi városokéhoz hasonló képet kaptak: ezeket a helyeket is anyagaikban differenciált edénykészlet jellemezte, amelyben a fémedények a felhalmozást és a reprezentációt is szolgálták.⁶⁵⁴ Nyugat felé haladva az ezüstnemű, elsősorban az ivóedények, egyre nagyobb szerepet kaptak. Konstanzban az értékes ezüstkupákról (*chopf*) ugyanolyan gyakran hagytakoztak, mint a poharakról (*becher*). Lübeckben már a 14. században minden második végrendelkező megemlített legalább egy ezüstedényt,⁶⁵⁵ míg a nyugat-magyarországi városokban ez az arány egy évszázaddal később sem haladta meg a 25%-ot. Stralsundban az ezüstneműk száma kétszáz év közel ezer testamentumában alatta marad a pozsonyiakénak (mintegy 150 db), de a hangsúly a nehezebb csészék (*Schal*) felé tolódott el (91 db), és néhány aranyedényt is megemlítettek. Valószínű tehát, hogy itt nem minden ezüstedény érte el az említésre érdemes értékhatárt.⁶⁵⁶ Dél-Európában, elsősorban Itáliában ezzel szemben a törekény, de az ezüsttel vetekedő értékű üvegedények szolgálták a reprezentációt.

654 Jaritz 1977/a, Jaritz 1977/b.

655 Hasse 1979. 20–23., a lübecki anyagra ld. még: Falk–Hammel 1987. 301–308. Északnyugat-Európa általánosságban: Mohrmann 1996. 176.

656 Schildhauer 1992. 77–78.

Kegy tárgyak

Ezt a csoportot két fő részre oszthatjuk: az egyházi szertartásokon használatos, és a magán-vallásgyakorlattal összefüggő tárgyakra. Az első csoport legtöbbször nem képezte közvetlenül a polgárság anyagi kultúrájának részét, sőt ezek a tárgyak a végrendelkezés időpontjában jórészt nem is léteztek, utólag kellett átalakítani, elkészíteni vagy megvásárolni őket. Ezzel szemben a második csoportba sorolható olvasók (rózsafüzérek), medálok, zarándokemlékek a féltett, személyes ingóságok közé tartoztak.

Templomi felszerelések

A *kelyhek* (*Kelich; calix*) a leggyakrabban említett egyházi rendeltetésű tárgyak, amelyeket ezüstpoharakból, csészékből, kanalakból, övveretekből stb. alakítottak át, aranyozásukra pedig gyűrűket vagy egy-egy aranyforint-érmét hagytak. A szűkszavú leírásokból ítélve zömmel a legegyszerűbb típushoz tartozhattak, amelyek sima felületét csak kevés vésett minta, esetleg felirat díszítette. A részletesebben leírt darabok egyike volt a gazdag pozsonyi polgár, Caspar Ventur özvegyének egy húsvéti báránnyal és címerrel díszített kelyhe, amelyet a Szent Márton plébániatemplom Szűz Mária miséjéhez adományozott (283/3.). Sopronból a tárgyalt időszakból két gótikus (16. század eleji) kehely maradt fenn a Szt. Mihály-templom felszerelésében. Mindkettőn látható a donátor címere de a Tomposnál közöltek közül egyikkel sem egyezik meg (5. kép).⁶⁵⁷

A tömeges igények miatt a 15. század végétől a kelyhek egyes részei, főleg a talpuk, trébelés helyett öntéssel készültek.⁶⁵⁸ Legtöbbjük minden bizonnyal a helyi ötvösök műhelyeiből került ki, akiknek éppen ezek az átalakítások adtak folyamatosan munkát, anélkül hogy a komolyabb alaptőkét igénylő nyersanyagokat is be kelljen szerezniük. A nagyszámú (34, illetve 50 előfordulás) kehely mellett patenáról Sopronban egy alkalommal esik szó, ezt egy *schinpecherb*ől kellett átalakítani (II/1. 359.); Pozsonyban háromszor kehely mellé készítették (96/4., 110/5.), két darab pedig Martinus Neitl plébánosnál volt zálogban Ludwig Kunigsfeldertől (202/54.). Ezzel szemben Eperjesen, ahol az ezüstművek minden fajtája elég ritka volt, kelyhet is mindössze hármat soroltak fel, amelyeket három különböző egyház: a Szt. Borbála-kápolna, a Szt. Miklós-plébánia, valamint a Szt. Lőrinc-oltár kapott (E. 26/3., 53/7., 93/1.).

A *keresztek* (*Krucz; crux, pacificale*) a kelyheknél ritkábban előforduló, néha drágakövekkel is díszített ezüst kegytárgyak. Sopronban és Pozsonyban egyaránt nyolc, Eperjesen három alkalommal említették. Részben a talpas, oltáron álló típust képviselték (ez esetenként egyben ereklyetartó is volt, II/1. 148., illetve P. 541/17.), Sopronban két alkalommal pedig nagyméretű körmeneti keresztekéről

657 Csatkai 1939. 6. (Pannonia Regia X-43., X-44., a korábbi irodalommal); *Kincseink* 10. (6-7. tétel) a címerekre: Tompos 1973.

658 MMűv 161. (Marosi Ernő tanulmánya), uo. 737. (Kolba Judit tanulmánya).

volt szó. A pozsonyi darabok közül kiemelkedik az a kereszt, amelyet Jokel Hafner 60 aranyforintért készíttetett örökmise-alapítványa számára.

Az *ereklyék* (*Heiligtum, reliquia*) a szentek földi maradványai és a hozzájuk kapcsolódó tárgyak nagyrészt az egyház vagy a világi főurak tulajdonában voltak, a polgárság körében csak kivételesen találkozunk néhány darabbal. Ezek közül kétségtelenül a legérdekesebb Pozsony egyik leggazdagabb kereskedője, Albrecht Gailsam testamentumából ismeretes. Ő egy monstranciában Keresztelő Szt. János fejereklyéjének töredékét őrizte, és adományozta 1483-ban az ágostonos regulát követő bécsi Szt. Lőrinc-apácakolostornak,⁶⁵⁹ ahol saját kápolnája is állt (*zu Sand Larenczen zu Wienn in das closter zu meiner Cappelln*). Ritkasága miatt érdemes a teljes leírást idézni: „...mein monstrantzen, darinn ist warlich von Sand Johannis des Tawffers von seiner jurgl ain stukch, vnd ain stukch von seiner hindern hiernschall auch ain gut partikl, das daz albeg zu der mess genutzt vnd gebraucht werd, vnd die junkchfrawn sullen das in ir gewallt behalten vnd brauchen zu heiligen tegn nach irm willen.” Rajta kívül Pozsonyban Liebhart Egkenfelder említett egy ereklyét is tartalmazó gyöngyházberakásos Isten Báránya-medált (*Agnus Dei perlmuetter mit heiligtum*, 183/85.) és Martinus Neitl plébánosnak is volt egy *reliquia*ja (202/9.). A soproni példányokról sajnos nem tudunk meg többet, mindkét említés a 15. század legelejéről való (II/1. 178.). Szó esik egy ereklyetartóról (*cistula reliquiarum*) Eperjesen is, amit Gregorius Fillach felesége, Caritas rendelésére ezüstedényekből kellett átalakítani (E. 43/4. a).

A ritkán előforduló *füstölőket* (*Rauchvass*) szintén ezüstpoharakból alakíttatták át. Talán ugyanezt a célt szolgálta az eperjesi Miklós pap testamentumában a plébániatemplomra hagyott *pomum eneum* is (E. 93/5. a). Az egyházi rendeltetésű ötvösművek közül még a gyertyatartók (*Mössenleichttar*, II/1. 276.) és az úrmutatók (*monstranczen*, 183/84., 202/63.) érdemelnek említést.

A *liturgikus textíliák* kapcsán itt csak a miseruhákra varrott casula-keresztekről kell megemlékezni. (Az oltárok felszereléséhez tartozó textílneműk egy részéről, a miseruhákról, papi karingekről és vállkendőkről már esett szó.) Ezek a széles, kereszt alakú hímzések tették igazán liturgikus jellegűvé a világi ruhák szövetéből készült miseruhákat.⁶⁶⁰ A casula-keresztek végrendeleti készítése soproni jellegzetességnek tűnik, Eperjesen egyszer sem, és Pozsonyban is csak egyszer fordult elő. A többi alkalommal nyilván a miseruhákkal egyidejűleg készült. Az oltárterítők, kehelykendők szintén díszesen hímzett kelmék voltak, csakúgy, mint a templomi zászlók (*fan*), amelyeket oltárjavadalmak vagy vallásos társulatok kaptak, és a körmeneteken voltak használatban.⁶⁶¹ Liebhart Egkenfelder a pozsonyi Szt. László-ispotály részére adott zászlót (183/127.). Rajta kívül Pozsonyban és Eperjesen ezek készíttetésében főleg a hölgyek jeleskedtek (572/5. a, 832/5. a, E. 1/10.), 5–8 aranyforint közötti értékben.

Oltár alapítása esetén gondoskodni kellett *misekönyvről* és oltárképről (*taffel*) is. Ez utóbbiak lehetnek fogadalmi táblák is. Kitűnő alkalmat nyújtottak a doná-

659 Röhrig 1976. 47., Opll 1998. 49., 143.

660 MMűv 734–735. (Csernyánszky Mária tanulmánya), 1455–69. és 1838–47. képek.

661 Vö.: Tomisa 1998. 259–266.

tor személyének és családjának megörökítésére, de sajnos a reformáció időszakát igen kevés ilyen ábrázolás élte túl. Rendelhettek oltárképet vagy szobrot már meglévő oltárhoz is, Pozsonyban például a Szent Kereszt, Szt. Borbála és Szűz Mária tiszteletére (366/2., 788/5. a, 6. a) vagy Eperjesen a Szt. Miklós-plébániatemplomba (E. 33/1. és további készpénzadományok. Vö.: 1. és 6. kép).

Személyes jellegű kegytárgyak

A rózsafüzér (*Rosenkrantz, pette; paternoster, legibulum*) eredetileg a Miatyánkimádságok sorozatának számlálására szolgált, a késő középkorban egyre inkább a Mária-tisztelethez kapcsolódó kegytárgy volt.⁶⁶² A 14. század végén a szemek száma még 25 és 50 között váltakozhatott, a máig jellemző öt darab tízes egység, köztük egy-egy elválasztó szemmel 1500 körül alakult ki. A rózsafüzérek népszerűségét növelte, hogy az ékszerekkel vetekedő kidolgozású darabok segítségével a legártatlanabb módon lehetett a gazdagsággal kérkedni. Anyaguk is az ékszerekének felelt meg: ezüst, gyöngy, kristály, achát, korall – az egyszerűbb fa- vagy a régészetileg adathozható csont rózsafüzérek természetesen nem kerültek be a testamentumokba. A korall – különösen a kisebb maradék darabokból is összeállítható olvasó – nem volt olyan ritka, mint ahogy azt a német ruha- és luxusrendtartások alapján várnánk.⁶⁶³ Sopronban a 37 felsorolt rózsafüzérből 19, Pozsonyban 66-ból 46 biztosan korallból készült, éppúgy, mint a Sopronban fellelgetett „*ain chlains Jesusel und ain chlains pettel grallein*”, (II/6. 271.) ahol az olvasó mellett a kis Jézuska-szobor is talán ugyanarra a láncra volt felfűzve.⁶⁶⁴ Eperjesről csak egy adatunk van rózsafüzérre: Sigmund Rosenberger hagyott egy szintén korallból készült példányt lányára, Annára (E. 101/3.).

A tárgyak formája egyre inkább a díszes gyöngyfüzérek, nyakláncok felé közelített. Megkülönböztettek férfi és női olvasókat is (*manns paternoster*, illetve *frawen paternoster*).⁶⁶⁵ Különböző érmeket, függőket (szív, *Agnus Dei*-medaillon) is elhelyeztek rajtuk. A díszítmények közül Nyugat-Európában a legkedveltebb a *Bisamapfel* (pézsmalma, pézsmaszagoló) volt, amely Sopronban és Pozsonyban is előfordult a 16. század elején különleges ritkaságként (II/1. 359., illetve 739/23. z és 828/13. a). Ez a „gerezdenként” szétnyitható, gömb alakú csüngő az ékszerek és a kegytárgyak jellegzetességeit ötvözte. Az áttört golyóba illesztett helyeztek, amelynek gyógyító és mágikus hatást tulajdonítottak, főleg különböző járványos betegségek idején.⁶⁶⁶ Az egyik pozsonyi darab a hozzá tartozó rózsafüzérrel együtt 6 aranyforintért volt zálogban. A rózsafüzérekre fűzve

662 Bildwörterbuch 212–213.

663 Boockmann 1983. 78.

664 Mollay Károly az idézett kifejezést „az első magyarországi forrásokból említett Betlehem”-ként értelmezi. A „*pettel*” szó viszont önmagában máshol is előfordul a soproni és pozsonyi forrásokban „olvasó” jelentésben.

665 Mohrmann 1992. 500–507. érdekes okfejtéssel a rózsafüzér ékszerré válásáról, illetve használatáról a korai protestánsoknál.

666 Toranová 1997. 33., Mohrmann 1992. 497–516., Kuenringer, Kat. Nr. 857., 858. A rózsafüzér és a hozzá kapcsolódó függők megmintázása állandó kelléke volt a donátor-ábrázolásoknak, sőt az egyszerű portrékról is ritkán maradt el.

vagy azoktól függetlenül különböző más medaillonok is elterjedtek voltak: az említett Isten Báránya mellett Szűz Máriát vagy Szt. Kristófot ábrázoltak leggyakrabban. Az ilyen érmék terjesztése a zarándokhelyekkel függött össze.⁶⁶⁷

A kegytárgyak tulajdonosai

A templomi felszerelések nagyobb részét a végrendelkező halála után kellett elkészíteni, így csak az erre szolgáló nemesfém tárgyak vagy pénzösszegek voltak a testálók birtokában. Néhányan azonban, részben mint javadalmas papok, részben mint tehetős, házikápolnával vagy legalábbis kis házioltárral bíró polgárok, rendelkeztek kelyhekkel, miseruhákkal vagy más, a közösségi vallásgyakorláshoz szükséges tárgyakkal is. Házioltárat (*taffel*) említett például Liebhart Egkenfelder, és halála után a Pozsony melletti (Máriavölgyi) pálosokra hagyta azt (183/131.). Különösen érdekesek azok az esetek, amikor a közösségi és magánáhitat külsőségei keveredtek egymással, például a monstrenciát vagy ereklyetartókat birtokló végrendelkezők esetében. Ezeket a tárgyakat, ha magánemberként szerezték is meg, többnyire a közösség céljaira hagyták. Jó néhány kegytárgy volt zálogban is, különösen Pozsonyban, hiszen eszmei értékük mellett jelentős anyagi értéket is képviseltek: egy átlagos kehely ára 12–20 aranyforint között volt, a polgárság körében különlegesebbnek számító darabok pedig az 50 aranyforintot is elérhették.

A kegytárgyak örökösei

Az egyházi használatban levő liturgikus tárgyak örökösei a legkülönbözőbb egyházi intézmények lehettek. A megadományozott templomok, kápolnák rangsorolása csak a rájuk hagyott pénzösszegek és ingatlanok együttes számbavételével lenne teljes.⁶⁶⁸ A tárgyak megoszlása alapján készített (23. táblázat) ezért csak hozzávetőleges képet ad a három város egyházi intézményeinek rangsoráról. A sort mindenütt a plébániatemplomok vezették. Pozsonyban a társaskáptalan székhelye, a Szt. Márton-templom messze megelőzte a kegytárgyak felhalmozásában a másik két plébániát, a Szt. Lőrinc- és Szt. Mihály-egházakat, valamint a kápolnákat és a kolostorokat. A testálók által említett nemesfém kegytárgyak csak töredékét jelentik a templom teljes gazdagságának. Torán Éva adatai szerint a török háborúk során a Szt. Márton-egyházból több mint 57 mázsa súlyú kegytárgyat vontak be.⁶⁶⁹ Ugyanígy a soproni adatsor a húsz mellékoltárral rendelkező Szt. Mihály-plébániatemplomnak a valóságosnál nagyobb túlsúlyát mutatja, Eperjesen viszont az adatok kis száma miatt nehéz következtetéseket levonni.

667 Wittstock 1982. 198–199., 24–26. jz., 12. kép az *Agnus Dei*-medaillonnak Rómában, a húsvéti gyertya viaszából öntött változatát mutatja be. Ezeket a sérülékeny darabokat ezüsttokocskákban őrizték, amelyre szintén az Isten Bárányának ábrázolása került.

668 Házi 1939. felment ez alól. A pozsonyi végrendeletek egyházi adományait, köztük a pénzadományokat is, Majorossy Judit (CEU) dolgozza fel doktori disszertációjában.

669 Toranová 1997. 28.

23. TÁBLÁZAT. KEGYTÁRGYAKAT ÖRÖKLŐ EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK A HÁROM VÁROSBAN								
Egyház	Kehely	Kereszt	Ereklye- tartó	Mise- ruha ¹	Egyéb textil	Mise- könyv	Egyéb	Össze- sen
SOPRON								
Szt. Mihály	17	5	4	20	12	9	8	75
Boldogasszony	2			3		2	1	8
Ferences	1			2			2	5
Szentlélek	2			2	1			5
Szt. János	2	1		1				4
Szt. György				3		1		4
Szt. Jakab	2							2
Szt. Lénárd	1							1
Szt. Sebestyén	1			1		1		3
Szt. Farkas, pálos	1	1		1				3
Sopronon kívül	1	1		3	1	1	2	9
Bizonytalan	4			1	3			8
Összesen	34	8	4	37	17	14	13	127
POZSONY								
Szt. Márton	17	3	1	15	4	6	9	55
Szt. Lőrinc	6	1		2	1		4	14
Szt. Mihály	2			5	1	1	2	11
Szt. Miklós	2						1	3
Szt. László isp.					1			1
Ferencesek	3	1				1	3	8
Klarisszák							1	1
Máriavölgyi pálos(ok)	3	1				1		5
Vall. testvérület	8			6	2		1	17
Pozsonyon kívül	3	1	1	8	2	1	2	18
Bizonytalan	5			9		3	1	18
Összesen	49	9	2	45	10	13	23	151
EPERJES								
Szt. Miklós	1	2	1		2		3	9
Szt. Borbála	1							1
Szt. Lőrinc	1							1
Kármeliták							1	1
Bizonyt., egyéb		1	1		1		1	4
Összesen	3	3	2		3		5	16

¹ Beleértve a karingeket és a casula-kereszteket is.

Pozsonnyal kapcsolatban érdemes megjegyezni, milyen sok városon kívüli egyházi intézmény örökölt kegytárgyakat az itteni polároktól. A lista az ingóságok alapján a következő helységeket tartalmazza: Aspach, Bécs, Fischamend, Galicz (Szakolca, Nyitra m.), Győr, Kumbach, Leopoldsdorf, Óvár, Plasenstein, Regensburg, egy falu Selmebánya mellett, Szentgyörgy, St. Wolfgang. Sopronban Bécs, a stájerországi Grossdorf, Nikitsch, Vornau és Mariazell (ez utóbbi mint búcsújáróhely) egyházai fordultak elő a kegytárgyak kedvezményezetteiként, Eperjesen Sívár és Galicz. A pénzadományok figyelembevétele tovább bővítené a sort. Ezek a templomok bizonyára a testáló vagy rokonsága származási helyén voltak. Adataink tehát megerősítik a demográfiai fejezetben megfogalmazott konklúziót: a város vonzó volt az új betelepülők számára, akik legalábbis az első generációban tartották a kapcsolatot régebbi lakhelyükkel.

A kegytárgyak adományozása, illetve készíttetése mögött rejlő indítékok vizsgálata egy további magyarázatot is ad a tárgyakat öröklő templomok megoszlására. A városi végrendelkezők legfontosabb célja ugyanis a feudális kegyúr gesztusának utánzása volt a méltó temetkezőhely biztosítása, és a nevüket vagy címerüket viselő, emléküket megörökítő tárgyak révén.⁶⁷⁰ Nem véletlen tehát, hogy az adományozott készpénzösszegek viszonylag egyenletesebb megoszlása mellett a legértékesebb kegytárgyak a legnagyobb nyilvánoságot biztosító plébániatemplomban koncentrálódtak. Ugyanezért igyekeztek adományaikkal megörökíteni emlékezetüket szülőhelyükön is.

A személyes használatú kegytárgyak – sokszor zárandoklattel is összefüggő emléktárgy-jellegük miatt – elsősorban a család és a barátok körében öröklődtek tovább. A rózsafüzérek örökösei között emellett búcsújáróhelyek templomai (Mariazell, a bécsi Schottenkirche) is szerepelnek, ahol ezeket az ékszereket kegyképek és szobrok díszítésére is felhasználták.⁶⁷¹ A 16. század elején Pozsonyban is divatba jött az a szokás, hogy az olvasókat templomi szobrokra, elsősorban Szűz Mária képmásaira hagyják. Két alkalommal a Szt. Márton-templom (677/19., 781/4.), kétszer a ferences kolostor (661/2., 773/8.), egyszer a Szt. Mihály-templom Mária-szobra részesült ilyen adományban. Ez az aktus is a magánáhitat és a közösségi szertartások közti választóvonal átlépéseként értelmezhető.

Bútorok

A későbbi korokkal összehasonlítva a 15–16. századi szobákat viszonylag szerényen és egyoldalúan rendeztek be. Az általános képen belül a polgárság lakásai, már csak kisebb méretük miatt is, jobban berendezettnek, kényelmesebbeknek tűnnek, mint a nemesség otthonai.⁶⁷² Állításunkat megerősítik a városi szobabelsők ábrázolásai és a hagyatéki leltárak is. A végrendeletek azonban csak ritkán

670 MMűv. 161–162. (Marosi E. tanulmánya).

671 Boockmann 1983. 78.

672 Boockmann 1986. 71–72., Kubinyi 1985. 634.

sorolnak fel bútorokat, mert ezek nagy része a ház tartozékaként azzal együtt öröklődött. Kivételt képeznek ez alól a fekvőalkalmatosságok, amelyek a hozomány fontos részét jelentették. Ezért külön gondoskodtak ezek továbbadásáról, főleg a rokonságban levő hajadonok javára. Először tehát az ágyak fajtáit tekintjük át.

Az ágyak (*Pett, Gerichtspett, Spanpett; lectus, lectisternium*),⁶⁷³ az alvásra szolgáló bútorok formáját és kivitelét egyedül a célszerűség határozta meg. Az emelkedést a paraszti fekhelyekhez: a földre terített szalmazsákokhoz képest – fizikai és társadalmi értelemben egyaránt – az jelentette, hogy a fekhely elvált a többnyire hideg padlótól, és az ágynemű szilárd vázra került.⁶⁷⁴ A differenciálódásra azután, mint fentebb láttuk, az ágynemű adott lehetőséget. Az egyes ágyféleségek meghatározásához először a testamentumok német kifejezéseit kell értelmeznünk.

A *Gerichtspett* a teljes, minden felszereléssel ellátott (*mit aller zugehorung*), tehát esetenként több darabból álló ágyat jelentette (Pozsonyban 85, Sopronban 14 említés). A *Spannpett* (*Spont, sponda*) a bútordarab szerkezetére utalt: egy vázra vagy keretre kifeszített (*gespannt*) szíjak vagy zsinórok képezték a derékaljat vagy szalmazsákot tartó felületet. Ez a megoldás, amelynek előnye a gyors össze- és szétszerelhetőség volt, Pozsonyban tíz, Sopronban kilenc végrendeletben fordult elő. A *Raispett* az útiágy volt, más vélemény szerint pedig az ágyak alá tolható fiókágy,⁶⁷⁵ tehát mindenképpen egy kisebb, könnyen mozgatható, esetleg összecsucskozható darab (Sopronban 14, Pozsonyban mindössze négy előfordulás). A terminológia már a végrendeletek számára sem volt egyértelmű: Martinus Neitl több *lectus* mellett egy „*sponda vulgo raispett*”-ről emlékezett meg (202/44.). Egy soproni példa szerint a *raispett* vasból is készülhetett (II/1. 223.). Szintén csak a soproni testamentumokban fordult elő a *Pettruhe* (ágyláda) ötször, a *Himmelpett* (mennyezetes ágy) pedig egyszer, míg egy másik alkalommal külön említettek ágyhoz való mennyezetet (*Himmel*) (címlap és 6. kép).

Utoljára hagytam az egyszerű *Pett* tárgyalását, amely Pozsonyban és Sopronban az összes említések 55, illetve 70%-át tette ki. Eperjesen pedig, ha az öt *Pett* mellett felsorolt 24 *lectisternium*-ot azonos jelentésűnek vesszük,⁶⁷⁶ kizárólag ez az ágyféleség fordult elő. Ebben az esetben valószínűleg nem szilárdan megépített fabútorra, hanem az ágyvázban elhelyezett derékaljra kell gondolni.⁶⁷⁷ Soproni adataink között megerősíti ezt, hogy Alföldy Bálint és Hans Zirken-dorferin hagyatéki leltárában a *Pettek* (beleértve a *Vederpettet* és a *Lidreinpettet* is) mindig a fentebb felsorolt ágyfajták valamelyikével együtt, sőt többször kimondottan azokban (például „*in aim spanpet...1 pett*”, II/1. 223., „*in der ersten*

673 Askercz 1976. 94. A Magyar Néprajz IV. vonatkozó fejezete sajnos nem segít a megoldásban, mert alig használja a hazai okleveles anyagot, időben és térben meglehetősen távoli és esetleges példákat hoz fel, és hasonlóan jár el Zentai 2003. is.

674 Mohrmann 1994. 263–268.

675 Demkó 1892. 223.

676 Az etimológiai értelmezés ‘ágyra terített’-et vagy ‘leterített ágy’-at jelent, a szótárbeli értelmezés: ‘*lecti apparatus vel lectus ipse*’ (Du Cange) sem egyértelmű.

677 Hasonló véleményre jutott a lübecki példák alapján Brandt 1973. 350.

sponnt II peth”, II/5. 139.) fordulnak elő. Az ágyneműk között tárgyalt, dunyhát jelentő „*federpett*” kifejezésből kiindulva még az sem zárható ki, hogy a *pettet* időnként ennek rövidebb alakjaként, szinonimájaként használták. A pozsonyi végrendeletek a ‘derékalj’ értelmezést a *pettek* huzatainak esetenkénti megemlékezésével támasztják alá: „*pett mit gestreiffen/parchatten/groben/gemainer/newen ziehen*” kifejezésekkel találkozhatunk, ahol az első három jelző egyértelműen textilhuzatra utal. A csak egyszer feltűnő *plasspeth* ezzel szemben a ‘csupasz’, azaz huzat nélküli derékaljat jelentette. A végrendeletekben bőségesen felsorolt ágyneműk között egyébként feltűnően kevés a derékaljak száma, így a velük együtt említett *Pettek*et is annak lehet tekinteni, míg a többi ágyféleség ritkább említése megfelel a bútorok általában kisszámú előfordulásának.

A *láda* (*Truhe, Lad, Kisten; cista*). A tárolóbútorok a késő középkori otthonok berendezésében talán a legnagyobb változatosságot mutatják, mert az ingóságok (edények, ágyneműk, ruhák) számának növekedése a 15. század folyamán új bútorfajták megjelenését is eredményezte. A hagyományos ládák *lad* (Pozsonyban 8, Sopronban 14 db) és *truhe* (Pozsonyban 10, Sopronban 8 db) néven fordultak elő. A kettő közti különbség szövegeinkből nem egyértelmű,⁶⁷⁸ bár a pozsonyi adatok alapján úgy tűnik, a *truhe*ban nagyobb tömegű, terjedelmesebb holmikat (szövetek, huzatok, kereskedelmi áru) tartottak, míg a *lad* kisebb, finomabb tárgyak (ékszerek, fátylak) tárolására szolgált. Eperjesen a fő tárolóbútort, amelyben egyebek mellett ruhákat és ágyneműket őriztek, a *cista* szóval jelölték. Elképzelhető, hogy a *lad* csak tároló, míg a *truhe* egyben ülőbútor is lehetett. Erre utal a Pozsonyban és Sopronban is megtalálható *sydeldtruhe* kifejezés, míg önmagában a *sydel* csak egyszer fordult elő Pozsonyban, egyszer pedig *sedile* néven Eperjesen. Ezek a kifejezések arra a táblaképeken is megörökített ládapadra vonatkoznak, amit a magasabb ágyak, a fal vagy az asztal mellett helyeztek el, és ami főúri, polgári és paraszti környezetben is megtalálható volt (1. kép: láda az ágy végében, 6. kép: pad az ágy mellett).⁶⁷⁹

Elképzelhető az is, hogy a különböző elnevezések a funkció mellett a készítmód eltéréseire is utalnak. A tárolóbútorok a gyakoribb ácsolt megoldás mellett ugyanis gyalult deszkákból, asztalostechikával is készülhettek.⁶⁸⁰ Ebben az esetben a *truhe* lehetett az egyszerűbb, durvább ácstechnikával készült típus, míg a *lad* a kifinomultabb asztalosmunka. Így az igényes háztartásokban mód volt a tárgyak értékének, finomságának megfelelő tárolóalkalmatosságot választani, és ez indokolja a fent megfigyelt funkcionális eltéréseket. Kisebb, valószínűleg fiókos láda volt a nyugat-magyarországi városokban eléggé elterjedt *Kisten* (Pozsonyban 15, Sopronban 9 db). Szintén apróbb, értékes tárgyak, például ékszerek vagy iratok tárolása volt a feladata a ládikáknak (*Ledl, Ledlein, ladula*) is, amelyeket olykor veretekkel és béléssel is elláttak (II/5. 140.). Az értékes felsőruhák tárolására szolgált a magasabb *Allmar* (*Gwannndtallmar*), de köny-

678 Mollay 1982. 379–380. is megkülönböztetés nélkül, szinonimaként hozza a *lad* és a *truhe* szavakat. Vö.: Toranová 1991. 170.

679 Magyar Néprajz IV. 394–395. (K. Csilléry Klára tanulmánya).

680 MMűv. 285–288. (Vadászi Erzsébet tanulmánya).

veket is tarthattak benne (*Allmar zu dem Bücher*, II/1. 200.), egy pozsonyi darabon pedig mosdókancsót helyeztek el (369/11.). A szekrény (*Schrein*) eredetileg két vagy több egymásba helyezett láda volt, amely fokozatosan vált önálló bútordarabbá.⁶⁸¹ Az átmenetet mutatja a soproni anyagban a „*lad in aym schrein*” kifejezés (II/1. 207.). Felhasználták tárolásra (vagy alkalmanként ingóságok szállítására) az üres hordókat is, Alföldy Bálint páncélokot tartott benne (II/1. 234.), Weiteni Orbán pedig ruhadarabokat (II/1. 180.).

Ülőbútorok ritkábban fordultak elő, a tárolásra is használt lócán (*Sidyl, Sidill*) kívül csak két soproni javadalmas pap említett egy-egy széket (*Stuel*). Az asztalok mellett inkább hosszú padok (*Pank*) állhattak, ezekre forrásaink között csak a rájuk borított terítők (*Pannktuecher*, II/5. 139.) utalnak.⁶⁸²

Az *asztal* (*Tisch; mensa*) a 15. század előtt csak ideiglenesen összeállított bútordarab volt, amely éppen korszakunkra kapta meg állandó helyét a szoba közepén vagy egyik sarkában. A korábbi, szétszedhető forma szerint készülhetett még a 16. században is a *Plattisch* (II/2. 11.), illetve a csak a felső lapot jelentő *Tischplatt* (II/6. 271.). Mindhárom városban előfordult az asztalnak ládával (*Tisch mit der truhen, cista cum mensa*) vagy szekrénnel (*Schreintisch*) való összekapcsolása, amit a megmaradt példányok is igazolnak.⁶⁸³ Az asztalok későbbi differenciálódását előlegezi meg a még ritkaságnak számító *Schenktisch* (tálalóasztal vagy pohárszék), míg az íróasztalok (*Schreibtisch*) megjelenése és különösen a soproni testamentumokból kigyűjthető meglepően nagy száma (8 db) kifejezetten a polgárságra, azon belül is a nagyobb könyvelést vivő kereskedőelitre volt jellemző. A pozsonyi Albrecht Gailsam könyvelésének egy része viszont a boltban egy „rossz asztal”-nál bonyolódott (400/12.). Anyaga miatt érdemel kiemelés az a márványasztal, amelyet Steffan Rieder ajándékozott Wolfgang Vorster pozsonyi városbírónak (597/32.), mennyisége miatt pedig az a tíz asztal, amit Niclas Flins Pozsony város megrendelésére szállított, két táblás játék (*pretspil*) és egy ajándékként Nagyszombatnak szánt nagy asztal társaságában (845/1., 2., 5.). Eperjesen két jelző nélkül felsorolt asztal mellett egy *tabula oblonga*-ról végrendelkeztek, ami mellett a fent említett *sedile* is volt (E. 75/17.).

A felsorolt bútordarabok és edények mellett a szobáknak kevés díszük volt. Az ország más részeihez, különösen Erdélyhez képest⁶⁸⁴ szőnyegek (*Tebich*) is ritkán fordultak elő, még akkor is, ha egy részüket a ház tartozékaként azzal együtt örökölték tovább. Sopronban szinte kivétel nélkül egyházi intézmények örökölték őket. Egy alkalommal olvashatunk keleti, pogány (*haidnischer*) szőnyegről, amelyet a soproni Jeronimus Siebenbürger a Szt. Mihály-templomra hagyott (II/1. 103.). A várárok menti Boldogasszony-templom szintén kapott szőnyegadományt (II/6. 271.), míg Pongraz Frank javadalmas pap azt a szőnyeget

681 Uo. 289., Boockmann 1986. 72. – Kuenringer Kat. Nr. 809., 50. színes kép. A Magyar Néprajz IV. 339.-ben ugyanakkor a *scrinium* szót, amely a nemesi leltárakban is előfordult, az ácsolt ládával azonosítja.

682 Askercz 1976. 97.

683 MMűv. 288–289. (Vadászi E. tanulmánya), Kovalovszki 1980. 69–71. képek.

684 Jakó 1957. 372.

adományozta a Sankt Wolfgang-i kolostornak, amelyet öt évvel korábban ő maga is végrendeletileg örökölt Valentin Swingenhammer özvegyétől (II/1. 361., illetve II/2. 2.).⁶⁸⁵ A felsorolt darabokat valószínűleg az oltárt kiemelő pódiumra terítve vagy a karzatról lelógatva helyezték el a templomokban. A pozsonyi két szőnyegemlítés egy papi és egy világi testamentumból származik (156/77., 518/53.), az utóbbit asztalra terítve használták (*tebich auf dem tisch*). Eperjesen csak Jorg Cromer özvegye, Ursula rendelkezett „házöltözetekről” (*vestimenta domus*, E. 85/10.), illetve a szintén nála előforduló, fentebb az ágyne-műknél említett csergére utalhatunk vissza.

Egyéb házberendezési tárgyak ritkán kerültek be a testamentumokba. A világításról a csak egyházi adományként emlegetett gyertyák mellett az álló ón gyertyatartók (*stantner*), ólom- vagy vaslemezből készült lámpások (*plechen latteren*, II/1. 140.) vagy sárgaréz csillárok (*messen leuchter*) gondoskodtak. Ezek közül a legelegánsabb minden bizonnyal Egkenfelder Liebhart két darab hatágú csillárja volt, amelyeket ő maga is közösségi használatra való darabnak ítélt meg, és a pálos kolostornak, illetve az ispotálynak adományozott (183/133., 134.). A különböző anyagú és formájú világítóeszközök az egyes helyiségek differenciált megvilágítását tették lehetővé.

Egyedi említés volt Georg Preirer javadalmas pap tükre (*spiegel*, II/1. 199.) és Jakob Resch javadalmas pap órája (*uhr*, II/1. 218.), amelyet a soproni Szt. Mihály-templomra hagyott.⁶⁸⁶

Egy 15. század végi jómódú polgári háztartás bútorzatát a soproni Niklas Mautter javadalmas pap (II/1. 266–268.) és Alföldy Bálint (II/1. 233–325.), illetve a pozsonyi Zeller pék hagyatéki leltára⁶⁸⁷ alapján állíthatjuk össze. Két-három ágy, a hozzájuk tartozó derékaljak, két asztal, egy íróasztal, egy lóca vagy ládapad, négy-öt különböző elnevezésű ládaféle vagy szekrény, és esetleg egy pohárszék vagy tálalóasztal állhatott a szobákban, illetve kamrákban.

Néhány kivételes alkalommal értesülünk a házak építőanyagairól is: épületfát, követ, téglát, zsindelet, zsindeletszöveget említettek, a cseréptető még messze nem volt általános. A pozsonyi Valentin Pisenczer például egy tűzvész után adott zsindeletet lányának, Barbarának (610/20.). Az építőanyag-említések kb. fele volt ehhez hasonló, családon belüli hagyatkozás. A pozsonyi Thomas Haindel kanonok, aki testamentumában egyáltalán nem titkolta, hogy két gyermek apja volt, kanonoki házának építéséhez való faragott és faragatlan kövekről emlékezett meg (647/12.). Az eperjesi adatok nagy része építőanyaggal kapcsolatos tartozások rendezéséről szólt. Christan Lichtener egymaga négy szállítóknak tartozott kőért (E. 16/1–4.).

A másik fő kedvezményezett az egyház volt, ahol főleg épületek tetejének vagy ablakainak javításához járultak hozzá nyersanyaggal vagy pénzzel. Ablak

685 Csatkai–Dercsényi 1956. ez utóbbi adatot egy pénzadománnyal összecszerelve (II/2. 12.) a bánfalvi Szt. Farkas-templomra vonatkoztatja.

686 Az órák megjelenéséről: Englisch–Jaritz 1976. 13. Óra jelezte az időt a Szt. György u. 3. ház tornyán is 1534-ben, vö.: Mollay 1956. 36.

687 PA 407–415 = Ziegler 343–348. Feldolgozta: Toranová 1991. 169–172., vö.: uő: 1998. 383–385. (a körmöcbányai kamaraház lakóhelyiségeinek berendezéséről).

üvegezéséről több alapítványban olvashatunk, ezek szintén lehetőséget nyújtottak a donátor nevének vagy címerének megörökítésére (II/1. 148., 181., 357/11.). Sopronban Waldner neje, Ágnes, a kamráján vagy a mellette levő vasajtót adományozta 1458-ban az éppen épülőfélben levő bánfalvi Szt. Farkas-templom sekrestyéjének (II/1. 91.). Külön érdekessége ennek az adatnak, hogy a városból két középkori vasajtó is ismert: egy félköríves záródású, összeszegecselt lemezekből készült, vaspántokkal megerősített darab, a Soproni Múzeum régi anyagából és egy kétszárnyas ajtó egyik fele, kis félköríves kukucskálóablakkal, a Várkerület egyik házából.⁶⁸⁸

Önálló építményekként az egész Közép-Európában elterjedt *út menti kereszt*ek jelentették azt a határt, amelynek építtetését a polgárság felső rétege megengedhette magának, amint azt például a Sopronból fennmaradt emlékek (Pihenőkereszt, Lénárt-kereszt, Pék-kereszt) vagy az adományok (608/23., Wolfgang Knoll) tanúsítják.⁶⁸⁹ Egy bűnügy helyszínének részletes leírását adja Andre Schonpach testamentuma, aki szülőfaluja mellett, a patak gázlójánál azon a helyen emeltetett nyolc font bécsi dénárért egy kis épületet, benne egy kereszttel, ahol apját évekkel korábban megölték (89/14. a). Azt is kikötötte, hogy a falu bírása küldjön levelet vagy menesszen küldöttséget Pozsonyba végakarátának végrehajtóihoz, ha az építkezéssel elkészültek, és csak akkor adják át a schönbachiaknak a pénzt.

A bútorok értéke és tulajdonosai

A bútorokról végrendelkezők társadalmi és vagyoni megoszlása nagyjából megegyezik az ágyneműről írókéval, bár Sopronból a bútorok jelentős részéről megemlékező papok esetében nincs vagyoni adatunk. A bútorok többsége az ágyakon, illetve derékaljakon kívül az ékszereknél vagy a ruháknál kisebb értéket képviselhetett. Kevés értékmegjelöléssel találkozunk: Sopronban egy láda egy fontdénár, egy gazdaasszonynak adott ágy háromfontnyi összeggel szerepelt; Pozsonyban Friedrich Voyt neje, Katherina viszont tíz fontdénárt érő *gerichtspett*et rendelt szolgálójának. A néprajzi szakirodalom ugyanakkor azt hangsúlyozza, hogy a tollal alaposan megtömött derékaljak jelentették az ingóság legnagyobb értékét képviselő tételét.⁶⁹⁰ Így nem meglepő, hogy gyakran éppen a legmódosabb városi háztartások tulajdonosai fektettek hangsúlyt az ágyak és tartozékaik további sorsára.

A bútorok örökösei

A bútorok legtöbbjét természetesen a rokonság tagjai vagy a közelebbi ismerősök örökölték, a nemzedékek szerinti megoszlás pedig az ágyneműkéhez hason-

688 Lelt. sz. N. 1313. Köszönöm Gömöri Jánosnak, hogy az ajtókra vonatkozó adatokat rendelkezésemre bocsátotta.

689 Perger Gy. 1993. 358–365. a további irodalommal (uo. 381–382.).

690 Mohrmann 1994. 267–268. Adatai szerint egy 50 fontot nyomó derékalj elkészítéséhez mintegy 200 liba tollára volt szükség. A derékaljakat természetesen tölthették más anyagokkal: gyapjával, lószőrrel is.

lóan alakult. A ládák egy része szintén a hozományhoz, a kelengye tárolásához kapcsolódott, ezért ezeket az ágyakkal együtt előszeretettel hagyták férfiak és nők egyaránt gyermekeikre, unokáikra, sőt egy pozsonyi testamentumban déd-unoka is előfordult. Érdekes módon fiúk és lányok egyaránt örököltek a bútorkból és derékaljakból, és míg az apák többet hagytak leányaikra, mint fiaikra, az anyák nagyjából egyforma arányban rendelkeztek mindkét nembeli gyermekeik javára. Férfiak és nők egyaránt számos ágyat hagytak unokahúgaikra és -öccseikre, sőt még mostohagyermekükre is, de az unokák javára már csak nők hagytakoztak.

Főleg az ágyak, illetve derékaljak közül jutott a szolgáknak, gazdaasszonyoknak, gyóntató papoknak is. A hozomány legértékesebb része, az ágy megszerzése döntő lehetett egy hajadon házasságra való felkészülésében. Sok fiatal lány kifejezetten azért állt szolgálatba, hogy ezeket a javakat megszerezze,⁶⁹¹ ezért munkaadók gondoskodása a bérfizetés részének is tekinthető. Néhány alkalommal azt hangsúlyozták az örökhagyók, hogy az ágyat azok kapták, akik őket haláluk előtt gondozták (például 42/13., 156/67., 88.). Ez szoros személyes viszonyra utal, éppúgy, mint egyes különleges bútordarabok (például a fent említett márványasztal, 597/32.) barátokra örökítése. Hagytak berendezési tárgyakat a javadalmak felszerelésére is, néhány darab árát pedig misemondásra szánták.

Fegyverek

A fegyverzet részei nem tartoztak a végrendeletekben rendszeresen felsorolt tárgyak közé. Pozsonyban viszonylag gyakoribb volt a fegyverek említése: 41 személy 116 darabról írt, míg a soproni anyagban csak 15 személynél fordulnak elő, és ebből is négyenél hagyatéki leltárban, ami magyarázza a nagyobb darabszámot (176 darab). Eperjesen mindössze öt testamentumban 16 fegyverről rendelkeztek (24. táblázat).⁶⁹² A szórványos előfordulásokból kockázatos messzemenő következtetéseket levonni, bár Sopronban összehasonlítási lehetőséget kínál, és egyben objektív kontrollt is nyújt az 1532. évi mustrajegyzék elemzése.⁶⁹³

Védőfegyverek

A polgárság fegyverzetére vonatkozó források adatai alapján magas áraik miatt a védőfegyverek kevésbé voltak elterjedtek, mint a támadófegyverek. Az előbbieket a páncélok különböző fajtái és pajzsok: a tárcsapajzs és a pavese (*setztartsche*), illetve Eperjesen a *schilde* és a *clipeus vulgo kothergar* képviselték.⁶⁹⁴

691 Vö.: Simon-Muscheid 1997.

692 A soproni testamentumok alapján összeállított, személyekre lebontott táblázatot ld. Szende 1990. 116.

693 Mollay 1983. 193–237.

694 Zeughaus Kat. Nr. 131–195., Abb. 102–104., Bildwörterbuch 224–227.

24. TÁBLÁZAT. A FŐBB FEGYVERFAJTÁK EMLÍTÉSE A HÁROM VÁROSBAN			
Fegyverfajta	Sopron	Pozsony	Eperjes
Számszeríj	30	19	4
Sz.-felhúzó	4	10	1
Kézíj	4	1	1
Puska, ágyú	9	16	–
Kard, szablya	12	6	3
Tőr, kés	6	6	–
Nyárs, alabárd	11	2	–
Páncél és részei	71	42	2
Vaskalap	21	4	–
Pajzs	5	6	3
Egyéb	3	1	2
Összesen	176	113	16

Az acélból készült páncélzat drágaságát mutatja, hogy Pozsonyban húsz, Sopronban mindössze hat, Eperjesen pedig csak egyetlen testáló említette valamilyen változatát: a *harnisch* nevű, egész testet védő vértetetz; a felsőtestet védő *pantzer*t, a bőrbéléses páncélruhát („*rotes zuhautes harnasch rocklein*”, II/1. 195.), a páncél külön összeállítható mell- és hátrészét (*vorder und hindertail*). A magas soproni darabszámokat Alföldy Bálint ott összeírt ingóságai magyarázzák, aki egymaga 65 páncéllal vagy páncélrésszel és húsz vaskalappal rendelkezett, ennek alapján mintegy húsz embert tarthatott fegyverben.⁶⁹⁵ A páncélokat a térdvasak (*kniepugklen*), a vaskesztyűk, (*plechhandschuch*), a lábvért (*wadel*) és a különböző fejevédők (*schaler, eysenhuet*) egészítették ki.⁶⁹⁶

Támadófegyverek

A támadófegyverek között a távolra ható fajták voltak többségben a testamentumokban és mustrajegyzékben egyaránt, ez megfelel a városfalakról folytatott harc követelményeinek. A közelharcban használatos szálfegyverek az alabárd (*hellebard*), a különböző nyársak (*alspiess* = angolnyárs, *sweinspiess* = disznónyárs) és a török (*degen*) voltak, míg a vágófegyverek között a kard (*schwert, gladius*) és a szablya (*säbl*) érdemel említést. A kardok gyakoribb előfordulását a végrendeletekben a mustrajegyzék adatai megkérdőjelezzik, míg a két soproni szablyaemlítés mögött valószínűleg ugyanaz a darab állt: Michel Stadel 1499-ben „*türkische säbl*”-jét Hans Zirkendorffera hagyta (II/1. 261.), míg a fegy-

⁶⁹⁵ Szende 2002/b 50–52. Ugyanezt a létszámot támasztja alá az Alföldy házában raktározott ónédekények száma is.

⁶⁹⁶ Mollay 1983. 213.; Bildwörterbuch 100–103, Schautafel XII, XIII. különbséget tesz a Harnasch és a Harnisch között.

ver jelző nélküli második említése Zirkendorfer özvegyének 1503-ban kelt hagyatéki leltárában volt (II/5. 140.).

A távolra ható fegyvereket az új különböző fajtái és a puskák képviselték. A régi, egyszerű kézij (*pogen*) csak városonként egy-egy testálónál, köztük Sopronban egy íjgyártó, Stefan Pogner késztermékei között volt felsorolva (II/1. 220., illetve 830/15., E. 118/3.). Jóval elterjedtebb volt mindhárom városban a számszerű,⁶⁹⁷ főleg szaruíves változata, az *armbrust* (*armbst*, *balista*). A fejlettebb acélíves típus (*stahel*) csak Sopronban, egy kovács és egy pék végrendeletében volt képviselve, 1532-re viszont az arány a *stahel* javára tolódott el. A számszerű nélkülözhetetlen tartozéka volt a felhúzó szerkezet (*winten*, *vibramentum*). A gyűjteményekben fennmaradt darabok mellett a számszerű egyes alkotórészei, főleg a csontból faragott diók a régészeti anyagban is előfordulnak, többek között Sopronban és Pozsonyban is.⁶⁹⁸

A tűzfegyverek megjelenése szintén korszakunkra esik. Sopronban például 1427-től tűzmester, illetve puskaműves is működött.⁶⁹⁹ Liebhart Egkenfelder pozsonyi jegyző egyik kódexében is találkozunk egy traktátussal „*wie man pulver und saliter soll machen*” címmel, amit érdekes módon a zsoldárokról és a tízparancsolatról szóló elmélkedések mellé másolt (183/17.). A szakállas puska Pozsonyban legalább három évtizeddel előbb megjelent a testamentumokban, mint Sopronban, ahol viszont 1532-re már ez volt a leggyakoribb fegyver. Pozsonyban Jorig Scholl emellett egy mozsárágyúról és a hozzávaló golyóról (*morser*, *globen*) is hagyatkozott felesége javára (212/8–9.). Eperjesről nincs adatunk tűzfegyverekről.

Lószerszámok

A fegyverek mellett lószerszámok csak kivételesen, Pozsonyban öt, Sopronban és Eperjesen két személynél lelhetők fel, bár a lótartás ennél nagyobb mértékű volt mindegyik városban, és a kereskedők is hátslovakon utaztak. A nyereg, a zabla, a sarkantyú elvéve mindhárom testamentum-gyűjteményben előfordult, de részletesebb leírással nem találkozunk. A nemesség anyagi kultúráját képviselte az az aranyozott ezüst kengyelpár (II/1. 418.), amely a néhai Kanizsai Lászlótól jutott a soproni Hans Kolbat özvegyéhez, Ilonához.

697 Gömöri 1977. 141–149.

698 Uo. 141., Polla 1979. 236–239., kül. 118/10., 11., 119/13. ábra. Vö.: Kuenringer Kat. Nr. 51–52., 54–55., Kalmár 1971. 141.

699 Holl 1981. 202–203. A puskák azonosítását megnehezíti, hogy nem mindig lehet a „*puchse*” szóról eldönteni, hogy az eredeti ‘szelence, persely’, vagy ‘puska’ jelentésben fordul-e elő. Vö.: Mollay 1982. 452–454. A Soproni Múzeumban őrzött anyag a felsorolt fegyverfajták szinte mindegyikét képviseli. Egyértelmű azonosítást az általános leírások tulajdonosjegyek hiányában nem tesznek lehetővé. A múzeumban őrzött szakállas puskákról ld.: Kozák 1974. 294., 8. kép, 297. 26. kép, 301. A „*lan puchsen*” kifejezés értelmezése: Mollay 1989. 31.

A fegyverek tulajdonosai és örökösei

A fegyvereket felsorolók között Sopronban és Pozsonyban nemesi származásúak, a városi elit tagjai, középpolgárok, papok egyaránt megtalálhatók, kiemelésre érdemes viszont a kézművesek nagy aránya, és változatos foglalkozási megoszlása (a mindenütt kiemelkedő mészárosok mellett tímár, szűcs, posztónyíró, kovács, molnár stb.), akik zömmel a számszerű valamilyen formáját említették meg, továbbá a páncélzat egyes részeit. Szál- vagy lőfegyverek a kézművesek testamentumaiban szinte sosem fordultak elő. Eperjesen Hans Richter és a kivégzett András diák kivételével csak kézművesek tulajdonában találkoztunk fegyverekkel.

Az örökösök között a rokonok és barátok (természetesen mind férfiak) mellett egyházi intézmények, főleg vallásos testvérületek is megtalálhatók. A soproni Szt. Sebestyén-kápolnára hagyott acélíves számszerű alapján Gömöri János egy Szt. Sebestyén-lövésztestvérség létét valószínűsíti a városban.⁷⁰⁰ Pozsonyban a Szt. Sebestyén-*confraternitas* működésére konkrét adataink is vannak, többek között 1502-ben Mathes Engel hagyott rá egy céllövő-számszerűt (*czil armbst*), a hozzá tartozó felhúzóval és ládával együtt (619/1. a–c). A társulat népszerűsége, amit elsősorban a pénzadományokból lehet lemérni, a 16. század elejétől igen nagy volt.⁷⁰¹ Szintén a pozsonyi „sportélet”-hez kapcsolódott Paul Wintperger adománya, aki számszerűjét és címerével díszített ládikóját annak tartalmával együtt a városi lövészverseny első, illetve második helyezettjének szánta (486/58., 59.).⁷⁰²

Legalább ilyen izgalmas a pozsonyi fegyverhagyatékok másik csoportja, ahol örökösként magát a várost nevezték meg. Az adományok között főleg védőfegyverek szerepeltek: a páncélzat egyes darabjai, pajzsok, négy alabárd, egy angolnanyárs, továbbá egy esetben puskák. Ezek a végrendeleti tételek bizonyítják, hogy – hasonlóan más európai városokhoz, például Bécshez, Bécsújhelyhez vagy Koblenzhez⁷⁰³ – Pozsonynak is volt saját városi fegyvertára (*Zeughaus*), ahonnan veszély esetén felfegyverezhették a polgárságot. Ezt a szokást Eperjesről is megerősíthetjük egy példával: Johannes Bogner íjgyártó „*pro republica civitatis XII balistas*” hagyományozott (E. 33/2.). A fegyverek adományozása, a városfalak megerősítésére vagy az utcakövezésre rendelt összegekkel együtt, a polgárok közteherviselésének egy formáját jelentették.

700 Gömöri 1977. 148.

701 Vö.: Kubinyi 1999/a 346. A rájuk hagyott fegyverek, és a lövészversenyek szervezésében való közreműködés alapján talán nem túlzás a későbbi sportegyletek előfutárainak tekinteni ezt a testvérületet.

702 Különlegessége miatt érdemesnek tartom a rendelkezést teljes szövegében idézni: *Item so schaff ich mein Czil Armbst und das ladll mit den polczen darauf mein wappen gemalt ist und alles das darinn ist dem hiegen statschutzen daz das frei und ledig auffgeworffen werd, und darum gescheffen inn pachen der maisten schws, und wer die maisten schws hat, der nem das Armbst und darnoch der ander nemb das ladll mit den polczen, und was darinnen ist, wer aber das Armbst gewint, der sol macht haben noch der schutzen rat das er das ladll mit den polczen zu im les umb ein pillichs.* (PT 227v–228r.)

703 Bécsújhely: Staub 1895. 530–531., Koblenz: Schulz 1976. 95.

Szerszámok, munkaeszközök

Mezőgazdasági szerszámok

A munkaeszközök csoportját két fő részre oszthatjuk, a mezőgazdasággal, illetve a kézművességgel összefüggő tárgyakra. A szőlőműves- és borászszerszámok – az ingatlan vagyonok között felsorolt szőlőkből ítélve – a soproni és pozsonyi háztartások szinte mindegyikének fontos tartozékai voltak. Prés, kád, dézsa, lajt sorolható ide – ezek egy része már a faedényekkel kapcsolatban előkerült. Részletesebb felsorolásuk főleg hagyatéki leltárakban várható, hiszen a házfelszerelés részét képezték. Sopronban Niklas Mautter hagyatéki leltárában (II/1. 266–267.) 28 kapát és csákányt, 3 ásót, 7 kádat, 2 prést, fél font abroncsot, 1000 szőlőkarót, 3 kádat, 7 dézsát, 3 puttonyt, és 3 teknőt írtak össze. Pozsonyban Wenczla Eysner javadalmas pap sorolta fel legrészletesebben, 16 tételben a beneficiumhoz tartozó szőlőműves-szerszámokat, egyebek mellett 12 kapát, amiből tekintélyes méretű gazdaságra következtethetünk (156/3–12., 33–34., 56–59.). A felszerelésből messze a prés (*press*, *torcularium*) volt a legértékesebb, ezért emlékezett meg róla paptársa, Martinus Neitl (202/22.), valamint Paul Kaler pozsonyi polgár is, aki egyik prését a polgármesternek, másikat a városbíróknak szánta (364/34.). A kapák, ásók, szőlőkarók alacsony (10–20 dénár) értékűek voltak, és zömmel a családon belül örökítették tovább őket.⁷⁰⁴

Eperjesen ugyanezt a szerepet a sörfőzés és a hozzá tartozó felszerelés töltötte be, amelyről a fent említett üstök mellett csak egy testamentumban olvashatunk: Magdalena Grefen „*supellectilia ad braxationem cervisie*” néven megnevezett sörfőző berendezését a Szt. Miklós- és a Szt. Anna-egyház között osztotta el (E. 75/12.).

Földműves-szerszámmal csak két tételben találkozunk, először egy vaske-reskedőnél: a pozsonyi Hainrich Paier 4,5 fontdénárral tartozott 1439-ben „*des kunigs silberkammerer*”-nek ekevasakért (73/13.), míg 1525-ben Hans Ambringer ekéjét az ispotály szegényeinek megsegítésére hagyta (856/8).

Kézművesszerszámok

A műhelyfelszerelések, kézművesszerszámok említése elsősorban a szerényebb vagyonnal rendelkező kézművesek hagyatékában kapott kiemelt szerepet.⁷⁰⁵ A tíz soproni példa közül (két-két tímár, kovács, kádár, egy-egy íjgyártó, szíjgyártó, nyerges és pék) hét iparos az átlagos adó és annak kétszerese közti értéket fizetett. Pozsonyban több mint négyszer ennyien, 42-en emlékeztek meg munkaeszközökről. Közülük hat kovács és hat halász volt, az előbbiek a leggyakoribb középkori mesterséget képviselték, az utóbbiak magasabb száma a Duna közelsége miatt érthető. Rajtuk kívül három borbély, két-két takács, ács és bog-nár, valamint tizennégy más mesterség egy-egy képviselője hagyatkozott néhány szerszámáról vagy teljes műhelyfelszereléséről.

704 Mollay 1941. 115.

705 Szende 1989. 109–111.

Különösen érdekes két, teljességre törekvő pozsonyi lista. Peter Salzer halász 1435-ben nyolcféle hálót, vejszét és szákot sorolt fel, amelyekből ötöt fia, hármat közösen két lánya örökölt (31/1–5., 9–11.). Majd’ egy évszázaddal később Wolfgang Weber hagyatékából egy takácsműhely felszerelését ismerhetjük meg: „Item dem Peter seinem sonn das tischtruech zeuch, vnnd ein achtzehner, ein vierzehener, ein neuner vnnd den pruststuell, das leilachzeuch vnd den zwenonn-dczwainczigkher. Item dem Anndre Presburger einen radtstuell vnnd was die annder zeug sindt, die sollen all des Anndre Bresburger sein. Ezek szerint a mester vászonszövással foglalkozott, lepedőket és asztalterítőket készített kerek, illetve álló szövőszéken, és a vászon finomságát legalább négy fokozatban tudta változtatni: 9-es, 14-es, 18-as és 22-es szövési sűrűséggel.⁷⁰⁶ A munkaeszközök nagy részét fia, a kerek szövőszéket és más szerszámokat egy mestertársa örökölte (840/5–11.). Azt, hogy a műhely változatosnak tűnő berendezése mennyire számított korszerűnek és jól felszereltnek, csak további összehasonlításokkal állapíthatjuk meg.

Eperjesen mindössze két kézműves rendelkezett szerszámaival: Lucas Scherer felesége, Barbara férjére hagyott egy posztónyíró ollót, amit ő maga valószínűleg özvegyként örökölt előző férjétől (E. 6/2.), Albertus Faber pedig kovácsszerszámaikat hagyta feleségére (E. 37/10.). A szerszámok további sorsáról úgy rendelkezett, hogy felesége halála után szálljanak a Szt. Miklós-plébániára, de ha az asszony újból férjhez menne és fia születne, őt illesse a műhely. Mindkét adat további bizonyítékát adja annak, hogy a kézműves-feleségeknek milyen fontos szerepük volt a mesterség folyamatosságának fenntartásában.

Tanulságos a szerszámokat öröklőkön általánosságban is végigtekinteni. A végrendelkező iparosok egy részének nem volt fiúgyermek, vagy ha igen, más pályára, például papnak is szánhatták. Az egyik leggazdagabb soproni kézműves, Jacob Riemer szíjgyártó például szolgájára, Lasslara hagyta szerszámaikat, bár fia, Veit Riemer is élt (II/1. 285.). Pozsonyban a felemelkedő Aigner család esetét említhetjük, ahol a vagyont Wolfgang Aigner szűcsmester alapozta meg, özvegye folytatta a mesterséget, három fia azonban már a városi kereskedő-elit tagja lett, ezért a hátramaradt cserzett bárány- és egyéb bőrt az özvegy legénye, Georg örökölte (491/63–64.). Nem volt általános az olyan végakarat, mint a soproni Benus Kürsneré, hogy fiát, Wolfgangot unokatestvére nevelje a szűcsmesterségre, és erről évente számoljon be a tanácsnak (II/1. 76.). Pozsonyban, ahol gyakrabban említették a szerszámokat, a szokásos, szűkebb családon belüli hagyatkozást is többször feljegyezték: 12 esetben a házastárs, 11-szer a gyermekek örökölték.

Gyermek vagy házastárs hiányában gyakran a kézműves más rokona (veje, sógora, unokaöccse) folytatta a mesterséget. Ha ilyen rokon nem volt, egy mestertársa (talán barátja) vagy a mester legénye örökölte a műhelyet és a felszerelést. Erre azonban Sopronban mindössze három, Pozsonyban pedig csak két példát látunk, ott is azért kapta meg a halászlegény (*knecht*) az egyik vejszét, mert ápolta mesterét (695/12.). Különösen érdekes a soproni Michel Stadel kádár pél-

706 A szövési technikáról ld. Endrei 1989. 21–24., 139–143., Magyar Néprajz III. 369–373.

dája, aki 1499-ben legényére, Stephlin-re hagyja munkaeszközeit, ő pedig egy generációval később, 1519-ben ugyanabban a Templom utcai házban már mint Steffan Pinter örökölte tovább minden szerszámát – valószínűleg részben ugyanazokat a darabokat – legidősebb fiára, Kristófra (II/1. 261., 344.). Peter Göckerl pék legfontosabb szerszámait: mérlegét, dagasztóteknőjét, munkaasztalát szétosztotta péktársai között.

A munkaeszközökkel együtt a feldolgozásra váró nyersanyagot (faanyagot, vasat, faragásra váró követ, fonalat, gyapjút, különböző bőröket stb.), illetve késztermékeket is megemlítték, amelyek más kézműveseknek szolgálhattak nyersanyagul. Ezek közül a szövetekről korábban, a ruházatnál szóltunk. A nyersanyagokat részben azért sorolták fel, hogy a mesterséget folytató személyre hagyják, részben viszont azért, mert még tartoztak ezek árával a beszállító iparosnak vagy kereskedőnek. Ha a csakösszegeként említett tartozásokat is figyelembe vesszük, meg tudjuk állapítani egy-egy iparos nyersanyag-beszerzési, illetve értékesítési körzetét. A soproni Erhard Schimel varga például kirchschlagi, bécsújhelyi, neunkircheni és helybeli tímárokkal állt kapcsolatban. A pozsonyi Andre Irher a kész irhát, illetve a kikészítés során leválasztott gyapjút helybeli, nagyszombati, bazini és hainburgi vargáknak, erszénykészítőknak, kalaposoknak és takácsoknak értékesítette, akik közül tartozásai miatt 17-et sorolt fel testamentumában név szerint (E. 107/27–66. passim).⁷⁰⁷

Mezőgazdasági termékek

A munkaeszközökről szólva az előbbieken már érintettük a mezőgazdaság legfontosabb soproni és pozsonyi ágazatát, a bortermelést. Eperjesen viszont a szántóföldi gazdálkodásra és a gabonafélék feldolgozására találunk több adatot. Az alábbiakban a bor, a gabona és az élelmiszerek előfordulásait veszem sorra.

Bor, must, sör

A bordézsmajegyzékek és a telekkönyvek szőlőbirtoklásra vonatkozó adatai szerint⁷⁰⁸ Sopronban és Pozsonyban is az adózó polgárság majdnem 80%-ának volt szőlője,⁷⁰⁹ és a népesség további rétegei kerültek kapcsolatba a szőlőműveléssel: kapások, napszámosok, vincellérek. Így nem meglepő, hogy a végrendelkezőknek Sopronban közel egynegyede (24,5%), Pozsonyban egyötöde (19,6%) egy vagy több hordó, illetve szekérderek (*fuder*) borról is megemlékezett. A borról testálók foglalkozása érthető módon némileg eltért a végrendelkezők átlagától: csaknem 50%-uk fő megélhetése a szőlőművelés volt, a kézművesek aránya mintegy 25%-ot tett ki, a kereskedők viszont kisebb érdeklődést mutattak a bor továbbörökítése, mint összességében a végrendelkezés iránt. A korábban felső-

707 Vö.: Szűcs 1955. 59–61.

708 Ld. Mollay 1993/b, Kovács 1918., Házi II/2–II/6. passim.

709 Szűcs 1955. 172–174.

rolt használati és értéktárgyak áttekintése után felmerülhet a kérdés, hogy a bort milyen okból és milyen szándékkal: a fogyasztás, a felhalmozás vagy a kereskedelem céljából örökítették-e tovább.⁷¹⁰

A bor minőségéről a testamentumok elég keveset árulnak el. Néhányszor megemlítik, hogy új- vagy óborról (*heuriger, illetve vierdiger, esetleg zweivirdiger* vagy *dreivirdiger wein*) van-e szó, ezenkívül a frissen megtermelt mustot (*most*), sőt a még tőkén levő az évi termést is tovább örökítették. A must-hagyományozások egy kivétellel októberben vagy novemberben történtek, a borfélék említése azonban nem mutat szezonális eltéréseket. Vörösbort csak kivételesen, különleges csemegeként tartottak. Az előfordulások egy kivétellel Pozsonyból valók, kétszer az 1460-as évekből és négyszer az 1502 és 1511 közti évtizedből. Mindig csak kis tételekről volt szó, egy-két kis hordóról, ami legfeljebb 18 akót tett ki. A soproni előfordulás Hans Zirkendorfer özvegye, Barbara testamentumában olvasható, aki a ferenceseknél fennálló tartozásából törlesztett egy négyakós hordócskával, akóját 140 denáros áron számolva (II/1. 294.).⁷¹¹ Ezek a kivételek csak erősítik a fehérbor termelésének túlsúlyáról kialakult képet, amelyet például Oláh Miklós is hangsúlyozott 1536. évi Magyarország-leírásában: „...könnyű és közepes erejű borokat terem, de sokkal több fehéret, mint vöröset”. A vörösbort-kultúra, balkáni hatásra, csak a 16–17. században terjedt el nagyobb mértékben, és akkor is inkább az ország közép- és déli területein.⁷¹²

A minőséggel ellentétben a hagyományozott bor mennyiségét mindig feljegyezték. Mindkét városban voltak kedvelt „alapegységek”, amelyeket előszerezéssel adományoztak, de ezek mindenütt másfélék voltak. Sopronban a „hordó” (*vas*) számított a leggyakoribbnak, amelynek mérete azonban 10 és 24 akó között változhatott. Pozsonyban viszont egy állandó mértékegység, a húsz akót jelentő *Dreiling* (*ternarius*) a leggyakoribb, emellett a *fuder* és a *halbes fuder* is sokszor szerepel. Egy-egy kedvezményezett általában 1/2–1 *Dreiling* vagy 1–2 hordó bort kapott, a legnagyobb átörökített mennyiség családon belül 8 *Dreiling* (25/6.), kegyes adományként 5 *Dreiling* (11/3.) volt. Figyelemre méltó, hogy a nagyobb tételek a korábbi, 15. század eleji testamentumokban találhatók, később jobban elaprózódtak, differenciálódtak az adományok.

A mennyiségek és az örökösök áttekintéséből kitűnik (13. és 25. táblázat), hogy a legtöbb esetben az adományozott bor nem a személyes fogyasztást szolgálta. Ezt csak a szegényeknek, mindenekelőtt az ispotály gondozottainak hagyott tételekről gondolhatnánk, de még itt is többször megjegyezték, hogy a bort adják el, és az árából vásároljanak például posztót a szegények ruhájához. A temetéseknel is inkább a szertartás költségeinek fedezésére és nem a halotti torra használták fel a bort.

A rokonság esetében szintén ellentmond a közvetlen felhasználásnak az a gyakori kitétel, hogy a bor árát fordítsák a szőlőkben esedékes munkákra. Más esetekben a rokonság nőtagjai hozományuk vagy hitbérük fedezetéül kaptak ko-

710 Ld. bővebben az első fejezet „Gazdasági és társadalmi fejlődés” c. alfejezetét és Szende 2004/a.

711 Az asszony hagyatéki leltárában a borkészlet részeként szintén megemlíttettek egy kisebb hordó vörösbort: „*item ain vass püntwein per VIII oder VIII urn*”, II/5. 138.

712 Andrásfalvy 1957. 49–67.

25. TÁBLÁZAT. A BOR-, ILL. SÖRHAGYATÉKOK ÖRÖKÖSEI A HÁROM VÁROSBAN			
Örökös	Sopron	Pozsony	Eperjes
Rokonság	38	108	2
Egyház	49	73	1
Vallásos testv.	6	13	–
Szegények	8	27	–
Barátok	8	14	–
Adósok	10 (–)	13 (–)	25 (+)
Eladni	4	11	2
Város	–	9	–
Temetésre	5	7	–
Egyéb	10	17	–
Összesen	138	292	30
Megjegyzés: – jellel a végrendelkező tartozását, + jellel a neki járó követeléseket jelöltem.			

molyabb mennyiségű bort. A bort öröklő rokonok kiválasztásánál egyébként egészen más szempontok érvényesültek, mint a többi ingóságnál. Mivel a bort nem lehetett korlátlan ideig tárolni, sokkal kisebb arányban szerepelt az örökösök között a következő generáció, mint a testálók saját kortársai. A férfiak leggyakrabban feleségüket vagy fivérüket jelölték meg, hogy a bor értékével stabilizálják a család gazdálkodását, illetve hogy legyen, aki folytatja a szőlő művelését. Ha a borhagyatékok a szőlőterületek megművelésének anyagi fedezetét biztosították, ugyanazok örökölték a bort is, mint az ingatlant. Feleségek ritkábban hagytak férjeikre bort, részben mert a női végrendelkezők között többen voltak az özvegyek. Gyermekeket főleg akkor tettek meg egy bizonyos bormennyiség örökösének, ha már önálló gazdálkodást folytattak, vagy ha taníttatásuk költségeihez akartak a szülők hozzájárulni. Közöttük, és az oldalági rokonok között is, a férfi örökösök voltak többségben, női és férfi testálók esetében egyaránt. Az a tény, hogy szülők (egyetlen kivételtől eltekintve) és az unokák egyáltalán nem örökölték bort, teljességgel beleillik a fent vázolt képbe.

A rokonságnál is nagyobb mennyiségű bort kapott az egyház, illetve képviselői, a papok és gyámoltottjai, a szegények. Ez a tény már a hagyatkozott tételek számából is kiviláglik, de még nyilvánvalóbbá válna, ha az őrtartalmakat is összehasonlítanánk. Az egyháznak juttatott, gyakran igen komoly mennyiségű bor mellett gyakran a „zum paw” vagy „pro fabrica” kifejezés utalt arra, hogy az italt ismét csak értékesíteni kellett, hogy az adott templom felújítási kasszáját gyarapítsa. Amint már a kegytárgyak elosztásánál láttuk, itt sem egyenlő arányban részesültek adományban a különböző templomok. Pozsonyban a Szt. Márton-templom mellett két kolostor: a ferencesek és a klarisszák kaptak legtöbb-ször a borból, míg Sopronban több kisebb kápolna és a környékbeli falvak plébániái is szerepeltek a kedvezményezettek között. Kegyes célokat szolgált az

is, ha a hátrahagyott bor árából a végrendelkező vagy a végrehajtók által kiválasztott személynek bérzarándoklatot kellett teljesítenie.⁷¹³

Végezetül még egy hagyatkozási célt kell kiemelni, ami csak Pozsonyban fordult elő: a város javára (*gemainer stat zum paw*) történt adományozást. Kilenc esetben találkozunk ilyen célú hagyatékkal, ezek közül kétszer a különlegességnek számító vörösborral, amelyet Wolfgang Knoll korábbi városbíró (608/10., 18 akó), illetve Jacob Haytewr, a tanács tagja (723/57., 13 akó) örökölt a városra, Caspar Fuxel pedig 1 Dreiling kétéves bort (*zwyyvirdig wein*, 808/16.) adott.

Mindezekben az esetekben a bor nem italt, élvezeti cikket, hanem bármikor mobilizálható „folyékony tőkét”, egyfajta pótlólagos pénzforrást jelentett, ami gyakorlatilag minden háztartásban megtalálható volt, és amit tetszőleges időpontban pénzzé tehettek.⁷¹⁴ Arányait tekintve ez a tőke a legtöbb polgár esetében lényegesen nagyobb volt, mint akár az ékszerek, akár az ezüstedények formájában teaurált értékek. Egy hordó bor ára az évi terméstől függően 10–20 fontdénár vagy aranyforint között mozgott, azaz egy ezüstpohár értékének több mint kétszeresét is kitehette – ráadásul ez az érték a szőlőbirtokok révén évente újratermelődött.

Eperjesen a város fekvése miatt nem voltak a szőlőművelésnek komoly hagyományai. Az északkelet-magyarországi városok akkor kerültek szorosabb kapcsolatba a bortermeléssel, amikor a 15. és 16. század fordulóján Tokaj-Hegyalján elkezdtek szőlőket vásárolni és a borral kereskedni.⁷¹⁵ Ez a végrendeletekben csak igen kevésbé tükröződik. Bort csak két testáló említett, viszont mindkét esetben eladásra szánva (E. 64/1., 123/9.), a második esetben viszonylag jelentős, 62,5 aranyforint értékű tételről volt szó.

A többi, a 12. táblázatban említett eperjesi esetben *sör* (*Bier, cervisia*) szerepelt, amely a házi készítés és a személyes fogyasztás szempontjából jóval fontosabb volt a felvidéki városban. Mivel azonban nem lehetett annyi ideig eltartani, mint a bort (a korabeli technológia mellett legfeljebb két hónappal számolhatunk), annak tőkeképző-pénzhelyettesítő funkcióját nem tudta betölteni. Csak kisebb mennyiségben és kisebb értékekben fordult elő, és főleg akkor említették, ha a testáló valamelyik üzletfele tartozott az árával. Érdekes, hogy a sörről testáló 12 személy közül nyolc nő volt, a sör főzése és kimérése tehát más európai városokhoz hasonlóan Eperjesen is az asszonyok munkájának számított. Sopronban és Pozsonyban csak egy-egy alkalommal végrendelkeztek kisebb tétel sörről (II/1. 283., illetve 639/50.). A méhsörre vonatkozó adatokat alább, a méhészetéről szóló részben tárgyalom.

Gabonafélék

A gabonafélék csoportja az egyetlen (a később tárgyalandó sertéstartáson kívül), ahol a végrendeleti említések gyakorisága fordítottan arányos a vizsgált városok

⁷¹³ Csukovits 2003. 93–95.

⁷¹⁴ Mollay 1941. 115. Vö.: Dányi–Zimányi 1989. 172–202. Ugyanígy kezelte nagyobb léptékben a város a városháza borpincéjében tárolt több száz akó bort is, mint „aranytartalékot”, és a császári udvarnak fizetendő adót is gyakran borban teljesítették. Vö.: Házi 1959. 154. és Kubinyi 1996. 79.

⁷¹⁵ Gecsényi 1972. 340–352.

26. TÁBLÁZAT. GABONAFÉLÉK ÉS LISZT EMLÍTÉSE A HÁROM VÁROSBAN			
Gabonaféle	Sopron	Pozsony	Eperjes
Búza	13	11	21
Zab	4	6	2
Árpa	–	–	5
Komló	–	–	1
Rozs	–	–	1
„Gabona” általában	4	2	6
Liszt	3	1	1
Összesen	24	20	37

nagyságával (26. táblázat): Pozsonyban a hús előfordulás alig több mint 0,5%-a az összes ingóságnak, Sopronban a 24 tétel 1,2%-ot jelentett, míg Eperjesen a 37 eset (5%) az ékszereket megelőzve a 4. helyre sorolja ezt a csoportot az ingóságok között.⁷¹⁶ A gyakoriság mellett az említések időpontjai is erősen eltérnek: Pozsonyban zömmel a 15. század középső harmadából származnak, 1500 után pedig nincs több ilyen természetű adatunk. Sopronban ezzel szemben a gabonáról való rendelkezések nagyobb mennyiségben a 15. század fordulójától maradtak fenn. Eperjesen a teljes vizsgált időszakra jellemző volt a gabonafélék említése.

A szántóföldi termények előfordulásának hiánya természetesen még nem bizonyítja, hogy a gabonatermelés nem volt jelen a város lakóinak életében, a gyakoribb említések azonban mindenképpen az ágazat fontosságára, és a polgárok értékrendjében betöltött nagyobb szerepére utalnak, elsősorban Eperjesen. Itt volt a legnagyobb a fajták szerinti változatosság is: a másik két városban is előforduló búza és zab mellett itt árpa (két esetben kifejezetten sörárpa), komló és rozs is szerepelt. Általában kisebb mennyiségekről (2–10 köböl⁷¹⁷) volt szó, kivéve a dúsgazdag kereskedő-házaspár Hans Perle és Sophia Melczerin hagyatékát, akik nyolcvan köböl árpát és hús köböl búzát hagytak eladásra gyermekeiknek, 6,40, illetve 2,50 aranyforint értékben (E. 123/11–12.).⁷¹⁸ Más mértékegységet, a kepét, csak Albertus Faber kovácsmester használt, aki aratásidőben, 1496. július 22-én végrendelkezett, az összes termésből kiemelve 16 kepét felesége, illetve nyolcat az ispotály számára (E. 37/3., 4.). Egyébként – a többi tárgycsoporttal ellentétben – gabonából kevés volt a kegyes adomány Eperjesen, inkább a családon belül örökítették tovább, vagy adás-vételi ügyek miatt jegyezték fel. Az esetek többségében nem tudjuk megállapítani, hogy saját termésről, vagy a környékbeli falvakból felvásárolt árról volt-e szó.⁷¹⁹

716 A 12. táblázatban összefoglalóan szerepelnek a mezőgazdasági termékek (bor/sör, gabona, egyéb), Eperjesen viszont a gabonaemlítések önmagukban is elérik az 5%-ot.

717 Bogdán 1991. 307. szerint az eperjesi köböl (*cubulus*) 124,16 l, ill. 93,12 kg búza volt, de csak 17. század végi adatokat hoz.

718 Készpénzben ennek a sokszorosa, 2053 aranyforint és 1800 forint értékű „régí pénz” volt a birtokukban (a testamentum 1522-ben kelt).

719 Fügedi 1968. az eperjesi hetipiac-jövedelmek szezonálitása alapján is bizonyította, hogy ott elsősorban a mezőgazdasági termékek felhozatala történt.

Pozsonyban a köből helyett a mérő (*mecz*) volt a leggyakoribb mértékegység, illetve ennek 32-szerese, a mut.⁷²⁰ Búzából 4–12 mérő, illetve 1/2–3 mut közötti mennyiségek fordultak elő, a nagyobb értékek az 1430-as és 1440-es évekre voltak jellemzőek. Az árakról ritkán írtak, az egyik kivétel Jorg List felesége, Anna volt, aki szerint 1435-ben férje két mut búzáért húsz fontdénár összeggel tartozott (29/7.). Zabból ritkábban, de nagyobb mennyiségek (20–50 mérő) fordultak elő, sőt Niclas Flins polgármesternek 450 mérő zab árával tartozott a város (845/3.). Sopronban szintén a mut és a mérő volt általános, 1/2–1 mut, illetve 10–20 mérő közötti értékekkel. Kivételt képezett Peter Göckerl pékmester, aki összesen több mint 150 mérő búzáról tett említést (II/1. 401.) és Andre Sawr javadalmas pap, aki szintén aratás idején (1501. július 26-án) végrendelkezett 68 kepe (*schöberel*), még a földeken levő búzáról.

Más élelmiszerek

A többi élelmiszer csak szórványosan fordult elő, hiszen romlandóságuk miatt nem tartoztak a gyakran testált ingóságok közé. Így az anyagi kultúra egyik fontos területéről, az étkezésről a végrendeletek csak néhány speciális esetben szolgáltatnak adatokat. Az egyik a halotti torok kérdése, ebből az alkalomból húst (főleg marhát), kenyeret és bort fogyasztottak (például II/1. 32., I/3. 395.), esetenként a szegényeknek egy-egy zsemlet osztottak ki (630/1. a, 662/9.). A másik a szegényeknek, az ispotály gondozottjainak szánt ételadományok és étkezési alapítványok esete.⁷²¹ Ezek is zömmel bor és hús vásárlásáról intézkednek. A hús tehát még a szegények étkezésében is jóval fontosabb szerepet kapott, mint a későbbi korokban. A többi élelmiszer (a füstölt disznóoldal, zsír, ecet, sajt) mindhárom városban szórványosan előforduló, viszonylag tartósabb áru volt.

Éppen a tartósság volt a probléma abban a valószínűleg nem egyedi esetben, amely azonban csak kivételesen, a nézeteltérés lezárása érdekében került bele a pozsonyi Hainrich Paier testamentumába (73/17.). A kereskedő fügét és mazsolát (*feygen und weinperl*) vett át bizományba Hans Lachueteltől, hogy Budára szállítsa, az áru azonban nem volt megfelelő minőségű. Mégis eladott valamennyit belőle, de többet nincs joga társának követelni rajta. Szintén bizományba vett át eladásra 428 font mogyorót (*walische Nuss*) Achaz Schadengasttól az elszámolással késlekedő Elisabeth Hoslerin (119/3. a).

Mint kereskedelmi cikk kiemelésre kívánczik a só, amelynek elosztása, királyi monopólium alá eső áruként, nagy tételben a központi gazdasági szabályozás hatáskörébe esett. Ennek ellenőrzésére a 15. század folyamán mindhárom vizsgált városban sokamara működött.⁷²² A központi elosztószervezettel a legszorosabb kapcsolatban a Sopronban testáló Alföldy Bálint állt, aki egyebek

720 Bogdán 1991. 343., ill. 350. szerint 1 pozsonyi mérő 53, 72 l (40,29 kg), 1 mut 1719 l (1289 kg) búza volt.

721 Somogyi 1941. 67. (16–17. századi adatok). Ispotály-elszámolások: II/2. 306–313., II/3. 56–63., 94–112., SSz. 5. (1942), 29–34., vö.: Házi 1939. 153–156., Jaritz 1980. 60.

722 Kubinyi 1988. 218–224.

mellett királyi harmincados is volt. Hagyatékának összeírásakor soproni házában mintegy 600 kőst (bei VIe *salczstaynn*) találtak, testamentumában pedig két győri Fő téri házában egyikében az egyik kamrában 15 ezer, a másikban 10 ezer sötömböt sorolt fel (II/1. 234–235.). Ezek a mennyiségek Alföldy és a hozzá hasonló hivatalnokok gazdasági tevékenységének alaposabb elemzésére indítanak, amely azonban már túlmutat a városok anyagi kultúrájának feldolgozásán.⁷²³ A sóra vonatkozó pozsonyi adatok kisebb tételeket tartalmaznak, de nagy részüknél itt is hivatásos kereskedők szerepeltek a hagyatkozásban, akik gyakran egyúttal a város vezetői is voltak (Stephan List polgármester 10 kúf, 191/13., Friedrich Voyt polgármester felesége 1 tunne, 780/19., Pangraz Rutnstock kamrás 26 aranyforint értékben, 833/67., Niklas Flins polgármester 80 aranyforint értékben, 845/5.). Néhány kisebb üzletben kereskedőasszonyok (Naterin, Christianin von Raab, Andre Polczlin) is érintve voltak. Az egyetlen eperjesi adat viszont a háztartási felhasználásra utaló mennyiségről, két kősről szól, amelyért Christina Codaczin 12 magyar dénárral tartozott (65/2.).

Ezenkívül importált fűszerek, főleg a bors és a sáfrány is előfordultak,⁷²⁴ bár sáfrányos kertek a Nyugat-Dunántúlon is voltak (például II/1. 132., 224., 234.). Pozsonyban esetenként jelentős összegeket fektettek sáfrányszállításba (261/1a: 51 aranyforint, 304/4: 18 aranyforint). Eperjesen ezekről a fűszerekről nem emlékeztek meg. Importból származott a hordószámra behozott hering is, ennek áráért többek között a soproni városi szakács is tartozott Hans Zirkendorfernek (II/1. 282.).

Méz, méhészet

A méz a vámnaplók és üzleti könyvek tanúsága szerint szintén jóval nagyobb szerepet játszott az étkezésben és a gazdasági életben is, mint ahogy az a testamentumokban tükröződik.⁷²⁵ A polgárság inkább a méz kereskedelmébe kapcsolódott be, de néhány végrendelkező méhészkedéssel is foglalkozott. A legkorábbi adat Han Nickel pozsonyi polgár testamentumában található, aki 1437-ben három szőlőskertje mellett 18 méhkast (*pein oder ymppen*) is hagyott fiára, Wolfgangra (68/6.).

A kasokat testáló polgárok egy része vidéki birtokkal is rendelkezett. Így kapott a soproni szűcsceh Wolfgang Kürsner özvegyétől, Barbarától, aki később Muzsaji Pető Jánoshoz ment feleségül és Muzsajon gazdálkodott, nyolc méhcsaládot (*peynnstöck*, II/1. 416.). Szintén vidéki méhkastulajdonos volt a somorjai (von Samarein) Dorothea Diemutischin, aki két asszonybarátjára hagyott 3-3 méhkast (*pein*), a többit pedig két fivére örökölte (624/6., 8.). Hans Paxwell pozsonyi polgárnak Larencz Paur szentgyörgyi bíró tartozott méhkasokkal (844/21.). A legnagyobb méhállományról Guet Cristan özvegye, Katherina vég-

723 Alföldyre ld. Kubinyi 1957. 33. jz., Mollay 1993/c, Szende 2002/b.

724 Pickl 1966. 77–78., 109., Jaritz 1977. 263.

725 Részletesebben: Szende 1998. 85–94.

rendelkezett, akinek „zum Aicha” is volt háza.⁷²⁶ Ő összesen 96 méhkast osztott fel három lánya, egy unokája, szolgálja (talán a méhészt) és az aichai Keresztelő Szt. János-egyház között (740/2–12.). Az asszony megélhetését valószínűleg nagyrészt a méhesek adták, ezek mellett csak kisebb szőlőterületről testált.

A méhekkal rendelkező pozsonyi polgárok egy kisebb csoportja a halászsok közül került ki. Margaretha, Simon Schräml halász özvegye két unokájára hagyta méhkasait (*peinstock*, 566/18.), Veit Vischer két, Rajkán (Rackendorfban) lakó nagybátyjára hagyott hat kast „*nacheinander zu nemen an ainem ortt oder in der mitte*”. Szintén hat kast kapott tőle Bernhart Mulner, a többi pedig felesége örökölte (756/6., 7., 11.). Az idézett megjegyzésből kitűnik, hogy a kasok valamiféle szabályos rendben voltak elhelyezve, amit az örökhagyó nem akart megbontani. A feleségre hagyott kasokkal négy évvel később, az özvegy végrendeletében ismét találkozunk, amikor is fiára hagyta azokat (788/19.). A halászsattal kombinált méhészkedés esetében fontos szempont lehetett a városközponttól távolabb eső, idényjelleggel űzött tevékenységek összekapcsolása. Eperjesen is egy messterember, Urbanus Figulus fazekas testált méhekről (*apes*), a Szt. Anna-oltárra hagyva azokat (E. 120/1.).

Többször találkozunk a méhészet végtermékeivel, a mézzel, a méhsörrel és főleg az egyházaknak gyertyakészítésre adományozott méhviasszal. Albrecht Gailsam pozsonyi nagykereskedő testamentuma megerősíti azt a néprajzi irodalomból ismert szokást, hogy a mézet a léppel (sonkollyal) együtt értékesítették, és a további feldolgozás a kereskedő dolga volt.⁷²⁷ Lányára, Maruschra hagyta a mézet, ami egy kis hordóban még a viaszban volt (*das hönig das noch hynden in dem wachs ist*), míg fia, Ludwig, más ingóságok mellett a már megtisztított mézet (*lasne hönig*) örökölte (400/65., illetve 49.). A méz nemcsak saját használatra szolgált Gailsam háztartásában: az 1456/57-es harmincadkönyvek tanúsága szerint számos más árucikk (vörösréz, rézgálic) mellett mézet is szállított nyugatra.⁷²⁸ Nagyobb mézészletet tarthatott otthon a soproni Gyssibler (Gissubler) özvegye is, aki a „nagy mézeshordó” értékesítéséből hat arannyal kívánta támogatni a ferences kolostort (II/1. 232.). A készlet valószínűleg néhai férjéről maradt rá, aki mézzel is kereskedett, fő foglalkozása pedig a mézeskalácsosság volt.⁷²⁹

A méhsörrel romlandósága miatt ritkábban találkozunk, mint ahogyan a korabeli étrendben szerepelt.⁷³⁰ Egyes házakban készítésére külön helyiség szolgált, amit *metkeller*nek neveztek, az ital neve pedig *met* volt. Ezek a kifejezések fordulnak elő az egyik leggazdagabb soproni polgár, Niklas Juding feleségének, Elizabethnek a testamentumában, aki a bécsi Wildbergerstrassén levő házával együtt hagyta méhsörpincéjét a benne levő összes itallal a férjére (II/1. 23–24.).

726 A helységnév azonosítása nem teljesen biztos, legvalószínűbb a Pozsony megyei Vajka, amely Somorjától kb. 30 km-re délkeletre fekszik.

727 Szende 1998. 86. és ott a 9. jegyzetben idézett művek.

728 Kovács 1902. 184., 200.

729 1488-ban két tételben 12 hordó mézet szállított ki a soproni harmincadon (Házi II/4. 330–331.), Pangraz Gissublerrel vő: Mollay 1993. 140.

730 Gallinczer Lénárd budai polgár 1525. évi számadásai szerint nagyjából azonos értékben főztek komlóból vagy árpából készült *zaladot* és *dulcenek* nevezett mézsört. Ld. Kubinyi 1964. 379–380.

A viaszról (*Wachs, cera*) – mint az egyházi szertartásokon használt gyertyák anyagáról – szinte kizárólag vallásos testvérületek, kézművescéhek számára vagy a temetésekről szóló rendelkezésekben hagyatkoztak, viszonylag kis számban (Pozsonyban 16, Sopronban és Eperjesen 4-4 alkalommal). Joggal sorolhatnánk ezeket az adományokat a kegytárgyak csoportjába is, de éppen a kis számok mutatják, hogy inkább a méztermelés és -kereskedelem összefüggésébe illenek bele. Viaszt természetben ugyanis zömmel azok hagytak az egyházi intézményekre, akiknek ez a testálás időpontjában rendelkezésre állt – és valóban több, fent felsorolt méhkastulajdonos vagy kereskedő nevével találkozunk a hagyatkozók között. Egyébként inkább a kegyes célú pénzadományokban említhették egyebek mellett viasz vásárlását.

A másik gyertya-alapanyagról, a faggyúról (*unslit*) hét pozsonyi adatunk van, szinte kizárólag mészárosoktól, illetve hússzékkal bíró polgároktól. Faggyúgyertyát csak a háztartásokban használtak világításra, a nyilvános szertartásokhoz nem illett. Ha mégis az egyháznak adományozták, akkor kolostorok kapták mindennapi használatra.

Háziállatok

Az állattartásról a méhészetén kívül is nyerünk adatokat, bár a testamentumokban csak a tényleges állatállomány töredékét sorolták fel (27. táblázat).⁷³¹

27. TÁBLÁZAT. ÉLŐ ÁLLATOK EMLÍTÉSE A HÁROM VÁROSBAN			
Állatfajta	Sopron	Pozsony	Eperjes
Ló	43 + 200	50	13
Szarvasmarha	45	31	20
Sertés	21	13	29
Kecske, juh, baromfi	össz. 5 említés	össz. 2 említés	1 említés

A legtöbbször említett és legnagyobb számban tartott állat a ló volt, amit a személyes reprezentációtól a kereskedésen át az igavonásig bárhol felhasználtak. Nagy tételben kereskedtek vele, ezt bizonyítja az Alföldy Bálint tulajdonában levő kétszáz darab ló is (II/1. 235.). Ugyancsak az övé volt az a hat ló, amelyeket Lozsba menet Wolfgang Rauchtól vettek el (II/1. 242.). Ezenkívül Sopronból további 37, Pozsonyból 50, Eperjesről 13 lovat soroltak fel, gyakran véletlenszerűen, családtagok közti szétosztásra vagy tartozások, üzleti utak és a város érdekében teljesített szolgálatok miatt. A halotti áldozatok körébe csak két lóadományozás sorolható: a soproni Wolfgang Moser fiatal lova, amelyet egy páncéllal együtt „*zwm opher*” a ferences kolostorra hagyott (II/1. 195.) és a Pozsonyban testáló Czobor Ferenc (Ákosházi Sárkány Ambrus *dienere*) lova, amit

⁷³¹ A 17. század eleji soproni hagyatéki leltárakat vizsgálva Askercz Éva 100 inventáriumából 54-ben talált összesen 511 háziállatot (a baromfiakon kívül). Askercz 1999. 377.

lószerzőkkel és egy nyereggel együtt szintén a ferencesek kaptak, ezúttal Pozsonyban (745/1., őket részesítette a legnagyobb pénzádományban is).

Hasonlóan gyakran fordult elő a tehén, ökör vagy borjú, de nem a gazdag kereskedők és városi vezetők, hanem a szerényebb jövedelmű városlakók és özvegyeik végrendeletében. Legtöbbször családtagjuk, ezek hiányában gazdaasszonyuk, gondozójuk, szállásadójuk örökölte ezeket az állatokat. Többször kaptak teheneket kegyes adományként ispotályok vagy kolostorok, köztük a pozsonyi klarisszák négy alkalommal. A pozsonyi Elisabeth Chlokaus jótékony célú adománya (39/9.) azonban kiemelkedett a sorból. Az asszony úgy rendelkezett, hogy ágyát és szekrényét adják el, az ebből befolyó pénzből vásároljanak egy tehenet, és ameddig a tehén él, minden szombat este osszák ki a tejét a szegényeknek.⁷³² Nagyobb volumenű marhakereskedelemre egy 1502. évi adat utal: a pozsonyi Barbara Grieskircherin Gensendorfba hajtattott ökröket, amelynek során 3 aranyforint veszteség érte (627/3.).

A sertések előfordulása ismét csak fordítottan arányos a városok nagyságával, de az eperjesi magasabb arányszámhoz az is hozzájárulhatott, hogy ennek a városnak a környékén volt a legtöbb makkoltatásra alkalmas erdő. A tulajdonosok között kereskedőket, papokat és kézműveseket egyaránt találunk. Mivel az állatokat többnyire ugyanaz örökölte, aki a házat és a háztartást, ritkán kellett külön megemlékezni róluk. Ezért nem tudjuk az említések gyakorisága alapján igazolni azt a pozsonyi rendelkezést, amely szerint a pékeknek a többi polgárokkal szemben a sertéstartásban előjogaik voltak.⁷³³ Mindenesetre itt is és Sopronban is egy-egy pékmester rendelkezett a legnagyobb számú disznóról (165/1. 13 db, II/1. 51. 6 db). Említésre érdemes, hogy Eperjesen az ispotály is kapott egy anyakocát szopós malacokkal (E 66/10.), Pozsonyban pedig az ispotály mellett az iskola is örökölt egy malacot (364/46.). Lényegesen ritkább a kecskék, juhok, házi szárnyasok megemlézése, mivel ezek kisebb értéket képviseltek. Az esetek többségében javadalmas papok örökölték őket gazdaasszonyaikra, csakúgy, mint a baromfiakat. Felsorolásaik alapján a javadalmakhoz tartozó állatok mellett a papok saját tulajdonában is jelentős állatállomány volt.

Gazdasági járművek

A mezőgazdasághoz és a kereskedelemhez egyaránt kapcsolódtak a ló- (ritkábban ökör-) vontatású, vasalt tartozékokkal rendelkező kocsik, szekerek (*wagen, currus*). Jelenlétük a bor vagy más áruk szállítása miatt szinte minden háztartáshoz hozzátartozott, a testamentumokban csak ritkán fordultak elő (Pozsony 25, Sopron 11, Eperjes egy említés). A testálás célja legtöbbször a családtagok közötti elosztás volt, két esetben az ispotály örökölt. Eladni csak akkor rendelték a kocsikat, ha nem volt, aki folytassa az üzleti tevékenységet vagy a szőlőművelést, egyébként legények, szolgák kapták meg a járművet. A kocsik kinézetéről nem írtak, a tartozékokat csak a „mit aller zugehorung” vagy a „mitsamt dem geschyr”

732 Vö.: Jaritz 1999. 327.

733 Király 1894. 188.

kifejezéssel illették. Az egyetlen eperjesi említés „*wagen und ketten*” alakban történt (E 3/4.). A kocsik elhelyezésének igénye a bejárásukat biztosító kapuk kiépítése miatt a városi házak építészetére is hatással volt.⁷³⁴

Könyvek

Bár nem annyira az anyagi, mint inkább a szellemi kultúrához kapcsolódik – és a papság mellett csak a polgárságnak viszonylag kis részét érinti –, foglalkozni kell a végrendeletekben felsorolt könyvekkel, mivel a városok mindennapi életéhez a könyvkultúra, az olvasás és az ezek nyomán fellépő szellemi mozgalmak is hozzátartoztak. Az olvasás és a könyvhasználat a vizsgált korszakban már egyáltalán nem volt a papság monopóliuma, de az egyházi személyektől származó testamentumok jelenléte mégis meghatározta az említett könyvek számát és részben tartalmát is (28. táblázat). A sok papi végrendelet miatt találkozunk Sopronban a város nagyságához képest több könyvvel, amelyeknek alig 10%-a fordult elő világiaknál, míg Pozsonyban és Eperjesen fordított az arány.

28. TÁBLÁZAT. EGYHÁZI ÉS VILÁGI VÉGRENDELKEZŐK KÖNYVEI A HÁROM VÁROSBAN						
Tulajdonos	Sopron		Pozsony		Eperjes	
	személyek	kötetek	személyek	kötetek	személyek	kötetek
	száma		száma		száma	
Világi	10	12	18	68	4	11
Egyházi	19	94	4	16	1	2
Összesen	29	106	22	84	5	13

Az egyes kötetek tartalmának elemzése, a művek azonosítása, a pozsonyi, soproni és eperjesi említések helyének kijelölése a kézirati hagyományban önálló tanulmány(oka)t igényelne, ami jóval túlmutat a végrendeletek és az anyagi kultúra kérdéskörének vizsgálatán. Az alábbi vázlatos áttekintés szándékosan nem érint irodalom- és eszmetörténeti kérdéseket, összegzi azonban az eddigi eredményeket és útmutató lehet a további kutatásokhoz.⁷³⁵

A tematikus felsorolás előtt egy testamentum feltétlenül kiemelésre kívánczik. A világi és egyházi tárgyú művek legszélesebb skálája Liebhart Egkenfelder pozsonyi városi jegyző testamentumában található meg (183. sz.). Egkenfelder, akinek soproni és pozsonyi működéséről az első fejezetben már röviden szóltunk,⁷³⁶ a középkori Magyarország talán leggazdagabb és legváltozatosabb

⁷³⁴ Dávid 1967/68. 120–122.

⁷³⁵ A kutatás a soproni testamentumok adatait illetően a legteljesebb (Probst 1954., Mollay 1967., Mollay 1968.), de még itt is lehet új eredményekre számítani. A pozsonyi könyvhagyatékokat illetően csak Spiritza 1967 anyagközlő jellegű tanulmánya tájékoztat Liebhart Egkenfelder testamentumáról. Az eperjesi anyagot tudtommal nem vizsgálták ilyen szempontból.

⁷³⁶ Ld. a „Sopron és Pozsony helye Nyugat-Magyarország városhálózatában” c. fejezet 120. és 161. jz.

kézírtos polgári magánkönyvtárával rendelkezett. 38 kötetét, amelyek közül néhány több művet is tartalmazott, részben saját maga másolta („*ist mit meiner hantgeschrift*” – jegyezte meg az egyes tételek leírásakor – 15. kép), vagy kitért arra, hogy kitől vette vagy kapta ajándékba – itt elsősorban pozsonyi papokról tett említést. Kötetítésükre is nagy gondot fordított, egy zsoltaóroskönyvnél pedig a szép illuminációkat és az elején levő Mária-képet (*schon illuminiret, am anfang Marie pildung*, 183/27.) emelte ki. A kötetek részletes leírását azonban mégis inkább szubjektív értéküknek köszönhetjük. A gondos felsorolásból érezhetjük, hogy tulajdonosuk számára, aki két gyermekét is eltemette, feleségét pedig a harmadik gyermek születésekor veszítette el,⁷³⁷ a könyvek nemcsak munkaeszközök voltak, hanem ezek jelentették a legfontosabb társaságot és a szellemi felüdülést.

A könyvek tartalmi megoszlása összhangban volt tulajdonosaik érdeklődésével, de természetesen tükrözi a korabeli, a vizsgált időszak folyamán komoly változásokon átesett könyvpiacra rendelkezésre álló választékot is.

Teljes Biblia-kiadások és hozzájuk kapcsolódó rendszeres magyarázatok viszonylag kisebb számban szerepelnek. Liebhart Egkenfeldernek három kötetét tartalmazta az Újszövetséget, az apokrif Makkabeusok könyvét, Mózes öt könyvét és a prófétai könyveket, egy kötetében saját kezűleg másolt biblíamagyarázatok voltak (*sexteren*), ezenkívül gyűjteményében volt egy kisebb és egy nagyobb zsoltaóroskönyv, az előbbi gazdagon díszítve. Egy további Biblia-kódex már inkább liturgikus használatra készült: „*davon man zu kor das Ewangelium list*” (183/1–4., 11., 27.). Rajta kívül Pozsonyban négy, Sopronban öt pap említett teljes vagy részleges Bibliákat, közülük Martinus Neitlé zálogban volt (202/62.). Peter Göckerl soproni pékmester 1521-ben viszont német nyelvű, talán nyomtatott evangéliummal rendelkezett (II/1. 400.).

A bibliai szövegek inkább az istentiszteletekhez vagy a magán-vallásgyakorláshoz előírt szemelvényes formában álltak rendelkezésre. Az előbbieik között elsősorban a misekönyveket kell számba venni, amikkel minden plébánia jogú templomnak rendelkeznie kellett.⁷³⁸ Később új mellékoltárok alapításánál is nélkülözhetetlen felszerelési tárgy volt a misekönyv (*messpuch, missale*). Ilyen értelemben gondoskodtak az alapítók vásárlásukról: Sopronban négy, Pozsonyban hét esetben rendelték el misekönyvek beszerzését vagy készíttetését oltáralapítványuk számára, a javadalmas papok pedig már meglévő darabokról testáltak. A különböző szertartásrendek közül Sopronban az esztergomi és a passai *ordora* történt utalás (II/1. 198.). Egyéb liturgikus könyvekre ritkábban hivatkoztak, főleg akkor használtak más elnevezést, ha kottás könyvről volt szó: *Gesankpuch, graduale, special genotirt* kifejezések fordultak elő néhány alkalommal, Liebhart Egkenfelder pedig egy *lectionariust* említett.

A napi zsolozsmák elmondásához nélkülözhetetlen breviáriumokkal (*Taczapuecher = Tagzeitbücher, liber horarum, diurnale*) is szinte minden pap rendelkezett mindhárom városban, de elvéve a polgároknak is volt magánhasználatra szolgáló imakönyvük (*pettpücher*): Peter Göckerl soproni pék (II/1. 400.), L. Egken-

737 Ld. Kódexek 130.

738 Radó 1940. 226.

felder (183/34.) és Peter Kraws pozsonyi polgármester (351/13.) testamentumában találkozunk ilyenekkel.

A teológiai könyvek közül az elméleti-filozófiai művek nem mozogtak túl széles skálán. Sopronból Albertus Magnus *Naturaliaja*, a *Summa Pysani*, Aquinói Szt. Tamás egy munkája mellett Angelus de Calvasio olasz ferences és a később eretneknek tartott 13. századi Amalrich von Beno írása érdemel figyelmet.⁷³⁹ Pozsonyban egy kánonjogi munkát leszámítva (*Decretale maius*, 567/15.) csak Liebhart Egkenfelder *Sophismata Alberti* és Boetius-kötetei sorolhatók ide (183/28., 29.).

Jóval általánosabb volt a gyakorlati teológia, a különböző prédikációs könyvek, amelyek segítségével könnyebben el lehetett látni a mindennapos papi teendőket. Az egyházi év különböző időszakaihoz vagy a szentekhez kapcsolódó (*Quadragesimal*, *De tempore*, *De sanctis*) szentbeszéd-gyűjtemények voltak a legelterjedtebbek. Közülük Sopronban a legnagyobb népszerűségnek Johannes Kaysersberg (Keysersperg) és Thomas Ebendorfer von Haselpach művei örvendtek. Az utóbbi szerző a 15. század első felében a bécsi egyetem rektora volt, és Magyarországon is járt.⁷⁴⁰ Megtalálhatók voltak még a gyűjteményekben Szt. Vince beszédei (II/1. 413.), Jacobus a Voragine böjti prédikációi (II/1. 180.), sőt Temesvári Pelbárt *Pomeriumának* két része is.⁷⁴¹ Pozsonyból három papi végrendeletben említett mű (*Summa virutum*, *Summa officiorum*, *Gratista aut Eberhardus*) mellett ismét csak Liebhart Egkenfeldert kell kiemelni. A jegyző előbb hainburgi, majd pozsonyi működése során is módszeresen gyűjtötte és másolta az őt érdeklő prédikációkat és traktátusokat, 12 ilyen témájú gyűjteményes kódexéből nyolcat saját kezűleg írt. Kedvenc szerzője Niklas Dinkenspuhel volt (183/5–7.), a leggyakrabban tárgyalt témák pedig a szentek (15. kép), a tízparancsolat, a Miatyánk, az Antikrisztus, a házasság, a gyónás és a jó halál. A politika és a teológia határterületén mozogtak a husziták tanításairól szóló traktátusok és a baseli zsinat határozatai. A két kötetből az egyiket ismét csak saját kezűleg írta Liebhart jegyző (183/10., 32.).

A mai kifejezéssel „szépirodalminak” nevezhető művek viszonylag ritkán fordultak elő. Közülük a legnépszerűbb téma a Nagy Sándor-regény volt: Pozsonyban Liebhart Egkenfelder két feldolgozásával is rendelkezett, amelyekből az egyik, saját kezűleg írt kötet tartalmazta Akko városának elestét és Cato bölcs mondásait is (183/15.), a másik egy háromrészes feldolgozás volt, pergamenen, glosszákkal (183/36.). Ezenkívül Peter Kraws polgármester birtokában is volt egy példány, Artus király történetének társaságában (351/15., 17.). Sopronban Klaus Malczér festő említette egy kéziratát (II/1. 86.), Eperjesen pedig az ott testáló schweidniczi származású Laurentius Wolff (a szövegben: Laurentius baccalaureus)⁷⁴² tartozott Marcus Bibliopolának hat példányért 1,60 aranyforint-

739 Probst 1954. 137–143.

740 Vö. legutóbb: Seidl 1993. 39–43. a teljes korábbi irodalommal. A soproni vonatkozásokról ld. Probst 1954. 143–144.

741 Házi 1939. 97.

742 Családnevét Schweidnitz város tanácsának 1519. október 22-én Eperjeshez írott leveléből ismerhetjük meg, amelyben kérték, hogy legyenek Melchior Wolffnak segítségére a Laurentius után maradt javak megszerzésében, DF. 229596.

tal (E. 104/1.). Idetartozik még a *Gesta Romanorum* két soproni előfordulása (II/1. 86., 413.), a *Vita philosophorum* (II/1. 200.), a *Septem mirabilia Mundi* (II/1. 180.), továbbá az egyháztörténeti vonatkozású *Vallerianus* (a keresztényüldözésekről írott mű, uo.), egy „régí legendáskönyv” (II/1. 199.) és a szentek életrajzát tartalmazó *Lampertica Historia*, ismertebb nevén a *Legenda Aurea* (II/1. 355.). A *Judith* című könyv (II/1. 198.) dramatizálva tartalmazta az ószövetségi történetet. Az Eperjesen kivégzett András diák Laurenzio Valla *Margareta Poetica*-kötetét a sztropkói iskolamesternél hagyta (E 89/21.). Az ókori klasszikusok csak elvétele, valószínűleg erősen átdolgozott formában jutottak el a polgári könyvtárakba. Peter Kraws csak *Haidinpuch*-nak titulálta egy ilyen kötetét (351/18.). Laurentius baccalaureus két diák megrendelésére szállította Plautus komédiáit,⁷⁴³ Seneca tragédiáinak kötete pedig, amelyet az eperjesi jegyző fiára hagyott, talán személyes olvasmánya lehetett (E. 104/7., 11.).

Az utolsó nagyobb és igen vegyes témakör talán a „gyakorlati útmutatók és kézikönyvek” elnevezéssel foglalható össze. Ezek túlnyomó többsége az írásbeliség elsajátításához és gyakorlásához kapcsolódott: nyelvkönyvek (latin grammatikák), szótárak, formulariumok, leveleskönyvek, iskolai olvasmányok tartoztak ide. Korszakunk végén, a könyvnyomtatás lehetőségeit kihasználva, a polgári családokból való tanulók részére is saját tankönyveket szereztek be, már aki tehette. Peter Kraws *Scholastica*-ját ezért szegény diákokra hagyta (351/14.), és két eperjesi testáló is rászoruló tanulók könyvellátásáról hagyatkozott. Egyikük, Hans Grauscher, unokájának, Martinnak vásároltatott tankönyveket 2 aranyforintért (E. 79/2.), aminek kifizetéséről is fennmaradt a bejegyzés Eperjes számadáskönyvében.⁷⁴⁴

A legváltozatosabb tankönyvlistát szintén Eperjesen, a fent említett Laurenzius Wolff baccalaureus testamentumában találhatjuk, aki ismét csak Marcus Bibliopolának tartozott néhány közkeletű munka példányaiért. A 18 db *Donatus* darabja csak öt magyar dénárt ért, míg Henricus Manius *Grammatica*-ja (hat példány) ennek ötszörösebe került; két, szerző nélkül megnevezett *Grammatica* ára pedig 1 aranyforint volt (E. 104/2–3., 6.). Az Eperjesen kivégzett brassói András diák a *Vocabularius Gema gemmarum* c. szótárt hagyta a sztropkói iskolamesternél (E. 89/20.). A jegyzői munka magasabb szintű művelését segítették azok a jogkönyvek, amelyeket Pozsony város tanácsa örökölt buzgó jegyzőjétől (183/13., 23.), és volt egy jogkönyve a soproni Urban von Weytennek is (II/1. 180.).

További gyakorlati teendőkben segített egy kalendárium (183/18.), egy füvészkönyv (191/19.), egy orvosságos könyv (183/16.), a fent említett, puszkapor

Ugyanabban az évben a városi iskolával kapcsolatos elszámolások között szerepel a *Baccalaurei Laurentii finalis solutio*, ill. a *rectori scholarium* Laurenzio tétel. (Iványi 1911. 76.) Ennek alapján feltelezhetjük, hogy Laurentius Eperjesen tanított, és a könyveket diákjai számára szerezte be. Vö.: Iványi 1911/b 302–303.

743 Érdekes egybeesés, hogy az eperjesi számadáskönyv adata szerint 1518-ban a város 1 aranyforintot fizetett az iskolamesternak Plautus egy komédiájának előadásáért a Fő téren. Idézi: Iványi 1911. 76.

744 Iványi 1911. 71. (szkv. 758/b, 35. lap). A testamentum 1511-ben kelt, a kifizetés 1520-ban történt. Valószínűleg az unoka addigra került iskoláskorba.

és salétrom gyártásáról szóló traktátus (183/17.) és végül egy sakk-könyv (*schachzabel*, 183/21.).

A vizsgált végrendeletek által felölelt csaknem másfél évszázad közepére esett a könyvnyomtatás forradalma, aminek hatását csak több évtizedes késéssel, és viszonylag kis mértékben tükrözik forrásaink. A könyvek egy része továbbra is kézirat volt, kisebb részben pergamenre (ezt mindig megjegyezték), nagyobb részben papírra írva. A nyomtatványok tömeges elterjedésével csak a 15. század utolsó két évtizedétől számolhatunk, a 16. század elején pedig már ezek lehettek többségben. A nyomtatás térhódítása műfajonként is eltérő ütemben zajlott, az iskolai könyvek és prédikációgyűjtemények hamarabb átvették az új technikát, mint az ünnepélyes, gazdagon díszített misekönyvek, amelyekről külön megjegyezték, ha nyomtatott volt (például 567/10.).

A könyvek kötéséről Urban von Weytent és Liebhart Egkenfeldert kivéve ritkán emlékeztek meg, a leggyakoribbnak a piros, fehér vagy kék bőrkötés (*semisch*, illetve *losch*) tekinthető. Egkenfelder leírta a kötések módját is (fatáblás, félbőr, egész bőr) és a vereteket, amelyekből a legértékesebb aranyozott ezüstkapsokkal rendelkezett (183/30.). A kötetek értékét csak kevés esetben jegyezték fel, szórványos adatokból azonban viszonylag magas összegekről értesülünk. Urban von Weyten egy ezüstkupája áráért (tehát legalább tíz fontdénárnyi összegért) csináltatott misekönyvet (II/1. 178.), a pozsonyi Kaspar Raifsneider pedig 1 Dreiling bor árát, tehát mintegy 20 aranyforintot hagyott ugyanerre a célra (336/3. a). A soproni Georg Preirer tulajdonában levő „*Panthologie*” legalább 9,5 fontdénár értéket képviselt (II/1. 199.). Az említett Haselpach-szentbeszédgyűjteményéért Bécsben 1462-ben kötetítés nélkül 5 fontdénárt kellett fizetni a másolónak.⁷⁴⁵ A felsorolt árak mind kéziratokra vonatkoznak. A nyomtatott művek jóval kevesebbe kerültek.

A könyvek tulajdonosai

A könyveket birtokló egyházi személyek felsorolásától eltekinthetünk, mert az eddigi kutatásban ez a szempont érvényesült leginkább. Mindenképpen ki kell azonban emelni a soproniak közül az 1400-ban 18 könyvet felsoroló Urban von Weyten javadalmas papot,⁷⁴⁶ a ritka filozófiai és teológiai művekkel rendelkező, 1481-ben elhunyt Georg Preirert,⁷⁴⁷ és Blasi Schwarzot, aki 1523-ban 12 kötetet hagyott fivérére, Imrére (14. kép). A soproni világi foglalkozású könyvtulajdonosok sorában három kézműves, két városi vezető özvegye és egy polgár található, nem számítva a csak misekönyvek készíttetéséről rendelkezőket. Pozsonyból Liebhart Egkenfelder mellett Wenczla Eysner és Stephan List javadalmas papok, Martinus Neitl plébános és Peter Kraws polgármester rendelkeztek öt vagy több könyvről.

⁷⁴⁵ Kuenringer, Kat. Nr. 350. b.

⁷⁴⁶ Végrendeletéről legutóbb: Kódexek 124–5. 102. tétel, továbbá Mollay 1967. 318–320., Probst 1954. 137–140.

⁷⁴⁷ Probst 1954. 143., Mollay 1968. 49.

A könyvek örökösei

A könyvek örököseinek köre bővebb a tulajdonosokénál: név szerint felsorolt papok, egy-egy misealapítvány vagy egyházi intézmény (plébániai könyvtárak, iskolák, kolostorok) mellett előfordult, hogy tanulmányaikat végző ifjakra hagyták a könyveket, vagy rokonaikra, akik szintén lehettek egyházi személyek. Rajtuk kívül főleg a város vezetőit tisztelték meg könyvadományokkal: Pozsonyból a teljesség igénye nélkül Jorg és Wolfgang Ranes tanácstagokat, Wenczla Pernhertel bírót, Wolfgang mester orvosdoktorot említhetjük, míg Sopronban Georg Preirer a már említett *Judith* című művet a polgármesternek adományozta (1481-ben Christoph Herb volt).⁷⁴⁸ Peter Göckerl pék német evangéliumát és imakönyvét Paull Schitzner (Schützner) polgárra hagyta.

Az öröklés mellett találunk néhány más adatot is, amelyek a könyvek városon belüli és városok közti forgalmára utalnak. Egyrészt az alkalmi jellegű adás-vétel vagy elzálogosítás mellett a könyvnyomtatás térhódítását követően megjelentek a nemzetközi áruforgalomban olyan kereskedők, akiknek a fő profilja a nyomtatványok terjesztése volt. Ennek a csoportnak volt egyik képviselője Johannes Puchfuere. Neki tartozott a pozsonyi Paul Wintperger hét fontdénárral nyomtatott könyvekért (486/27.). A másik idetartozó személy Marcus Bibliopola, akivel az Eperjesen testáló schweidnitzi Laurenzius baccalaureus állt kapcsolatban (E. 104/1–11.). A végrendelkezők mindkét esetben a kisebb tételeket forgalmazó viszonteladók szerepét töltötték be.

Másrészt nagyobb szerepet kaptak a könyvtárak, amelyek a plébániákhoz (Pozsonyban a káptalanhoz) vagy az iskolákhoz kapcsolódtak – a kettő a plébániai iskolák rendszere miatt gyakorlatilag ugyanazt jelentette. Fejlesztésükben, az épületek és a könyvvállomány gyarapításában a klerikusok mellett a polgárság egyre szélesebb köre vett részt.

Harmadrészt a testálók többször utaltak a könyvek egymás közti kölcsönzésére. Ez a könyvforgalomnak talán a legnehezebben megfogható, de egyben a legérdekesebb aspektusa is, mert a személyes olvasási szokásokra és az ezen keresztül fenntartott baráti kapcsolatokra vet fényt. Itt is elsősorban a városi vezetőréteget érhetjük tetten: Stephan List pozsonyi pap négy kötetét Niklas Flins polgármester vette kölcsön (191/15–19.); Peter Zistler pap még életében Liebhart Egkenfeldernek adott egy imakönyvet (183/34.); Peter Kraws polgármester bécsi barátját, Hans Goldot hatalmazta fel, hogy szerezze vissza Nagy Sándor-regényét Burkhart Scharrachtól, aki korábban szintén a város első embere volt (351/15.), Artus király történetét és „pogány könyvét” pedig Kraws apósától kellett visszakérnie (351/17–18.). András diák a sztropkói iskolamesternél hagyott két könyvet (E. 89/20–21.).

A többi tárgycsoport áttekintése után felvetődik a kérdés, hogy azok a mennyiségi és minőségi különbségek, amelyeket akár az ékszerek, akár a ruháneműk, akár a mezőgazdasági termékek számbavételénél tapasztalunk, tükröződnek-e a könyvek említéseiben is? Bár az adatok mennyisége nem túl nagy,

748 Mollay 1993/b XXXIX.

mégis azt a benyomást keltik, hogy a könyvkultúra országos szinten egysége-
sebb volt, mint a testamentumokban tükröződő tárgyi világ. Ezt a feltételezést
csak az ország többi részeiről származó végrendeletekből és más jellegű forrá-
sokból összegyűjtött adatokkal lehet majd alátámasztani vagy megcáfolni. A
szellemi kultúra „termelő- és fogyasztórétegének” átlagon felüli fizikai és szelle-
mi mobilitása, régió- és országhatárokat átlépő mozgása azonban mindenkép-
pen magyarázatot adhat erre a jelenségre.

A fennmaradt könyvek

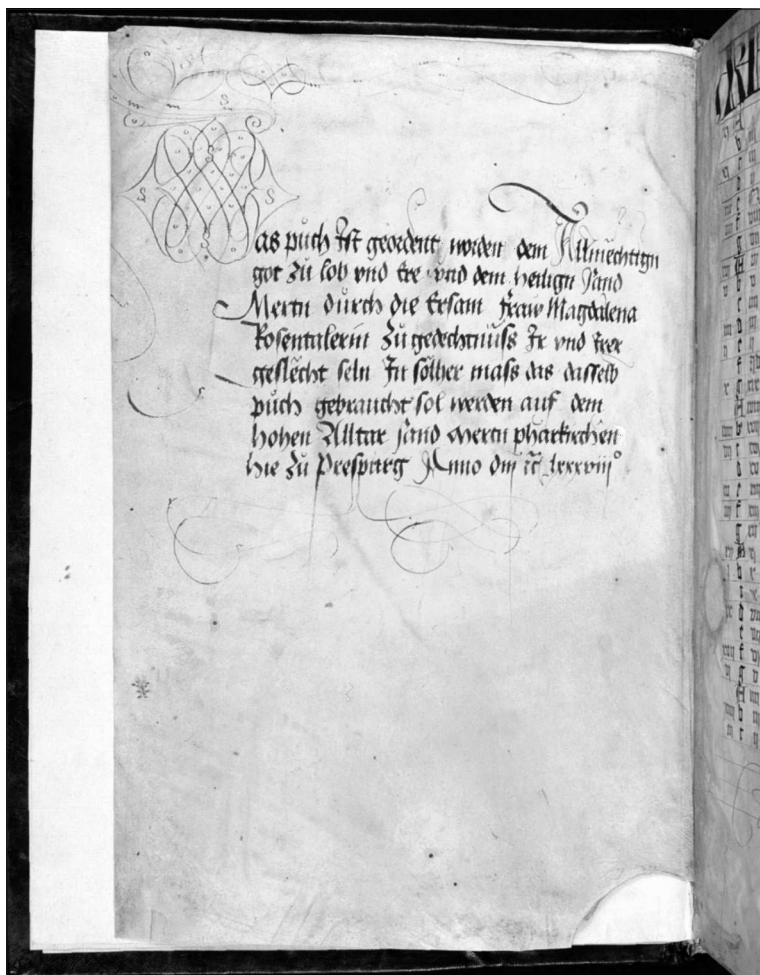
Mi maradt meg a végrendeletekben felsorolt könyvekből? Sopron szerencsés
sorsának köszönhetően több mint száz, 1524 előtt kiadott könyv található jelen-
leg is a városban, nagyrészt az evangélikus konventi, illetve líceumi könyvtár-
ban. Ezek egy része természetesen csak később került ide, egy másik csoportjuk
azonban meglepő egyezéseket mutat a végrendeletekben levő felsorolásokkal.
Bár az érintett könyvek egyikében sincsen a testamentumot hagyó papoktól
származó possessor-bejegyzés, az azonosításnak ellentmondó tulajdonosmeg-
jelölések, illetve a könyvek későbbi behozatalára utaló kötések sem fordulnak
elő. Hipotézisünket megerősíti, hogy az esetleg azonosítható kötetek egy kivé-
tellel két javadalmas pap, Wolfgang Flachel és Blasi Schwarz hagyatékát képez-
ték, az előbbitől négy, az utóbbitól hat könyv jön számításba (14. kép).⁷⁴⁹ Ezek a
művek a *Gesta Romanorum* mellett általában prédikációgyűjtemények. A kérdést
pozitív bizonyítékok hiányában teljes bizonyossággal nem lehet eldönteni, tisz-
tázásához a művek példányszámának és elterjedtségének vizsgálata járulhatna
hozzá.

A pozsonyi könyvvállományból Liebhart Egkenfelder köteteinek izgalmas
sorsát két esetben tudjuk nyomon követni. A 183/8-as végrendeleti tételt „*Item
mer ain predig puech de sanctis in ainer roten haut von losch gepunden vnd darinn ain
tractat de arte moriendi, auch ain tractat von den heiligen drein kunigen, ain tractat
vom Anticrist, drey sermon de novo sacerdote mit vil themata, auch dy concordanczen
vber dy passion der ewangelisten, mit dem plancto Anshelmi, ain gueter tractat de
instrucone confessorum vnd matrimonio*” szöveggel jegyezte fel, a könyvtörténé-
szek pedig a benne levő életrajzi bejegyzésekből azonosították a budapesti Fe-
rences Könyvtár egyik kódexével. A jegyző ezt a könyvet eredetileg a pozsonyi
Szt. Márton-templomra hagyta (15. kép).⁷⁵⁰ A másik kötet (183/20.) „*Item ain
deutsch weis puhel regel pleter in ainer weissen ligatur, schon beslagen, das innhalt, wie
man sich sol schiken ze sterben, vnd vil materi der peicht, meiner hanntgeschriff*” le-
írással szerepel, és szintén tartalmaz életrajzi és kortörténeti bejegyzéseket.
A kötetet eredetileg Ludwig Kunigsfelder polgármester fia örökölte, manapság
Brüsszelben őrzik.⁷⁵¹

749 A részletes listát ld. Szende 1990. 13. táblázat. A felsorolt művek a Soproni Evangélikus Gyüle-
kezeti Könyvtárban található; köszönöm Alpárné Szála Erzsébetnek és Varga Imrénének, hogy
tanulmányozásukat lehetővé tették.

750 Budapest, Magyar Ferences Könyvtár, Múz. 1. (esztergomi letét). Szelestei 1977. 271–274., Kódex-
ek 112. szám.

751 Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert I. Ms. 8879–80., Kódexek 112/a szám.

8. ábra. Pozsonyi missale. Magdalena Rosentalerin ajánlása az első kötéstábla belsején. OSZK Cod. Lat. 219.

A liturgikus kéziratoknál is kimutathatók egyezések. Pozsonyból fennmaradt kilenc középkori misekönyv, amelyek egy része ugyan a végrendeleti emlétéseknel korábban készült, de mivel gyakran már meglévő darabokról testáltak, lehet, hogy ezek valamelyike is szóba került a testamentumokban.⁷⁵²

Teljes bizonyossággal azonosítottam közülük Magdalena, Wenzel Rosentaler szűcmester özvegyének adományát (16/a–b kép). Az asszony 1482. november 30-án kelt testamentumában (*domine Magdalene relicte Benczeslai Pellificis*) egy kottás misekönyv készíttetéséről rendelkezett a pozsonyi Szt. Márton-szé-

⁷⁵² OSZK Cod. Lat. 94., 214., 215., 216., 218., 219., 220., 222., vö.: Kódexek 93. és 98. sz.

kesegyház számára, „kerül, amibe kerül” (...umb ein gesanckh puch wass das gesten wird soll man zallen von meinem gut des meinen geschefft herren wol underricht sein, 409/6.). A könyv 1488-ra készült el a következő bejegyzéssel: *Das puch ist geordent worden dem Allmechtigen got zu lob und ere und den heiligen Sand Merten durch die ersam fraw Magdalena Rosentalerin zu gedechtnuss ir und irer geschlecht seln, in solher mass das dasselb puch gebraucht sol werden auf dem hohen alltar Sand Mertn pharkirchen hie zu Prespurg. Anno domini etc. LXXXVIII*⁷⁵³ (8. ábra). Magdolna asszony ugyan csak férje keresztnévének és foglalkozásának megnevezésével azonosította magát a végrendeletben, de a továbbiakban egy szőlőt adományozott fia, Mert Rosentaler részére, így a családnév is megállapítható. A fiú egyébként a kódex elkészültének évében Pozsony polgármestere volt,⁷⁵⁴ így elképzelhető, hogy a *geschlechtre* történet hivatkozás őrá való utalással is került a bejegyzésbe.

A kötet díszítését a kodikológusok – összhangban a helyi megrendelés tényével – egy osztrák hatás alatt álló pozsonyi műhelyhez kapcsolják, amely más, „korábban ott készült és használatban levő kódexeket is ellátott kiegészítésekkel”.⁷⁵⁵ Ezért elképzelhető, hogy a jövőben a stíluskritikai elemzés és a végrendeletek adatainak összevetéséből olyan esetekben is tulajdonoshoz vagy megrendelőhöz köthetők lesznek pozsonyi provenienciájú kötetek, amikor a donátor személyét nem jegyezték be.

Az írásbeliség ismerete természetesen jóval elterjedtebb volt, mint a könyvek birtoklása. Bizonyítják ezt a bútörök között tárgyalt íróasztalok mellett a pecsétgyűrűk, pecsétnyomók és a család üzleti vonatkozású levelei és elszámolások említései, valamint a saját kezűleg írott testamentumokra történő utalások is.⁷⁵⁶ A pecséthasználat személyhez kötődő, szabályozott voltára utal Hans Zirkendorfer özvegye, Barbara hagyatéki leltárában a következő kitétel, amely mintegy a halál beálltával és a testamentum életbe lépésével visszavonhatatlanná tett változásokat is jelképezheti: *„idem sein silbreins sigill ist hewt (a leltár elkészítésének napján) zeerslagen... und khrafftlos wordenn”* (II/5. 140.).

753 OSZK Cod. Lat. 219. Először említi: Ortway II/4. 379. 1. jz. Legutóbb közölve: Kódexek 178. szám, a további irodalommal és uo. LXXXIV–LXXXV. tábla. A kódex eddigi feldolgozói nem kapcsolták össze a kötetet a végrendeleti adománnyal.

754 Ortway III. 396.

755 Kódexek 178., Hoffmann Edith megállapítását idézve.

756 Mollay 1968. 54–58. A nemesi végrendeletekből kikövetkeztethető kulturális színvonal alatta maradt a polgári testamentumokból megállapítható szintnek, vö.: Kubinyi 1999/b 341.

V. Összefoglalás

Végrendeletek és életmód

Anyagi kultúra – mindennapi élet – életmód: egymásra épülő, egymást feltételező, nehezen meghatározható, komplex fogalmak. Vizsgálatuk tárgya mellett annak célja is összeköti őket: a használati tárgyakból használatuk módját és végső soron az azokat használó embereket igyekszünk jobban megismerni – mint egyéneket és mint valamilyen szempontból összetartozó közösségeket. Az anyagi kultúra kutatását természetesen csak áttételesen lehet felhasználni egy adott társadalom szerkezetének, rétegződésének bemutatására.⁷⁵⁷ Szem előtt kell azonban tartanunk, hogy a kettő kölcsönhatásban van egymással, mint ahogy az emberek és a tárgyak sem létezhetek egymás nélkül. Az általánosítás semmilyen szinten nem egyszerű, sem az egyén tárgyi környezetéből és szokásaiból arra a társadalmi csoportra vagy városra, amelyhez tartozik, sem egy település jellegzetességeiből annak a régiónak vagy országnak az egészére, ahol elhelyezkedik. Az általánosítást azonban nem kerülhetjük el. Inkább érdemes annak a kockázatát vállalni, hogy következtetéseinket újabb adatok módosítják vagy megcáfolják, mint hogy az ettől való félelemben csak valamilyen szinten rendszerezett adatok egymásutánját vonultassuk fel.

Werbőczy meghatározása szerint a város „*civium unitas... ad bene honesteque vivendum privilegiata*”.⁷⁵⁸ Ez a megállapítás a korabeli szemléletnek megfelelően egyfajta idealizált becsületes életet tételez fel, amelyben a „*bene*” inkább erkölcsi, mint anyagi értelemben volt használatos. A kettő azonban összefüggött egymással, és a „jó életre” törekvés, a stabilitás iránti igény, a körülmények kedvező alakításának szándéka együttesen jellemezte a városlakókat, amit elősegített a birtokszerzés és a birtokolt javak feletti rendelkezés szabadsága. Ahogy Házi Jenő fogalmazta: „A városi polgár viszonylagosan nagyobb személy- és vagyonbiztonságban élhetett, mint sok nemes...”.⁷⁵⁹

Áttekintésem egyik tanulságaképpen azokat a jelenségeket és tendenciákat szeretném összegyűjteni, amelyek a korszak egészéről alkotott képen belül meg-

757 Érdekes példa erre: Laszlovszky 1991. 32.

758 Werbőczy pars III. tit. 8.

759 Házi 1941. 276–277.

különböztetik a polgárság anyagi kultúráját. A feladatot megnehezíti, hogy a nemesség és a parasztság köréből nem rendelkezünk időben olyan folyamatos, térben olyan egységes forrásanyaggal, mint a polgárság esetében.⁷⁶⁰ Így a feldolgozás során szerzett szubjektív benyomások is helyet kell hogy kapjanak az alábbiakban.

A végrendelet mint forrás műfaja természetesen korlátozza a mindennapi élet azon tárgyainak körét, amit belőlük megismerhetünk. Az ingóságoknak három fontos tulajdonsággal kellett rendelkezniük ahhoz, hogy említésre érdemek legyenek: elégítsenek ki gyakorlati igényeket, fejezzenek ki személyes kötődéseket és mutassák meg tulajdonosuk presztízsét. A különböző tárgycsoportok más-más mértékben feleltek meg ezeknek a kívánalmaknak. A gyakorlati érték és a presztízs voltak a lényegesek az ékszerek és az edények esetében; a presztízs és a személyes kötődések játszották a főszerepet a ruhadaraboknál, míg új háztartások megalapozásának anyagi és személyes igénye dominált az ágyneműk és a bútordarabok esetében. A felsorolt szempontokhoz nem köthető tárgyak csak kivételes esetben kerültek be a testamentumokba.

A városi tárgykultúra jellemzőinek sorában elsőként a célszerűsége törekvést emelném ki. A polgárság általunk legjobban vizsgálható felső rétegében mindenképpen megvolt az az igény, hogy környezetüket minél kényelmesebbé, minél „használhatóbbá” tegyék. Ez megmutatkozott a berendezés fokozatos differenciálódásában, újfajta bútordarabok: íróasztal, könyvszekrény, pohárszék feltűnésében éppúgy, mint az edények és az ágynemű mennyiségének megnövekedésében, a személyre szóló teríték és ágynemű megjelenésében. Ugyanezt tükrözi a különféle szövetek importjának alakulása is. A távoli vidékekről származó (flandriai, angol) posztók kereskedelmében való részvétel nemcsak üzleti vállalkozás volt, hanem a polgárság körében jelentkező újfajta igényeket is kielégítette.

A praktikus szemlélet legszembeötlőbb megnyilvánulása az edények anyagának célszerű megválasztása volt. A végrendeleti hagyatékok és a régészeti leletanyag összehasonlításából kitűnt, hogy amelyik edényforma fémből gyakran fordult elő, azt cserépből vagy fából nem, vagy alig találjuk meg. A poharak esetében mindkét anyag párhuzamos használata az ezüstedények teauráló szerepével magyarázható. Az ebben a korban egyébként elterjedt díszített, festett, mázas kerámiaanyag kisebb száma mögött a városi lakosságnak a falusitól minőségileg különböző életnívója húzódik meg. A polgárság igényeit differenciáltabban, fémek, üvegek, importárak fokozott bevonásával, minden célra a legmegfelelőbb anyag felhasználásával tudta kielégíteni. Az írásos források esetünkben a régészeti anyag összetételének jobb megértéséhez is hozzájárulnak. A leletek ugyanakkor segítséget nyújthatnak a történeti forrásokban alig-alig megfogható szegényebb városi lakosság életének vizsgálatához is. Erre az egyes tárgyak szintjén egy soproni bocskorcipő rekonstruálása adhat példát, amelyhez hasonló egy pozsonyi végrendeletben is említettek. A pozsonyi ásatásokból előkerült villák pedig módosítják a testamentumok alapján kialakult képet.

760 Kubinyi 1985. 626., 633., uő: 1999. 337–342. A későbbi évszázadokra már jó összehasonlítási alap lehet Radvánszky 1895.

A gyakorlatias felfogás nem jelentette azt, hogy a polgárságnak ne lettek volna reprezentációs igényei. Az anyagi kultúra itt elemzett forrásai nem támasztják alá azt a megállapítást, hogy „a pozsonyi polgár igényeit a középkorban az egyszerűség és szerénység jellemezte”.⁷⁶¹ Mintaképük a köznemesség felső rétege volt, és bár a legtehetősebb vezetőréteget leszámítva a polgárok többségének szűkebb anyagi lehetőségei nem engedték meg a nemesi életforma külsőségeinek utánzását, legtöbbször sikerült kompromisszumos megoldásokat, a megfizethetetlen anyagokat kiváltó más materiákat találniuk. Az öltözék díszei és az ékszerek – bár formájukban nem tértek el a nemesség által viseltektől – még a legvagyonosabbaknál is arany helyett csak ezüsből készültek, és ugyanez jellemző az edénykészletre is, ahol az ezüst részben az aranyat, részben a finoman megmunkált üveget helyettesítette, az ön pedig az ezüstöt.

Ugyanakkor a városok lakossága éppúgy mintául szolgált a városba költöző vagy a hetipiacokon és jeles napokon ott megforduló falusiak és mezővárosiak szemében, mint a nemesség a polgárok számára. Egyes tárgyak, főleg a társadalmi státusszimbólumnak számító ruházat esetében az eltérő forma és szabás is jelezte viselője polgári mivoltát. Ez lehetett a helyzet a *Schaube* nevű díszköpenynél, és a *pileus civilis* vagy *Bürgerhut* néven említett kalapnál, de sok más olyan esetben is, ahol az elnevezésből nem tudunk közvetlenül a szabásra következtetni. A későbbi kutatás érdekes feladata lehet ugyanazokat az írásos forrásokban említett vagy fizikai valóságukban fennmaradt tárgytypusokat az egyes társadalmi rétegek körében szisztematikusan áttekinteni. Szintén elmélyültebb vizsgálatot érdemel az a kérdés, hogy a polgárság (azon belül is mindekelelt a jómódú férfiak) gazdag és változatos ruhatárából milyen alkalomra milyen szabású, anyagú és színű ruhadarabokat volt illendő használni, és hogy mindebből mi került át a népi viseletkultúrába.

A tezauráló jellegű tárgyak száma a polgári háztartásban viszonylag alacsony volt,⁷⁶² és ezek birtoklása is döntően a legvagyonosabbakat jellemezte, de a különböző minőségű és kivitelű tárgyak révén lehetőség nyílt az eltérések bemutatására. A különleges berendezési tárgyak vagy ékszerek ritkaságát mutatja, hogy még a rendelkezésünkre álló végrendeleti anyagban is, amely a lakosság 6–10%-ától származik, több olyan darabbal találkozunk, amely családtagok vagy idegenek között két testamentumban is előfordul. Aranygyűrűk, egy török szablya, egy keleti szőnyeg, több egyházi és világi könyv és feltételezhetően néhány címeres ezüstpohár esetében is ez a helyzet. Ha a végrendeletek leírásai bővebbek lennének, bizonyára még további példákkal folytathatnánk a sort. Ez egyben azt is mutatja, hogy a polgárság felső rétege olyan elitet képezett, amely nemcsak a házasság körét, hanem az értékes tárgyak mozgásának kereteit is meghatározta.

A városi társadalom különböző rétegei szerinti differenciálódást leginkább felső szinten, tehát az értékes, reprezentatív tárgyaknál érhetjük tetten, amelyeket nagy valószínűséggel megemlítettek a testálók, ha rendelkeztek ilyenekkel.

⁷⁶¹ Toranová 1997. 29.

⁷⁶² Vö.: MMűv. 160. (Marosi E.). A kincsfelhalmozásnak azonban nem annyira „bizonyos normák”, hanem a polgárság tőkeszegénysége és más irányú befektetési preferenciái szabtak határt.

Így állapíthattuk meg többek között, hogy ezüstövekből a szőlősgazdákra egy, a kézművesekre két, a jómódú kereskedőkre három darab említése volt jellemző. A település egészének vagyonszáma szintén kihatott az egyes lakosok reprezentációs igényeire és lehetőségeire. Ennek példaként a kézművesek által Pozsonyban, Sopronban és Eperjesen birtokolt ötvöstárgyak eltérő számarányára utalok vissza. A kevésbé értékes tárgyak felsorolásából szintén differenciált kép bontakozik ki: itt azt lehet vizsgálni, hogy kik azok, akik még említésre érdemesnek tartották, és kikre hagyták ezeket. Ebben az összefüggésben az ónedények példájára utalnék vissza, amelyeket az átlagos adó kétszeresénél többet fizetők már nem soroltak fel, bár nyilvánvalóan rendelkeztek velük. Szintén más-más társadalmi rétegre volt jellemző a lovak és a szarvasmarhák említése: az előbbieket módos kereskedők, az utóbbiakat szegények, főleg özvegyasszonyok testamentumaiban találjuk meg.

A város gazdasági helyzetének változása viszont csak lassan és áttételesen érződik az anyagi kultúrában, és akkor is jobbra csak pozitív irányban. A végrendelet mint forrás műfaja pedig további késleltető tényező lehet, hiszen egy-egy új tárgytípus tulajdonosai, új gazdasági fejlemények hasznélvezői vagy kárvallottai gyakran csak évekkel vagy évtizedekkel később készítették el testamentumukat. A település vagyonsodása mindenesetre előbb-utóbb a tárgyi hagyatékok gazdagodását eredményezte. A visszaesés azonban, akár a rövid távú válságokra gondolunk, amilyen például a nyugati határszálen 1460 körül megfigyelhető, akár a hosszabb távúakra, amilyen Sopron 1441 és 1463 közötti elzálogosítása volt, nem jelentett törést az ingóságok birtoklásában. (Bár az adójegyzékekben és a népesség csökkenésében erőteljesen éreztette hatását.) Eddigi adatainkból úgy tűnik, hogy a lakosság a már elért reprezentációs szintből nem szívesen engedett, még ha a mindennapi élet más területein változtatásokra kényszerült is. Ezt a feltételezést természetesen a későbbiekben több példán, bővebb forrásanyagon is ellenőrizni kell.

Adataink azonban arra is figyelmeztetnek, hogy nem lehet egyenes arányt felállítani az anyagi kultúra és a szellemi műveltség színvonala között. Eperjesen, ahol a reprezentációra alkalmas javak jóval kisebb mennyiségben voltak fellelhetők, mint a nyugati határszáel városaiban, a könyvek elterjedéséről és az iskolaügy fejlettségéről számos adattal rendelkezünk.⁷⁶³ Az írás-olvasás iránti igény megteremtésében és általában a kulturális színvonal emelkedésében Eperjesen a krakkói egyetem, Sopronban és Pozsonyban a bécsi egyetem kisugárzásának is szerepe volt, míg a tiszavirág-életű *Academia Istropolitana* hatásáról forrásaink nem tanúskodnak.

A három város közti eltérések egyben azt is hangsúlyossá teszik, hogy még az itt feldolgozott, viszonylag bőséges forrásbázis ellenére sem lehet minden következtetést országos szinten általánosítani. A pozsonyi adatok feldolgozása pontosította, gazdagabbá és árnyaltabbá tette a soproni anyag elemzése alapján kialakult képet. Több lehetőséget adott a differenciálásra, főleg az egyes tárgytípusok vagy anyagok megjelenésének idejét és birtokosaik társadalmi állását ille-

763 Ld. Iványi 1911. és uő: 1911/b.

tően. Eperjes bevonása azonban nemcsak módosította a nyugat-magyarországi városok adatai alapján kialakult képet, hanem sok mindenben gyökeresen eltérő eredményeket hozott. Itt csak néhányat sorolnék fel az eltérések közül.

Már a testamentumok első áttekintésekor feltűnt az ékszerek választékának korlátozottsága, amelyeket inkább a ruhákra applikált díszekkel, csatokkal, boglárókkal helyettesítettek. Hasonlóan kicsi az egyéb ötvösművek száma és választéka is, ami a másutt természetesen számító ezüstpoharak ritka említésével párosul. Hiányuk valószínűleg nem a végrendeletek szelektív jellegének tudható be, hiszen olyan testamentumokban, amelyek kisebb értékű ruhákat, állatokat, ónedényeket felsoroltak, ezek a tárgyak feltétlenül említést érdemeltek volna. Szintén a város egészére jellemző lehetett, hogy a ruhák színvilága eltért a nyugat-magyarországi városokban megismertektől: a fekete helyett a zöld és a szederjes volt gyakori a mindenütt népszerű, mert egyszerűen előállítható kék szín mellett. A mezőgazdasági termények előfordulásai szintén eltértek. A bor és sör különböző gyakoriságát a földrajzi adottságok indokolták; az viszont, hogy a gabona és a háziállatok, mindenekelőtt a sertések a város nagyságával fordított arányban fordultak elő a testamentumokban, az urbanizáció mértékével is összefügghet. Összességében – mint ezt több tárgycsoport anyagának elemzésénél is megállapítottuk – Sopron és Pozsony között inkább mennyiségi, a nyugati határszél városai és Eperjes között minőségi különbségek figyelhetők meg.

Az eltérések másik része származhat az elűtő végrendelkezési gyakorlatból is. Ide sorolnám a Sopronban és Pozsonyban népszerű és sokszor reprezentatív darabnak is számító fátylak szinte teljes hiányát, ami valószínűleg nem a viselet különbözőségét tükrözte. Hasonló volt a helyzet az ingekkel és más fehérneműkkel is, ezek valószínűleg házilag szőtt és fehérített vászonból készültek. Szintén másképp – nem párosával, hanem egyesével – említették a hasonló anyagból készült lepedőket, itt azonban az örökösök kiléte volt a meghatározó: ezeket egyházi intézményeknek vagy személyeknek hagyták fizetség gyanánt. Másképp rendelkeztek a miseruhákról is: míg Sopronban és Pozsonyban leírták az elkészítendő darabokat, Eperjesen csak a világi ruhaneműk egyházra örökítését rögzítették, de nem kötötték ki, hogy mit csináljanak belőlük. Az egyház – és ezen belül is a vallásos testvérületek – szerepe az ingóságok öröklésében egyébként is jóval nagyobb volt a kelet-felvidéki városban. Az ékszerekből a Krisztus Teste Társaság részesült kiemelten, és az összes ruha-adományok negyede is valamelyik testvérületet gyarapította.

Más városok, más tájegységek vizsgálata bizonyára legalább ilyen tanulságos lesz. Mindezek elvezetnek az anyagi kultúra táji tagozottságának kérdéséhez: a mindennapi élet mely területein mutatkozott ez meg, milyen határvonalakat lehet megállapítani, ezek kialakulása mikorra megy vissza, és időben hogyan változott? A kutatás jelenlegi állása inkább a kérdésfelvetés pontosítását, semmint a válaszadást teszi lehetővé. Az újabb eredményekhez a történeti, régészeti és néprajzi kutatás összehangolása, és az európai szintű, de leginkább a Kárpát-medencére és a vele határos területekre kiterjedő összehasonlítás vezet-het el.

Az összevetés lehetőségei az osztrák városok kiemelkedő kutatottsága miatt pillanatnyilag ezzel a területtel a legjobbak. Amint arra az egyes tárgycsoportok

vizsgálatánál is rámutattunk, a mindennapi élet tárgyainak birtoklása, használata és továbbörökítése hasonló gyakorlatot követett, mint Pozsonyban és Sopronban. A lakosság számát és a regionális szerepkört is figyelembe véve Pozsonyt Bécsújhelyhez, Sopront inkább a Duna menti kisvárosokhoz hasonlítanám. Néhány jellegzetességben, mint például a német nyelvű testamentumok túlsúlyában – és ehhez kapcsolódva azonos kifejezésanyag használatában –, az ezüstnemű nyugati városokhoz képest szűkebb körű elterjedésében és a fémedények viszonylag szerényebb számában, valamint a fátylak rangjelző szerepének hangsúlyozásában mindegyik település hasonló volt egymáshoz. Eperjes – és általánosságban a mai Szlovákia területén fekvő városok – jobb megismeréséhez elsőrendű fontosságúnak tartom a közeljövőben a keleti Felvidékkel kereskedelmi kapcsolatban álló lengyel és erdélyi városok anyagával történő összehasonlítást.

Végrendeletek és kereskedelem

A végrendeletek adatai nemcsak a társadalom, hanem a gazdaság, ezen belül legfőképpen a kereskedelem és árucseré működéséről is nyújtanak információkat. A testamentumok legnagyobb előnye, hogy – habár töredékesen és az egyedi esetekre alapozva – a kereskedelem teljes folyamatáról: a helyi termelésről, a szűkebb értelemben vett adásvételről és a termékek iránt megmutatkozó keresletről és fogyasztásról is tájékoztatnak. Az alábbiakban ebben a sorrendben tekintek át néhányat a lehetséges tanulságok közül, megvizsgálva azokat a példákat, amelyek az egyes városok (sőt egy szinttel lejjebb lépve: az egyes háztartások) mikrogazdaságának az ország és a kontinens makro-gazdaságához való kapcsolódását mutatják be.⁷⁶⁴ Nem gondolom, természetesen, hogy egy forrástípusra támaszkodva átfogó igénnyel lehetne foglalkozni a korszak kereskedelmével. Érdeemes azonban a testamentumok nyújtotta lehetőségeket ilyen szempontból is számba venni.

Helyi termelés

A legfontosabb helyben termelt, zömmel a mezőgazdasághoz kapcsolódó árucikkek valamilyen formában a testamentumokban is felbukkannak, és ráadásul a végrendelezők és az örökösök kezén olyan szerepkörben is találkozhatunk velük, amiben más források alapján nehezen foghatók meg.

A nyugat-magyarországi városokban a legjellegzetesebb termék a szőlő és a bor volt. Jelentős arányú előfordulása (részben szőlőskertek, részben a késztermék formájában) azonban nem jelentette a városok „elagrárosodását”. A magyar és az osztrák forrásanyag elemzéséből egyaránt világossá vált, és általánosságban a nemzetközi kutatás is rámutatott, hogy a középkori városokra jellemző piacorientált szőlőtermelés egyfajta „városi ipar”-ként értelmezhető, szemben az

⁷⁶⁴ Az egyes áruféleségeknél, ahol másképp nem jelzem, a 4. fejezet megállapításait használom fel, az egyes részadatokra, ill. a vonatkozó szakirodalomra ott hivatkozom.

újkori, zömmel falvakhoz kötődő szőlészettel és borászattal.⁷⁶⁵ A Sopronban és Pozsonyban termelt bor mennyiségéről az első fejezetben idézett adatok – amihez hozzá kell adnunk a környező falvakban és mezővárosokban extraneusként birtokolt szőlők termését is – alátámasztják a szőlőművelés szinte monokultúrák jellegét. Ez pedig együtt járt azzal, hogy megfelelő nagyságú szőlőterület birtoklása viszonylagos anyagi függetlenséget jelenthetett férfiak és nők számára egyaránt. A bor, mint „folyékony tőke” pedig helyettesíthette a hiányzó készpénzt, ugyanakkor mint ingóság mentes volt a család öröklést korlátozó beleszólásától.⁷⁶⁶

A nyugat-magyarországi térség fő terméke mellett tükröződik a végrendeletek szinte véletlenszerűen fennmaradt adataiban néhány fontos, de kevés figyelemre méltatott magyar árucikk kivitele is. A kidolgozott bőr, az irha⁷⁶⁷ kereskedelmére a pozsonyi Andre Irher szolgál példával, aki testamentumának tanúsága szerint differenciált felvevőpiaccal rendelkezett. Azt sajnos nem tudjuk meg, hogy csak saját portékáját, vagy mások áruit is forgalmazta-e. Mindenesetre már a testálók áttekintésénél feltűnt a bőriparral foglalkozók (szűcs, tímár, irhás) nagy száma, a műhelyek és szerszámok öröklésénél pedig az, hogy a második generációban többen közülük áttértek a kereskedelemre. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy a mesterek vállalkozó szellemű felső rétege helybeli vagy vidéki társaik áruit is felvásárolva viszonteladással is foglalkozott.

Hasonló szervezett közvetítőrendszer meglétét sikerült a testamentumok mellett más források bevonásával a méz esetében is igazolni, amelyben az Albert Gailsam típusú nagykereskedők és specializálódott kalmárok is részt vettek. Ez utóbbiak biztosították az importárúk behozatalát is a felvásárlásba bevont termelői kör számára. A méhkasokat birtokló polgárok adataiból pedig azt láthatjuk, hogy legtöbbször mellékfoglalkozásként, más mesterség, például halászat mellett termeltek mézet, valószínűleg a saját szükségleteiket meghaladó mértékben. Ez a megfigyelés a bevételi források sokoldalúságára is felhívja a figyelmet.

Eperjesen viszont – amint az a „kora-kapitalisztikus” termelési kísérletek elemzéséből eddig is ismert volt a szakirodalomban – a vászon számított a fő helyi terméknek, ami a kereskedelmi forgalom vérkeringésébe is eljutott. Ezt a megállapítást a testamentumokból két oldalról egészíthetjük ki. Az egyik az, hogy a jelek szerint a hazai termék itt sikerrel vette fel a versenyt a külföldi árukkal, mert a nyugati határszélen leggyakoribbnak számító *walhisch* importvászon egyszer sem fordult elő a ruhák anyagaként. A másik adalék, hogy a nyers vagy fehérített vászon és a belőle készült ágyneműk, elsősorban lepedők ugyanazt a pénzhelyettesítő szerepet töltötték be a felvidéki városban, mint Sopronban és Pozsonyban a bor: tartozások kifizetésére és kegyes adományok fedezeteként szolgáltak.

⁷⁶⁵ Surányi 1959. 263–264., Landsteiner 1992.

⁷⁶⁶ Bővebben ld. Szende 2004/a.

⁷⁶⁷ Az irha szerepelt egyébként a pozsonyi harmincadon 1457–58-ban kiszállított áruk között is. Kovács 1902. 206.

Bizonyos, az országos kereskedelem szempontjából igen fontos helyi termékek, nevezetesen a nemesfémek és ásványi nyersanyagok azonban – érthető módon – teljességgel kimaradtak az általunk vizsgált forrásokból. Csak a nemesfémek városon belüli elérhetőségével kapcsolatban tudunk egy indirekt következtetést megfogalmazni. A pozsonyi ötvösség létszáma és vagyoni helyzete alapján Eva Toranová az feltételezi, hogy „az ötvöstárgyak vitathatatlan behoza-tala mellett is az írott forrásokban nevezett ötvöstárgy nagyrészt helybeli mester munkája volt”.⁷⁶⁸ A testamentumokban kizárólag a már meglévő ezüstnemű át-alakításával kapcsolatban fordultak elő a helyi kézművesek.

Adás-vétel

Adataink az adás-vétel lebonyolításáról adnak hozzá legkevesebbet a már ko-rábban kialakult képhez, mivel a testamentumokba csak alkalmoszerűen, rend-szeresen vezetett számadáskönyv hiányában vagy annak kiegészítésekképpen ke-rültek be az üzletekről szóló adatok. Ezek minőségileg igazolják a vámnaplók és -tarifák adatait, az áruforgalom adataira azonban csekély felvilágosítást adnak. A távolsági kereskedelem köréből a marhakereskedelemről csak egy adatunk van, a só és a fűszerek (bors, sáfrány) már gyakrabban előfordultak, de csak a két nyugati városban. Szintén értesülünk – ezúttal Eperjesről is – a kések ke-reskedelméről, míg a félkész kalapok beszállítása esetén inkább a vámnaplók-ból szerzett ismereteink magyarázzák a testáló kalaposok viszonylag jelentős számát.

Töredékességükben is érdekesek viszont a „kishatár-menti” forgalomra vo-natkozó utalások, amelyek ennek az üzletágnak az élénkségét és rugalmasságát bizonyítják. Valószínűleg sohasem tudjuk majd pontosan felmérni a közvetlen szomszédságban levő osztrák településekre kiszállított, gyakran elég romlandó gyümölcs, hal, valamint a méz, viasz, gyapjú és hasonló áruk mennyiségét, je-lentőségüket a lakosság pénzforrásainak kibővítésében azonban feltétlenül hangsúlyozni kell.⁷⁶⁹ Az erre vonatkozó források számát csökkenti az is, hogy a jelek szerint ott, ahol nem volt komoly konkurrencia, ezek az áruk probléma-mentesen kivihetők voltak, és a kormányzati gazdaságpolitika érdekkörén is kí-vül estek.

Fogyasztás

A fogyasztás az a terület, amelyről a végrendeletek a legtöbb információt adhat-ják. Még ha szerencsés esetben fenn is maradt egy kereskedő, mint például a soproni Moritz Pál számadáskönyve, a vásárlók nem biztos, hogy személyes szükségletükre szerezték be az árucikkeket. A testamentumokban ezzel szem-ben szinte kivétel nélkül a felhasználókkal találkozunk, és a használat módjáról, idejéről, társadalmi közegéről is adatokat nyerhetünk. Az egyedi esetek mellett

⁷⁶⁸ Toranová 1997. 28.

⁷⁶⁹ A jövőben érdekes lehet a kishatár-menti forgalomra történő elszórt utalások összegyűjtése és rendszerezése.

itt még fontosabbak a birtokosokra és az örökösökre vonatkozó összesítések, mert ezeken keresztül tudhatjuk meg, melyek voltak a használatra, a reprezentációra és a teaurálásra alkalmas áruféleségek.

A rövid távú felhasználást vagy pénzzé tételt szolgálta, ezért nagyrészt az azonos nemzedéken belül örökítették tovább például a bort, a gabonát, az állatokat és a ruházat egy részét, főleg a divatcikknek számító darabokat, az új szabást követő, rövid felsőruhaféléket. A ruházat más darabjait, például a bundákat, ahol a 'régi' jelző gyakrabban előfordul, hosszabb távú használatra szánták, ezek reprezentációs értéke azonban kisebb volt. Az ötvöstárgyak vagy átalakításra kerültek, vagy a családon belül öröklődtek tovább; a kereskedelemben inkább közvetetten – mint pénz mobilizálására alkalmas zálogtárgyak – játszottak szerepet.

Más volt a helyzet a középkor végének új, divatos anyagával, az ónnal. A testamentumokból kibontakozó fogyasztói magatartás figyelemre méltó összhangban van az európai termelési adatokkal. H. Kellenbenz és J. Majer kutatásai kimutatták, hogy az Érchegeységhez kapcsolódó két fő őntermelő terület kapacitása ugrásszerű fellendülést mutatott: 1451 és 1500 között a csehországi őntermelés háromszorosa volt a megelőző fél évszázadénak, és Szászországban is csaknem kétszeresére nőtt az előállított mennyiség.⁷⁷⁰ Az ónedények végrendeleti előfordulásánál ezzel összhangban megfigyelhettük, hogy az új, „ezüstpótló” fém a 15. század második felében, sőt még inkább utolsó negyedében hódította meg a polgári háztartásokat. Ez a folyamat, mint azt a kutatás a 17. század eleji hagyatéki leltárakból kimutatta, hasonló ütemben folytatódott az elkövetkező évszázadban is.⁷⁷¹

A legfontosabb terület, ahol a végrendeletek alapján a fogyasztási szokásokat tanulmányozni tudjuk, egyben a középkori magyarországi behozatal fő tételle is volt: a textilféleségeké. Az egyes anyagfajtákkal részben ruhák anyagaként, részben kézművesek (szabók) nyersanyagai között, részben kereskedők árukészletében találkozunk (16. táblázat). A posztók és más kelmék elnevezései gyakran utalnak az áru származási helyére. Figyelembe kell azonban venni, hogy egy idő után az elnevezés állandósult, és máshol gyártott, de az eredetihez hasonló anyagot is jelenthetett. A leggyakoribb említések, a *harras*, a *pernisch* és a *lundisch* gyakorisága is ezt támasztja alá: ezeket a kelméket valószínűleg nem éppen Arras, Verona vagy London takácsai szőtték, hanem más flandriai vagy délnémet, esetleg osztrák műhelyekben is készülhettek. Még a legkétsőségteljesebb feltűnő, viszonylag drága *lundisch* esetében a legvalószínűbb, hogy angol kikötőből behajózott áruról volt szó, de a gyártás pontos helyét itt sem jelölhetjük meg.

Az import szerkezetéhez nyújthat adalékot az a megfigyelés, hogy az előbb említett drágább textíliák mindhárom városból ismertek voltak, de az olcsóbb posztókat már máshonnan hozták be.⁷⁷² Ezeknél a kisebb érték miatt nem volt

770 Majer 1970. 189., idézi Kellenbenz 1987. 243.

771 Askercz 1999. 384–386. Az őn nyersanyag és az őnból készült tárgyak importálásának bizonyítéka, hogy ezek az 1457/58-as pozsonyi vámjegyzékben is előfordultak. Ld. Kováts 1902. 15., 126–127.

772 Vö. legutóbb Teke 2003. 390.

rentábilis a távolabbi szállítás, hanem a közelebbi gyártási helyekről: a nyugati határszáron délnémet, osztrák, cseh, északkeleten lengyel területről importálták. Ezek az olcsó külföldi posztók azonban még mindig sikerrel győzték a versenyt a hazai termékekkel szemben.

Mindennek a háttérben végső soron a távolsági kereskedelem átalakulása áll, amely a 13. századtól egyértelműen magába foglalta a tömegcikk kereskedelmét is. Ez a váltás összhangban volt a termelés expanziós folyamatának érdekeivel is. A 14. század folyamán ugyanis Nyugat-Európa komoly túltermelési válsággal küzdött, amelynek levezetésében a délkeleti irányú expanzió komoly szerepet kaphatott. Mivel a 14. századi válság Kelet-Közép-Európát szinte alig érintette, itt friss vásárlóerőre, új piacokra számíthattak a nyugati kereskedők. A magyar gazdaság a fáziseltolódást a gazdaság legtöbb területén a 14. századra ledolgozta, és képes volt integrálódni a kontinens kereskedelmi rendszerébe. Már nem kizárólag ritka luxusárukkal keresték fel ezt a régiót a távolsági kereskedelem bátor úttörői, hanem mindennapi használatra szolgáló cikkeket hoztak. Az importban a kezdeti időszakban fontos szerepet játszó kölni kereskedők után a délnémetek, illetve ezek bécsi ügynökei voltak a meghatározók. Az általunk vizsgált 15–16. századi időszakban azután – főleg a határ közvetlen környezetének ellátásában – a bécsiek is egyre nagyobb szerephez jutottak, és a magyar kereskedők is itt kötötték jelentősebb üzleteiket. Fontosabb saját termék híján (a bort leszámítva) azonban Bécs maga is csak az itáliai és délnémet kereskedők egyik fő elosztó központjaként működött.

A kereskedelem jelentőségéről tett megállapításoknak nem mond ellent, de feltétlenül kiemelésre kívánczik, hogy a pénzhagyatékok igen ritkák voltak. Készpénz csak elvétve fordult elő, legtöbbször csak a tartozik-követel rovat tételeit sorolták fel. A pénzügyleteket vagy áruhitelekkel fedezték, vagy az ingatlanok terhére bonyolították le. A ritkán fennmaradt vagyonösszeírások is azt mutatják, hogy minél gazdagabb volt valaki, vagyonának annál nagyobb hányadát képezték az ingatlanok. A kézművességben és a kereskedelemben keletkezett tőkét is legtöbbször ingatlanok, mindenekelőtt szőlőbirtokok vásárlásába fektették be. Ez a fajta befektetés azonban nem a tőke passzivitását jelentette, hanem annak megőrzését a későbbi vállalkozások számára, hiszen szükség esetén újra mobilizálni lehetett. Ezt mutatja a szőlők gyakori adásvétele és a végrendeleti hagyatkozásban való sűrű előfordulása is.

A végrendeletek és a polgári életforma

A végrendeletekből kibontakozó tárgyi világ megismerése és a sajátosan polgári elemeinek elkülönítésére tett kísérlet nyomán felmerül a kérdés, hogy olyan, a „polgárkalap”-nál jóval összetettebb fogalmak, mint a „polgári öntudat” vagy a „polgári életforma” is vizsgálhatók-e forrásaink segítségével. Munkám zárásaként ennek szeretnék szentelni néhány gondolatot.⁷⁷³

⁷⁷³ Részletesebben: Szende 1999., ill. Szende 2004/b.

Werbőczy a fejezet elején már idézett városmeghatározásában a *civitast* a *civium unitassal* azonosítja. Ez a párhuzam más forrásokban is feltűnik a 15. század végén, úgyszólván az európai közgondolkodás része volt.⁷⁷⁴ A kifejezés több mint etimologizáló szójáték: a polgárok egységét, egy-egy város lakóinak összetartozását fejezte ki. A közösség jogbiztosító és ellenőrző szerepébe helyezett bizalom igen lényeges szerepet játszott már a városi végrendelkezési gyakorlat kialakulásánál is. A város ugyanis – saját jól felfogott érdekében – biztosította a tanúkat, sokszor a testamentumot lejegyző nótáriust, a nyilvántartást, a végrehajtás ellenőrzését és – vitás esetekben – a bírósági eljárás lefolytatását is. A szokásjogra hivatkozva a „*nach gemainer stat prauch*” kifejezést használták. A várost tehát az ott lakók valóban egyfajta gazdasági, jogi és társadalmi közösségként (*gemain*) fogták fel, amelynek érdekei azonosak saját egyéni érdekeikkel. Ez a felfogás a mindennapi élet számos területén nyomon követhető.⁷⁷⁵

Elsősorban a pozsonyi végrendelkezők között találkozunk egy csoporttal, akik lakóhelyükhöz való kötődésüket más megnyilvánulások mellett a város javára („*gemainer stat nutz*”) tett végrendeleti adományaikkal is kifejezésre juttatták. Időben ezek az adományok a 15. század utolsó negyedétől jelentkeztek, a testamentumoknak mintegy 5%-ában. A hagyatkozók társadalmi állása szerint pedig a város vezető tisztségeket (polgármester, bíró, kamarás, tanácsstag) betöltő rétegéhez köthetők, akik között nemcsak férfiak, de feleségeik és özvegyeik is előfordultak.

Az egyes tárgycsoportok áttekintésénél láttuk, hogy ezek az adományok eltértek a családnak, a barátoknak vagy éppen az egyháznak juttatottaktól. A pénzadományok mellett, amelyek 5–20 aranyforint között mozogtak, a bor és a fegyverek voltak a leggyakoribb tételek. A bor közösségi adományként fentebb látott pénzhelyettesítő funkciója mellett fogyasztásra is szolgált, amikor máshol alig előforduló különlegességeket: kétéves, illetve vörösborot hagytak a városi közösségre. A fegyverek egy angolnanyárs, néhány puska és egy eperjesi íjadomány (az egyetlen ilyen példa az ottani testamentumokból) kivételével zömmel a páncélzat különböző darabjai voltak, esetenként tekintélyes mennyiségben. Ezenkívül adakoztak a város védelmi rendszerének, árkaiknak és bástyáinak megerősítésére is.

Senki nem gondolná, hogy ezek az adományok elegendőek voltak a város szükségének betöltésére, sőt talán fontosabbak voltak az adományozók önbecsülése, mint a kedvezményezett anyagi gyarapodása számára. Az említett társadalmi csoport tagjai úgy érezhették: ahhoz, hogy az utókorra pozitív képet hagyhassanak magukról, a közösség céljait is szolgálniuk kell. Ugyanakkor a testamentumoknak ezek a tételei a korabeli városfogalomra is fényt vetnek: lakóik számára jogi, gazdasági és védelmi funkcióik tették fontossá lakóhelyüket, ezeket a célokat támogatták végakarataikban.

A polgárok egy csoportja tehát, mint láttuk, öntudatos tagja volt saját közösségének, és mint vezető városi tisztségviselők ezt a mentalitást propagálhatták is. Nehezebb választ adni arra a kérdésre, hogy ez a „városi öntudat”,

774 Arnold 2000. 167., Johann von Soest: *Wy men wol ein statt regyryn sol* (1495) c. művéből idézi.

775 Az adófizetés kifejezése is „*gemainer stat mitteleiden*” volt, vö.: Opl 1998. 139–148.

amelyről a végrendeleti adományok csak apró jelzéseket adnak, jelentett-e valamiféle elvont „polgári öntudatot” is? A városok féltékenyen őrködtek saját különleges helyzetük felett, nagy gondot fordítottak kiváltságleveleik átíratására és az abban foglaltak betartatására, önazonosságuk külső jelekkel (pecsét, városháza, városfalak) történő kifejezésére és érdekeik megfelelő tisztségviselőkkel történő képviseletére.

Ezzel szemben, amint azt Sopron és Pozsony kapcsolatának elemzésekor is láttuk, egymással csak az érdekeiket közvetlenül szolgáló, zömmel rövid távú ügyekben keresték a kapcsolatot. Kivételt képezett ez alól a tárnoki ítélőszékben való közös részvételük, amely nem területi alapokon szerveződő városszövetség volt, hanem a földrajzilag távol eső, de azonos jogállású városokat – így egyebek mellett a jelen könyvben vizsgált mindhárom települést – kötötte össze.⁷⁷⁶ A közös jogrendre való hivatkozás és a közös jogkönyv használata a mindennapi gyakorlat mellett a városok önazonosságának is fontos eleme volt. Ezen túl azonban szinte semmilyen összeköttetésben nem álltak egymással, ami részben annak is tulajdonítható, hogy nem alakult ki országos szintű piachálózat, ezért gazdasági érdekek nem indokolták a városok kapcsolattartását.

Idekapcsolódik az is, hogy a városok – bár az 1440-es évektől a középkori magyar állam bukásáig kisebb-nagyobb megszakításokkal meghívást kaptak az országgyűlésekre – igencsak fél szívvel küldték el oda követeket, ha egyáltalán megtették azt. Egymáshoz írott leveleik inkább a körülmények miatti panaszokkal, mint a diétán felmerülő kérdések körüli egyeztetéssel foglalkoztak. Nemcsak az úti- és tartózkodási költségeket sokallták, és a politikai csatározásoktól akartak távol maradni, hanem attól is tartottak, hogy az uralkodó újabb terhekhez kéri beleegyezésüket.⁷⁷⁷ Az országos szerepléstől való visszahúzódás arra utal, hogy a városoknak a középkor utolsó évtizedeiben még nem sikerült megtalálni a helyüket a rendiség keretein belül.

Már az első fejezetben, a nyugat-magyarországi városiasodás kérdését tárgyalva megállapítottuk, hogy a folyamat, amely itt is egy „területileg széttagolt” várostípus megjelenésével kezdődött, Nyugat-Európához viszonyítva mintegy kétszáz évvel később indult meg. Ez éppen azért figyelemre méltó, mert így az egyszerű átvétel helyett lassú, szerves fejlődés betetőzéseként kerülhetett sor a nyugati formák adaptációjára. Emellett a mindennapi élet külsőségei, az építészeti stílusoktól a divatos színek, kelmék és szabásformák megjelenéséig szinte azonos időben, vagy alig egy-két évtizedes késéssel követték a tőlünk nyugatra végbemenő változásokat.

A városi végrendelkezési gyakorlat kialakulását elemezve a második fejezetben ugyanezt az időbeli eltérést kísérhettük végig: A ‘valódi’ városok kialakulásának virágkora a 13. század volt. Ekkor, az önigazgatásra épülő, azonos jogállású polgárok autonóm közösségéből álló városok megjelenésével a Kárpát-medence urbanizációja végleg elvált az orosz és nagyrészt a balkáni területektől. Ott ugyanis a számos, különböző jogállású csoport együttlakása nem hozott létre egységes közösséget és az egész településre kiterjedő közös igazság-

⁷⁷⁶ Ifj. Szentpétery 1934., Mertanová 1985.

⁷⁷⁷ Kubinyi 1979. 7–47.

szolgáltatást.⁷⁷⁸ Megjegyzendő, hogy bizonyos szinten a magyarországi városok hospes-jogokból kifejlődött privilégiumai szélesebb körre is terjedtek ki, mint a nyugatiaké: a plébános választása például sok birodalmi városnak csak kemény harcok és komoly összegek lefizetése után került be a jogai közé.⁷⁷⁹

A helyi közigazgatás rendszere a 14. században teljesedett ki az ingatlantulajdon adminisztrációja, a polgárfelvétel és az igazságszolgáltatás, és az ezekhez kapcsolódó városi kancelláriai gyakorlat intézményesülésével. Ez tette lehetővé többek között a testamentumok szakszerű nyilvántartását és a végrehajtásuk feletti ellenőrzést, a 15. századra megteremtve a feltételeket a végrendelkezés „demokratizálódásához”, azaz mind szélesebb társadalmi rétegekre való kiterjedéséhez, amit a kontinens nyugati felén a 12/13. század fordulójára helyezett a kutatás.

A folyamat azonban ezzel még természetesen nem zárult le. A városok országos politikában való intenzívebb részvétele az 1440-es évektől figyelhető meg; a céhek tömeges szerveződése és kiváltságolása (sokszorososan felülmúlva a 14–15. században megalakult hasonló szervezetek számát) a 16. század közepétől vált jellemzővé; és szintén a 16–17. századra tehető a városi élet különböző területeit szabályozó statútumok elterjedése – mind-mind jó két évszázaddal követve a nyugati városok fejlődését. Ez a fejlődésmenet újra csak azt bizonyítja, hogy a jogintézmények átvétele csak akkor lehetett eredményes, amikor megvolt hozzá a megfelelő társadalmi, gazdasági és szellemi-infrastrukturális háttér.

Az időeltolódás nem jelentett különösebb problémát, amíg a fejlett és a kevésbé fejlett fél egyazon gazdasági és társadalmi rendszeren belül mozgott. Többször, vagy legalábbis a fejlődés erőteljes szétválására, akkor került sor, amikor a fejlettebb fél strukturái alapvető változásokon mentek át, míg a „lemaradónál” még mindig a korábbi fázisok adaptációja zajlott. A nemesség növekvő szerepe Kelet-Közép-Európa városaiban, köztük a magyarországiakban is egy olyan időszakban, amikor a kontinens nyugati felén a polgárság gazdasági súlya mellé fokozatosan a politikai elismerést is megszerezte, a fejlődés eltérő útjait mutatja. Ennek a 16. század elején kezdődő új szakasznak a vizsgálata és különböző várostípusok szerint differenciált újraértékelése jelenti talán a legnagyobb kihívást a magyar várostörténet számára, amelyben a mindennapi élet és az anyagi kultúra kutatásának is hangsúlyos helyet kell kapnia.

778 Mályusz 1944. 39–42. Čirković 1987. és a vele egy kötetben megjelent többi tanulmány a differenciált vizsgálat fontosságára figyelmeztet: arra, hogy a Balkánon is kialakultak a városi autonómia bizonyos speciális formái.

779 Kubinyi 1991. 26–30., Isenmann 1988. 217–218.

Források és irodalom

Rövidítések (folyóiratok és évkönyvek)

AA	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AÉ	Archaeológiai Értesítő, Budapest
Bp. Rég.	Budapest Régiségei, Budapest
Fol. Arch.	Folia Archaeologica, Budapest
HČ	Historicky Časopis, Praha
LK	Levéltári Közlemények, Budapest
MAeQ	Medium Aevum Quotidianum, Krems
SSz	Soproni Szemle, Sopron
Sz	Századok, Budapest
TSz	Történelmi Szemle, Budapest
ZAM	Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Köln–Bonn

I. Levéltári források

Archív mesta Bratislavy (AMB)

Oklevélgyűjtemény

Protocollum Testamentorum (PT) I. B 4n–1, = OL DF 277056

Protocollum Actionale (PA) 2a–1, OL DF 286772

Magyar Országos Levéltár

Diplomatikai Levéltár (DL)

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)

Soproni Levéltár

Adójegyzékek

Oklevélgyűjtemény

Gerichtsbuch

II. Kiadott források

Brandt, Ahasver von

1964: *Regesten der Lübecker Bürgertestamente des Mittelalters*. Bd. I. 1278–1350., Bd. II. 1351–1363. Lübeck.

Brauneder, Wilhelm – Jaritz, Gerhard

1989: *Die Wiener Stadtbücher 1395–1430*. Teil 1.: 1395–1400 (Fontes rerum Austriacarum Abt. 3. Fontes iuris; Bd. 10.). Wien–Köln.

- Brauneder, Wilhelm – Jaritz, Gerhard – Neschwara, Christian
1998: *Die Wiener Stadtbücher 1395–1430. Teil 2.: 1401–1405. (Fontes rerum Austriacarum Abt. 3. Fontes iuris; Bd. 16.).* Wien.
- Elenchus
1997: *Elenchus Fontium Historiae Urbanae. Vol. III. Pars 2.,* Ed. András Kubinyi. Budapest.
- Erslev, Kristian
1901: *Testamenter fra Danmarks Middelalder.* København.
- Fejérpataky László
1885: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei.* Budapest.
- Gál, Alexander
1926: *Die Summa legum brevis, levis et utilis des sogenannten Dr. Raymundus von Wiener Neustadt.* Weimar.
- Górka, Olgierd
1916: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis.* Cracoviae.
- Györffy György
1992: *Diplomata Hungariae antiquissima. Vol. 1. 1000–1131.* Budapest.
- Harsányi István
1909: Buda, Pest, Kassa, Bártfa, Nagyszombat, Pozsony, Eperjes és Sopron szabad városok polgári jogai és régi szokásai. (Második közlemény.) *Történelmi Tár* X. 481–495.
- Házi Jenő
1921–1941: *Sopron szabad királyi város története. I/1–7, II/1–6. köt.,* Sopron.
- Horváth József
1995–1997: *Győri végrendeletek a 17. századból. I–III.* Győr.
- Horváth József – Dominkovits Péter
2001: *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek.* Sopron.
- Horváth, Vladimír (vyd.)
1991: *Bratislavské mestské privilégium.* Bratislava.
- Inventár
1956, 1966: *Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností I–II.* Ed. Darina Lehotská, Vladimír Horváth et al., Praha.
- Iványi Béla
1909: Eperjes város végrendeleti könyve. *Történelmi Tár* X. 438–449.
1909/c: Eperjes szabad királyi város jegyzőkönyve 1424–1509. *Történelmi Tár* X. (1909) 118–133., 161–184.
1931: *Eperjes szabad királyi város levéltára.* Szeged.
- Kovachich, Martinus Georgius
1803: *Codex authenticus iuris tavernicalis.* Buda.
- Kováts Ferenc
1938: (szerk.) *Magyar–Zsidó Oklevéltár IV. (Pozsony).* Budapest.
- Kuske, Bruno
1923: Testamente und andere Vermögensauseinandersetzungen der Kölner Bürger (14–16. Jh.). In: *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter. Bd. 3.,* Bonn. 189–365.

Lesestoffe

1994: *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*. Szeged.

Mollay Károly

1959: *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts*. Budapest–Weimar.

1993: Az 1532. évi soproni adójegyzék. SSz. XLVII. 263–279.

1993/b: *Első telekkönyv/Erstes Grundbuch*, Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg. Reihe A, Bd. 1. Sopron.

1994: *Das Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz 1520–1529*. Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg. Reihe B, Bd. 1. Sopron.

Nánásy Benjamin

1798: *Testamentom a' magyarországi törvények szerint*. Pest.

Németh Gábor

1995: *Nagyszombati testamentumok a XVI-XVII. századból* (Bibliotheca Humanitatis Historica). Budapest.

Népélet

1983: *Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon*. Ford. Hegedős Antal, Újvidék.

Pickl, Othmar

1966: *Das älteste Geschäftsbuch Österreichs*. Graz.

Schmidt, Rudolf

1938: *Statutum civitatis Ilok anno MDXXV* (Monumenta historico-iuridica Slavorum meridionalium XII JAZU). Zagreb.

Solymosi László (kiad.)

1997: *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai*.

Špiesz, Anton (vyd.)

1978: *Statúty Bratislavských cechov*. Bratislava.

Werbőczy István

1990: *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve*. (Reprint.) Budapest.

Závodszy Levente

1904: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. (Függelék: A törvények szövege.) Budapest.

Ziegler, Arne

1999: *Actionale Protocollum. Das älteste Stadtbuch von Bratislava/Prefburg aus den Jahren 1402–1506*. (Acta Carpatho-Germanica IV.) Bratislava.

III. Irodalom

Aders, Günter

1932: *Das Testamentsrecht der Stadt Köln im Mittelalter*. (Veröffentlichungen des kölnischen Geschichtsvereins 8.) Köln.

Alltag

1986³: *Alltag im Spätmittelalter*. Hrsg. Harry Kühnel. Graz.

Andrásfalvy Bertalan

1957: A vörösborkultúra Magyarországon. *Néprajzi Értesítő*, 49–67.

Archeologická topográfia

1991: *Archeologická topográfia Bratislavy*. Ed. Bohuslav Chropovský. Bratislava.

Arnold, Klaus

2000: Städtelob und Stadtbeschreibung im späteren Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*. (Städteforschung A/47.) Hrsg. Peter Johannek. Köln–Weimar–Wien.

Askercz Éva

1976: Polgári otthonok a XVII–XVIII. századi Sopronban. *Arrabona*, 18, 89–142.

1999: Milyenek lehettek a konyhák Sopronban a 17. század elején? (Előtanulmány). *SSz*, LIII. 370–382.

Aubenas, Roger

1927: *Le testament en Provence dans l'ancien régime*. Aix-en-Provence.

Balogh Jolán

1948: Mátyás kori, ill. késő középkori hagyományok továbbélése műveltségünkben. *Ethnographia–Népélet*, LIX. 13–19.

Bándi Zsuzsanna

1987: *Körmend a középkorban*. Körmend.

Bariska István

1979: Kőszeg birtoklástörténete és topográfiája a középkorban. *Vasi Szemle*, 33. 70–82.

1998: Sopron a kőszegi források tükrében a 14–17. században. *SSz*, LII. 4–15.

Barron, Caroline M.

1994: Introduction: The Widow's World in Later Medieval London. In: *Medieval London Widows*. Ed. Barron. C. M. – Sutton, A. F. London–Rio Grande, XIII–XXXIV.

Barta István

1938: Középkori közjegyzőségeink történetéhez. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulója ünnepére*. Budapest, 31–46.

Baulant, Micheline – Schuurman, Anton – Servais, Paul (ed.)

1988: *Inventaires après-deces et ventes de meubles. Apports a une histoire de la vie économique et quotidienne (XIVe–XIXe siècle)*. Louvain-la-Neuve.

Baur, Paul

1989: *Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz*. (Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen, 31.) Sigmaringen.

Baxa, Peter – Ferus, Viktor

1991: *Bratislava mešť'ana Wocha*. Katalog expozície, Bratislava.

Benker, Gertrud

1978: *Alte Bestecke. Ein Beitrag zur Geschichte der Tischkultur*. München.

Bertram, Martin

1988: Mittelalterliche Testamente. Zur Entdeckung einer Quellengattung in

- Italien. In: *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*. Bd. 68., Tübingen, 509–545.
- Bildwörterbuch
1992: *Bildwörterbuch der Kleidung und Rüstung*. Hrsg. Harry Kühnel, Stuttgart.
- Blanton, Richard E.
1993: *Houses and Households. A Comparative Study*. New York.
- Bogdán István
1991: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Budapest.
- Bóna István
1998²: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen.
- Bónis György
1972: *Középkori jogunk elemei. Római jog. Kánonjog. Szokásjog*. Budapest.
- Boockmann, Hartmut
1983: *Leben und Sterben in mittelalterlichen Göttingen. Göttinger Jahrbuch* 31.
1986: *Die Stadt im späten Mittelalter*. München, 1986.
- Borzákné Nacsza Mária – Szegfű László
1987–88: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről. *Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis*, 13–27.
- Boutruche, Robert
1939: *Aux origines d'une crise nobiliaire. Donations pieuses et pratiques successorales en Bordelais du XIIIe au XVIe siècle. Annales d'histoire sociale*, 1. 161–177.
- Brandt, Ahasver von
1973: *Mittelalterliche Bürgertestamente. Neuerschlossene Quellen zur Geschichte der materiellen und geistigen Kultur*. Sitzungsberichte des Heidelberger Akademie der Wissenschaften Phil.-Hist. Klasse 3. Heidelberg.
1978: *Die Stadt des Spätmittelalters im hansischen Raum. Hansische Geschichtsblätter*, 96. 1–14.
- Brundage, James A.
1995: *Medieval Canon Law*. London–New York.
- de Cevins, Marie-Madeleine
1998: A plébániai papság és a koldulórendi barátok kapcsolatai a magyar városokban a késő középkorban: Sopron példája. *SSz*, LII. 196–208.
2003: A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban. *Korall*, 11–12. (2003 május) 47–74.
- Chaunu, Pierre
1978: *La mort a Paris, 16e, 17e, 18e siècles*. Paris.
- Chiffolleau, Jacques
1980: *La comptabilité de l'au-delà. Les hommes, la mort et la religion dans la region d'Avignon a la fin du moyen âge*. (Collection de l'École Française de Rome 47.) Rom.
- Chvoyka, Erhard
1996: 'Nu ist sie junk, so ist er alt'. Zur sozialen Bedeutung des Motives des

- Ungleichen Paares vom 15.–17. Jh. *MAeQ* 35., Krems, 1996. – *Otium*, 3/1–2. Zagreb, 1995. 35–52.
- Ćirković, Sima
1987: Unfulfilled Autonomy. Urban Society in Serbia and Bosnia. In: *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, ed. Bariša Krekić. Berkeley–Los Angeles–London, 158–184.
- Crowfoot et al. (Crowfoot, Elizabeth – Pritchard, Frances – Staniland, Kay)
1992: *Textiles and Clothing, c. 1150–1450*. London (Medieval Finds from Excavations in London 4.).
- Csatkai Endre
1937: Régi soproni óöntők. *Történetírás*, I. (1937) 24–33.
1939: *Soproni ötvösök a XV–XVII. században*. Sopron.
- Csatkai Endre – Dercsényi Dezső (szerk.)
1956²: *Sopron és környéke műemlékei*. Budapest.
- Csukovits Enikő
2000: Családi viszonyok a középkor végi Magyarországon. In: *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc. Szeged, 107–125.
2003: *Középkori magyar zarándokok*. Budapest. (História Könyvtár. Monográfiák 20.).
- Csukovits Enikő – Majorossy Judit
2003: Pozsonyi peregrinusok. Végrendeleti zarándoklatok a középkori magyar városi gyakorlatban. In: *Analecta Mediaevalia* 2. (sajtó alatt).
- Dányi Dezső – Zimányi Vera
1989: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Budapest.
- Dávid Ferenc
1967/68: Gótikus lakóházak Sopronban. In: *Magyar Műemlékvédelem* (Évkönyv) 95–123.
kézirat: *Sopron házai és háztulajdonosai 1379–1686*.
- Deér, József
1931: Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 45. 1–22.
- Dejiny Bratislavy
1982³: *Dejiny Bratislavy*. Ed. Horváth, Vladimír – Lehotská, Darina – Pleva, Jan. Bratislava.
- Dejiny Prešova
1965: *Dejiny Prešova* I–II. Ed. Sedlák, Imrich. Košice.
- Demkó Kálmán
1892: *Felső-magyarországi városok életéből*. Budapest.
- Détshy Mihály
1998 Az utolsó Pálóczi végrendelete. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 37–44.
- Dexel, Wolfgang
1962: *Das Hausgerät Mitteleuropas*. Braunschweig–Berlin.

- Dirlmeier, Ulf
1978: *Untersuchungen zu Einkommensverhältnissen und Lebenshaltungskosten in oberdeutschen Städten des Spätmittelalters*. Heidelberg.
- Domenová, Marcela
2002: Prešovské testamenty do roku 1526. (Diplomaticko-obsahový rozbor.) *Historica Carpatica* 33. 29–68.
- Dominkovits Péter
1992: *Móringlevelek Győr megyéből*. Győr (A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok kiadványa, Források, 1.).
- Domonkos Ottó
1991: A céhes kézművesség szerveződése. In: *Magyar Néprajz* III. 30– 151.
- Egan, Geoff – Pritchard, Frances
1991: *Dress Accessories, c. 1150–c. 1450*. London (Medieval Finds from Excavations in London 3.).
- Eisenbart, Liselotte Constanze
1962: *Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350–1700. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums*. (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft 32.) Göttingen – Berlin – Frankfurt a. M.
- Endrei Walter
1975: English Kersey in Hungary. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21. 123–152.
1989: *Patyolat és posztó*. Budapest.
- Endrei Walter – Zolnay László
1986: *Társasjáték és szórakozás a régi Európában*. Budapest.
- Engel Pál – Fehértói Katalin
1996: Egy 1525. évi jobbágynévsor családnevei. *Magyar Nyelv*. 1996/2. 242–246.
- Englisch, Ernst – Jaritz, Gerhard
1976: *Das tägliche Leben im Spätmittelalterlichen Niederösterreich*. (Wissenschaftliche Schriftenreihe No. 19/20/21.) Sankt Pölten–Wien.
- Ennen, Edith
1980: Die Frau in der mittelalterlichen Stadtgesellschaft Europas. *Hansische Geschichtsblätter*, 98. 1–23.
1987⁴: *Die europäische Stadt des Mittelalters*. Göttingen.
- Entz Géza
1953: Középkori végrendeleteink művészeti vonatkozásai. *Művészettörténeti Értesítő*, II. 171–175.
1986 Városi lakótornyok a középkori Magyarországon. *SSz*, XL. 339–342.
- Falk, Alfred – Hammel, Rolf
1987: Möglichkeiten einer interdisziplinären Auswertung der archäologischen und schriftlichen Quellen. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte*, 10. 301–308.
- Fehring, Günter P.
1987: Beitragsmöglichkeiten der Archäologie zu Fragen der Bevölkerungsentwicklung und ihren Voraussetzungen im Mittelalter. In: *Determinanten der Bevölkerungsentwicklung und ihren Voraussetzungen im*

Mittelalter. Hrsg. Bernd Herrmann – Rolf Sprandel, Acta Humaniora VCH, Weinheim, 73–90.

Fingerlin, Ilse

1971: *Das Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. München–Berlin.

Flórián Mária

1998: Polgárosodás a 18. századi magyar közrendű férfiak öltözködésében. A mellény. In: *Isten áldja...* 191–208.

2001: *Magyar parasztoiseletek*. Budapest.

Fritz, J. M.

1982: *Goldschmiedekunst der Gothik in Mitteleuropa*. München.

Fügedi Erik

1959/1981: Középkori magyar városprivilegiumok. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 15. 81–104. (= *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981. 238–310.)

1968: Eperjes város hetipiac-jövedelme 1497–1526. *Történeti-Statistikai Évkönyv 1965–1966*. 3–26.

1972/1981: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Sz, 106. 69–94. (= *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest, 1981. 57–88.)

1985: The demographic landscape of East-Central-Europe. In: *East-Central-Europe in Transition*. Ed. Maczak, Antoni – Samsonowitz, Henryk – Burke, Peter. Cambridge 47–58.

1992: A középkori Magyarország történeti demográfiája. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 10. 7–60.

1993: Die Städte im mittelalterlichen Ungarn. Versuch einer Forschungsbilanz. In: *Städte im Donaauraum*, 38–54.

Gáborján Alice

1998: Férfifőköttő. In: *Isten áldja...* 209–218.

Gácsová, Alzbeta

1970: Spoločenská štruktúra mestá Prešova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia. *HČ*, 18. 347–378.

1972: *Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia*. Bratislava.

Geccsényi Lajos

1972: Városi és polgári szőlőbirtokok a Hegyalján a XV. és XVI. század fordulóján. *Agrártörténeti Szemle*, 14. 3–4. sz.

1988: Adatok a Győr környéki szőlőművelés történetéhez a XII–XVII. században. *Győri Tanulmányok* 9. 19–38.

Gerevich László

1971: *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*. Budapest.

Glosszárium

1984: *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. Berrár Jolán – Károly Sándor, Budapest.

Gogolová, Marcela

1995: *Moda a jej premeny v zrkadle testamentov 1414–1526*. Szakdolgozat. Univerzita Komenského, Bratislava.

- Gonon, Marguerite
 1961: *La vie familiale en Forez au XIVe siècle at son vocabulaire d'après les testaments*. (Publ. de l'institut de linguistique romane de Lyon 17), Lyon.
 1969: *La vie quotidienne en Lyonnais d'après les testaments*, Mâcon.
- Gothik
 1978: *Katalog Gothik in der Steiermark*. Graz.
- Gotika
 2003: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Ed. Dušan Buran. Bratislava.
- Gönczi Katalin
 1997: *Ungarisches Stadtrecht aus europäischer Sicht. Die Stadtrechtsentwicklung im spätmittelalterlichen Ungarn am Beispiel Ofen*. Frankfurt a. M.
- Gömöri János
 1977: Számszeríjhoz tartozó csontfaragványok. *SSz*, XXXI. 140–149.
 1979: A soproni középkori zsinagóga régészeti kutatása. *SSz*, XXXIII. 222–243.
 1991: A középkori Sopron régészeti kutatásáról. In: *Régészet és várostörténet tudományos konferencia*. Dunántúli dolgozatok (C). Történettudományi sorozat 3. Pécs, 125–144.
 2002: *Castrum Supron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban*. Sopron.
- Granasztói György
 1970: Becslés Sopron XVI–XVII. századi lélekszámára. *TSz*, 13. 275–324.
 1980: A középkori magyar város. Budapest.
 1982: A polgári család a középkor végi Magyarországon. *TSz*, 25. 605–663.
- Gyürky Katalin, H.
 1991: *Üvegek a középkori Magyarországon*. BTM, Budapest.
- Hajnal, John
 1965: European Marriage Patterns in Perspective. In: *Population in History*. Ed.: Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. London.
- Hanawalt, Barbara A.
 1986: Introduction. In: *Women and Work in Preindustrial Europe*. Ed. Barbara A. Hanawalt, Bloomington, VII–XVIII.
- Hasse, Max
 1979: Neues Hausgerät, neue Häuser, neue Kleider. Eine Betrachtung der Städtischen Kultur des 13. und 14. Jhs. sowie ein Katalog der metallenen Hausgeräte. *ZAM*, 7. 7–83.
- Házi Jenő
 1939: *Sopron középkori egyháztörténete*. Sopron.
 1941: A soproni polgárjog megszerzésének története. *SSz*, V. 269–279.
 1956: A városi kancellária kialakulása Sopronban. *SSz*, X. 202–215.
 1959: Az 1566. évi soproni borkereskedelem. *SSz*, XIII. 151–157.
- Házi Jenő Emlékkönyv
 1993: *Házi Jenő Emlékkönyv*. Emlékkönyv Házi Jenő, Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére. Szerk. Turbulý Éva – Dominkovits Péter, Sopron.
- Heckenast Gusztáv
 1996: Kézművesképzés a középkori Magyarországon. In: *A magyar iskola*

első évszázadai. Kiállítási katalógus. Szerk. Szende Katalin, Szabó Péter közreműködésével. Győr, 93–96.

Herlihy, David

1974: The generation in medieval history. In: *Viator. Medieval and Renaissance Studies* 5. 347–366.

1985: *Medieval Households*. Cambridge (Mass.)–London.

Hirschfelder, Gunther

1994: *Die Kölner Handelsbeziehungen im Spätmittelalter*. (Veröffentlichungen des Kölnischen Stadtmuseums, Heft X.) Köln.

Hohenberg, Paul – Lees, Lynn Hollen

1985: *The Making of Urban Europe*. Cambridge (Mass.).

Holl Imre

1966: *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda*. (Studia Archaeologica IV.) Budapest.

1979: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. *AA*, 31. 105–149.

1981: Feuerwaffen und Stadtmauern. Angaben zur Entwicklung der Wehrarchitektur des XV. Jhs. *AA*, 33. 201–243.

1987: Zinn im Spätmittelalterlichen Ungarn. Teil I. *AA*, 39. 313–335.

1989: Középkori városi élet – városi építészet. *ArchÉrt*, 116. 52–76.

1990: Ausländische Keramikfunde in Ungarn. *AA*, 42. 209–267.

1992: Középkori városi élet – hiteles borkimérő edények. *ArchÉrt*, 119. 43–55.

1996/a: Spätmittelalterliche Zinngegenstände von Buzád/Sárányisziget (Hahót-Telekszeg). *Antaeus*, 22 (1996) 243–250.

1996/b: Ónkannagyártók a 15. századi Sopronban. In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. Szerk. Környei A. – Szende K., Sopron, 1996., 71–88.

1996/c: Zinn in Spätmittelalterlichen Ungarn. Teil II. *AA*, 48. 241–260.

Holub József

1926: Végrendeleti jogunk kialakulása. *Akadémiai Értesítő*, 37., 232–241.

Horváth József

1995: Egy végrendeletkutató tapasztalataiból. In: *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Rendi társadalom–polgári társadalom: Supplementum. Szerk. Á. Varga László. Budapest, 433–444.

1996: A XVII. századi győri végrendeletek viselettörténeti adalékaiból. In: *Viselet és történelem, viselet és jel. Az aszódi Petőfi Múzeumban elhangzott néprajzi konferencia előadásai*. Szerk. Korkes Zsuzsa. Aszód, 5–22.

1996/b: Halasi végrendeletek a XIX. század első feléből. In: *Adatok Kiskunhalas történetéhez*. Szerk. Szakál Aurél, Kiskunhalas, 73–106.

1999: A falusi végrendeletek formai és tartalmi sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon a 17–18. században. *SSz*, LIII. 356–369.

Horváth, Vladimír

1993: Bratislavas Bauentwicklung bis Ende des 15. Jahrhunderts. In: *Städte im Donaauraum* 90–96.

- Howell, Martha C.
1996: Fixing Movables: Gifts by Testament in Late Medieval Douai. *Past and Present*, 150. 3–45.
- Hunyadi István
1981: A Sopron megyei Keresztúr lélekösszeírása 1542-ből. (*Történeti-Statistikai tanulmányok*, 4.) 159–172.
- Isenmann, Eberhard
1988: *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter*. Stuttgart.
- Isten áldja...
1998: *Isten áldja a tisztos ipart. Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére*. Szerk. Szende Katalin – Kücsán József, Sopron.
- Iványi Béla
1909/b: Vázlatok Eperjes szabad királyi város középkori jogéletéből. Sz. 43. 218–231, 281–297.
1911: Adatok Eperjes város középkori iskolaügyének történetéhez. *Történelmi Tár*, 67–88.
1911/b: Az írás és könyvek Eperjesen a XV–XVI. században. *Magyar Könyvszemle*, XIX. (1911) 132–146., 215–226., 301–318.
1912: András brassai diák lefejeztetése Eperjesen 1515-ben. *Dolgozatok Békefi Remig egyetemi tanári működésének emlékére*. Budapest, 163–170.
1934: A középkori Eperjes magyarsága. *Szegedi Füzetek* I. 85–97., 169–175., 263–274., ill. klny 1–33.
1936: *A városi polgárjog keletkezése és fejlődése, különös figyelemmel Buda és Pest városokra*. Budapest, Székesfővárosi Statisztikai Hivatal.
1940: Das Deutschthum der Stadt Eperies im Mittelalter. *Südost-Forschungen* 5. 361–402.
- Jaacks, Gisela
1982: Städtische Kleidung im Mittelalter. In: *Aus dem Alltag der Mittelalterlichen Stadt*. Hefte des Focke-Museums Nr. 62., red. J. Wittstock. Hamburg.
- Jacobsen, Grethe
1988: Female Migration and the Late Medieval Town. In: *Migration in der Feudalgesellschaft*, Hg. Jaritz, Gerhard – Müller, Albert. Frankfurt am Main– New York, 43–55.
- Jakó Zsigmond
1957/1997: Az otthon művészete a reneszánsz Kolozsváron. *Kelemen Lajos emlékkönyv*, Kolozsvár, 361–393., újabb kiadása: Jakó Zsigmond: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Budapest, 319–350.
- Jakubovich Emil
1924: Miske ispán fia István végrendelete 1164-ből. *LK*, 2.
- Janeković-Römer, Zdenka
1995: Pro anima mea et predecessorum meorum'. Death and the Family in Fifteenth-century Dubrovnik. In: *MAeQ* 35 (Krems) – *Otium* 3/1–2. (Zagreb, 1995) 25–34.

Jankovič, Vendelín

- 1971: Zásady a postup rekonstrukcie miestopisu historického jadra Bratislavy v stredoveku. *Monumentorum Tutela* 7., Bratislava, 29–47.
- 1972: Ulice a námestia historického jadra Bratislavy. In: *Zborník SNM História*, 12. 187–236
- 1973: Vyskum topografie historického jadra Bratislavy v 14–16. stor. a jeho prínos pre najstaršie dejiny mesta. *HČ*, 21. 369–385.
- kézirat: *Topográfia historického jadra Bratislavy v 14–16. storočí*. Kézirat, Archiv Mesta Bratislavy.

Jaritz, Gerhard

- 1977/a: Die realienkundliche Aussage der sogenannten „Wiener Testamentsbücher“. In: *Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters*. Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 2. Sitzungsberichte der ÖAW, Phil.-Hist. Klasse, Bd. 325. Wien, 171–190.
- 1977/b: Zur Lebenshaltung in Niederösterreichischen Kleinstädten während des Spätmittelalters. In: *Festschrift Friedrich Hausmann*. Hg. Herwig Ebner. Graz, 249–264.
- 1978: Zur materiellen Kultur der Steiermark im Zeitalter der Gotik. In: *Gothik* 35–44.
- 1980: Die Spätmittelalterliche Stadt in der Sachkulturforschung. In: *Geschichte der Alltagskultur*. Hrsg. Wiegmann, G. Münster, 53–68.
- 1984: Österreichische Bürgertestamente als Quellen zur Erforschung städtischer Lebensformen des Spätmittelalters. *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 8. 249–264.
- 1989: *Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters*. Wien–Köln.
- 1993: Zentrum und Peripherie in der spätmittelalterlichen Mode. In: *Bericht über den neunzehnten österreichischen Historikertag in Graz, 1992*. (Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine 28.) 1993. 459–468.
- 1993/b: Kleidung und Prestige-Konkurrenz. Unterschiedliche Identitäten in der städtischen Gesellschaft unter Normierungszwängen. In: *Zwischen Sein und Schein. Kleidung und Identität in der ständischen Gesellschaft* (Saeculum, 44.) Freiburg–München, 8–31.
- 1999: A végrendeletek és a városi mindennapi élet a késő középkorban: a Duna-völgy példája. *SSz*, LIII. 325–330.
- 2000: Social Grouping and the Languages of Dress in the Late Middle Ages. *The Medieval History Journal* (New Delhi–London) 3. 2. 235–259.

Kalesný, František

- 1993: Über den Weinbau und den Weinverkauf in Pressburg bis Ende des 15. Jahrhunderts. In: *Städte im Donauraum*. 184–196.

Kalmár János

- 1971: *Régi magyar fegyverek*. Budapest.

- Kazimír, Štefan
1976: Nagyszombat szociális-gazdasági struktúrája a késői feudalizmus korában. *Világtörténet*, 26. 69–111.
- Keene, Derek
1994: Tanners' Widows 1300–1350. In: *Medieval London Widows*. Ed. Barron, C. M.–Sutton, A. F. London–Rio Grande, 1–27.
- Keil, Martha
1998: Hitközségek a határ mentén: a bécsújhelyi és a soproni zsidóság kapcsolata a késő középkorban. *SSz*, LII. 15–29.
- Kellenbenz, Hermann
1987: Sächsisches und böhmisches Zinn auf dem europäischen Markt. In: *Historia Socialis et Oeconomica. Festschrift W. Zorn*, VSWG Beiheft 84. Stuttgart, 235–258.
- Kelly-Gadol, Joan
1984: The Social Relation of Sexes: Methodological Implications of Women's History. In: *Women, History and Theory. The Essays of Joan Kelly*, Chicago/London, 1–18.
- Kincseink
2002: *Kincseink. Tárgyak Sopron 725 éves történetéből*. Kiállítási katalógus. Szerk. Askercz Éva, Tóth Imre. Sopron.
- Király János
1894: *Pozsony város joga a középkorban*. Budapest.
- Klassen, John Martin
1990: Gifts for the Soul and Social Charity in Late Medieval Bohemia. In: *Materielle Kultur und religiöse Stiftung im Spätmittelalter*. Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 12. Sitzungsberichte der ÖAW, Phil.-Hist. Klasse, Bd. 554. Wien, 61–82.
- Klosterberg, Brigitte
1995: *Zur Ehre Gottes und zum Wohl der Familie. Kölner Testamente von Laien und Klerikern im Spätmittelalter*. Köln.
- KMTL
1994: *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk. Kristó Gyula. Budapest.
- Knittler, Herbert
1997: Zur Fragen der Zentralität. Nachlaßinventare als Quellen frühneuzeitlicher Kleinstadtforschung. In: *Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen – Perspektiven – Vermittlungen*. Hrsg. Eder, F. X. – Feldbauer, P. – Landsteiner, E. Wien–Köln–Weimar 1997. 75–94.
- Kódexek
1985: *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Budapest.
- Kovalovszki Júlia
1980: *Gótikus és reneszánsz bútorok*. Budapest.
- Kováts Ferenc
1900: *Városi adózás a középkorban*. Pozsony
1902: *Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harminczadkönyv alapján*. Budapest.

- 1903: Kereskedő-társaság Pozsonyban a XV. század elején. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, X. 95–96.
- 1914: Handelsverbindungen zwischen Köln und Pressburg (Pozsony) im Spätmittelalter. In: *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln* 35. 2–32.
- 1918: *Pressburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im Spätmittelalter. Eine einleitende Studie zur Herausgabe des Pressburger Grund- und Satzbuches 1439–1517*. Weimar.
- 1937: Korakapitalisztikus gazdasági válság Magyarországon I. Mátyás király uralkodása alatt. In: *Emlékkönyv Dr. Mahler Ede nyolcvanadik születésnapjára*. Budapest, 178–196.
- Kowaleski, Marianne – Bennett, Judith M.
1989: Crafts, Guilds and Women in the Middle Ages. In: *Sisters and Workers in the Middle Ages*. Ed. Bennett, J. M. et al., Chicago–London.
- Kozák Károly
1974: A magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetéről. *AE*, 101.
- Sz. Kőrösi Ilona
1984: Kecskeméti testamentumok a XVIII–XIX. századból. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1984*. 119–125.
- Kralovánszky Alán
1955: A kerepesi későközépkori ezüstkincs. *AE*, 82. 188–195.
- Kristó Gyula
1988: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest.
- Kroeschell, Karl
1992⁸: *Deutsche Rechtsgeschichte*. Bd. 2. (1250–1650), Opladen.
- Kronológia
1981: *Magyarország történeti kronológiája I. (a kezdetektől 1526-ig)*. Szerk. Solyomosi László. Budapest.
- Krzenck, Thomas
1993: Böhmische Testamente aus der Hussitenzeit. *Bohemia*, 34. 7–28.
1999: Gottesfürchtig und um das Wohl der Familie besorgt. Stadtbürgerinnen in ihren Testamenten des hussitischen Zeitalters. In: *Geist, Gesellschaft, Kirche im 13–16. Jahrhundert*. Colloquia mediaevalia Pragensia 1. Hrsg. František Šmahel. Praha, 145–167.
2001: Books in Late Medieval Wills in Bohemia. In: *Annual of Medieval Studies at CEU*, Vol. 7. 187–208.
- Kubinyi András
1957: A kincstári személyzet a XV. század második felében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* XII. 25–47.
1963/64: Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. In: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 52. 80–127.
1964: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. *Agrártörténeti Szemle*, 6. 371–404.
1966: A budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *LK*, 37. 227–291.

- 1971: A középkori magyar városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények*, 1971. 58–78.
- 1971/b: A budai német patríciaus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. *LK*, 42. 203–264.
- 1973: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. In: *Budapest története II.* Főszerk. Gerevich László. Budapest, 7–240.
- 1973/b: Bicellus. Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához. *BudRég.* 23, 189–193.
- 1979: A magyarországi városok országrendiségének kérdéséhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 21. 7–47.
- 1984: A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 17. 221–231.
- 1985: Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter. *Études Historiques Hongroises.* Budapest, 615–644.
- 1986: Mittelalterliche Siedlungsformen in Westungarn. In: *Siedlungsnamen und Siedlungsformen als Quellen zur Besiedlungsgeschichte Niederösterreichs.* Hrsg. H. Seidl. Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 8. Wien, 152–170.
- 1987: Zsigmond király és a városok. In: *Művészet Zsigmond király udvarában.* Tanulmányok és kiállítási katalógus. Budapest, I. 235–245.
- 1988: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreiches Ungarn im Mittelalter. In: *Stadt und Salz.* Hrsg. Wilhelm Rausch. Linz, 213–232.
- 1989: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. *A Tapolcai Múzeum Évkönyve* 1. 319–335.
- 1990: A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája. *Aetas*, 1990/3. 51–67.
- 1990/b: Urbanisation in the East-central Part of Medieval Hungary. In: *Towns in Medieval Hungary.* Ed. L. Gerevich, Budapest, 103–150.
- 1991: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. *Aetas*, 1991/2. 26–46.
- 1992: Kocsmázás, becsületsértés és fogadás a középsőkori [!] Magyarországon. In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön I.* Szerk. Novák László, Nagy-kőrös. 231–238.
- 1993: Városaink háborús terhei Mátyás alatt. In: *Házi Jenő Emlékkönyv*, 155–167.
- 1993/b: *Változások a középkor végi Magyarországon.* História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 2. Budapest.
- 1994: Egy Hont megyei mezővárosiasodó falu népessége a középkor végén. In: *Studia Miskolcinsia*, 1. 7–17.
- 1994/b: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelembe a 15–16. század fordulóján. *TSz*, 36. 1–52.
- 1994/c: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok.* Szerk. Pámer Nóra, Budapest, 263–291.

- 1996: Weinbau und Weinhandel in den ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Stadt und Wein*. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas XIV.) Hrsg. Ferdinand Opll, Linz, 67–84.
- 1996/b: Csepreg a Nyugat-Dunántúl középkori városhálózatában. In: *Tanulmányok Csepreg történetéből*. Szerk. Dénes József, Csepreg, 1996. 130–148.
- 1996/c: A magyar várostörténet első fejezete. In: *Studia Miskolcinsia 2*. Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fazekas Csaba, 36–46.
- 1997: Egy késő középkori főrangú hölgy végrendelkezésének tanulságai. *TSZ*, 39. 401–410.
- 1999/a: Vallásos társulatok a késő-középkori magyarországi városokban. In: uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 341–352.
- 1999/b: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. *SSz*, LIII. 331–342.
- 1999/c: Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII*. Miskolc, 499–518.
- 2000: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. (Dél-Alföldi Évszázadok 14.) Szeged.
- Kuenringer
1981: Die Kuenringer – Das Werden des Landes Niederösterreich. Ausstellungskatalog. Wien.
- Kücsán József
1999: Hol termett a soproni bor? (Sopron szőlőskertjei a 17–18. században). *SSz*, LIII. 5–20.
1999/b: Adatok Sopron északkeleti külvárosának 17–18. századi szőlőbirtoklásához. *SSz*, LIII. 382–389.
- Kühnel, Harry
1992: Kleidung und Gesellschaft im Mittelalter. In: *Bildwörterbuch XXVI–LXX*.
- Ladić, Zoran
2002: *The Legacies pro anima and ad pias causas of the inhabitants of Zadar from the End of the Thirteenth till the Beginning of the Fifteenth Century*. Ph.D dissertation. CEU, Department of Medieval Studies. Budapest, (kézirat).
- La Donna...
1990: *La Donna nell' economia secc. XIII–XVIII*. Ed. Simonetta Cavaciocchi, Prato.
- Landsteiner, Erich
1992: *Weinbau und Gesellschaft im Ostmitteleuropa*, Phil. Diss., Universität Wien (kézirat).
- Laszlovszky József
1991: Social Stratification and Material Culture in 10–14th-century Hungary. In: *Alltag und materielle Kultur im Mittelalterlichen Ungarn*. Hrsg. Kubinyi, A. – Laszlovszky, J. MAeQ 22. Krems, 32–67.

- 1995: Frühstädtische Siedlungsentwicklung in Ungarn. In: *Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrарischer Zentren in Ostmitteleuropa*. Hrsg. Hansjürgen Brachmann, Berlin, 307–315.
- Lederer Emma
1932: *A középkori pénzüzletek története Magyarországon*. Budapest.
- Lehotská, Darina
1958: Vývoj bratislavskej mestskej kancelárie do roku 1526. *Historické štúdie* IV. 222–274.
- Lentze, Hans
1952, 1953: Das Wiener Testamentsrecht im Mittelalter. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Germ. Abt.*, 69. 98–154.; 70. 158–229.
- Lexner, Mathias
1986³⁷: *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. Leipzig.
- Loening, Otto
1906: *Das Testament im Gebiet des Magdeburger Stadtrechts*. Breslau.
- Löbner, Horst
1980: Das keramische Inventar einer Abfallgrube des XVI. Jahrhunderts aus Göttingen. *ZAM* 8.
- Lupescu Makó, Mária
2001: 'Item lego...' Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania. *Annual of Medieval Studies at CEU*, Vol. 7. 161–186.
- Lutz, Hermine
1983: *Alltagskultur und Lebensverhältnisse im Spiegel der Wiener Testamentsbücher 18. November 1395 bis 11. Dezember 1403*. (kézirat) Diss. Wien.
- Luxusiparok
1997: *Luxusiparok. Válogatás a IX. Kézművesipartörténeti Szimpózium előadásai-ból*. Szerk. Horváth Sándor – Szulovszky János, Budapest–Veszprém.
- Magyar Néprajz III.
1991: *Magyar Néprajz III. Anyagi kultúra 2. Kézművesség*. Főszerk. Domonkos Ottó, Budapest.
- Magyar Néprajz IV.
1997: *Magyar Néprajz IV. Anyagi kultúra 3. Életmód*. Főszerk. Balassa Iván, Budapest.
- Majer, Jiři
1970: *Težba cínu ve Slavkovském lese v 16. století*. Národní Technické Muzeum. Praha.
- Major Jenő
1953: Hozzászólás a „Sopron és környéke műemlékei” c. könyvhöz. *Településtudományi Közlemények*, 5. (December) 95–103.
1966: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. *Településtudományi Közlemények*, 18. 48–90.
- Makkai László
1957: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. In: *Kelemen Lajos emlékkönyv*. Kolozsvár.

- Mályusz Elemér
 1944: A magyarság és a városi élet a középkorban. Sz, 68. 36–62.
 1984: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest.
- Marthinsen, Liv (ed.)
 1996: *Skiftene som kilde*. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt nr. 31.
- Melicherčík, Martin
 é. n. [1989]: Stredoveké vežové domy v Bratislave. In: *Najstaršie dejiny Bratislavy* (Referaty zo symposia 28.–30. Októbra 1986.). Ed. Horváth, Vladimír. Bratislava, 137–145.
- Mencl, Václav
 1938: *Středověká města na Slovensku*. Bratislava.
- Mertanová, Štefánia
 1985: *Ius tavernicale. Studie o procese formovania práva tavernických miest v etapach vyvoja tavernického súdu v Uhorsku (15-17. stor.)*. Bratislava
 1993: Die Stellung von Pressburg in dem Berufungsgerichtswesen der Tavernikalstädte (14–16. Jh.). In: *Städte im Donauraum*. 207–219.
- Mertens, Veronika
 1983: *Mi-parti als Zeichen. Zur Bedeutung von geteiltem Kleid und geteilter Gestalt in der Städtetracht*. (Kulturgeschichtliche Forschungen I.) Remscheid.
- Militzer, Klaus
 1993: Kölner Kaufleute in Pressburg und im Donauraum im 14. und 15. Jahrhundert. In: *Städte im Donauraum*. 121–134.
- Mitterauer, Michael
 1984: Familie und Arbeitsorganisation in den städtischen Gesellschaften des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Hrsg. Haverkamp, Alfred. Köln–Wien, 1–37.
- Mitterauer, Michael – Sieder, Reinhard
 1982: *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*. Oxford.
- Mlacović, Dušan
 1996: The World of Dominichiellus Meçigna (The Testators, the Commune and Family on the Island of Rab in the Second Half of the Fourteenth Century). In: *MAeQ* 35 (Krems) – *Otium* 3/1–2. (Zagreb, 1995) 85–106.
- MMűv.
 1987: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Budapest.
- Mocskonyi Melinda
 1997: Lábbeliviselet a XII–XIII. századi Sopronban. A sopron-előkapui bőrleletanyag feldolgozása. *SSz*, LI. 335–355.
- Mohrmann, Ruth-E.
 1988: Objekte der Alltagskultur. Konkurrierende Materialien und soziale hierarchien in der Stadt Braunschweig in der frühen Neuzeit. In: Baulant – Schuurman – Servais, 181–196.
 1992: Zwischen Amulett und Talisman. Bisamäpfel als Standesabzeichen?

In: *Symbole des Alltags. Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*. Graz, 497–516.

- 1994: 'in der freywilligen Nachlassung der willkürlichen Bewegungen'. Anmerkungen zur Geschichte des Schlafens. In: *Innovation und Wandel. Festschrift für Oskar Moser zum 80. Geburtstag*. Hrsg. Burkhard, Pöttler et al. Graz, 261–278.
1996. Tischgerät und Tischsitten nach Inventaren und zeitgenössischen Bildern. In: *Nahrung und Tischkultur im Hanseraum*. Hrsg. Wiegelmann, G. – Mohrmann, R.-E. Münster–New York, 167–178.

Mojzsis Dóra

- 1985: XVI–XVII. századi párták a nagylócsi temető anyagából. *FolArch*, XXXV. 185–205.
- 1988: *Régi magyar öltözködés. Viseletek dokumentumok és források tükrében*. (Magyar Hírmondó.) Budapest.

Mollay Károly

- 1938: *Középkori soproni családnevek*. Budapest.
- 1941: Soproni élet a középkor végén (a Haberleiter család története). *SSz*, V. 109–126., 153–172.
- 1956: Sopron a középkor végén. *SSz*, X. 31–42.
- 1956²: Sopron vármegye vázlatos története. In: *Sopron és környéke műemlékei*. Szerk. Csatai E. – Dercsényi D., Sopron, 39–83.
- 1957: XIV. századi német vélemény a magyar parasztról és a magyarországi nemesekről. *Ethnographia*, LXVIII. 356–357.
- 1959/a: Háztörténet és várostörténet (a Szt. György u. 3. sz. ház). *SSz*, XIII. 121–136., 193–204.
- 1961: Névtudomány és várostörténet Dágtól Ágfalváig (1195–1416). *SSz*, XV. 114–130, 193–200.
- 1963: Macskakő – Katzenstein. Feudális anarchia és huszitizmus Sopron környékén. *SSz*, XVII. 122–135.
- 1964: Sopron ismerkedése a huszitizmussal. *SSz*, XVIII. 333–335.
- 1967: Többynelvűség a középkori Sopronban – a latin nyelv. I. rész. *SSz*, XXI. 155–171., 205–223, 317–333.
- 1968: Többynelvűség a középkori Sopronban – a latin nyelv. II. rész. *SSz*, XXII. 37–58., 130–150.
- 1982: *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest.
- 1983: Kőszeg 1532. évi ostroma és Sopron. *SSz*, XXXVII. 193–236.
- 1987: Árszabások (a soproni vargák 1532. évi árszabása). *SSz*, XLI. 289–307.
- 1988: Családtörténet és társadalomtörténet (az 1532. évi mészárosok). *SSz*, XLII. 292–325.
- 1989: Középkori háztörténet és várostörténet. I–III., *SSz*, XLIII. 18–40., 126–148., 205–224.
- 1991: A Szélmalom utcai vám 1217–1564.. *SSz*, XLV. 97–121.
- 1991/b: Kereskedők, kalmárok, árosok. Moritz Pál kalmár, 1511–1530. *SSz*, XLV. 1–31.
- 1993/c: A soproniak harmincadvámja 1383–1542. In: *Házi Jenő Emlékkönyv*, 129–153.

- 1993/d: Mollay Károly irodalmi munkássága [1935-től 1993-ig]. SSz, XLVII. 403–422., kiegészítések: SSz, LI. (1997) 198.
- Murphy, Margaret
1987: The High Cost of Dying: an Analysis of *pro anima* bequests in medieval Dublin. In: *The Church and Wealth*. Ed. Sheils, W. J. – Wood, Diana. London, 111–122.
- Müller, Ulrich
1997: Different Shape–Same Function? Medieval Hand-Washing Equipment in Europe. In: *Material Culture in Medieval Europe–Papers of the ‘Medieval Europe Brugge 1997’ Conference*. Vol. 7. Ed. Verhaeghe, Frans – de Boe, Guy 251–262.
- Németh Erika
1994: Négy ruszti lakásbelső a 17. században. In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17. században*. Szerk. Zimányi Vera. Budapest, 87–98.
- Németh Gábor
1983: *Ónedények*. (Évezredek, évszázadok kincsei.) Budapest.
1997: Nagyszombati kézművesek, különös tekintettel a luxusiparokra (16–17. század). In: *Luxusiparok*. 39–50.
- Opitz, Claudia
1992: Mutterschaft und Vaterschaft im 14. und 15. Jahrhundert. In: *Frauen-geschichte – Geschlechtergeschichte*. Ed. Hausen, Karin – Wunder, Heide Frankfurt am Main – New York, 137–153.
- Oppl, Ferdinand
1993: Pressburg und Wien im Mittelalter. Unterschiede, Parallelen und Begegnungen. In: *Städte im Donauraum*. 97–120.
1998: *Leben im mittelalterlichen Wien*. Wien–Köln–Weimar.
- Ortvay Tivadar
1892–1905: *Pozsony város története*, I. kötet 1–2. rész, II. kötet 1–4. rész, III. kötet. Pozsony.
- Pach Zsigmond Pál
1971: Magyarország nyugati gyapjúszövetimportja a XV–XVI. század közepén. *TSz*, 14. 24–34.
1990: *A harmincadvám eredete*. Budapest.
- Pannonia Regia
1994: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus. Szerk. Míkó Árpád – Takács Imre. Budapest.
- Perger Gyula
1993: Képoszlopok a Kisalföldön. In: *A Kisalföld népi építészete*. Szerk. Cseri Miklós. Szentendre–Győr, 357–384.
- Perger, Richard
1976: Nürnberger im mittelalterlichen Wien. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 63. 1–98.
1992: Wohntürme im mittelalterlichen Wien. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 8. 103–115.

- 1993: Beziehungen zwischen Pressburger und Wiener Bürgerfamilien im Mittelalter. In: *Städte im Donauraum*. 149–158.
- Pickl, Othmar
1971: Der Handel Wiens und Wiener Neustadt mit Böhmen, Mähren, Schlesien und Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650*. Hrsg. Bog, Ingomar. Köln–Wien, 320–341.
- Piper, Henning
1960: *Testament und Vergabung von Todes wegen im Braunschweigischen Stadtrecht des 13–17. Jahrhunderts*. Braunschweig.
- Piponnier, Françoise – Mane, Perrine
1997: *Dress in the Middle Ages*. New Haven.
- Pleidell Ambrus
1925: *A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban*. Budapest.
- Polla, Belo
1979: *Bratislava, západné suburbium*. Košice–Bratislava.
- Pollák Miksa
1896: *A soproni zsidóság története*. Budapest.
- Probst, Franz
1954: Ödenburger Privatbibliotheken im 15. und 16. Jahrhundert. *Burgenländische Heimatblätter*, 16.
- Radó Polikárp
1940: Sopron város kéziratos misekönyve: a Golso-kódex. *Magyar Könyvszemle*, 64. 226–235.
- Radvánszky Béla
1879–1896: *Magyar családélet és háztartás a XVI–XVIII. században*. I–III. k. Budapest. (Az I. kötet reprintje: Budapest, 1987).
- Rath, Brigitte
1994: Frauenleben in Wiener Neustadt um 1500. In: *Die Wienerische Neustadt: Handwerk, Handel und Militär in der Steinfeldstadt*. Hrsg. Hahn, Sylvia – Flanner, Karl. Wien–Köln–Weimar, 401–424.
1995: Der Ärmel und das Haar. Darstellungsweisen von Maria Magdalena in der Kunst des Spätmittelalters. In: *Zeichen/Manipulation. Akten des 5. Symposiums der Österreichischen Gesellschaft für Semiotik*. Klagenfurt, 1984. Hrsg. Bernard, Jeff. Wien, 489–503.
- Reynolds, Susan
1996³: *Kingdoms and Communities*. Oxford.
- Robotka Csaba
2000: Csatlakozott katonai segédnépek az Árpád-kori Sopron és Moson vármegyében. *SSz*, 54. 374–401.
- Röhrig, Floridus
1976: Das kirchliche Leben im mittelalterlichen Wien. In: *Wien im Mittelalter*. Ausstellungskatalog. Wien, 46–50.
- Rörig, Fritz
1958: *Die europäische Stadt*. Propyläen Weltgeschichte IV. Berlin.

Schildhauer, Johannes

- 1992: *Hansestädtischer Alltag. Untersuchungen auf der Grundlage des Stralsunder Bürgertestamente vom Anfang des 14. bis zum Ausgang des 16. Jahrhunderts.* (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte Bd. 28.) Weimar.

Schneider, Jürg

- 1992: Der mittelalterliche Steinbau in Zürich. In: *Stadtluft, Hirsebrei und Bettelmönch. Die Stadt um 1300.* Katalog. Hrsg. Marianne und Nikolaus Flüeler. Stuttgart, 239–247.

Schultze, Alfred

- 1914: Der Einfluß der Kirche auf die Entwicklung des germanischen Erbrechts. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt.*, 35. 75–110.

Schulz, Gabriele

- 1976: *Testamente des späten Mittelalters aus dem Mittelrheingebiet. Eine Untersuchung in rechts- und kulturgeschichtlicher Hinsicht.* (Quellen und Abhandlungen zur mittelhheinischen Kirchengeschichte 27.) Bonn.

Schuurman, Anton

- 1980: Probate inventories: research issues, problems and results. In: *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development.* Ed. van der Woude, Ad – Schuurman, A. Utrecht, 19–31.

Schüppert, Helga

- 1986: Frauenbild und Frauenalltag in der Predigtliteratur. In: *Frau und spätmittelalterlicher Alltag.* Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 9. Sitzungsberichte der ÖAW, Phil.-Hist. Klasse, Bd. 473. 106–149.

Sedlmayr János

- 1986: Sopron kora gótikus lakótornyai. *SSz*, XL. 323–339.

Seidl, Johannes

- 1993: Thomas Ebendorfer, Enea Silvio Piccolomini und Johannes Hinderbach. Geistliche im Umkreis Friedrichs III. *Beiträge zur Wiener Diözesangeschichte*, 34/2. 39–43.

Simnacher, Georg

- 1960: *Die Fuggertestamente des XVI. Jahrhunderts.* Tübingen.

Simon-Muscheid, Katharina

- 1993: 'Und ob sie schon einen Dienst finden, so sind sie nit bekleidet dennoch.' Die Kleidung städtischer Unterschichten zwischen Projektionen und Realität im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. *Saeculum*, 44. 47–64.
- 1997: Kleidung, Lohn und Norm – Objekte im Beziehungsfeld zwischen Mägden, Knechten und Meistersleuten im Spätmittelalter und früher Neuzeit. In: *Norm und Praxis im Alltag des Mittelalters und der frühen Neuzeit.* (Forschungen des Instituts für Realienkunde. Diskussionen und Materialien Nr. 2.) Wien, 55–74.

Solymosi László

- 1976: A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *TSz*, 19. 123–155.
1987: Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. *Sz*, 121. 547–583.
1998: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. h. n.
1999: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Szerk. Kovács Ágnes. Debrecen, 203–225.

Somogyi Zoltán

- 1941: *A középkori Magyarország szegényügye*. Budapest.

Spiritz, Juraj

- 1967: Testament Liebharda Egkenfeldera, bratislavského mestského notára v rokoch 1441–1456. In: *Zborník Slovenskeho Narodneho Múzea História*, 7. 165–182.
1968: Udaje o zlatníckych vyrobkoch v najstaršom bratislavskom protokole testamentov. *Zborník Slovenskeho Narodneho Múzea História*, 8. 169–201.

Staub, Franz

- 1895: Die Bürgertestamente der Wiener-Neustädter Rathspatente. *Blätter des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich*, N. F. 29. 463–531.

Städte im Donauraum

- 1993: *Städte im Donauraum*. Sammelband der Beiträge aus dem Symposium in Smolenice 30. 9. – 3. 10. 1991. Hrsg. Marsina, Richard. Bratislava.

Štefanovičová, Tatiana

- 1975: *Bratislavský hrad v 9–12. storočí*. Bratislava.
1987: A szlovákiai égetett sáncok kérdéséhez. *SSz*, 45. 340–347.
1993: Anfänge der Stadt Bratislava – Pressburg. In: *Städte im Donauraum*. 29–35.

Stelzel, Ulla

- 1994: *Kommentierte Auswahlbibliographie zur Geschichte der Frauen im Mittelalter*. Marburg.

Stieberová, Mária

- 1993: Die Siedlungsentwicklung der Stadt Bratislava bis Ende des 13. Jahrhunderts. In: *Städte im Donauraum*. 81–89.

Stoob, Heinz

- 1992: Pressburg und das Städtewesen im europäischen Südosten vor der Türkenzeit. In: *Westmitteleuropa – Ostmitteleuropa. Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Eberhard, W. et al., München (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Bd. 70.) 319–330.

Storno Miksa

- 1940: Régi soproni borsajtók-, hordók- és mércékről. *SSz*, IV. 56–66.

Stromer, Wolfgang von

- 1987: Zsigmond császár Velence elleni kontinentális zárata és a nemzetközi kereskedelmi utak áthelyeződése. *Sz*, 121. 638–653.

Surányi Bálint

1959: Kereskedőgilde Nagyszombatban a Visegrádi Kongresszus évében. *TSz*, 2. 249–271.

1964: Pozsonyi bíródinasztiák a XIII–XIV. században. *LK*, 35. 173–185.

Sutton, Anne

1998: Dress and Fashions c. 1470. In: *Daily Life in the Late Middle Ages*. Ed. Britnell, Richard. Sutton Publishing, 5–26.

Szabó László

1980: *A magyar rokonsági rendszer*. Debrecen.

Szelestei Nagy László

1977: Liebhard Eghenvelder egy kódexe az Esztergomi Ferences Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle*, 271–274.

Szende Katalin

1989: Soproni iparosok a középkor végén végrendeleteik tükrében (1400–1526). In: *VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium*. Szerk. Nagybákay Péter – Németh Gábor. Veszprém, 109–116.

1989/b: *A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő középkorban*. Szakdolgozat az ELTE Középkori és Koraújkori Régészeti Tanszékén. Kézirat.

1990: A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő középkorban. *Aetas*, 1990/3. 69–123.

1992: Sopron és Pozsony kapcsolatai a késő középkorban. *SSz*, XLVI. 167–180.

1993: A nők szerepe a kézműiparban a soproni és pozsonyi végrendeletek tükrében. In: *Házi Jenő Emlékkönyv*, 169–178.

1993/b: Beziehungen zwischen Preßburg und Ödenburg im späten Mittelalter. In: *Städte im Donauraum*. 135–148.

1995: A női munka a középkori gazdaságban. *Aetas*, 1995/1–2. 179–193.

1995/b: Handwerkerwitwen in der mittelalterlichen Gesellschaft von Ödenburg. In: *IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium*. Szerk. Dóka Klára – Éri István. Budapest–Veszprém, 72–77.

1996: Some Aspects of Urban Landownership in Western Hungary. In: *Power, Profit and Urban Land: Landownership in Medieval and Early Modern Northern European Towns*. Ed. Eliassen, Finn-Einar – Ersland, Geir Atle. Aldershot, 141–166.

1996/b: Kölni kereskedők a középkori Sopronban. In: *Tanulmányok Csatkai Endre emlékére*. Szerk. Környei A. – Szende K., 57–70.

1997: '...some to honour and some to dishonour...' Vessels in Late Medieval Urban Households. In: *Material Culture in Medieval Europe – Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' conference*. Vol. 7. Ed. Verhaeghe, Frans – de Boe, Guy. Brügge, 191–202.

1997/b: Családszerkezet és örökösödési szokások a késő középkori Sopronban és Pozsonyban. *LK* 68. 77–98.

1997/c: Sopron (Ödenburg): a West-Hungarian Merchant town on the Crossroad between East and West?. *Scripta Mercaturae*, 31. 29–49.

- 1997/d: A luxus fogalma és a luxusigények kielégítése a középkorban. In: *Luxusiparok*. 13–24.
- 1998: Adatok Északnyugat-Dunántúl mézkereskedelméhez a késő középkorban. *Arrabona*, 36. 85–98.
- 1998/b: 'mit irer trewen Arbait geholffen' – Frauen und Handwerk in mittelalterlichen Testamenten. In: *Was nutzt die Schusterin dem Schmied? Frauen und Handwerk vor der Industrialisierung*. Hrsg. Katharina Simon-Muscheid. Frankfurt am Main – New York, 85–98.
- 1998/c: The Other Half of the Town: Women in Private, Professional and Public Life in Two Towns of Late Medieval Western Hungary. *East Central Europe*, 20–23. (1993–1996) [1998] 171–190.
- 1999: Was there a Bourgeoisie in Medieval Hungary?. In: *'The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways.'* *Festschrift in Honor of János M. Bak*. Ed. Balázs Nagy – Marcell Sebők. Budapest, 445–459.
- 1999/b: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban. *SSz*, LIII. (1999) 343–356.
- 2000: A város másik fele: a nők szerepe a magánéletben, a munkában és a közösségi szférában. In: *A középkor szeretete. Ünnepi tanulmányok Sz. Jónás Ilona 70. születésnapjára*. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Budapest, 301–312.
- 2001: From Mother to Daughter, from Father to Son? Intergenerational Patterns of Bequeathing Movable in Late Medieval Bratislava. In: *Annual of Medieval Studies at CEU*, Vol. 7. 209–230.
- 2001/b: Testaments and Testimonies. Orality and Literacy in Composing Last Wills in Late Medieval Hungary. In: *Oral History of the Middle Ages. The Spoken Word in Context*. Ed. Jaritz, Gerhard – Richter, Michael. Krems–Budapest (Medium Aevum Quotidianum, Sonderband XII. I. – CEU Medievalia Vol. 3.) 49–66.
- 2002: Sopron kapcsolatai közeli és távoli városokkal a késő középkorban. In: *A város térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai*. Szerk. Turbulý Éva. Sopron, 55–80.
- 2002/b: Egy győri úr Sopronban. Alföldy Bálint királyi harmincados. (Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.) *Fons*, IX. 29–59.
- 2003: Ezüstöv, rókaprém, vászonlepedő. Viselet- és textilkultúra a késő középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen. *Sz*, 137. 405–458.
- 2004/a: Ital vagy pénzpótlék? Borhagyatékok a soproni és pozsonyi középkori végrendeletekben. In: *Es tu scholaris. Tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*. Szerk. F. Romhányi Beatrix. (Monumenta Historiae Budapestinensis 13.) Budapest, 77–85.
- 2004/b: 'Gemainer Stadt Nutz, Ehren und Gefallen..'. The Expression of Civic Consciousness in Late Medieval Testaments. In: *...Quasi liber et pictura... Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára*. Szerk. Kovács Gyöngyi, Budapest, 495–501.

- Szentpétery Imre, ifj.
1934: A tárnoki ítélőszék kialakulása. *Sz*, 68. 510–590.
- Szűcs Jenő
1955: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest.
1993: *Az utolsó Árpádok*. Budapest.
- Tárkány Szűcs Ernő
1961: *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest.
1966: A deficiens jobbágy végrendelete a 18–19. században. *Agrártörténeti Szemle*, 8.
1974: Makói parasztok végrendeletei. *Ethnographia*, 493–512.
1981: *Magyar jogi népszokások*. Budapest.
- Teke Zsuzsa
1979: *Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században*. Budapest.
2003: Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján. *Sz*, 137. 381–404.
- Tkáčik, Ladislav
1934: Prešovská 'Kniha Testamentov', 1473–1513. *Šariš*, 5. 2.
- Tomisa Ilona
1998: A képirómestertől az olajnyomatig. Adalékok a templomi zászlókészítés történetéhez. In: *Isten áldja...* 259–266.
- Tomka Péter
1987: Régészeti adatok a győri, pozsonyi és mosoni koraközépkori sáncvárrak történetéhez. *SSz*, XLV. 147–155.
- Tompos Ernő
1973: Soproniak középkori pecsétjei. *SSz*, XXVII. 289–306.
- Toranová, Eva
1983: *Zlatníctvo na Slovensku*. Bratislava.
1991: K problematike bytovej kultúry koncom stredoveku na Slovensku. *Ars*, 3/1991. 167–185.
1997: Pozsony ötvössége a 15–16. században. In: *Luxusiparok*. 25–38.
1998: A körmöcbányai Kamaraház leltára 1541-ből és 1548-ból. In: *Isten áldja...* 379–386.
- Turnau, Irena
1991: *History of Dress in Central and Eastern Europe from the Sixteenth to the Eighteenth Century*. Warszawa.
- Uitz, Erika
1986: Die Frau im Berufsleben der spätmittelalterlichen Stadt. In: *Frau und spätmittelalterlicher Alltag*. Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 9. Sitzungsberichte der ÖAW, Phil.-Hist. Klasse, Bd. 473. Wien, 449–474.
1992: *Die Frau in der mittelalterlichen Stadt*. Freiburg i. B.
- Urbanová, Norma
2003/a: Základy strednověkých miest-urbanistická štruktúra. In: *Gotika* 71–85.
2003/b: Premeny miest v neskorom stredoveku. In: *Gotika* 277–284.

- Valter Ilona
 1987: Pásztó, egy Zsigmond-kori mezőváros. In: *Művészet Zsigmond király korában*. Katalógus I. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 271–282.
- Vance, James E.
 1971: Land assignment in the precapitalist, capitalist and postcapitalist city. *Economic Geography*, 47. 101–120.
- Varjú Elemér
 é. n./a: Magyar viselet a középkorban. In: *Magyar Művelődéstörténet I.* Budapest.
 é. n./b: Magyar viselet a középkor végén. In: *Magyar Művelődéstörténet II.* Budapest.
- Vattai Erzsébet
 1955: Budapesti ezüstlelet a XV. századból. *Bp. Rég.* XVI.
- Wensky, Margret
 1984: Die Stellung der Frau in Familie, Haushalt und Wirtschaftsbetrieb im spätmittelalterlich-frühneuzeitlichen Köln. In: *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*. Hrsg. Haverkamp, Alfred. Köln–Wien, 284–298.
- Wenzel Gusztáv
 1890: *A tárnoki jog*. Budapest.
- Wiesner, Merry E.
 1993: *Women and Gender in Early Modern Europe*. Cambridge.
- Wittstock, Jürgen
 1982: Pilgerzeichen und andere Wallfahrtsdevotionalien in Norddeutschland. In: *Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt*. Hamburg.
- Zentai Tünde
 2003: *Az ágy és az alvás története*. Pécs.
- Zeughaus
 1977: *Das Wiener Bürgerliche Zeughaus*. Ausstellungskatalog. Wien.
- Zsoldos Attila
 1999: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből*. Budapest.

Függelék

Konkordancia: a levéltári jelzetek és az adatbázis számai

A konkordancia célja, hogy a kötet szövegében számmal jelzett pozsonyi és eperjesi végrendeleteket a levéltári forrásanyagban visszakereshetővé tegye. (A Protocollum Testamentorumba bevezetett, de különálló oklevélen is fennmaradt végrendeleteknél csak a PT folioszámát tüntetem fel. A pozsonyi jelzetek a 844. számig a PT folioszámaira utalnak.) A nevek a forrásban előforduló írásmódot követik; annyi változtatással, hogy az asszonyoknál az „-in” (-né)-re végződő családnév után, ahol a forrás megadta, zárójelben feltüntettem a férj keresztnévét. A dátumokban az évszám utáni 0000 végződés azt jelenti, hogy az adott végrendelet nem volt napi kelettel ellátva. A keltezésnél a szöveg megírását, és nem a végrendeleti könyvbe való bejegyzés dátumát vettem figyelembe.

POZSONY

Szám	Név	Dátum	Jelzet
1	Praitendorfer, Peter	14431028	5v
2	Steren, Hans	14271114	6r
3	Hamerl, Hans	14340118	6r
4	Reichart, maister	14281023	6v
5	Scharrach, Caspar	14281023	7r
6	Schynin (Hartman), Katherina	14130000	7r
7	Scharrachin (Bartholome), Katherina	14330930	7v
8	Melbeis, Hans	14290131	8r
9	Leinbaterin, Herl	14330801	8v–9r
10	Schospurger, Philipp	14340000	9r
11	List, Hans	14340912	9v
12	Krewterin (Steffl)	14350410	10r
13	Hosch, Peter	14350410	10v
14	Hirspargk, Augustin von	14350427	11r
15	Wolfen (Michel), Margaretha	14350531	11r–v
16	Püchler, Michel	14331013	11v
17	Langwiser, Lienhart	14350223	12r
18	Pechmin, Elsbeth	14340000	12r
19	Jorigcherin, Elspet	14340224	12v
20	Hakkelin (Ulrich), Katherina	14340512	12v
21	Potendarff, Paul von	14350810	12v

22	Tannerin (Stephan), Clara	14340807	13r
23	Stabin (Erhart), Elizabeth	14341027	13r
24	Schular, Hans	14340428	13r
25	Haz, Wl	14350608	13v
26	Sneider, Simon	14330724	14r
27	Rynner, Paul	14331002	14r
28	Clement, Hans	14340000	14v
29	Listin (Jorig), Anna	14350630	15r-v
30	Laspart, Jost	14340331	15v
31	Saltzer, Peter	14351130	16r
32	Schefmanin (Andre), Hedwig	14360124	16v
33	Strawbenportin (Michel), Anna	14291023	17r
34	Sneider, Simon	14330724	17r
35	Pheyffer, Jacob	14350000	17v
36	Drescher, Peter	14360000	17v
37	Zimmerman, Andre	14341207	17v-18r
38	Lasportin (Jost), Anna	14360115	18r-19r
39	Chlokausin, Elsbeth	14310104	20r
40	Gutgesell, Niklas	14361221	20v-21r
41	Virczigerin, (Larencz), Kathrey	14360916	21v
42	Grawppmer, Andre	14360226	22r
43	Finkin (Hans), Katherina	14340116	22v
44	Venturin (Caspar), Ursula	14361008	23r
45	Scharrachin (Bartlme), Elisabeth	14360916	23r
46	Wennig, Gilig	14141219	23v
47	Wenig, Hensel	14221230	24r
48	Pernhertel, Andre	14221436	24v
49	Pernhertel, Martine	14360911	24v
50	Weydner, Jorig	14361003	25r
51	Schneider, Ulrich	14360911	25r
52	Vaschan, Hans	14360000	25v
53	Heppel, Friedrich	14340401	25v
54	Hekchlin (Ulrich), Kathrein	14340512	26r
55	Harrer, Niclas	14361028	26r-v
56	Saltzer, Partholme	14361031	26v
57	Ainrer, Stephan	14290307	27r
58	Raneisin, Chunigund	14370114	27v
59	Sneider, Blasy	14360919	28r-v
60	Turenhofer, Cuntz	14370123	28v
61	Pob, Michel	14181210	28v

62	Ambser, Hainrich	14361106	29r
63	Frantzin (Ulreich), Clara	14290527	29v
64	Sleeche, Hans	14330422	30r
65	Umbadumb, Niclas	14301224	30r
66	Lang, Cristan	14361014	30v
67	Wagner, Simon	14360830	30v
68	Han, Nickel	14370000	31r
69	Laspot, Michel	14380102	31r
70	Gerichtler, Nicklas	14380412	31v
71	Pokfussin (Gothard), Katherina	14390212	32r–v
72	Lasseber, Lienhard	14390000	32v
73	Paier, Hainreich	14390503	33r
74	List, Peter	14381017	33v
75	Käfer, Andreas	14400413	34r
76	Boduscher, Michel	14331215	34v
77	Hof, Cristan vom	14410000	35r
78	Gsühl, Hans	14410526	35v
79	Gsühl (Hans), Katherina	14410422	35v
80	Scharnin, Cristina	14390208	36r
81	Pachrad, Niclas	14390208	36r
82	Treletschin, Anna	14411030	36v
83	Leinbater, Niclas	14410528	37v–38r
84	Gruenpacher, Stephan	14420204	38v
85	Pinter, Aserl	14420228	39r
86	Tunkel, Hans von Leopoldsdorf	14420422	39v–40r
87	Leinbater, Niclas (cf. 83.)	14410529	40v
88	Rueppelin (Thoman), Kathrey	14420422	41r
89	Schonpach, Andre	14420323	41v–42r
90	Abany, Klara	14420313	42v
91	Renesin (Stephan), Margareta	14421202	43r
92	Kue, Hans	14430214	43v
93	Eger (Hans von), Barbara	14421101	44r
94	Harrer (Niclas), Margareta	14410622	44v
95	Teben, Niclas von	14430217	45r
96	Walich, Cristan	14430815	45v–46r
98	Lasseber, Hans	14430606	46v
99	Gapler, Hans	14430829	47r
100	Lautterhofer, Hans	14431001	48r
101	Schon, Jacob	14421111	48v
102	Irherin (Andre), Elena	14440205	49r

103	Venturin (Jacob), Margaret	14290414	49r
104	Gross, Wl	14421224	49v
105	Scharrachin (Bartolme), Anna	14380715	50r
106	Stephan, Jacob Cristan sun	14371012	50v
107	Irher, Andre	14440228	50v–51v
108	Rauscher, Hans	14441207	52r
109	Rauscherin (Hans), Veronica	14450217	52r
110	Holczerin (Hans), Margareta	14440413	52v–53r
111	Smerber, Leonhart	14441227	53v
112	Zalker, Cirfos	14441212	54r
113	Schneidergesell, Augustin	14450228	54v
114	Wolframyn, Agnes	14431216	55r
115	Ledrerin (Simon), Katherina	14450308	55r
116	Haydenhaym, Hans von	14440720	55v
117	Satler, Erasm	14460125	55v
118	Sneyder, Niclas	14460630	56r
119	Schadengast, Achacius	14450930	56v–57r
120	Schuesterin (Hans)	14440125	57r
121	Ventur, Caspar	14460814	57v
122	Chlain, Thoman	14440303	58r
123	Velspergerin (Niclas)	14460715	58v
124	Honigler, Ulreich	14390331	58v
125	Sneyder, Hensel	14460404	59r
126	Hainburgerin (Jacob), Margareth	14461120	59v
127	Gunser, Chuencz	14430918	60r
128	Spies, Niclas	14470615	60v
129	Unger, Ulreich	14480114	61r
130	Fuerst, Ulreich	14440927	61v
131	Flinsin (Niklas), Barbara	14470831	62r
132	Scharrach, Gregorius	14460405	62v
133	Hager, Meinhart	14450227	63r
134	Mair, Stephan	14490406	63v
135	Hafner, Hans	14480514	64r
136	Weisman, Hans	14430126	64v
137	Grantner, Michel	14501226	65r
138	Leinbaterin (Martine), Agnes (Jartag)	14500814	65r–65v
139	Leinbaterin, (Martine), Agnes	14500130	66r–v
140	Ungerlin, Barbara	14501221	67r
141	Drexel, Hans	14460708	67v
142	Riemer, Peter	14421451	67v

143	Papa, Niclas von	14470000	68r
144	Meindlin (Mathes), Margaretha	14510000	68v
145	Kocherdorfer, Bartholome	14500000	69r
146	Scharrach, Bartolme	14530803	69v–70r
147	Ledrer, Thoman	14500000	70v
148	Lechner, Stephan	14530713	71r
149	Jung, Laurencz	14510000	71v
150	Schreiner, Paul	14530830	72v
151	Gross, Peter	14540108	73r
152	Pawerin (Hans), Katherina	14531125	73v
153	Zistlerin (Michel), Anna	14520117	74r
154	Gnemin (Hans), Kunigund	14520513	74v
155	Wolframin, Barbara (Aubenpeckin)	14540103	75r
156	Eysner, Wenczla	14540829	75v–76r
157	Krausin (Peter), Elena	14541104	76v
158	Meindlin (Jorg), Margaretha	14421101	77r
159	Kochermacher, Heinrich	14541109	77v
160	Gundaker, Wiltpold	14540219	78r
161	Gundakerin (Wiltpold), Margaretha	14540115	78v
162	Gundaker, Wiltpold	14540219	79r
163	Pledlinger, Hans	14541231	79v
164	Schreiner, Paul	14541030	79v
165	Meixner peck, Wolfgang	14540925	80r
166	Kramer, Symon	14550221	80v
167	Fridolt, Cristan	14540608	81r
168	Irher, Symon	14470522	81r
169	Schreinerin (Paul), Katherina	14540001	82r–82v
170	Schreinerin (Paul), Katherina (cf. 169.)	14550719	82v
171	Hafnerin (Peter), Agnes	14491225	82v
172	Schonvellin, Katherina	14550814	84r
173	Prawn, Andre	14540908	84v
174	Korbler, Peter	14430000	85r
175	Langin (Hans), Agnes	14560104	85v–86r
176	Weidner, Wolfgang	14530201	86v–87r
177	Schawrin (Ulreich), Elizabeth	14500424	87v
178	Lanntmann, Niclas	14520423	88r
179	Sibenhärel, Simon	14531230	88v
180	Greflin (Hans), Katherina	14560630	89r
181	Wolfel, Mathes	14570502	89v
182	Eylaumrockin (Hans), Katherina	14560910	89v

183	Egkenvelder, Liebhart	14550000	90r–93v
184	Pernschophin (Stephan), Mareth	14570208	93v–94r
185	Rosszagel, Peter	14570227	94r–94v
186	Pader, Lienhart von Tierna	14571219	95r
187	Pader, Caspar	14571219	95r–v
188	Hameli, Peter	14570929	96r
189	Usman, Ulreich	14580206	96v
190	Pawrin (Hans), Anna	14570531	96v–97r
191	List, Stephan	14570306	97v–98r
192	Meindel, Mathes	14561126	98r–99r
193	Wyder, Ulrich	14581018	99v–100r
194	Gebhartin, Katherina	14591101	100v
195	Potenpergerin (Hans), Barbara	14600304	101r–v
196	Reich, Taman	14600914	102r
197	Henner, Jacob	14590804	102v
198	Smidin (Kristan), Katherina	14600926	102v–103r
199	List, Kristan	14610502	103r–v
200	Ludwig, Gilig	14590630	103v
201	Sneyderin (Simon), Katherina	14570525	104r
202	Neitl, Martinus plebanus	14620504	104v–105v
203	Goldinger, Jorg	14610329	106r
204	Procobin, Dorothea	14620121	106r–v
205	Niethaimer, Hans	14560501	106v
206	Plankch, Leonhard	14611019	106v–107r
207	Weinbacher, Andre	14620324	107r
208	Hueter, Mert	14590811	107v
209	Krawsin (Peter), Agnes	14620712	107v
210	Pranawer, Jörg	14630122	108v
211	Wolfstaler, Niklas	14630304	108v
212	Tompatörel, Jorg + Anna	14530702	109r
213	Veldsperger, Niklas	14620318	109v
214	Grunwald, Niklas	14620216	110v
215	Pölczlin (Andre)	14620229	110v–111r
216	Adler, Kaspar	14611206	111r–111v
217	Wagner, Hans	14510000	112r
218	Prawnin (Wolfgang), Anna	14630111	112r
219	Scholl, Jorig	14630903	112v–113r
220	Vierczker, Bernhart	14630715	113v–114r
221	Schawr, Ulrich	14630920	114r–v
222	Pawr, Kristan	14620927	115r

223	Dornpacher, Kristan	14570625	115r–115v
224	Ertel, Wolfgang	14640523	115r
225	Brunn, Jacob von, burger zu Wien	14640827	116r
226	Wohnerin (Michel), Anna	14640924	116v
227	Spies, Wolfgang	14640805	117r
228	Gailsamin (Mert), Anna	14630307	117r
229	Zistlerin tochter, Katharina	14640510	117v
230	Mordrer, Lassla	14560404	117v–118r
231	Pestler, Wentzla	14650000	118r–v
232	Öler, Mert	14640715	118v
233	Jung, Niclas vom Sool	14650731	119r–v
234	Mauterin (Jorg), Katherina	14640217	120r
235	Frankch, Wolfgang	14640815	120r
236	Zistler, Peter	14520222	120v
237	Werbart, Jacob	14600618	120v–121r
238	Leopolt, Hans	14600201	121r
239	Hertel, Gothart	14660125	121v
240	Kue, Hans	14660224	121v–122r
241	Walhin (Stephan), Margaret	14651112	122r
242	Jung, Niclas vom Sool (cf. 233.)	14660323	123r
243	Jung, Niclas vom Sool (cf. 233.)	14660328	123v
244	Swan, Ott	14651125	124r–124v
245	Meindel, Larencz	14660730	125r
246	Paekendorfer, Hans	14661004	125v
247	Paekendorfer, Hans	14660816	125v–126r
248	Kornerin (Hans), Elizabet	14560201	126r
249	Drexlin, (Thomas), Katherina	14670309	126v
250	Nachwinter, Mert	14670317	126v–127v
251	Hafner, Jokel	14670329	127v–128r
252	Eylaasmrok, Hans	14650528	128r
253	Vorsterin (Wolfgang), Madalena	14610309	128v–129r
254	Wagner, Marx	14670924	129r
255	Zimerman, Andre	14670529	129v
256	Purkart, Niclas	14670402	130r
257	Pöltzlin (Hans), Margaretha	14660907	130v–131r
258	Schrägl, Michel	14631130	131v
259	Muschinger, Peter	14670428	132r–132v
260	Wurmer (Wolfgang), Barbara filia	14670818	132v
261	Gebhart, Wolfgang	14670813	132v–133r
262	Mischulberin (Augustin), Affra	14670319	134r–134v

263	Rechnitzer/Graff, Hans	14671122	135r–136v
264	Rechnitzerin (Hans), Barbara	14671116	137r–137v
265	Rechnitzer, Hans	14671123	139v–140r
266	Weinwachter, Jorg	14670929	138v–139r
267	Rechnitzer / Graff, Hans	14671203	139v–140r
268	Nater, Steffan	14671115	140r–v
269	Alramin (Ruprecht), Margaretha	14670806	140v
270	Rawscherin (Lienhart), Katherina	14670324	141r
271	Stenglin (Gabriel), Anna	14710303	141r
272	Sailer, Cristof	14671130	141v
273	Krewmer, Wolfgang	14671001	142r
274	Schönin (Jacob), Elsbet	14630412	142v
275	Müschentraifin (Paul), Elsbet	14680514	142v–143r
276	Ertztin (Hans), Elizabeth	14680412	143r
277	Nopeckin (Jorg), Dorothea	14680309	143v
278	Goldingen, Wolfgang	14680725	143v
279	Vaszieher, Symon	14641010	144r
280	Frank, Kuentz peck	14680305	144r
281	Kriegin (Hans), Kunigund, barbiererin	14670522	144v
282	Francz, Philipp	14680331	145r
283	Venturin (Caspar), Anna	14690120	145r–145v
284	Kölnerin (Ott), Ursula	14680724	145v
285	Saylerin (Cristoff), Anna	14691031	146r
286	Kramer, Jörg	14710103	146r
287	Grad, Oswald	14670715	146v
288	Walich, Steffan	14691022	147r–148r
289	Welser, Mert	14670715	148r
290	Hawer, Mert	14680724	148v
291	Rewhel, Jörg	14690114	148v
292	Todin, Margaretha	14680211	149r
293	Ratntaler, Antoni	14701003	149r
294	Harrerin (Mert), Dorothea	14710523	149v
295	Liechtschirbin (Kristan), Dorothea	14710704	150r
296	Kürsnerin, (Partlme)	14710612	150v
297	Leyschel, Mert	14710827	151r
298	Paer, Jorig	14710729	151v
299	Paer, Hans	14711222	152r
300	Nidendarfer, Wolfgang	14720225	152v–153r
301	Tunkchel, Bertlme	14710814	153v
302	Koler, Steffan	14720000	153v

303	Dumritzer, Simon	14721111	154r
304	Wochner, Michel	14721215	154v
305	Reichin (Thoman), tochter Margreth	14721031	155r
306	Noppin, Helena	14721130	155r
307	Kramerin, (Jörg), Hedwig	14721221	155v
308	Schramin (Wolfgang), Anna	14721231	155v
309	Leÿkebin (Peter), Elisabeth	14710824	156r
310	Prodersdorfferin, Elsbet	14721218	156v
311	Woduscher, Wolfgang	14720413	156v–157r
312	Kreglin, Anna	14720401	157r
313	Wind, Larencz	14721015	157v
314	Zenkel, Hans	14720927	157v–158r
315	Newpar, Chyrein	14730301	158r
316	Turnahar, Stephan	14730102	158v
317	Pader / Scherer, Hans	14730901	158v–159r
318	Weber, Hans	14710108	159r
319	Barbierer, Heinrich	14730914	159v
320	Langin (Andre), Dorothea	14731120	160r
321	Gruenbald, Michel	14731121	160v
322	Hartel, Hans	14730719	160v
323	Raness, Stephan	14730506	161r
324	Gebhartin (Wolfgang), Magdalena	14740329	161v
325	Weberin (Hans), Kunigund	14690220	161v
326	Tumlerin (Michel), Anna	14740218	162r
327	Stampher, Steffan	14741016	162v
328	Puhler, Wolfgang	14740624	163r
329	Kuersner, Peter	14741106	163v
330	Scharding, Lienhart von	14750108	164r
331	Prunsner, Niclas	14720206	164v
332	Manhartin (Jacob), Anna	14750212	165v
333	Wagnerin (Peter), Margaretha	14750223	165v
334	Smidin (Peter), Katherina	14700513	166r–v
335	Schilherin, Dorothea	14750221	167r
336	Rayffsneyder, Caspar	14750525	167v
337	Rayffsneyder (Caspar), Dorothea	14750423	168r
338	Weichawer, Andre	14750000	168r
339	Pawer, Michel	14750423	168v
340	Czepflin (Jacob), Dorothea	14761009	168v
341	Gotz, Niclas	14740914	169r
342	Haednin (Thoma)	14760001	169r

343	Schultrin, Barbara	14750409	169v
344	Zepphel, Jacob	14770305	169v–170r
345	Reneis, Georg	14770620	170r–v
346	Karnerin (Hans), Elena	14770528	170v–171r
347	Messererin (Niclas), Anna	14771002	171v–172r
348	Marnerin (Niclas), Anna	14770406	172r
349	Romer, Jacob	14771201	172r–v
350	Zistler, Michel	14770612	172v–173r
351	Kraws, Peter	14760322	173r–173v
352	Nawserg, Peter	14760419	173v–174r
353	Artztin (Simon), Dorothea	14770404	174r–174v
354	Swartzel, Niclas	14770701	174v
355	Karner, Jacob	14780116	175r–v
356	Krewtzer, Mathes	14780103	175v
357	Horundel, Caspar	14780327	175v–176r
358	Pairin (Mathes), Dorothe	14780608	176v–177r
359	Messerer, Niclas	14780001	177r
360	Hamerin (Andre), Katherina	14780719	177v
361	Adlman, Erasm, doctor	14790709	177v–178r
362	Pantzir, Sigmund	14800307	178r
363	Grauenpucherin, Anna	14791211	178v–179r
364	Kaler, Paul	14800216	179v
365	Teben, Hans von	14800308	180r
366	Nadterin (Michel), Anna	14800507	180r–180v
367	Mülnerin (Steffan)	14801020	180v
368	Talhamer, Stephan, von Kunigsparg	14801020	180v–181r
369	Wanusch, Jeronime	14801020	181r–182v
370	Dreiling, Steffan	14800312	182r
371	See, Stephan von	14801004	182r–182v
372	Zwicklin (Niclas), Katherina	14790822	182v
373	Kursner, Wentzl	14800320	183r
374	Eyssen, Wolfgang, pinter	14800320	183v
375	Ruepel, Wolfgang	14810629	183v–184r
376	Pawr, Andre	14810000	184r
377	Artzt, Hans	14810914	184r
378	Walich, Wolfgang	14810904	184v–185r
379	Sternin (Niklas), Katherina	14810804	185v
380	Kranhoffer, Steffan, peck	14810902	186r
381	Potenpergerin (Hans), Dorothea	14810830	186v
382	Sautreiber, Wolfgang	14810000	187r

383	Pecken sun (Kuentz), Wolfgang	14811025	187r
384	Marnerin (Niclas), Elspet	14811210	187v
385	Zingisserin (Peter), Barbara	14800905	188r
386	Waldner, Hans	14810000	188r
387	Barbierer, Erasm	14811018	188v–189r
388	Windisch, Lasla	14810813	189r
389	Strobmer, Hans	14811020	189v–190r
390	Gremel, Michel	14810322	190v
391	Sneider, Kuentz	14810908	190v
392	Pfaffsteterin (Wolfgang), Agnes	14810000	191r
393	Hoppffer, Ulrich	14820906	191r
394	Rauscher, Lienhart peck	14820724	191v–192r
395	Huendler, Niclas	14810906	192r
396	Klotzner, Martin	14821001	192v
397	Wochingerin, (Thoman) Margaretha	14821227	192v–193r
398	Pernschopf, Steffan	14810929	193r
399	Pilgram, Niklas	14830204	193r–193v
400	Gailsam, Albrecht	14830220	194r–194v
401	Peckin (Lienhart), Anna	14830423	195v
402	Huendelin (Mathes), Margreth	14830309	196v
403	Kacz, Wolfgang	14830000	196r
404	Griesserin (Stephan), Margreth	14830001	196v
405	Holzchaimer, Peter lapicida	14830730	196v–197r
406	Wortpergerin (Michel), Katherina	14830126	197r
407	Karner, Hans	14840310	197v–198r
408	Perichtoldin (Paul), Barbara	14840122	198r
409	Kursnerin (Wentzl), Magdalena	14821130	198v
410	Peckin (Larencz), Barbara	14810814	199r
411	Kue, Michel	14840304	199v
412	Poltinger, Georg	14840406	199v–200r
413	Prawnin (Wolfgang), Katherina	14840205	200r
414	Schiesserin (Veit), Helena	14841129	200v
415	Perchman, Stephan	14780226	201r
416	Artztin (Symon), Anna	14850203	201v
417	Payrin (Hans), Margaretha	14850214	201v
418	Prewerin (Cristan), Christina	14810309	202r
419	Awerin (Dionys), Barbara	14850405	202r
420	Vaschieherin, (Hans), Dorothea	14850405	202r–202v
421	Kreytzer, Georg	14850519	203r
422	Zingiesser, Peter	14850419	202v

423	Wiener, Lienhart	14850404	203r
424	Albringer, Wolfgang	14850619	203v
425	Schneider, Michel	14850001	203v
426	Pwtz, Lienhart	14850825	204r
427	Spanring, Caspar	14850401	204r–204v
428	Klockel, Jorig	14851024	204v
429	Rauning, Mert	14850810	204v–205r
430	Vetterler, Hans	14850127	205r–205v
431	Goldsmidin (Hans), Margaretha	14850928	205v
432	Prawn, Wolfgang	14860310	205v–206r
433	Snebeis, Niclas	14860502	206r
434	Langin (Hainrich), Margaretha	14860407	206v
435	Püchlerin, Ulreich	14860417	206v
436	Ledrer, Chuntz	14860427	207r–v
437	Ledrerin (Mert), Katherina	14860411	207v
438	Steirerin (Lienhart), Agnes	14860416	208r
439	Holtzerin (Andre), Anna	14870209	208r–208v
440	Spiess, Paul	14870321	208v–209r
441	Forster, Wolfgang	14870309	209r–v
442	Harrer, Mert	14870501	210r
443	Pfafsteterin (Wolfgang), Anna	14870530	210r
444	Mullner, Friedrich	14870603	210v
445	Trolatsch, Mathes	14870511	210v–211r
446	Rorbeck, Hans Stainmetz	14860428	211r–v
447	Satlerin (Peter), Margaretha	14870616	211v
448	Albringerin (Wolfgang), Margret	14831003	211v–212r
449	Unverricht, Georg	14871005	212v
450	Kochermacher, Georg	14870001	212v–213r
451	Kalerin (Paul), Elsbet	14870000	213r
452	Sneider, Hans	14871013	213v–214v
453	Achtsnicht, Peter	14870403	214v
454	Wardperger, Michel	14870629	215r
455	Vischer, Gilig	14880104	215r
456	Rostauscher, Mert	14871230	215r–v
457	Troppawr, Niklas	14870305	215v
458	Schwarz, Philipp de Tyrnavia	14870831	216r
459	Schneider, Stephan	14880216	216r–v
460	Knyez, Thomas de Zawodzy	14880320	216v–217r
461	Rorer, Mathias	14880605	217r
462	Hohenberger, Stephan	14871011	217r–217v

463	Ebmer, Erhart	14880001	217v
464	Reich, Hans	14881003	217v–218r
465	Leuterspekchin (Hans), Dorothea	14881204	218r–218v
466	Maurer, Wolfgang	14881019	218v
467	Pultingerin (Jorg), Dorothea	14880707	219r
468	Mülner, Jacob	14881126	219r–219v
469	Payrin (Mert), Helena	14881228	219v–220r
470	Rosentalerin (Mert), Anna	14880907	220r
471	Puechner, Conrad	14881207	220r–v
472	Kurdin (Michel), Agnes	14881221	220v
473	Gailsam, Mert	14890101	220v–221r
474	Schikchin (Hans), Margaretha	14890319	221r–221v
475	Schawr, Cristoff	14890704	222r
476	Schusterin (Vinzenz), Barbara	14890301	222r–v
477	Zhoborin (Emerich), Margaretha	14880811	222v
478	Ungerin (Jacob), Magdalena	14891125	223r
479	am Ortin (Peter), Barbara	14900418	223r–223v
480	Bernhardin (Hans), Elspet	14900408	283vP4927
481	Behemin (Thoman), Magdalena	14900423	224r
482	Prennerin (Georg), Katherina	14900306	224v
483	Fleisch, Hans	14901109	225r
484	Zachin (Blasi), Margareth	14910125	225v
485	Gepleysin, N.	14910209	225v–226r
486	Windperger, Paul	14900927	226r–228v
487	Greymlin / Fleischin (Johannes)	14910000	228v–229r
488	Weyss, Peter	14860000	229v
489	Weyssin (Peter), Margaretha	14901204	229v
490	Walther, Kristan	14910119	229v–230r
491	Aignerin (Wolfgang), Barbara	14911208	230r–231v
492	Unger, Jacob	14920217	231v
493	Czistler, Oswald	14920425	231v–232r
494	Zwikel, Niklas	14880615	232r
495	Rauscher, Peter	14920929	232v
496	Secher, Michel	14920315	232v–233r
497	Zäbuscherin, Barbara	14930303	233r
498	Eyban, Lienhart	14930210	233v
499	Eybanin (Lienhart), Margaretha	14930211	233v
500	Puczín, Katherina	14930128	234r
501	Tiboldin, Katherina	14930318	234r–235v
502	Rosentaler, Mert	14930121	234r–235v

503	Pader / Rantz, Melchior	14930616	235v
504	Gepleysen, Mert	14930615	236r
505	Ledererin (Mert), Anna	14930506	236r
506	Eysner, Benedict	14930312	236v
507	Cirvusin	14930113	236v
508	Grässl, Hans	14930916	236v–237r
509	Storch, Mathes de Zantha	14931231	237r
510	Wienerin (Hans), Margaretha	14940102	237v
511	Haberler, Steffan	14940128	237v–238v
512	Lederer, Augustin	14940213	239r–v
513	Eylaumrockin (Hans), Katherina	14920717	239v–240v
514	Peck, Larencz	14940320	240v–241r
515	Kreutzerin, Elizabeth	14940330	241r–v
516	Behem, Thoman	14940427	241v–242v
517	Meindlin, Lucia	14940530	243r
518	Grasman, Hans von Horn	14941217	243r–244r
519	Stainbrecher (Michel), Katherina	14940420	244v
520	Rietntaler, Johannes	14950417	244v–245v
521	Aigner, Ulrich	14950417	245v–246v
522	Sorgerin (Caspar), Katherina	14940813	246v–247r
523	Kranfelder, Hans	14950425	247r–v
524	Krewtzin (Peter), Helena	14950202	247v–248r
525	Fuchshueber, Jorg	14950720	248r–v
526	Sorger, Caspar	14950803	248v–249v
527	Aigner, Hans	14950705	249v–250v
528	Hengst, Mert	14950819	250v–251r
529	Gräslin (Hans), Barbara	14950913	251r–v
530	Goldnerin (Simon), Elizabeth	14950719	252r
531	Wölffel, Michel	14950615	252r
532	Schönbergerin (Georg), Margaretha	14950628	252v
533	Schönberger, Georg	14950723	252v–253r
534	Schönberger, Margaretha	14950804	253r–v
535	Mair, Georg	14950820	253v–254v
536	Portenwirker, Cristoff	14950904	254v–255r
537	Grünwald, Johannes	14950806	255r
538	Hunger, Steffan	14950812	255v
539	Fleyschacker, Veit	14950923	255v–256r
540	Riederin (Stephan), Martha	14951005	256r–v
541	Paderin (Jacob), Barbara	14951001	256v–257r
542	Zwicklin (Niclas), Helena	14960129	257r–v

543	Grieskircher, Wilhelm	14960403	257v–258r
544	Piestingerin (Michel), Barbara	14940423	258r–v
545	Kern, Michel	14960430	258v
546	Haberlerin (Wolfgang), Barbara	14960630	259r
547	Mischulber, Augustin	14940713	259r–260r
548	Hayndel, Mathes	14931016	260v
549	Furmanin (Joseph), Barbara	14951216	260v
550	Kranfelderin (Hans) tochter, Dorothea	14970110	261r
551	Drächsel, Wolfgang	14950823	261v
552	Mastrieler, Wolfgang	14960828	261v–262r
553	Teyblerin (Colman), Ursula	14970329	262r–v
554	Ledrer, Caspar	14970629	262v
555	Ofnerin (Thoman), Barbara	14970827	263r
556	Häyman, Hans	14900926	263r
557	am Ort, Peter	14921206	263v
558	Achtsnitin (Peter), Dorothea	14970325	263v–264r
559	Prewerin (Cristan), Cristina	14810309	264r
560	Prewer, Cristan	14980125	264r–v
561	Ochs, Paul	14971122	264v–265r
562	Wildsfewr, Thoman	14971110	265r–v
563	Kranfelderin (Hans), Margaretha	14980315	265v–266r
564	Paur, Bernhart	14980506	266v
565	Härtel, Peter	14980418	266v
566	Schrämlin (Symon), Margaretha	14950225	267r
567	Mischinger, Larencz	14980515	267v–268r
568	Schusterin (Vicentz), Katharina	14980209	268r
569	Wälerin (Paul), Barbara	14981015	268v
570	Paldauf, Ulrich	14970130	269r
571	Pernschopfin, Dorothea	14990417	269r–v
572	Schnepergerin, Margaretha	14991111	269v
573	Kegel, Mathes	14990721	270r
574	Fläischackerin (Jacob), Barbara	14991021	270r–v
575	Schustel, Jorg	14990000	270v
576	Lysst, Michel	15000730	271r–v
577	Hoferin (Paul), Katherina	15000000	271v
578	Huterin (Symon), Elizabeth	15010903	272r
579	Nurnbergerin (Veit), Elizabeth	15001030	272r
580	Tirntzerin (Hans), Anna	15001007	272v
581	Heutewrin (Jacob), Anna	15001110	272v
582	Toplerin (Hans), Ursula	15000820	273r

583	Marckfelderin (Stefan), Dorothea	15001028	273r
584	Schwarzwädlin (Hans), Katherina	15011001	273r-v
585	Vischerin (Gilig), Barbara	15001129	273-274r
586	Reynischerin (Paul), Helena	14991221	274v
587	Ungerin (Erhart), Dorothea	15010304	274v
588	Vischer, Wolfgang	15010210	274v
589	Müllner, Andre	14990801	274v-275r
590	Salomon, Hans	14980625	275r-v
591	Schmutzerin, Gerdraut	15000424	275v
592	Rämung, Michel	15010000	275v
593	Weinhaindlin (Mert), Barbara	15010523	276r
594	Rot, Wolfgang	15010428	276r
595	Litschawerin (Niclas), Walpurg	15001223	276v
596	Wäler, Paul	15010421	276v
597	Rieder, Steffan	15010505	277r-v
598	Schramm, Wolfgang	15010000	277v-278r
599	Wernher, Hans	15010403	278r
600	Fretter, Mathes	15010524	278v
601	Zingisser, Ulrich	15010426	279r
602	Pühler, Ulrich	15010708	279r-v
603	Czotterin (Thoman), Ursula	15010512	280r
604	Unnpeckin (Hans), Barbara	15010818	280r-v
605	Stadler, Peter	15010328	280v
606	Saurasch, Hans	14980706	281r-v
607	Gailsamin (Mert) / Kesmanin, Helena	15011223	281v-282r
608	Knoll, Wolfgang	15020227	282r-v
609	Eysenreich, Peter	15020406	283r
610	Pisentzer, Valentin	15010813	283r-v
611	Schefman, Michel	15020000	283v
612	Ebersperger, Thoman	15020525	284r-v
613	Biberger, Hans	15020701	284v-285r
614	Huter, Simon	15020828	285v
615	Kreytz, Peter	15020314	285v-286r
616	Pum, Hans	15021007	286v
617	Hengstlin, Barbara (Grossin)	15020920	286v
618	Hunger, Mert	15020119	287r
619	Engel, Mathes	15020000	287r-v
620	Pauch, Hans	15021110	287v
621	Glytzner, Hans	1.5021028	287v
622	Pehamin (Mathes), Anna	15020506	288r

623	Popp, Cristoff	15021228	288r–v
624	Diemutischin, Dorothea	15020828	289r
625	Polsterin (Ambrosi), Katharina	15021219	289v
626	Hafner, Gabriel	15021213	289v
627	Grieskircherin, Barbara	15021226	289v–290r
628	Zigler, Lienhart	15021030	290r
629	Pirber, Michel	15020000	290r
630	Poppin / Kursnerin (Cristoff), Rosina	15030403	290v
631	Peck, Lienhart	15030520	291r
632	Schreiberin (Georg), Helena	15030000	291r–v
633	Rupel, Michel	15030322	291v
634	Örtlin (Wolfgang), Elizabeth	15020704	292r
635	Pehemin (Thoman), Dorothea	15030428	292r–v
636	Walhin (Wolfgang), Agnes	15030817	293r
637	Winckler, Jacob	15030924	293r
638	Mandel, Hans	15020711	293v
639	Ernst, Michel peck	15030414	294r–v
640	Kronwinkler, Michel	15020000	294v
641	Dillmanin (Niclas), Dorothea	15030522	295r
642	Grässlin (Philipp), Katherina	15030819	295r
643	Alt, Hans	15030930	295v
644	Orthaber, Peter	15031206	295v
645	Kronwinklerin (Michel), Brigitta	15030000	296r
646	Payr, Mathes	15031023	296v
647	Haindel, Thomas	15040123	297r–v
648	Polster, Michel	15040202	297v
649	Mischulberin (Sebastian), Anna	15040118	298r
650	Hungerin (Wolfgang), Margareth	15030812	298r
651	Pachenlaiblin (Niclas), Margaretha	15010104	298v
652	Pachenlaibl, Barbara	15010414	298v
653	Peutler, Paul	15030711	299r
654	Zedel, Hans	15040324	299r
655	Scheller, Jacob	15040325	299v
656	Welserin (Niclas), Agnes	15040423	299v–300r
657	Grislin (Philipp), Dorothea	15040331	300r–v
658	Muschingerin (Hans), Katherina	15040624	300v–301r
659	Watter, Colman	15040508	301r
660	Ebmerin (Wolfgang), Margaretha	15021130	301v
661	Magdalena des tauffen juden Michel	15040823	302r
662	Dreyssiger, Jacob	15041021	302v

663	Altenburger, Pangratz	15041218	303r
664	Wasler, Paul	15040316	303r
665	Lachenpergerin (Hans), Elizabeth	15040801	303v
666	Hofmair, Georg	15041124	304r
667	Muttin (Caspar), Anna	15050205	304v
668	Ritzinger, Niclas	15040620	305r
669	Neusidler, Georg	15041128	305r-v
670	Schmidin (Michel), Anna	15050219	305v
671	Hafner, Oswalt	15050525	305v-306r
672	Schawrbergerin (Georg), Barbara	15041103	306r
673	Waldnerin (Wolfgang), Anna	15050118	306v
674	Payr, Mert	15050428	307r
675	Khonin (Marx), Anna	15050214	307r
676	Zeyssel, Niclas	15050517	307v
677	Schatz, Vital	15050912	308r-v
678	Wingklerin (Leonhart), Margaretha	15051108	308v-309r
679	Ebner, Hans	15051125	309v-310r
680	Ringkelin (Hans), Christina	15060108	310r-v
681	Eyssenreichin (Peter), Margret	15051206	311r-v
682	Dangel, Mathes	15020512	311v
683	Meinhartin (Friedrich), Appolonia	15020205	311v-312r
684	Keysman, Jobst	15060121	312v-313r
685	Holtzer, Andre	15001023	313r-314r
686	Walther, Mert	15050610	314r
687	Frank (Sebacher), Kontz	15051203	314r-v
688	Dornerin (Wolfgang), Elspet	15060312	315r
689	Tuchschererin (Lorentz), Hedwig	15060305	315r-v
690	Ubelagkerin (Mert), Agnes	15060418	315v-316r
691	Pegkin (Thoman), Margaretha	15051023	316r-v
692	Tregler / Weidtpoldt, Wolfgang	15051118	316v
693	Pöhem, Girsig	15060627	317r
694	Pöhem, Mathes	15061009	317rv
695	Zorn, Hans	15070118	317v-318r
696	Mugschi, Michel	15070128	318v
697	Hueterin (Mathes), Katherina	15070319	319r
698	Schwertfegerin (Lienhart), Barbara	15070819	319v
699	Janndl, Georg	15080000	320r-v
700	Schuester, Niclas	15080315	320v-321r
701	Grunpeck, Nicolasch, schneider	15080216	321r-v
702	Vischerin (Veit), Dorothea	15080502	322r

703	Waltherin, Katherina	15061010	322r-v
704	Klumprrerin (Paul), Anna	15080408	322v-323r
705	Haberknapp, Hans	15081203	323r-v
706	Strodendorferin (Jacob), Margareta	15090306	323v-324r
707	Neusidlerin (Wolfgang), Barbara	15090501	324v-325r
708	Geir, Wolfgang	15100110	325v-326r
709	Ortakher, Steffan	15100420	326r
710	Schell, Paul	15100719	326v
711	Egrer, Larencz	15100926	327r-v
712	Khumherwider, Wolfgang	15100530	328v-329r
713	Karnntzin (Wolfgang), Rosina	15101023	328r-v
714	Hunger, Larentz	15101028	329r-v
715	Tonnk, Symon	15110209	329v-330r
716	Prantnerin (Georg), Margareth	15100809	330r
717	Phafsteter, Wolfgang	15100205	330v-331r
718	Ferberin (Jorg), Margaretha	15100711	331r-v
719	Pfafsteterin (Wolfgang), Anna	15110316	332r
720	Welser / Frauenmarkter, Niclas	15110501	332v-333r
721	Hamenstüklin, Magdalena	15100000	333r
722	Ingetl, Johannes	15101025	333v-334r
723	Haytewr, Jacob	15110810	334v-336v
724	Sessler, Tibold	15110831	336v-337r
725	Hungerin (Lucas), Benigna	15100616	337r-v
726	Dremelin (Mert), Katherina	15110611	333v-338r
727	Muschenraiff, Wolfgang	15031221	338r-v
728	Härttel, Jorg	15120124	339r
729	Plantscher, Hans	15120226	339r-340v
730	Hueter, Jeronime	15120127	341r
731	Aÿgner, Jacob	15110713	341v-344r
732	Puchshofferlin (Jacob), Margaretha	15120626	344r-345r
733	Hawser, Hans	15120324	345r-346r
734	Pfafstetter, Thoman	15130131	346r
735	Prawnin (Andre), Agnes	15130220	346v-347r
736	Lachenperger, Wolfgang	15130000	347r-v
737	Orttel, Hans	15130502	348r-v
738	Has, Ulrich	15130218	348v-349r
739	Posa (Balázs), Julianna	15130430	350r-351r
740	Guetin (Cristan), Katherina	15130630	351r-v
741	Flötzerin (Mert), Magdalena	15130708	351v-352r
742	Geyrin (Peter), Barbara	15130000	352r-v

743	Pruckslegel, Wolfgang	15131128	353r-v
744	Rott, Waltin	15130404	354r
745	Czuber, Ferentz	15140126	354r-v
746	Örtl, Wolfgang	15131130	354v-355r
747	Hasin (Ulrich), Katherina	15140410	355r-356r
748	Jud, Mert	15140425	356v
749	Raiger, Urban	15140127	357r
750	Aschpeckin (Augustin), Magdalena	15150526	357v
751	Vischer, Steffan von Hainburg	15150815	358r-v
752	Prantner, Antoni	15150812	358v
753	Prantelin (Steffan), Margareth	15150821	359r-v
754	Pawngartner, Hans	15151122	360r-v
755	Aigner, Jacob der junger	15160201	360v-363r
756	Vischer, Veit	15160404	363r-v
757	Domigkhin (Simon), Margaretha	15160423	363v-364v
758	Nepawrin (Wolfgang), Katherina	15160429	365r
759	Thyllahy, Johannes de Kerezthes	15120425	365v-367v
760	Pistinger, Michel	15161011	367v-368v
761	Rosendorfer, Mert	15160410	368v-369r
762	Lechnerin (Johannes), Anna	15170104	369r-370v
763	Schartek, Hans	15170107	370r-371r
764	Phentterin (Niclas), Barbara	15170124	371r-v
765	Gumbacher, Colman	15170206	371v-372r
766	Turner, Hans	15170127	372v-373r
767	Pheffer, Leopold	15170125	373r-v
768	Marstaler, Steffan	15170000	374r-v
770	Parbiererin (Hans), Margaretha	15170406	375r-v
771	Kornhauffin (Bernhart), Anna	15170503	375v-376r
772	Zalusch, Michel	15170405	376r-v
773	Peckin (Michel), Margaretha	15170828	376v-377r
774	Czotherin (Mathes), Katherina	15170828	377v
775	Herrgot, Hans	15171015	377v-378r
776	Eberspergerin (Thoman), Barbara	15140527	378v-381v
777	Forsterin (Wolfgang), Helena	15180522	382r
778	Raydl, Wolfgang	15160601	382r-v
779	Katzelpergerin, Anna	15180903	382v-383v
780	Voytin (Friedrich), Katherina	15141108	383v-385v
781	Newholdin (Steffan), Katherina	15181128	385v-386r
782	Liechtschier, Wolfgang	15190226	386r-v
783	Eysenreichin (Sebastian), Barbara	15190807	387r-388r

784	Taylenkhesin (Wolfgang), Margaretha	15191019	388r–389v
785	Achaty, Wolfgang	15190919	390r
786	Lederer, Valentin	15190108	390r–v
787	Frelichin (Bartholome), Margaretha	15191230	390v–391r
788	Vischerin (Veit), Dorothea	15200424	391v–392v
789	Krehnhab, Hans	15201014	393r
790	Kettingerin (Jorig), Barbara	15200921	393v
791	Smid, Hans schuster	15190303	394r
792	Ledrerin (Niclas), Margaretha	15210114	394v
793	Raÿttpegkh (Jorg), Katherina	15210816	395r
794	Kurschner, Larencz	15210709	395v
795	Zäpfflin (Mert), Angles	15211015	395v–396r
796	Weyrerin (Mathes), Magdalena	15211026	396v
797	Schwartzin (Steffan), Anna	15211002	396v–397r
798	Schuesterin (Mert), Margaretha	15210903	397r
799	Koglin (Mathes), Agnes	15200923	397v
800	Schöndler, Andre	15210602	397v–398r
801	Hainfelder, Jorig	15210615	398r
802	Voyt, Fridrich	15210719	398r–401r
803	Ebner, Wolfgang	15210925	401v
804	Fuxlin (Caspar), Elspet	15210000	401v
805	Manhart, Jacob	15210616	402r
806	Päpkendorfer, Peter	15210404	402v
807	Pachenlaibel, Wolfgang	15220313	403r
808	Fuxel, Caspar	15221030	403r–404r
809	Weller, Jorg	15220429	404r
810	Fendrerin (Sebastian), Katherina	15221225	404v
811	Diendorfferin (Ulrich), Margaretha	15220519	404v–405r
812	Hagkenbitz (Andre), Margaretha	15211019	405r
813	Mawtner, Wolfgang	15220109	405v
814	Fuxlin (Jacob), Agnes	15230311	406r
815	Haintzer, Michel	15230503	406r–v
816	Fuxel, Waltassar	15230616	406v–407r
817	Reysnerin, Martha	15210312	407r–v
818	Klumperer, Jorig	15230000	407v
819	Natter, Lorentz	15240530	407v–408r
820	Ketingerin (Jorig), Barbara	15230708	408r–v
821	Dornner, Wolfgang	15241204	408v–410r
822	Lang (Hansin), Elizabeth	15241231	410r–v
823	Newholdt, Steffan	15250311	410v–411r

824	Posa/Horvath (Bernard), Barbara	15241026	411r–412r
825	Schus, Wolfgang	15250510	412v–413r
826	Behem, Caspar	15250000	413r–414r
827	Lausser, Leonhart	15250603	414r–415r
828	Kayserin (Hans), Anna	15260319	415r–416r
829	Froschauerin (Wolfgang), Margaretha	15261127	416r–v
830	Klaubensinn, Johannes	15271117	416v–417v
831	Radendorffer, Wolfgang	15270205	417v–418v
832	Neuholdin (Steffan), Elisabeth	15270121	419r
833	Ruthnstock, Pangraz	15270611	419v–421v
834	Windt, Wolfgang	15270712	421v–422v
835	Schuesterin (Steffan), Agnes	15270801	422v
836	Talhauser, Cristoff	15280410	423r
837	Khetinger, Wolfgang	15280630	423v
838	Schneider, Bartl	15280723	424r–v
839	Meixner, Michel	15270819	425v–425r
840	Weber, Wolfgang	15280414	425v
841	Wagner, Sigmund	15290227	425v–426x
842	Räbl, Caspar	15290319	426r–427r
843	Mänhart, Jacob	15281106	427r–428r
844	Paxswoll, Hans	15290000	428r–v
845	Flins, Niclas	14670807	DF 242799
846	Flinsin / Ambserin, Magdalena	14700430	DF 242836
847	Schondlerin (Andre), Appolonia	15020204	DF 243230
848	Dietracherin (Andre), Elisabet	15101018	DF 243316
849	Neideck, Andreas Litteratus de	15110810	DF 243332
850	Schwarzin (Andre) Elisabeth	15150104	DF 243389
851	Haberknappin (Hans), Anna	15210926	DF 243486
852	Hunger, Andre	15230226	DF 243535
853	Fuchs, Peter	15240807	DF 243567
854	Kilian, Hans	15250203	DF 243580
855	Diemetter, Peter	15250502	DF 243585
856	Ambringer, Hans	15250523	DF 243586
857	Hawsel, Hans	15240525	DF 241470
858	Kursner, Perichtold	13641390	DF 241393
859	Hoen, Konrad	14520000	DF 242422
860	Scharrach (Bartholome), Katherina	14540306	DF 240272
861	Poll, Jans	13750000	DF 238910
862	Mulner, Hans	14050611	PA fol. 21.
863	Kegel, Peter	14181127	PA fol. 147.

864	Lang, Hans, kanonok	13500113	DF 238728
865	Voglerin (Symon), Margareth	14171102	PA fol. 132.
866	Vogl, Heinrich és felesége	13560306	DF 238754
867	Buchan, Jacob	13811028	DF 238997
868	Heyden, Hans + Magdalena	13820703	DF 239020
869	Bernher (Hans), Elisabet	14090404	DF 242989
870	Hawnstil, Hans	14240521	DF 241470
871	Peckhin (Ruprecht)	14310316	DF 274288
872	Slosserin (Peter), Kristina	14330110	DF 241586
873	Zerengast (Jacob), Katherina	14530104	DF 240203
874	Gold, Niklas és felesége	14530528	DF 240242
875	Mastrieler, Peter és Attaker, Hans	14580131	DF 240401
876	Göcz, Niklas	14590911	DF 240444
877	Achter, Stephan	14851123	DF 242956
878	Peck, Thomas + Margaretha	14930702	DF 240761
879	Gumbachin (Kolman)	14500000	DF 243096
880	Haedmayr, Thoman	15060113	DF 243268
881	Weinman, Andre	15261009	AMB 4960
882	Prewer, Wolfgang	15261223	AMB 4960
883	Auerin (Christoph), Christina	15280331	AMB 4995
884	Chrotendorfer, Wolfgang	13900512	DF 241380
885	Bartholomens f. Johannis de Tyrnavia	14041101	DF 227568
886	Lachutlein, Hans	14120404	PA fol. 109–110.
887	Pernhertlin (Andre), Kathrey	14191123	PA fol. 161.
888	Schmiczel, Johannes	15211119	DF 228280

EPERJES

Szám	Név	Dátum	Ep. jelzet	DF
1	Blumenin, Katherina	14470000	240	288703
2	Helena Stephani procuratoris	14620314	330	228816
3	Kanal, Jorg	14620319	331	228817
4	Seecz, Gregorius	14640327	340	228627
5	Lynkin, Gerdrud	14660118	348	228835
6	Schererin (Lucas), Barbara	14460912	352	228838
7	Gumanin (Niclas), Barbara	14661201	353	228839
8	Prewssin, Elizabeth	14730824	388	228877
9	Codatzin (Gal), Elizabeth	14740325	393	228883
10	Richter, Hans	14771006	431	228922
11	Mulnerin (Lorencz), Margaret	14790106	438	228932

12	Sebastian, Caspar	14800000	448	228942
(13)	Summa legum ad testam. faciendum	14810000	455	282528)
14	Eperyes, Martinus de	14820721	461	228956
15	Nagy Imre	14820726	462	228957
16	Lichtener, Christan	14820726	463	228958
17	Gal dyak	14830220	466	228964
18	Rogkeczan (Martin) Anna	14860000	492	228992
19	Gumanin (Hans) Anna	14870301	495	228997
20	Fuxel Mathias	14890000	511	229014
21	Torday, Andreas	14910513	520)I	229024
22	Torday Andreas neje Margaretha	14910513	523	229028
23	Prewssin, Gertrud	14911002	524	229029
24	Vectoris (Cristian), Appolonia	14920202	527	229033
25	Elizabet consors Andree	14920224	529	229035
26	Gregorius filius Thotpal	14920307	530	229036
27	Mulnerin, Dorothea	14920322	531/a	229038
28	Fillach, Gregorius	14920327	532	229039
29	Cromer, Paul	14920629	534	229044
30	Sad Mihál	14920000	539	229049
31	Bocskoros Ágoston	14920000	539/1	0
32	Hanczefay, Stephan	14930522	545	229057
33	Bogner, Johannes	14940820	565	229077
34	Torday András	14941228	568	0
35	Slosserin / Czirnerin, (Caspar), Barbara	14950101	569	229081
36	Binder (Andreae) filia, Cristina	14960714	587	229099
37	Faber, Albertus	14960722	588	229100
38	Gabberth, Johannes	14960803	591	229103
39	Tham, Martinus et Elizabeth	14960806	592	229104
40	Czaus, Jorg	14960816	593	229105
41	Jak, Jacobus	14960903	594	229106
42	Calmar, Martinus alias Schrotter	14961002	595	229107
43	Fillachin (Gregorius), Caritas	14970121	598	229110
44	Sparrerin, Helena	14991112	641	229154
45	Oleatoris (Michael), Cristina	14991126	642	229155
46	Sigart, Hannes	15001450	645	229145
47	Marczin, Margareth	15000415	648	229164
48	Bulay, Gregorius	15010000	670	229195
49	Brengsay, Hans	15010000	670/a	0
50	Thegze, Lorincin	15020728	678	229207
51	Colb (Johannes), Cristina	15020000	689	229222

52	Staynen (Cristina) nepos, Agnes	15030302	695	229229
53	Carnifex (Benedict), consors	15030402	696	229230
54	Scholz, Caspar	15030726	701	229236
55	Carnifex, Thomas	15030000	707	229244
56	Bencza Michael	15040106	708	229245
57	Harrenbocken, Ursula	15040923	713	229253
58	Szecsí, Benedek	15040000	714	299254
59	Hancka, Anna	15050120	716	229257
60	Cromcatusch (Andreas), Dorothea	15050507	719	229260
61	Corczolasch (Mathias), Elizabeth	15060406	728	229274
62	Fixelin, Clara	15061003	732	229280
63	Barlabasch, providus	15070309	751	229300
64	Fleyscher, Petrus	15070512	755	229305
65	Codaczin, Cristina	15070000	758	229312
66	Cleyn (Michael), Dorothea	15080408	761	229320
67	Alberti conthoralis Lucia	15081217	798	229360
68	Schrütther, Jorg	15080000	799	229361
69	Georgii mag.scholae consors Elizabeth	15090126	801	229363
70	Balneatoris (Ladislai), Barbara	15090220	802	229364
71	Czoewff, Martinus	15090728	803	229371
72	Trinkesaus, Caspar	15100331	810	229378
73	Boldizsar polg. vegr. vegrehajtasá	15100425	812	229380
74	Maschfel, Johannes	15100811	816	229386
75	Grefin, Magdalena	15101002	820	229390
76	Mercatoris (Stanislai), Agnes	15101212	822	229392
77	Faustman, Jacob	15110529	827	229400
78	Thicznerin, Margaretha	15110708	832	229406
79	Grauscher, Hans	15111003	836	229411
80	Koch (Steffanin), Ursula	15130402	853	229431
81	Cromer, Georg	15130731	863	229445
82	Corczolasch (Georg), Sophia	15130924	867	229432
83	Briczin, Margaretha	15131113	869	229436
84	Faynerin, Elizabeth	15131120	870	229437
85	Cromerin (Jorg)	15130293	871	229448
86	Scholtis (Istvanne), Elizabeth	15141203	887	229468
87	Zimmermannin, Cristina	15140000	889	22940
88	Binderin (Andre), Gertrud	15150105	890	229471
89	Literatus, Andreas de Corona	15150223	895	229476
90	Literatus, Andreas, de Corona (inv.)	15150000	929/a	229512
91	Cromerin (Jorg) Ursula vegr.vegreh.	15150000	929/c	229154

92	Pinterin (Georg) Dorothea	15160313	933	229520
93	Nicolaus presbiter, altaria	15160610	936	229523
94	Pintock, Jacobus	15160620	937	229524
95	Clayn, Georgius	15160821	934	229526
96	Fwrensyn, Sophia	15170618	962	229550
97	Mathien, Katherina	15170824	966	229555
98	Modra, Mathias	15171227	974	229563
99	Schimpawl, Thomas	15190331	990	229581
100	Riczoney, Elizabeth	15190410	991	229582
101	Rosenberger, Sigmund	15190501	992	229583
102	Binderin, Gertrud	15190830	1000	229591
103	Thulka, Petrus, adolescens	15190000	1008	229599
104	Wolff, Laurentius baccalaureus	15190000	1009	229600
105	Halarusin, Osanna	15200601	1017	229610
106	Berler, Johannes + Sophia hausfrau	15200721	1022	229615
107	Lapicida, Albert	15200804	1024	229618
108	Withes, Ambrosius	15200812	1025	229620
109	Dolatoris, Mathias	15200818	1026	229623
110	Tegulator, Martinus	15200831	1028	229626
111	Mild, Franciscus	15201001	1029	229627
112	Faber, Stephanus	15200000	1041	229639
113	Thulka, Petrus cf.103	15200000	1042	229640
114	Czeczyn, Ursula	15210130	1050	229649
115	Cromcatuschney, Dorothea	15210201	1051	229650
116	Coron, Gregorius	15230330	1106	229710
117	Kutzin, Sophia	15231229	1127	229733
118	Gerberdt/Lanius, Cristanus	15240207	1138	229745
119	Hutter, Johannes	15241021	1159	229766
120	Figulus, Urbanus	15250621	1180	229788
121	Geberth, Cristan cf. 118.	15260322	1210	229822
122	Pinter, Jorg	15260000	1234	229832
123	Perle, Hans – Melzerin, Sophia hgy. l.	15220000	1097	229701
124	Greger wagner vom Kezmakt	14500206	253/a	0
125	Wilde, Hans	14610203	327	228813
126	Slosser, Niklas	14650000	Jkv. 46.	282529

Zu Hause in der Stadt

Gesellschaft und materielle Kultur im spätmittelalterlichen Ödenburg, Preßburg und Eperjes im Spiegel von Testamenten

I. Räumlicher und zeitlicher Rahmen

Die Bedeutung von Ödenburg (ung. Sopron) und Preßburg (ung. Pozsony, slow. Bratislava), ihre Rolle in der mittelalterlichen ungarischen Urbanisierung und die Beziehungen der beiden Städte zueinander sind wegen der für ungarische Verhältnisse günstigen Quellenbedingungen schon ab dem 13. Jahrhundert recht gut zu fassen. Wegen ihrer geographischen Lage waren beide Städte – neben ihrer strategischen Position – auch ein Schauplatz des Umschlages von nach Ungarn importierten westlichen Waren, von Handelsinteressen und geistigen Strömungen sowie ein Treffpunkt unterschiedlichen Ethnien. Aus Urkunden, städtischen Kameralbüchern, Steuerlisten, Grundbüchern und nicht zuletzt aus Testamenten können wir nicht nur über die Städte, sondern auch über einzelne Bürger, ihre Lebensverhältnisse, ihren Alltag und ihre materielle Kultur zahlreiche Informationen gewinnen.

Die untere Zeitgrenze der Studie ist durch die Quellen bedingt: Der Beginn des 15. Jahrhunderts ist jener Zeitraum, in dem die Arbeit der städtischen Kanzleien so regelmäßig wurde, dass sie bereits miteinander zusammenhängende Quellen produzierten, die auch quantitativ zu verwerten sind. Die obere Zeitgrenze lässt sich schwieriger bestimmen: Die gewählten Zwanzigerjahre des 16. Jahrhunderts sind durch politische und ideologische Veränderungen markiert, jedoch in der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Entwicklung wird die Kontinuität nicht unterbrochen. Deswegen kann die zeitliche Obergrenze der Studie eher als ein erster Abschluss einer langfristigen vergleichenden Analyse betrachtet werden und keinesfalls als die vollkommene Erschließung des gesamten Materials.

Die Veränderungen in der Mitte des 13. Jahrhunderts zogen die gänzliche Umorganisation der gesellschaftlichen und regionalen Strukturen des Landes nach sich, wozu auch die Entstehung von nach europäischem Maß als Stadt geltenden Ortschaften zählte. Das 14. Jahrhundert brachte den völligen Ausbau der Institutionen des städtischen Lebens mit sich, die Stabilisierung der bürgerlichen Autonomie, das spezifische Besitzsystem von Mobilien und Immobilien. In dieser Zeit entwickelten sich Ödenburg und Preßburg parallel, sie erhielten ähn-

liche königliche Privilegien und sie nahmen im regionalen Grenzhandel und im Fernhandel ungefähr den gleichen Platz ein. Eine weitere Lebensgrundlage der Bevölkerung, der neben dem Handel getriebene Weinbau, verursachte jedoch Konkurrenz und einen Wettkampf zwischen den zwei Städten.

Seit dem zweiten Drittel des 15. Jahrhunderts verstärkten die politischen Ereignisse, vor allem aber Ödenburgs Verpfändung die Unterschiede, die wegen der günstigeren Lage Preßburgs an der Donau auch schon früher vorhanden waren. Trotz der parallelen Entwicklung und der engen Zusammenarbeit der beiden Städte, die sowohl auf dem rechtlichen als auch dem politischen Feld zu beobachten ist, blieben ihre wirtschaftlichen Beziehungen und die persönliche Verbindung ihrer Bürger nur schwach und sporadisch. Das weist darauf hin, dass sich ihre Anziehungsbereiche trennten. Beide spielten jedoch gleichzeitig in der Region eine führende Rolle.

Die skizzierten Zusammenhänge können wir auch bezüglich des Vergleiches der Gesellschaft und der materiellen Kultur der zwei Städte erkennen. Dies ist die Zielsetzung der weiteren Kapitel des Buches, welche eine mehrschichtige Analyse der mittelalterlichen Ödenburger und Preßburger Testamente behandeln. Dazu benutzte ich als Vergleich – vor allem für die Analyse der materiellen Kultur – die Testamente einer juristisch ähnlich stehenden Stadt einer anderen Region, nämlich der königlichen freien Stadt Eperjes (Prešov).

Sowohl Ödenburg und Preßburg, als auch die Stadt Eperjes gehörte zu den sog. Tavernikalstädten, deren Berufungsgericht der königliche Schatzmeister (magister tavernicorum) war, jedoch bildete Eperjes sich von ihnen am spätesten aus. Sie lag am Fuß der Karpaten, an einer wichtigen nach Polen führenden Handelsroute. Die Urbanisierung entwickelte sich hier auf Grund der durch Béla IV. angesiedelten sächsischen *Hospites*. Die Entwicklung wurde dann durch das Privileg von Karl Robert 1324 bekräftigt, in dem der König – ähnlich den Privilegien von Ödenburg 1277 und Preßburg 1291 – die Stadt aus dem Zuständigkeitsbereich des Komitatsgespans befreite. Neben dem viel bedeutenderen Kaschau und dem nur 30 km entfernten, ähnlich großen Bartfeld konnte die Stadt nur im bescheidenen Maße wachsen. Mit der Einbeziehung des Eperjeser Quellenmaterials bezweckte ich, für das ganze Land charakteristische Tendenzen von regional unterschiedlichen Erscheinungen zu trennen.

II. Die Stellung der ungarischen städtischen Testamente in der europäischen Rechtspraxis

Um die Testamente als Geschichtsquellen zu benutzen, muss man deren Entstehung, Verbreitung und die Umstände ihrer Erhaltung erklären. Das bürgerliche Testament kann man aus juristischer Hinsicht als einen einseitigen und zurücknehmbaren Letzten Willen beschreiben. Die Entwicklung des Testamentsrechts zeigt, dass neben der kleineren Wirkung des römischen Rechtes und der größeren des kanonischen Rechtes hauptsächlich die örtlichen Gewohnheitsrechte, und – in Mitteleuropa – das germanische Erbrecht zur Geltung kamen. In diesem Sinne konnte sich das Testament auf einen kleineren Teil oder auf einzelne

Gegenstände des Nachlasses beschränken, bis die nichtbenannten Teile des Vermögens durch die Regeln des gesetzlichen Erbrechtes aufgeteilt wurden. Die Verbreitung der kirchlichen Dogmen, besonders die Lehre vom Purgatorium, übte auf den Inhalt der Testamente und auf die große Zahl der Gaben für den Seelenheil eine bedeutende Wirkung aus. Der wichtigste Schritt der europäischen Rechtentwicklung war, dass sich die Testierung zur Zeit der massenhaften Erscheinung der städtischen Testamente nicht mehr auf die ohne Erben Verstorbenen und die Seelenpfandgaben beschränkte.

In Ungarn galt die freie Testamenterstellung bereits in den Gesetzen von Stefan I. als ein Erzrecht, und später wurde sie zu einer Grundlage des Adelsrechtes, und interessanterweise unter freieren Bedingungen zu einer solchen des städtischen Rechtssystems, der städtischen Autonomie. Dazu trugen auch die sich auf die Testamente beziehenden Punkte der Hospes- und Stadtprivilegien bei. Im 15. Jahrhundert legte das Tavernikalrecht die allgemeinen Regeln fest, aber die städtischen Behörden veröffentlichten auch bereits früher ihre eigenen Statuten. In letzteren wurde die Abgrenzung vom zu großen kirchlichen Einspruch betont, unter anderem auch dadurch, dass man die nur vor Geistlichen abgelegten Testamente für ungültig erklärte. Die massenhafte Verbreitung der städtischen Testamente erfolgte in Ungarn 200-300 Jahre später als in den größeren Städten Westeuropas; diese Zeitverschiebung ergab aber eine organische, den örtlichen Ansprüchen und Umständen angepasste Adaptierung.

In der Absicht der Testierenden vereinten sich drei Hauptelemente in der folgenden Wichtigkeitsreihenfolge: die Sorge um den Seelenheil, die Haftung für die materielle Sicherheit der nächsten Verwandten, und die Sicherung einer positiven Erinnerung durch die Nachwelt. Außer diesen persönlichen Motive war es aber auch für die Städte selbst wichtig, über das weitere Schicksal des innerhalb ihrer Grenzen angehäuften, die Steuergrundlage bildenden Vermögens Kontrolle ausüben zu können. Deshalb legten sie auf die Prüfung der Umstände der Testierung und auf das Einhalten bestimmter Formalitäten Wert..

Fast alle Stadtbewohner durften ein Testament erlassen, die Bedingungen waren bloß die Volljährigkeit und der gesunde Geisteszustand, jedoch mussten der Stadtrat oder seine Vertreter während der Testamenterstellung oder wenigstens bei der rechtlichen Bekräftigung anwesend sein. Obwohl sehr viele – weil sie vermögenslos waren oder sehr plötzlich verstarben – ihr Recht nicht ausübten, ist das Testament eine Quellengruppe, welche die weitesten Gesellschaftsschichten berührt und gleichzeitig am persönlichsten ist.

III. Die Testamenterstellung und die städtische Gesellschaft

Im mittelalterlichen Ungarn blieben Testamente neben den etwa hundert adeligen und einem Dutzend bäuerlichen Testamenten in größerer Menge aus den Städten erhalten. In Preßburg kennen wir seit Anfang des 15. Jahrhunderts bis 1529 aus dem unter den Stadtbüchern geführten *Protocollum Testamentorum* 844, aus selbständigen Urkunden weitere 42 Testamente; in Ödenburg kamen aus der Zeit zwischen 1393 und 1526 313 Testamente auf uns, aus den ersten zwei

Drittel des 15. Jahrhunderts in den Stadtbüchern, dann vorwiegend in selbständigen Urkunden. Die als Vergleichsmaterial verwendeten 124 Testamente aus Eperjes blieben fast ausschließlich in urkundlicher Form erhalten, und nur bestimmte kirchliche Donationen wurden in einem selbständigen Band vermerkt. Daraus können wir auch sehen, dass die freien königlichen Städte, obwohl sie dem gleichen Rechtssystem, dem Tavernikalrecht, unterstellt waren, je nach den Umständen mit unterschiedlichen Gewohnheiten lebten.

Im Verhältnis zur Gesamtbevölkerung der Städte waren die Testierenden natürlich in starker Minderheit: in Ödenburg machten sie ungefähr 6,3%, in Preßburg 9,8% und in Eperjes etwa 6% der volljährigen Bevölkerung aus. Das so entstehende Muster kann man trotzdem als repräsentativ betrachten, besonders für Preßburg, Letzteres ist auch im europäischen Maße hervorzuheben und liegt kaum unter den neuzeitlichen Verhältnissen. Es ist wichtig, dass man unter den Testierenden breite Schichten der Bevölkerung finden kann, obwohl die mobilen und an die Schriftlichkeit eher gewöhnten Gruppen, d. h. Kaufleute, Handwerker und in Ödenburg auch die Geistlichen (in Preßburg machten sie wegen der Anwesenheit des Kapitels ihre Testamente nach dem kanonischen Recht) im Vergleich weitaus stärker vertreten waren, zu Ungunsten der Weingartenbesitzer und der marginalen Elemente. Die Testamente der Handwerker teilten sich in Preßburg unter 39, in Ödenburg unter 23, in Eperjes unter 21 Berufstätigkeiten auf; wobei besonders die Metzger, die Kürschner, die Fischer und die für örtlichen Bedarf arbeitenden Bäcker und Schneider, in Eperjes auch die Faßbinde-der hervorzuheben sind.

Das Verhältnis der Frauen unter den Testierenden war in Ödenburg 32,4%, in Preßburg 38,4% und in Eperjes 45,1%. Dies entsprach dem Testamentsdurchschnitt der meisten europäischen Städte. Obgleich dies nicht die realen Verhältnisse der Bevölkerung widerspiegelt, macht es doch möglich, in Bezug auf die Rolle der Frauen in der Stadt und auf einzelne Erscheinungen der materiellen Kultur eine nach Geschlechtern differenzierte Untersuchung durchzuführen. Das gemeinsame Testament von Ehepaaren war für keine dieser Städte charakteristisch. Das Testamentrecht der Frauen wurde anscheinend weder von ihren Ehemännern noch ihren angeblichen Vormündern oder von der städtischen Behörde beschränkt. Die Zahl der Witwen unter den Testierenden übertraf nur in Eperjes die Zahl der verheirateten Frauen. Bei Männern traten die Verheirateten am häufigsten auf.

Wir können der gesellschaftlichen Stellung der Frauen einerseits durch den Prozess der Vermögensvermittlung folgen (mit der Analyse der Daten in Bezug auf den Besitz und die Vererbung von Mobilien und Immobilien), andererseits können wir sie auch aus den Hinweisen ermitteln, die sich auf die durch Frauen gemachten Hausarbeiten bzw. Berufstätigkeiten beziehen. Unter den letzteren finden wir in den Testamenten neben den als Erweiterung der Hausarbeiten angenommenen Berufen (wie Bäckerei, Wirtshausbetrieb, Bierbrauerei, Weben, Spinnen) auch die Ausübung von Handwerken (Metzger, Kürschner, Schneider) und ihre Teilnahme am Klein- und Großhandel. Am häufigsten treten aber Daten über den Weingartenbesitz auf und über den damit zusammenhängenden Weinbau und die Weingartenarbeiten. Dorthin strömte das meiste Kapital und da gab

es den größten Bedarf an saisonaler Massenarbeit. In den drei Städten zeigt die Wichtigkeit der für Frauen charakteristischen Tätigkeiten ein differenziertes Bild: Neben dem Weinbau kann man in Preßburg den im großen Volumen betriebenen Handel, in Eperjes die Leinenproduktion erwähnen. Dies stimmt mit der allgemeinen Situation überein, dass die Teilnahme der Frauen in den Geld einbringenden, konjunkturellen Zweigen der Wirtschaft am größten war.

Die städtischen Testamente strebten – infolge der Rechtsentwicklung – nicht nach der umfassenden Beschreibung des Vermögens oder der erbenden Verwandten und anderer Personen, sondern es wurden nur jene Aspekte aufgezeichnet, die von der gewöhnlichen Erbfolge abwichen. Die wichtigsten Familienangehörigen und die gesellschaftlichen Kontakte wurden aber unbedingt erwähnt, deshalb können wir die Testamente aus Mangel an anderen, in einer ähnlichen Menge erhalten gebliebenen Quellen doch auch zu demographischen Schlussfolgerungen benutzen. Daraus würde ich das Hauptgewicht der nur aus Eltern und Kindern bestehenden Kleinfamilien und die niedrige Zahl der Kinder hervorheben. Während bei den Adeligen und den Bauern durchschnittlich 4-5 Kinder pro Familie geboren wurden, von denen gewöhnlich 2-3 das Erwachsenenalter erreichten, können wir in den Städten mit kaum mehr als 2-3 geborenen Kindern und nur mit einem Überlebenden rechnen, was nicht nur auf der persönlichen Ebene ein Problem bedeutete, sondern auch eine chronische demographische Krise der Städte nach sich zog. Verwandte aus der Seitenlinie wurden hauptsächlich wegen der Erklärung der Erbfolge erwähnt; die in der Familie fehlende Arbeitskraft ersetzte man lieber durch Hilfspersonal.

IV. Die materielle Kultur der Bürger von Ödenburg, Preßburg und Eperjes im Spiegel der in den Testamenten genannten Objekte

Den Leitfaden der Studie bildet die Untersuchung der materiellen Kultur, des Haushaltes und der Mobilien der Testierenden. Das Tavernikalrecht und die örtliche Regelung bezogen sich in Bezug auf die im Testament erwähnenswerten Gütern nur auf die ureigenen Immobilien der Familie bzw. die Ausrüstung des Hauses, welche die Ehepaare sich gegenseitig vererbten. Die Ausführlichkeit der Aufzählung widerspiegelt die Ausbreitung und die Kompliziertheit der familiären und gesellschaftlichen Verhältnisse der Testierenden.

Die Erwähnung der Mobilien war neben den Geldspenden und Immobilien keinesfalls zu vernachlässigen. Die objektbezogene Analyse der Gesamtheit der Testamente bestimmt durch die Erkenntnis der testierenden und erbenden Personen und ihres Verhältnis zueinander den Platz der einzelnen Elemente des Haushaltes im gesellschaftlichen Kontext. Man kann auf die rangbestimmende Rolle der Gegenstände und ihren Platz in der Wertordnung des Testierenden Schlüsse ziehen und auch darauf, was für ein persönliches oder gesellschaftliches Verbindungssystem der Testierende mit dem Nachlass dieser Gegenstände auszubauen oder zu verstärken beabsichtigte.

Die Analyse der Mobilien erfolgte für die publizierten Ödenburger, die ab und zu in Auszügen mitgeteilten Eperjeser und die bisher unveröffentlichten

Preßburger Testamente durch die Erstellung einer Datenbanks. Zusätzliche Informationen wurden in Bezug auf den Wohnort und den Beruf der Besitzer der Gegenstände integriert. Dazu verwendete ich vor allem Steuerlisten bzw. Grundbücher. Die große Masse der Daten (in Ödenburg 2014, in Preßburg 3754, in Eperjes 726 Datensätze) rechtfertigte die Auswertung mit Hilfe des Computers, was mit den Programmen dBase bzw. Kleio durchgeführt wurde.

Mit Hilfe der systematisierten Daten konnte ich die Mobilien nach ihrer Funktion gruppieren und analysieren. Die Häufigkeit der einzelnen Gegenstandstypen hing meist nicht von ihrem Gebrauchswert ab, sondern von ihrem Repräsentationsgehalt und ihrer persönlichen Wichtigkeit.

In allen drei Städten standen die Kleidungsstücke am ersten Platz, die – vor allem durch die Frauen – nicht nur im Verwandtschafts-, sondern auch im Freundeskreis sehr gerne weitergegeben wurden. Aufgrund der zahlreichen Erwähnungen analysierte ich die einzelnen Elemente der Kleidungsstücke je nach dem Schnitt, dem Material, der Farbe und dem Geschlecht des Besitzers. So konnte man auch die für das ganze Land charakteristischen Tendenzen von örtlichen (regionalen) Erscheinungen trennen. Die teureren ausländischen Materialien waren z. B. gleich, die Herkunftsorte der billigeren Tuche jedoch unterschiedlich, sowie auch das Material der Weißwäsche, für die in Ödenburg und Preßburg ausländische, in Eperjes örtlich gewebte Leinwand benutzt wurde. Die Hauptelemente der Oberkleidung waren auch gleich, aber man beschrieb ihre Dekoration anders: In Eperjes wurde auf die silbernen Knöpfe und Beschläge großer Wert gelegt, welche in den zwei anderen Städten kaum vorkommen. Die Farbenwelt der Kleider unterschied sich auch: Das in Ödenburg und Preßburg häufige Schwarz ist in den ost-oberungarischen Städten kaum zu finden.

Am zweiten und dritten Platz der Liste standen überall – mit manchen Unterschieden – die Bettwäsche und das Geschirr. Die Erwähnung des Bettzeuges läßt sich nicht allein mit großem Wert, sondern eher mit seiner Rolle als Mitgift erklären, der bei Reichen und mehr noch bei Armen eine große Bedeutung zukam. Jene materielle Unterstützung zur Verheleichung hielten die Testierenden nicht nur in der engeren Familie, sondern auch im weiteren Verwandtschaftskreis und im Personal für eine Pflicht. Die Wichtigkeit der einzelnen Elemente der Bettwäsche zeigt wiederum regionale Unterschiede auf.

Geschirr gibt die beste Möglichkeit, den schriftlichen und archäologischen Befund sowie andere erhaltene Originalobjekte miteinander zu vergleichen. In den drei Städten vererbte man im Großen und Ganzen ähnlich genannte, ähnlich geformte und aus ähnlichem Material verfertigte Geschirre, aber ihre Häufigkeit und Bedeutung waren nicht überall gleich. Silberobjekte, die in den westungarischen Städten sehr modisch waren, kommen in Eperjes nur selten vor. Quantitative und qualitative Unterschiede sind größer als im Falle der Kleidung oder der Bettwäsche. Der Besitz von Zinngeschirr verbreitete sich in einer größeren Menge im Zusammenhang mit der europäischen Produktion seit dem Ende des 15. Jahrhunderts. Im Verhältnis zur Zahl der Testierenden hatten sie in Eperjes die größte Bedeutung, wo sie auch als solche Vergabungen benutzt wurden, für die man in den zwei anderen Städten Silberobjekte gab. Ähnliche Unterschiede können wir auch in der Wertordnung – oder im Reichtum – in bezug

auf die Juwelen erfahren - innerhalb einer Stadt. aber auch im Vergleich der drei Städte. Die Wirkung der örtlichen Traditionen und Repräsentationsgewohnheiten ist dabei auch nicht zu vernachlässigen.

Die vierthäufigste Nachlassgruppe bilden die landwirtschaftlichen Produkte, mit einem 9-11%igen Anteil. Der in den Ödenburger und Preßburger Wein­gärten produzierte Wein bedeutete in den Testamenten allerdings kein Getränk oder keinen Genussartikel, sondern ein zu jeder Zeit mobilisierbares „fließendes Kapitel“, eine Art Ersatzgeldquelle, die sich fast in jedem Haushalt befand. Seine Größe nach betrachtet war dieses Kapitel viel größer als jenes der genannten Wertgegenstände von Juwelen oder Silbergeschirr. In Eperjes wurde das Getreide am häufigsten erwähnt; man schloss sich hier dem Hegyaljaer Weinhandel erst nach der untersuchten Epoche intensiver an.

Die anderen Gegenstandsgruppen (Möbel, Waffen, Werkzeuge, usw.) kamen in kleineren Mengen vor, aber örtliche und regionale Unterschiede lassen sich auch hier beobachten. Ein etwas anderes Bild zeigen die stückweise nicht so bedeutenden, aber aus kulturhistorischer Hinsicht desto belangleicheren Büchernachlässe (Ödenburg: 106, Preßburg: 84, Eperjes: 17 Datensätze – den größeren Ödenburger Wert kann man mit der größeren Zahl von Testamenten der Geistlichen erklären). Daraus ergibt sich, dass die Bücherkultur im ganzen Land einheitlicher war als die sich in den Testamenten widerspiegelnde Welt der Gegenstände. Die thematische Vielfalt der in einer kleineren Zahl vorkommenden Bücher in Eperjes entsprechen jenen der anderen Städte. Die überdurchschnittliche Mobilität „der Konsumenten“ der geistlichen Kultur kann diese im späteren noch zu untersuchende Erscheinung erklären. Außerdem können wir hier noch über den inner- und zwischenstädtischen Verkehr der Bücher, den Buchhandel, die Bibliotheken und die Buchverleihungen der Bürger untereinander Informationen gewinnen.

V. Allgemeine Folgerungen

1. Testamente und Lebensweise

Materielle Kultur – Alltagsleben – Lebensführung: sie sind aufeinander bauende, einander bedingende, schwer definierbare, komplexe Begriffe. Außer durch den Gegenstand ihrer Analyse sind sie durch das Ziel verbunden, dass wir aus den Objekten auch die Art und Weise ihrer Verwendung und zuletzt die sie benutzenden Menschen besser kennenlernen möchten, als einzelne Personen und als Gruppen bzw. Gemeinschaften. Die Erforschung der materiellen Kultur kann man natürlich für die Darstellung des Systems und der Schichtung der gegebenen Gesellschaft nur indirekt verwenden. Wir müssen aber im Auge behalten, dass beides miteinander in gegenseitiger Verknüpfung steht, wie auch die Menschen und die Gegenstände nur im Konnex existieren können.

Meine Analyse hatte zum Ziel, die für die materielle Kultur des Bürgertums signifikanten Erscheinungen und Tendenzen herauszuarbeiten. Diese Aufgabe wurde dadurch erschwert, als wir im Fall des Adels und des Bauerntums über

kein in Zeit und Raum so einheitliches Quellenmaterial verfügen wie im Fall des städtischen Raumes.

An erster Stelle ist das Streben nach Nutzen und Zweckmäßigkeit hervorheben, ein Anspruch, der jedenfalls in der oberen Schicht des Bürgertums vorhanden war. Das zeigt sich in der allmählichen Differenzierung der Einrichtung, im Gebrauch von neuartigen Möbelstücken: Schreibtisch, Bücherschrank, Geschirrschrank, genauso wie im Zuwachs der Quantität der Bettwäsche, in der Erscheinung des persönlichen Bestecks und Geschirrs, des persönlichen Bettzeuges. Ebenso widerspiegelt sich dies auch im Import verschiedener Gewebe. Die Teilnahme am Handel der aus fernen Ländern gelieferten (flämischen, englischen) Tuche war nicht nur ein geschäftliches Unternehmen, sondern stellte auch die neuen Ansprüche des Bürgertums zufrieden.

Die praktische Auffassung bedeutete nicht, dass das Bürgertum keinen Anspruch an Repräsentation gehabt hätte. Sein Vorbild war die obere Schicht des Kleinadels, und obwohl die engeren materiellen Möglichkeiten der Mehrheit der Bürger – abgesehen von der wohlhabendsten Führungsschicht – nicht erlaubten, die Äußerlichkeiten der adeligen Lebensweise nachzuahmen, meistens gelang es ihnen doch, Kompromisse zu finden. Gleichzeitig aber waren die Stadtbewohner für die in die Stadt ziehenden oder auf den Wochenmärkten und an den Feiertagen in die Stadt kommenden Dorf- und Marktbewohner genauso ein Vorbild, wie es die Adeligen für die Bürger waren..

Die Differenzierung in der städtischen Gesellschaft können wir am besten in der obersten Schicht, d. h. bei den wertvollen, repräsentativen Gegenständen erkennen, welche, wenn man sie besaß, am wahrscheinlichsten in den Testamenten erwähnt wurden.. So konnten wir z. B. für silberne Gürtel feststellen, dass die Weingartenbesitzer einen solchen, die Handwerker zwei, die wohlhabenden Händler drei besaßen. Das Vermögen der ganzen Siedlung konnte sich auf die Repräsentationsbedürfnisse und -möglichkeiten der einzelnen Bewohner auswirken. Als ein Beispiel verweise ich auf die unterschiedliche Zahl der Goldschmiedobjekte im Besitz der Preßburger, Ödenburger und Eperjeser Handwerker.

Die Veränderung der wirtschaftlichen Lage einer Stadt ist in der materiellen Kultur nur langsam und nur auf indirekte Weise zu erkennen, und auch dann nur in eine positive Richtung. Die Testamente konnten hierbei verspätet betroffen sein. Eine materielle Bereicherung der Siedlung ergab jedoch früher oder später auch die Bereicherung der gegenständlichen Nachlässe. Ein Rückfall – denken wir an kurzfristige Krisen, wie z. B. um 1460 an der westlichen Grenze, oder an langfristige, wie die Verpfändung von Ödenburg zwischen 1441 und 1463 – bedeutete keinen Bruch im Besitz von Mobilien, obwohl er in den Steuerlisten und mit der Abnahme der Bevölkerungszahl eine sehr starke Wirkung ausübte. Aus unseren bisherigen Daten scheint sich zu ergeben, dass die Einwohner von ihrem schon erreichten Repräsentationsniveau nicht gerne nachließen, auch wenn sie auf anderen Gebieten des Lebens zu Änderungen gezwungen wurden.

Die Unterschiede zwischen den drei Städten zeigen, dass man nicht für das ganze Land geltende Abschlüsse ziehen kann. Die Bearbeitung der Preßburger

Daten machte die nach der Analyse des Ödenburger Materials gezogenen Folgerungen genauer, reicher und feiner. Sie bot mehr Möglichkeiten zur Differenzierung an, hauptsächlich in Bezug auf die Zeit des Auftretens der einzelnen Objektgruppen oder Materien, oder auf die gesellschaftliche Stellung der Besitzer. Die Einbeziehung von Eperjes modifizierte nicht nur das auf Grund der Daten der westungarischen Städte gezeichnete Bild, sondern brachte in vieler Hinsicht auch grundsätzlich andere Ergebnisse. Im Großen und Ganzen sind – wie ich es bei der Analyse von mehreren Gegenstandsgruppen feststellen konnte – zwischen Ödenburg und Preßburg eher quantitative, zwischen den westlichen Städten und Eperjes qualitative Unterschiede zu beobachten.

All diese Bemerkungen führen uns zur Frage nach regionalen Aufgliederungen der materieller Kultur. Auf welchen Gebieten des Alltagslebens zeigten sie sich, wo kann man Grenzlinien ziehen, wie weit ging deren Zustandekommen zeitlich zurück, und wie veränderten sie sich? Die heutige Forschungslage macht eher nur genauere Fragestellungen möglich, als detailliertere Antworten. Zu neuen Ergebnissen kann der Vergleich der Ergebnisse der historischen, archäologischen und volkskundlichen Forschung auf regionalem und internationalem Niveau führen.

2. Testamente und Handel

Die Daten der Testamente geben nicht nur Informationen über das Funktionieren der Gesellschaft, sondern auch über die Wirtschaft, und dabei hauptsächlich über den Handel und Warenaustausch. Der größte Vorteil der Testamente ist, dass sie – obgleich nur fragmentarisch und auf Einzelfällen basierend – zumindest indirekt über den gesamten Prozess des Handels: über die örtliche Warenherstellung, den im engeren Sinne des Wortes genommenen Kauf und Verkauf und über das Bedürfnis und die Konsumierung von Produkten, berichten.

Die wichtigen am Ort hergestellten, in der Mehrheit mit der Landwirtschaft verbundenen Waren tauchen in irgendeiner Form auch in den Testamenten auf, und darüber hinaus können wir im Besitz der Testierenden oder der Erben in einem solchen Bereich mit Produkten konfrontiert werden, die man in anderen Quellen nur schwer antrifft. Das Vorkommen der in den westungarischen Städten produzierten Trauben und Weinsorten in einer so großen Menge bedeutet nicht, dass die Landwirtschaft in den Städten die Oberhand gewonnen hätte. Der marktorientierte Weinbau in diesen Städten kann als eine Art urbaner Warenproduktion verstanden werden, im Gegensatz zur neuzeitlichen, zumeist mit Dörfern verbundenen Weinwirtschaft. Außer diesem Hauptprodukt der westungarischen Region widerspiegelt sich in anderen, eher zufälligen Daten der Testamente der Export einiger wichtiger, aber weniger geachteter ungarischer Waren (Häute, Honig). Dabei kann man aus den Dokumenten auch die Existenz eines organisierten, mehrfach gegliederten Vermittlersystems und differenzier-ten Aufnahmemarktes nachweisen.

In Eperjes dagegen galt – wie es schon aus der Analyse der "frühkapitalistischen" Produktionsexperimente in der Fachliteratur bekannt ist – die Leinwand als Hauptprodukt, die damit auch im Handelsverkehr wichtig wurde. Dies kann

aus den Testamenten in zwei Punkten ergänzt werden.. Einerseits bestand das inländische Produkt erfolgreich die Konkurrenz mit den ausländischen Waren, denn die an der westlichen Grenze häufig vorkommende Importleinwand tauchte als Material von Kleidungsstücken hier nicht einmal auf; andererseits bekleidete die rohe oder geweißte Leinwand – vor allem das Bettuch – in der oberungarischen Stadt dieselbe geldvertretende Rolle, wie der Wein in Ödenburg und Preßburg: sie diente zur Bezahlung von Schulden und zur Deckung von kirchlichen Stiftungen..

Unsere Daten liefern am wenigsten Information über den Vollzug von Kauf und Verkauf, da Daten über die Geschäfte nur gelegentlich, entweder wegen Mangel an regelmäßig geführten Zahlungsbüchern oder als deren Ergänzung, in die Testamente aufgenommen wurden. Sie unterstützen die Daten der Zollbücher und -tarife, geben aber über das Volumen des Handelsverkehrs nur geringe Mitteilung. In ihren Fragmenten sind aber die Hinweise auf den Handel an der „kleinen Grenze“ auch interessant, als sie die Lebhaftigkeit und Flexibilität dieses Geschäftszweiges beweisen.

Der Verbrauch ist jenes Gebiet, über den die Testamente die meisten Informationen geben können: über die Konsumenten, gesellschaftliche Schichten oder die Art und Zeit der Nutzung kann man ausreichend Daten sammeln. Neben den Einzelfällen sind hier die festzustellenden Muster in Bezug auf die Besitzer und die Erben von noch größerem Belang, denn durch sie können wir erfahren, welche Waren zum Gebrauch, zur Repräsentation und zur Anlage geeignet gehalten waren. Wein, Getreide, Tiere und ein Teil der Kleidungsstücke, hauptsächlich die modische Stücke, wie etwa die dem neuen Schnitt folgenden, kurzen Oberkleider, dienten zum kurzfristigen Gebrauch oder wurden zu Geld gemacht, deshalb wurden sie größtenteils in derselben Generation vererbt. Die Goldschmiedeobjekte wurden entweder umgeschmiedet oder in der Familie vererbt. Der wichtigste Bereich, den wir aufgrund der Testamente in Bezug auf die Konsumtionsgewohnheiten studieren können, ist gleichzeitig auch der wichtigste Warentyp des mittelalterlichen ungarischen Imports: die verschiedenen Textilsorten. Die Benennungen der Tuche und anderer Textilien weisen oft auf den Herkunftsort der Ware hin, obwohl die Benennung nach einiger Zeit für ständig übernommen wurde und dann auch anderswo hergestelltes, aber dem ursprünglichen ähnliches Material bedeuten konnte.

Der Fernhandel beinhaltete seit dem 13. Jahrhundert eindeutig auch den Handel von Massenprodukten. Dieser Wandel stand auch mit den Interessen des expandierenden Produktionsprozesses im Einklang. Während des 14. Jahrhunderts kämpfte nämlich Westeuropa mit einer ernsten Überproduktionskrise, zu deren Ableitung der ost-mitteuropäische Raum, und darin das Karpatenbecken eine wichtige Rolle erhielt. Die ungarische Wirtschaft war im 14. Jahrhundert bereit, sich in das Handelssystem des Kontinents zu integrieren. In dem von uns untersuchten 15./16. Jahrhundert waren die süddeutschen Händler bzw. ihre Wiener Agenten sowie die Wiener Händler selbst dominant, und auch die ungarischen Händler schlossen dort bedeutendere Geschäfte ab.

Bargeld wird nur ab und zu in den Testamenten erwähnt, meistens wurden nur die Schulden aufgezählt. Die Geldgeschäfte wurden entweder durch Wa-

renkredite oder durch Belastung von Immobilien gedeckt. Die selten auf uns gekommenen Vermögenkonstruktionen weisen auch darauf hin, dass, je reicher jemand war, desto größer sich der Anteil seines Vermögens an Immobilien darstellte. Das im Handwerk und Handel entstandene Kapitel legte man durch den Kauf von Immobilien, vor allem von Weingärten, an. Diese Art Einlage bedeutete aber keineswegs die Passivität des Kapitals, sondern seine Aufbewahrung für spätere Unternehmen, da es nötigenfalls wieder mobilisiert werden konnte. Das zeigt auch der häufige Kauf von Weingärten und ihr oftmaliges Vorkommen in den Testamenten.

3. Die Testamente und das bürgerliche Bewußtsein

Das Vertrauen in die Rechtssicherung und Kontrolle der Gemeinschaft spielte bereits in der Gestaltung der städtischen Testierungspraxis eine wichtige Rolle. Die Stadt versicherte sich nämlich – in ihrem eigenen Interesse – der Zeugen, oft des das Testament schreibenden Notars, der Registrierung, der Kontrolle des Vollzuges, und in Diskussionsfällen auch der gerichtlichen Verfahren. In Bezug auf das Gewohnheitsrecht verwendete man auch den Ausdruck „nach gemainer stat prauch“. Die Einwohner hielten also ihre Stadt für eine Art wirtschaftliche, rechtliche und gesellschaftliche Gemeinschaft, deren Interesse mit ihren persönlichen Interessen identisch war: dieser Auffassung kann man in zahlreichen Bereichen des Lebens nachfolgen.

Eine Gruppe der Bürger brachte seine Verbindung mit der Stadt auch durch seine zugunsten der Stadt vererbten Gaben zum Ausdruck, und als hohe städtische Amtsträger konnten sie eine solche Mentalität auch propagieren. Es ist schwieriger, die Frage zu beantworten, ob dieses „Stadtbewußtsein“, über das die Testamente manche Mitteilung geben, gleichzeitig ein abstraktes „Bürgerbewußtsein“ bedeutete. Die Städte bewachten eifersüchtig ihre besondere Lage, ließen ihre Privilegien sorgfältig überschreiben, gaben auf die Einhaltung der in diesen Briefen beinhalteten Rechte und auf die Vertretung ihrer Interesse durch entsprechende Amtsträger acht. Dagegen suchten sie aber, wie wir es bei der Analyse des Verhältnisses zwischen Ödenburg und Preßburg sehen konnten, miteinander nur in kurzfristigen, meistens ihren Interessen dienenden Angelegenheiten Kontakt. Eine Ausnahme war die gemeinsame Teilnahme an den Gerichtssitzungen des Tarnakmeisters, was alle drei untersuchten Städte verband. Die Berufung auf die gemeinsame Rechtsordnung und der Gebrauch des gemeinsamen Rechtsbuches war neben der alltäglichen Praxis auch ein wichtiges Element der Selbstidentität der Städte. Darüber hinaus standen sie miteinander in keinerlei Verbindung, was man teils auch damit erklären kann, dass sich kein über das ganze Land reichendes Marktsystem ausbildete und deshalb keine wirtschaftlichen Interesse die Aufrechterhaltung von Kontakten zwischen den Städten begründeten.

Das Fehlen von landesweiten Interessen weist darauf hin, dass die Städte in den letzten Jahrzehnten des Mittelalters im Rahmen der ständischen Struktur ihren Platz noch nicht gefunden zu haben scheinen. Die zunehmende Rolle der Adeligen in den Städten Mitteleuropas, darunter auch in den ungarischen Kom-

munitäten – besonders in einem Zeitraum, als das Bürgertum auf dem westlichen Teil des Kontinents neben seinem wirtschaftlichen Gewicht auch die politische Anerkennung erwarb – zeigt einen abweichenden Weg in der Entwicklung. Die Untersuchung dieser Anfang des 16. Jahrhunderts beginnenden Epoche und ihre nach verschiedenen Stadttypen differenzierte Neubewertung bedeutet vielleicht die größte Herausforderung für die ungarische Stadtgeschichte, in der auch die Erforschung des Alltagslebens und der materiellen Kultur einen wichtigen Platz einnehmen sollte.

Übersetzt von Csilla Tuza, lektoriert von Gerhard Jaritz.

Mutató

A mutató a kötet szövegében előforduló személy- és helyneveket tartalmazza, a szinte minden oldalon megtalálható Sopron, Pozsony és Eperjes kivételével. A lábjegyzetektől csak a főszövegben nem szereplő, középkori vonatkozású hely- és személyneveket vettem fel. A főszövegben szereplő recens személynevek a mutatóban kurziválva vannak feltüntetve. A csak keresztnévvel megjelölt rokonokat és szolgálókat a családfő, az egyházi intézményeket az adott helység neve alatt tüntettem fel. A Függelékben felsorolt személyneveket nem vettem bele a mutatóba.

- Aachen 144
Abenstorffer, Ulreich, soproni polgár 55
Agendorfer, Mert, soproni polgár 161
Ágfalva 31, 50
Ágoston, Szt. 62
Aigner, pozsonyi polgárcsalád 56, 88, 212
Aigner, Hans, pozsonyi polgár 56
Aigner, Heinrich, soproni lakos 56
Aigner, Jacob ifj., pozsonyi polgár 56, 179, 181
Aigner, Jakob, id., pozsonyi polgár, városkapitány és bíró 56, 179
Aigner, Ulrich, pozsonyi majd soproni polgár 56, 61
Aigner, Ulrich, pozsonyi polgár felesége, Katherina 56
Aigner, Wolfgang, pozsonyi polgár 56
Aigner, Wolfgang, pozsonyi polgár özvegye, Barbara 56
Aigner, Wolfgang, pozsonyi polgár legénye, Georg 212
Akko 225
Ákosházi Sárkány Ambrus, pozsonyi ispán 53, 221
Albert kőfaragó, eperjesi polgár 183, 188
Albert, I. osztrák herceg 18
Albert, magyar király 52
Albringer, Wolfgang, pozsonyi jegyző felesége, Margaretha 106
Álföldy Bálint, soproni polgár, kir. harmincados 133–134, 161, 178, 182, 190, 202, 204–205, 208, 218, 221
Alsónyék (Hont megye) 104, 110–111
Altötting 144
Ambringer, Hans, pozsonyi polgár 211
András, pozsonyi ács 75
András, brassói diák 151, 153, 181, 210, 226, 228
András, II. magyar király 27, 66
András, III. magyar király 18, 35, 49
Arras 160, 240
Artzt, Hans pozsonyi polgár 76
Aspach 201
Aspang 40
Baja 11
Balf 31, 157
Bánfalva (Zuan) 31, 49, 157
Bánfalva, Szt. Farkas-templom, pálos kolostor 43, 206
Bánffy Miklós 96
Barbarossa Frigyes 12
Barbierer, Heinrich, pozsonyi polgár 98
Barbierer, Steffan, soproni polgár felesége, Margaretha 172
Barlabasch 192
Bártfa 82, 111, 160
Basel 96
Bazini Ferenc gróf 133, 139
Bécs 25, 27, 30, 35–40, 44–45, 54–55, 59, 65, 76, 83–84, 90, 96–97, 123, 137, 151, 187, 195, 201, 210, 227–228, 241
Bécs, Ágoston-rendiek Szt. Lőrinc-apáca-kolostora 96, 197
Bécs, Schottenkirche 201
Bécs, Wildbergerstrasse 220
Bécsújhely 25, 30, 39–40, 45, 48, 55, 65, 67, 76, 94, 97, 99, 106, 120, 123, 210, 237
Behem, Caspar, pozsonyi polgár 109
Béla, III. magyar király 15
Béla, IV. magyar király 18, 27, 82
Benedek veszprémi ispán 66
Bernard varga, pozsonyi lakos 157
Biberger, Hans, pozsonyi polgár 179
Bibliopola, Marcus 225–226, 228

- Binder, Andre, eperjesi polgár felesége,
 Gertrud 181–182, 187
 Blantscher, Hans, pozsonyi polgár 178
 Bogner, Johannes, eperjesi polgár 210
 Bogyoszló 16
 Bouillon Gottfried 12
Brandt, Ahasver von 58
 Braszlav fejedelem 12
 Brunn, Jacob von, bécsi kereskedő 124
 Brünn 37
 Buda 25, 32, 35–37, 39–40, 50, 56, 68, 81, 94,
 96, 102, 104, 110, 151, 188
 Burgundia 64

 Cegléd 73
 Cenkí András comes 42
Chaunu, Pierre 58
Chiffolleau, Jacques 63
 Chlokausz, Elisabeth, pozsonyi lakos 222
 Christanin von Raab, pozsonyi kereskedő-
 asszony, 123, 219
 Chrotendorfer, Wolfgang, pozsonyi lakos
 75
 Cillei Ulrik 49
 Codaczin, Christina, eperjesi lakos 219
 Cromer, Georg, eperjesi polgár 144, 157, 178
 Cromer, Georg, eperjesi polgár özvegye,
 Ursula 157, 172, 205
 Czibner, Cristan, eperjesi jegyző 77–78
 Czobor Ferenc, pozsonyi lakos 152–153,
 156, 164, 221
 Czobor Imre özvegye, Margit 95
 Csallóköz 40
 Csehország 44, 68, 155, 240
 Csepreg 30, 55
 Csorna 16
 Csorna, premontrei konvent 50

 Dági (Agendorfer) család 42, 50
 Dági Fülöp 42
 Dánia 66
 Debrecen 73
 Dévény 28
 Diemetter, Peter, pozsonyi polgár 184
 Diemutisch, pozsonyi polgár felesége, Do-
 rothea 219
 Dietrich, pozsonyi városplébános 75
 Dinkenspuhel, Niklas 225
 Dombai Dávid 153
 Dorner, Wolfgang, pozsonyi polgár 179
 Dornik 31
 Douai 64
 Dubai, Waczlav, kereskedő 54

 Dremel, Peter 47
 Dublin 66
 Dubrovnik 59
 Duna 38, 40, 45, 48, 121
 Dunai-külváros 91
 Dunántúl 37
 Dürniczer, Mathes, soproni polgár 97

 Ebendorfer von Haselpach, Thomas 225
 Ebendorfer, Michael 68
 Ebenfurt 40
 Ebersperger, Thomas, pozsonyi polgár öz-
 vegye, Barbara 153, 178, 181, 190
 Ebner, Hans, pozsonyi polgár 172
 Edelman, Hans, soproni javadalmazás pap 77
 Eger, Hans von, pozsonyi polgár felesége,
 Barbara 98
 Egkenfelder, Liebhart, pozsonyi jegyző 48,
 55, 61, 133, 142, 152, 165, 179, 187, 197,
 199, 205, 209, 223–225, 227–229
 Eilinsgrab, Gilig, soproni polgár 95
 Eilinsgrab, Gilig, soproni polgár meny-
 asszonya, Anna 95
Ember Győző 39
 Engel, Mathes, pozsonyi polgár 210
Ennen, Edith 96, 127
 Eperjes, Szt. Anna-oltár 211, 220
 Eperjes, Szt. Borbála-kápolna 196
 Eperjes, Szt. Lőrinc-oltár 196
 Eperjes, Szt. Miklós-plébániatemplom 77,
 192, 196, 198, 211–212
 Érchegeység 128, 188, 240
 Erdély 204
 Erhartin, pozsonyi lakos 175
 Ernst, Konrad soproni jegyző 53, 55
 Erzsébet királyné (Luxemburgi) 48–49
 esztergomi érsekség birtokai 40
 Eylaumrock, Hans, pozsonyi polgár 161
 Eysner, Wenczla, pozsonyi javadalmazás pap
 173, 182, 185, 211, 227

 Faber, Albertus, eperjesi polgár 212, 217
 Farkashida 35
 Felzhalben, Hans, soproni javadalmazás pap
 141
 Fertő 28, 44, 121
 Fertőrákos 28
 (Fertő)Széplak 46
 Figulus, Urbanus, eperjesi polgár 220
 Fillach, Gregorius, eperjesi polgár felesége,
 Caritas 162, 179, 197
 Firenze 64
 Fischamend 201

- Fischer (Vischer), Veit, pozsonyi polgár 165, 220
- Fischer (Vischer), Veit, pozsonyi polgár felesége, Dorothea 149
- Flachel, Wolfgang, soproni javadalmas pap 229
- Fleischacker, Wolfgang, soproni polgár 177
- Fleischacker, Thoman, soproni polgár lánya, Anna 99
- Fleischacker, Ulrich, soproni polgár 100
- Flins, Niklas, pozsonyi polgármester 204, 218–219, 228
- Forez grófság 58
- Forster (Vorster) család 41
- Forster (Vorster), Wolfgang, pozsonyi polgár 114
- Forster (Vorster), Wolfgang, pozsonyi polgár felesége, Anna 110
- Forster (Vorster), Wolfgang, pozsonyi polgár szolgálója, Madelen 110
- Fraknói Pál gróf özvegye 55
- fraknói uradalom 40
- Frank Birodalom 12
- Frank, Kuntz, pozsonyi polgár 98
- Frank, Kuntz, pozsonyi polgár fia, Hans 98
- Frank, Kuntz, pozsonyi polgár felesége, Anna 98
- Frank, Pongraz, soproni javadalmas pap 204
- Frigyes, IV. osztrák herceg, III. császár 45, 48, 50–53
- Funck, bécsújhelyi kereskedő cég 44
- Furman, Mathes, bécsi polgár 97
- Fuxel, Caspar, pozsonyi polgár 216
- Gailsam család 41
- Gailsam, Albrecht, pozsonyi polgár 96, 100, 162, 182, 197, 204, 220, 238
- Gailsam, Albrecht, pozsonyi polgár fia, Ludwig 220
- Gailsam, Albrecht, pozsonyi polgár lánya, Marusch 100, 173, 190, 220
- Gailsam, Jeromos 100
- Gailsam, Ludwig 100
- Gailsam, Mert, pozsonyi polgár felesége, Helena 142, 186
- Gailsam, Ursula 101
- Galgóc 48
- Galicz 158, 201
- Galiczer Vencel 54
- Gallinczer Lénárd budai polgár 220
- Geberth házaspár (Eperjes) 184
- Geberth, Cristan, eperjesi polgár 155
- Genova 64
- Gensendorf 222
- Gent 25
- Gergellaki Buzlay Mózes udvarmester 143
- Gergely, IX. pápa 70
- Giskra, Jan, zsoldosvezér 52–53
- Gissubler, Pangraz s. p. 220
- Gissubler (Gyssibler), Pangraz, soproni polgár özvegye 220
- Glogovita, Johannes, eperjesi jegyző 77
- Gold, Hans, pozsonyi polgár 228
- Gonon, Marguerite* 58
- Göckerl, Peter, soproni polgár 151, 177, 213, 218, 224, 228
- Granasztói György* 110
- Grätzer, Christoph, soproni polgár felesége, Anna 97
- Grauscher, Hans unokája, Martin 226
- Grauscher, Stephan, eperjesi polgár 144
- Grefen, Magdalena, eperjesi polgár 211
- Grieskircherin, pozsonyi polgár felesége, Barbara 222
- Grossdorf 201
- Gruenpader, Stephan, pozsonyi polgár 187
- Guden 66
- Guét Cristan, pozsonyi polgár özvegye, Katherina 219
- Gugelziph, soproni polgár felesége, Dorothea 155
- Gutgesell, Niklas, pozsonyi polgár 52, 179
- Gutgesell, Niklas, pozsonyi polgár özvegye, Walpurga 52
- Gutgesell, Niklas, pozsonyi polgár fia, Stephan 52
- Győr 133, 158, 201, 219
- Győr megye 133
- Győr, székeskáptalan 50, 72
- Haberknappin, Hans, pozsonyi polgár felesége, Anna 76
- Haberleiter, Hans, soproni polgár 101
- Haberleiter, soproni polgárcsalád 108
- Haberler, Steffan, pozsonyi polgár 168
- Hafner, Jokel, pozsonyi polgár 197
- Hahót (Zala m.) 182
- Hainburg 40, 44, 47, 55
- Haindel, Thomas, pozsonyi kanonok 157, 182, 205
- Haller, nürnbergi kereskedőcsalád 38, 96
- Hamer, Johann, soproni polgár felesége, Dorothea 165
- Han, Hans, pozsonyi plébános 177
- Han, Nickel, pozsonyi polgár fia, Wolfgang 219

- Handel, soproni zsidó 165
 Hanza-városok 93, 96
 Harka 28, 31
 Harkai család 50
 Hawser, Hans, pozsonyi polgár 100
 Haytewr, Jacob, pozsonyi polgár 177, 216
Házi Jenő 60, 232
 Heimbach család 54
 Heimbach, Hans van, kölni kereskedő 54
 Heimbach, Herman van, kölni kereskedő 54
 Henrik, III. császár 12
 Herb, Christoph, soproni polgár 228
Herlihy, David 97, 110
 Hertel, Gothart, pozsonyi polgár 100
 Hét 42
 Hilden család 54
 Hilden, Heinrich van, kölni kereskedő 54
 Hódmezővásárhely 73
 Hofmair, Lienhart, soproni polgár felesége, Barbara 156
Holl Imre 182
 Holy Pál, nagyszombati polgár 53
Horváth József 60, 93
 Hosch, Peter, pozsonyi polgár 156
 Hoslerin, Elisabeth, pozsonyi lakos 123, 218
 Hueter, Mathes, pozsonyi polgár dédunokája, Katherina 104
 Hueter, Stephan, pozsonyi polgár lánya, Mareth 171
 Hueter, Walthasar, soproni kereskedő 53
 Hungarus, Andreas 11
 Hunger, Larenz, pozsonyi polgár 178
 Hunyadi János kormányzó 51–52
 Hunyadiak 53
- Irher, Andre, pozsonyi polgár 141, 171, 213, 238
Isenmann, Eberhard 107
 István mester, Soproni Fülöp fia 49
 István, I. magyar király 12, 66
 István, Miske ispán fia 66
 István, V. magyar király 18
 Itália 63, 195
Iványi Béla 34, 61
- Jakab bíró, Deprecht fia 42
 Jakab bíró, Ulrik fia 42
 Jakab, ifj. comes, pozsonyi bíró 52
 Jakab, pozsonyi bíró 69
Jankovič, Vendelín 60, 90
 János, I. trieri püspök 64
- János, pozsonyi hóhér 48
Jaritz, Gerhard 59
 Joachim, Jacob, soproni polgármester 101, 108, 146
 Joachim, Wolfgang, soproni polgár 161
 Juding, Niclas, soproni polgármester felesége, Ágnes 120
 Juding, Niclas, soproni polgár felesége, Elizabeth 220
 Jung, Niclas, besztercebányai, majd pozsonyi polgár 109, 124
- Kabold 46
 Kaler, Paul, pozsonyi polgár 211
 Kállai Lőkös Jánosné 176
 Kanizsai család 40
 Kanizsai János 51, 96
 Kanizsai László 209
 Kanizsai Miklós 96
 Kappler, Peter, pozsonyi kapitány 54
 kapuvári uradalom 40
 Károly, I. magyar király 22, 36, 49, 51, 82
 Kassa 36, 45, 69, 81–82, 110–111
 Kaysersberg, Johannes 225
 Kelénpatak (Klingenbach) 31
Kellenbenz, Hermann 240
 Kempnyey László soproni nemes 42
 Kempnyey László soproni nemes felesége, Barbara 77
 Keresztúr (Sopron megye) 46, 111
 Kirchsclag 40
 Kismarton 30
 Klosterneuburg 25
 Knebel, Bartolome, nürnbergi kereskedő 54
 Knoll, Wolfgang, pozsonyi városbíró 206, 216
 Koblenz 64, 210
 Koch, Mert, soproni polgár 161, 178
 Kolbat, Hans, soproni polgár 56
 Kolbat, Hans, soproni polgár felesége, Ilona 139, 209
 Komárom 40
 Komárom megye 40
 Konstanz 59, 83, 119, 161, 163, 195
 Kópháza 31, 157
 Korneuburg 65, 163
 Kovácsi 15
Kováts Ferenc 37, 39
 Köln 37, 58, 64, 83–84, 128
 Köpcsény 47
 Körmend 25, 55
 Körmöcbánya 205
 Kőszeg 30

- Kőszegi Boldizsár, soproni javadalmas pap 146
 Krakkó, egyetem 77
 Kramer, Caspar 41
 Kramer, Georg, eperjesi polgár 187
 Kramer, Hans, nürnbergi kereskedő 54
 Kranfelder, Hans leánya, Dorothea, pozsonyi apáca, 72
 Kraws, Peter, pozsonyi polgármester 225–228
 Kreitz, Peter, pozsonyi polgár 97, 181
 Kreitz, Peter, pozsonyi polgár felesége, Margreth 97
 Kreitz, Peter, pozsonyi polgár felesége, Helena 97
 Krems 25
 Krieg, Chuncz, pozsonyi polgár özvegye, Kunigunda 95
Kristó Gyula 12
Kubinyi András 29, 39, 45–46, 71, 103, 110, 166
 Kumbach 201
 Kunigsfelder, Ludwig, pozsonyi bíró, polgármester 48, 196, 229
 Kürsner, Benus, soproni polgár fia, Wolfgang 212
 Kürsner, Wolfgang, soproni polgár özvegye, Barbara 122, 219
 Kürüi Fülöp 49–50
- Lachenperger, Wolfgang, pozsonyi polgár 107
 Lachenperger, Wolfgang, pozsonyi polgár lánya, Anna 107
 Lachuetel, Hans, pozsonyi polgár 218
 Lajos, I. magyar király 50
 Lajos, II. magyar király 49, 51
 Lajta 35
 Lamacs (Plumenau) 15, 31, 40, 42
 Lang, Andre, pozsonyi polgár felesége, Dorothea 109
 László, eperjesi polgár özvegye, Borbála 192
 László, IV. magyar király 18, 22, 24
Le Play, Frédéric 113
 Lechenich család 54
 Lechenich, Bruno van, kölni kereskedő 54
 Leinbater, Hans, soproni kereskedő 55
 Leinbater, Mert, pozsonyi polgár 144
 lékai uradalom 40
 Lengyelország 51, 68, 82
 Leopoldsdorf 158, 201
 Lichtener, Christan, eperjesi polgár 205
- List, Cristan, pozsonyi polgár 107
 List, Jorg, pozsonyi polgár 107
 List, Jorg, pozsonyi polgár felesége, Anna 184, 218
 List, Peter, pozsonyi polgár 107
 List, Stephan, a soproni ispotálytemplom plébánosa 55
 List, Stephan, pozsonyi pap 227–228
 List, Stephan, pozsonyi polgármester 219
 Locsmánd (Lutzmannsburg) 47
 London 25, 240
 Long, Hans pozsonyi kanonok 73
 Loser, Ulrich, soproni polgár 98
 Loštice (Morvaország) 178
 (Nagy)Lózs 46, 221
 Löffler, Jacob, pozsonyi tanácsstag 48
 Lőrinc, Dági Fülöp fia 42
 Lövér 15, 19
 Lőverek (Sopron) 28
 Lübeck 58, 65, 84, 123, 195
 Lüneburg 84
 Lyon 128
- Magyaróvár 158
 Mair, Hans, soproni lakos 139
Majer, Jiří 240
 Makó 73
 Malczer, Klaus, soproni polgár 225
 Manius, Henricus 226
 Mária királyné (II. Lajos özvegye) 49, 77
 Máriavölgyi pálos kolostor 43, 199, 205
 Mariazell 144, 201
 Márton, pozsonyi prépost 69
 Marzio, Galeotto 156
 Mátyás, I. magyar király 36, 39, 45, 48, 51
 Mautern 84
 Mautner, Wolfgang, pozsonyi polgár 183
 Mautter, Niklas, soproni javadalmas pap 205, 211
 Meggyes (Mörbisch) 28, 31, 50
 Meggyesi család 50
 Meichsner, Michael, pozsonyi polgár 140
 Meindel, Mathes, pozsonyi polgár 103
 Melczerin, Sophia, eperjesi polgár 165, 217
 Miklós eperjesi pap 197
 Mischinger, Larencz, pozsonyi polgár 171, 177
 Mischulber, Augustin, pozsonyi polgár 178
 Mischulber, Augustin, pozsonyi polgár felesége, Affra 99, 101
Mitterauer, Michael 106–107
 Modor 30
 Mojmír, I. fejedelem 12

- Mollay Károly* 40, 60
 Moritz Pál, soproni polgár, városbíró 44, 239
 Morvaország 30, 40, 51, 68
 Moser, Wolfgang, soproni polgár 221
 Mulner, Bernhart 220
 Muschinger, Hans, pozsonyi polgár 156
 Muschinger, Hans, pozsonyi polgár özvegye, Katherina 180
 Muzsaj (Sopron m., ma: Röjtökmuzsaj) 219
 Muzsaji Pető János 122, 219
- Nachtwachter, Andre, soproni polgár 157
 Nagylucsei Orbán 51
 Nagymarton 46
 Nagymihályi György deák 178
 Nagyság 95
 Nagyszombat 11, 27, 30, 36, 40, 48, 50, 55, 124, 204
 Nagyszombati Bertalan pozsonyi polgár 75
Nánásy Benjamin 66, 72–73
 Nankenreuter, Nabuchodonozor 48
 Nater, pozsonyi polgár felesége 219
 Neitl, Martinus, pozsonyi városplébános 196–197, 202, 211, 224, 227
Németh Gábor 60
 Neuhauser, Hans, soproni polgár felesége, Appolonia 98
 Neuhofter, Hans 41
 Neunkirchen 40
 Niczky Benedek 42, 49
 Nikitsch 201
 Nürnberg 37, 96, 128, 174, 188
 Nürnbergi Márk 38
 Nyírbátor 73
 Nyíregyháza 73
 Nyitra 40
 Nyitra megye 40
- Odoardus Angelonis 176
 Oláh Miklós 214
 olmtüzi püspök 49
 Oroszvár 47
 Ortlein fivérek, nürnbergi kereskedők 54
Ortvay Tivadar 60
 Ottokár (Otakar), II. cseh király 18
 Óvár 201
- Pader, Lienhart, pozsonyi polgár 124
 Paier, Hainrich, pozsonyi polgár 211, 218
 Párizs 58, 83, 128
 Pásztó 25
 Paur, Hanns 174
 Paur, Larencz, szentgyörgyi bíró 219
- Paxwell, Hans, pozsonyi polgár 219
 Peck, Kuntz, pozsonyi polgár fia, Wolfgang 99
 Peck, Larencz, pozsonyi polgár 103, 121
 Peck, Thoman, pozsonyi polgármester özvegye, Dorothea 124
 Peck, Thomas, pozsonyi polgár özvegye, Margaretha 175
 Peckin pey dem Spital, soproni lakos 123
 Pecsényéd 16
 Perényi Imre nádor 82
 Peresznye 16
Perger, Richard 38
 Perle, Hans, eperjesi polgár 165, 217
 Pernhertel, Wenczla, pozsonyi polgár 228
 Pero, soproni polgár 16, 18
 Pest 39
 Pesti Gábor 164
 Péter várnagy 42
 Pheffer, Leopold, pozsonyi lakos 152
 Pinter, Steffan, soproni polgár fia, Kristóf 213
 Pisenczer, Valentin, pozsonyi polgár lánya, Barbara 205
 Plantscher, Hans, pozsonyi polgár 97
 Plasenstein 201
 Plautus 226
 Plintscherer 175
 Pogner, Stefan, soproni polgár 209
 Polczl, Andre, pozsonyi polgár felesége 123, 219
 Poll, Jans, pozsonyi polgár 52, 75
 Popp, Christoph, pozsonyi polgár 98
 Popp, Christoph, pozsonyi polgár felesége, Rosina 172–173, 181–186
 Potenpergerin, Barbara, pozsonyi polgárné 120, 123
 Pottendorfer, soproni család 89
 Pozsony–Máriavölgy, ld. Máriavölgy
 Pozsony megye 40, 46
 Pozsony, ferences kolostor 43, 201, 222
 Pozsony, ispotály 171, 205
 Pozsony, káptalan, 27, 50, 69, 228
 Pozsony, klarissza kolostor 72, 222
 Pozsony, Széplaki-külváros 91
 Pozsony, Szt. Katalin-kápolna 15
 Pozsony, Szt. László-ispotály 197
 Pozsony, Szt. Lőrinc-plébánia 172, 199
 Pozsony, Szt. Márton-plébániatemplom 14, 24, 158, 196, 199, 201, 230
 Pozsony, Szt. Mihály-plébánia 15, 177, 199, 201
 Pozsony, Szt. Salvator-templom 14

- Pötsching (Ausztia) 16
 Prága 37
 Prága-Újváros 84
 Praitendorfer, Oswald, pozsonyi polgár 48
 Prawn, Wolfgang, pozsonyi polgár felesége, Anna 97
 Preirer, Georg, soproni javadalmaz pap 205, 227–228
 Pribina fejedelem 12
 Pruckslegel, Wolfgang, pozsonyi polgár 99
 Pruk 42
 Puchfuerer, Johannes 228
 Puchler, Ulrich, pozsonyi polgár 76, 179
 Pullendorfer, Michel, soproni polgár 177
 Pulyai Demeter 42
- Rab 59
 Rába 35, 49
 Raifsnieder, Kaspar, pozsonyi polgár 227
 Rajka (Rackendorf) 220
 Rajna-vidék 37, 64
 Ranes, Jorg, pozsonyi polgár 228
 Ranes, Wolfgang, pozsonyi polgár 38, 228
 Rauch, Wolfgang, soproni polgár 179, 221
 Raymundus 67
 Rechnitzer, Hans, pozsonyi polgár 100
 Regensburg 25, 201
 Reich, Mert, soproni polgár szolgája, Katherina 109
 Reich, Mert, soproni polgár özvegye, Barbara 109
 Resch, Jakob, soproni javadalmaz pap 77, 205
 Retz 65
 Reuss, Hans, pozsonyi, majd soproni polgár 55
 Reysnerin, Martha, pozsonyi polgár-asszony 76, 107
 Richter, Hans 210
 Rieder, Steffan, pozsonyi polgár 55, 97, 204
 Riemer, Jacob, soproni polgár szolgája, Lassla 212
 Riemer, Veit, pozsonyi polgár 212
 Rohonc (Rechnitz) 30
 Róma 144, 199
 Romer, Jacob, pozsonyi polgár 178
 Rosenberger, Sigmund, eperjesi polgár lánya, Anna 198
 Rosentaler, pozsonyi polgárcsalád 88
 Rosentaler, Mert, pozsonyi polgármester 231
 Rosentaler, Wenzel, pozsonyi polgár özvegye, Magdalena 230
- Rozgonyi György, pozsonyi várkapitány 52
 Rozgonyi István, pozsonyi megyésispán 52
 Rozgonyi János, tárnokmester 47
 Rörrig, Fritz 104
 Ruszt (Rust) 28, 30
 Rutnstock, Pangraz, pozsonyi polgár, kamarás 152, 179, 181, 219
 Rutnstock, Wolfgang, pozsonyi polgár 152
- Sági György özvegye, Margit 95, 148
 Sailer, Cristoff, pozsonyi polgár 106
 Sailer, Cristoff, pozsonyi polgár felesége, Ágnes 106
 Sailer, Cristoff, pozsonyi polgár unokatestvére, Cristan 106
 Sajtoskál 43
 Salzer, Peter, pozsonyi polgár 212
 Sárvár 55
 sárvári uradalom 40
 Sárvíz 49
 Satler, Gilig, soproni polgár felesége, Asanna 98
 Sawr, Andre, soproni javadalmaz pap 218
 Sawrasch, Hans, pozsonyi polgár 183
 Scarbantia 12
 Schadengast, Achaz, pozsonyi polgár 123, 218
 Schadenhart, Sixt, soproni polgár 77
 Scharrach, Bartholome, pozsonyi polgár 99, 103
 Scharrach, Burkhart, pozsonyi polgár 228
 Scherer, Lucas, eperjesi polgár felesége, Barbara 212
 Schimel, Erhard, soproni polgár 157, 213
 Schleychenchauf, Adam, pozsonyi polgár 75
 Schmiczel, Johannes, pozsonyi javadalmaz pap 76
 Schmid, Cristan, pozsonyi polgár felesége, Katherina 155, 173
 Schmidt, Hans, soproni polgár 185
 Schneider, Blasi, pozsonyi polgár 77, 95, 121, 139, 161
 Schneider, Blasi, pozsonyi polgár menyasszonya, Susanna 95
 Schneider, Simon, pozsonyi polgár felesége, Katharina 161
 Schneider, Ulrich, pozsonyi polgár 151
 Schneiderknecht, Niklas, soproni polgár 186
 Scholl, Jorig, pozsonyi polgár 209
 Schonpach, Andre, pozsonyi polgár 157, 206

- Schönbach 206
 Schräml, Simon, pozsonyi polgár özvegye, Margaretha 220
 Schützner, Paul, soproni polgár 228
 Schwarz, Blasi, soproni javadalmazó pap 227, 229
 Schwarz, Blasi, soproni javadalmazó pap fi-vére, Imre 227
 Schwarz, Kuncz, pozsonyi polgár és királyi építésmester 52
 Schwarzentalerin, Kathrey, soproni polgár-né 98
 Schweidnicz 225
 Seinreich, Peter, soproni esküdt polgár 77
 Seinreich, Rudbert, soproni pap 77
 Sellendorf 31
 Selmezbánya 158, 201
 Sempke 35
 Seneca 226
 Siebenburger (Erdélyi, Behaim), Jacob, soproni polgár 48, 161, 204
 Siebenbürger, Jeronimus, soproni polgár 156, 168, 204
 Siebenlinder, Hans, budai bíró 96
 Sieder, Reinhard 107
 Siena 64
 Sighart, Mert, soproni városbíró lánya, Martha 186
 Sighart, Mert, soproni városbíró 177
 Sighart, Mert, soproni városbíró özvegye, Dorothea 177
 Siglin, pozsonyi lakos 175, 184
Simon-Muscheid, Katharina 126
 Slapan, Georg, soproni városplébános 43
 Snebeis, Hans, pozsonyi polgár 105
 Somorja 47
 Sopron, Boldogasszony-templom 14, 172, 204
 Sopron, Fabricius-ház 193
 Sopron, ferences kolostor 43, 56, 214, 220–221
 Sopron, johannita-rendház 27
 Sopron, Lénárt-kereszt 206
 Sopron, Pék-kereszt 206
 Sopron, Pihenőkereszt 206
 Sopron, Szt. Mihály-plébániatemplom 16, 158, 196, 199, 204–205
 Sopron, Szt. Sebestyén-kápolna 210
 Sopronbánfalva ld. Bánfalva 43
 Sóvágó Vince, soproni polgár 168
 Sóvár 201
 Sóvár, ferences kolostor 183
 Sörös Tamás, soproni javadalmazó pap 43
 St. Pölten 25
 St. Wolfgang 201, 205
 Stadel, Michel, soproni polgár 208, 212
 Stájerország 154
 Stamphaer, Stephan, pozsonyi polgár lánya, Margaretha 109
 Stanz János, Giskra familiarisa 53
 Steirer, Lienhart, soproni polgár 152, 157
 Stengl, Gabriel, pozsonyi polgár felesége, Anna 123
 Stern, Niklas pozsonyi polgár özvegye, Katherina 76
 Stir (Theberkas), Nicolaus, eperjesi lakos 77
 Stomfa 47
 Stralsund 59, 65, 83, 195
 Strobmer, Hans, pozsonyi polgár 100
 Sudala, Wilhalm, soproni nemes 77
 Swann, Ott, pozsonyi polgár 99
 Swingenhammer, Valentin, soproni polgár özvegye 139, 205
 Szakolca (Nyíra m.) 158, 201
Szalay Ágoston 182
 Szászország 240
 Szeged 36
 Székesfehérvár 25, 30, 36
 Szentgyörgy 28, 30, 47–48, 201
 Szentgyörgyiek 40
 Szentlélek-társulat, Róma 113
Szentpétery Imre, ifj. 68
 Szepes, káptalan 77
 Szilézia 30, 51
 Szines úrnő 66
 Szonuk baboti várjobbágy 42
 sztrópkói iskolamester 226, 228
Szűcs Jenő 46
 Tacitus 62
 Tamás, eperjesi mézárós unokaöccse, Ger-gely 151
Tárkány Szűcs Ernő 73
 Temesvári Pelbárt 225
 Thallóczi Matkó 43
 Theophilus presbyter 188
 Tobler, Georg, soproni polgár 97
 Tobler, Georg, soproni polgár felesége, He-lena 97
Tompos Ernő 196
Toranová, Eva 60, 199, 239
 Torday András, eperjesi polgár 77, 91
 Toulouse 83
 Traismaurer Péter 42
 Traismaurer, soproni család 89
 Trogir 59

Tront, Michael, pozsonyi polgár 161
Tulln 163

Udvarnok (Sopron) 15, 19

Uitz, Erika 128

Újlak 68

Újlaki Lőrinc herceg 48

Ulászló, II. magyar király 49

Ulreichin, soproni lakos 123

Ulstat, Hans, nürnbergi kereskedő 54

Unger, Urban, soproni polgár 152

Vajka (Pozsony m.) 220

Väsl, Gilig, bécsújhelyi polgár 97

Vasvár, káptalan 50

Vaszieher, Simon, pozsonyi polgár 100

Velence 44, 191

Ventur Jakab, pozsonyi pénzverő ispán 52

Ventur, Caspar, pozsonyi polgár gazda-
asszonya, Mareth 109

Ventur, Caspar, pozsonyi polgár özvegye,
Anna 109, 158, 196

Vereknye (Fratendorf) 31

Verona 64, 240

Veszprém, egyház 71

Visegrád 35

Vogel, Michel, pozsonyi közjegyző 77

Vogl, Heinrich, pozsonyi polgár felesége,
Elisabeth 73

Voragine, Jacobus a 225

Vorau 201

Vorster, Wolfgang, pozsonyi városbíró 204

Vossenperger, Lienhart, soproni polgár fe-
lesége, Veronika 139, 141

Voyt, Friedrich, pozsonyi polgármester 76,
158, 181

Voyt, Friedrich, pozsonyi polgármester fe-
lesége, Katherina 186, 206, 219

Vödrich 15, 42, 91

Wagner, Hans, soproni polgár 122

Wagnerin die alt, soproni lakos 123

Waldner, soproni polgár felesége, Ágnes
206

Walich, Stephan, pozsonyi polgár 142

Wanusch, Jeronime, pozsonyi polgár 100

Weber, Wolfgang, pozsonyi polgár 212

Weinperger, Tibolt, soproni kereskedő 55

Weisser, Johannes, kassai polgár özvegye,
Margaretha 169

Weiten, Urban von, soproni javadalmas
pap 54, 151, 204, 226–227

Weller, Jorg, pozsonyi polgár 105

Welser, Niclas, pozsonyi polgár felesége,
Agnes 156

Wenczla, pozsonyi polgár 75

Werbart, Jacob, a Szentgyörgyi grófok de-
ákja 161

Werbőczy István 72, 232, 242

Werfenring, Blasi, soproni polgár lánya,
Katherina 99

Werkusch, Paulko, pozsonyi polgár 55

Winkler, Leonhart, pozsonyi polgár felesé-
ge, Margareth 181

Wintperger, Paul, pozsonyi polgár 55, 139,
142, 161, 210, 228

Wintperger, Ulrich, pozsonyi polgár 150

Woch, pozsonyi polgár 18

Wohner, Michel, pozsonyi polgár felesége,
Anna 120

Wohner, Michel, pozsonyi polgár szolgáló-
ja, Anndlein 110

Wolff, Laurentius de Schweidnitz, eperjesi
iskolamester 89, 225–226, 228

Wolfgang mester, orvosdoktor 228

Wurmer, Wolfgang, pozsonyi polgár lánya,
Barbara 99

Wyder, Ulrich, pozsonyi polgár 139, 141

Zadar 59

Zeller pék, pozsonyi polgár 186, 205

Zemper, Simon, soproni polgár özvegye,
Orsolya 123

Ziegler, Arne 61

Zirkendorfer, Hans, soproni polgár 132,
208, 219

Zirkendorfer, Hans, soproni polgár özve-
gye, Barbara 132, 139, 182–183, 190, 202,
214, 231

Zistler, Peter, pozsonyi pap 228

Zistlerin, pozsonyi polgár lánya, Katharina
99

Zurány (Czurendorf) 51

Zürich 25

Zsigmond, magyar király 36, 38, 49, 51–52